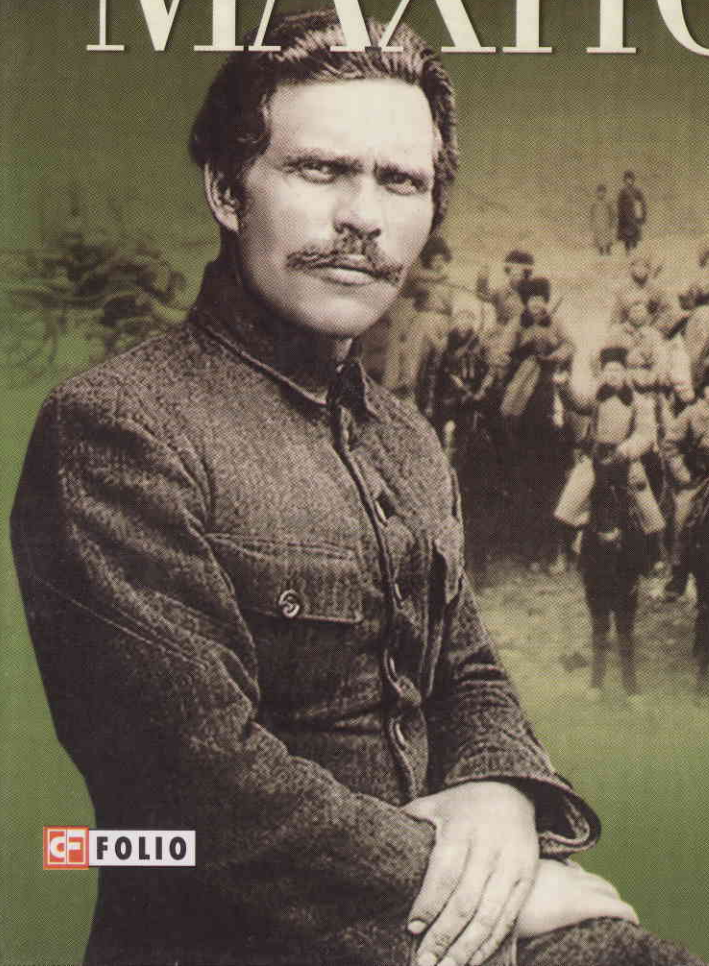

ІСТОРИЧНЕ
ДОСЬЄ

В. А. САВЧЕНКО

МАХНО

CF FOLIO

ІСТОРИЧНЕ
ДОСЬЄ

В. А. САВЧЕНКО

МАХНО

Харків
«ФОЛІО»
2005

ББК 63.3
С 13

Серія «Історичне досьє»
заснована у 2005 році

Рецензенти:

д-р історичних наук, проф. *О. В. Гонтар*,
д-р історичних наук, проф. *С. А. Цвілюк*

Художник-оформлювач
А. С. Ленчик

Савченко В. А.

С 13 Махно / Худож.-оформлювач А. С. Ленчик. — Харків:
Фоліо, 2005. — 415 с. — (Історичне досьє).
ISBN 966-03-3053-7.

Махно — один із найяскравіших лідерів українського народу, якого радянська пропаганда називала бандитом, а справу його замовчувала. Зараз Нестора Махна порівнюють з Робін Гудом, Спартаком, «товаришем Че». Виходець з найбіднішого селянства, він у 29 років зумів зібрати під прапором анархії 100-тисячну армію і почав створювати на південному сході України (на території, яка більша за Данію, з населенням у 2,5 млн чол.) анархістське суспільство — трудову федерацію, яка проіснувала 100 днів під постійними ударами білих і червоних. Через 70 років після смерті цей «степовий вовк» став культовою фігурою серед сучасної молоді Європи, а ідеї анархізму, які сповідував Махно, у наш час перекочували з робітничих бараків до арт-богемних «тусовок».

Ким же був Махно у реальному житті? На це питання і дає відповідь нова книга В. Савченка, що присвячена одному з найвідоміших українців ХХ сторіччя.

ББК 63.3

ISBN 966-03-3053-7

© В. А. Савченко, 2005
© А. С. Ленчик, художнє оформлення, 2005
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2005

---

*Присвячую моїм дідам,
що воювали в Першу світову
і Громадянську... Що шукали
правди та волі по різних боках
революційних барикад...*

ВСТУП

З 1989 року табу на ім'я Махна було знято... Махно став повертатися, став однією із найбільш модних, культових історичних фігур як в Україні, так і в Росії. «Батько Махно смотрит в окно...» — лунало з магнітофонів і телевізорів. У Запоріжжі пройшла конференція, присвячена 100-річчю «батька», а далі більше — потік статей, книг, фільмів про «степового вовка» Махна. Французький режисер Елен Шатилен знімає для французького телебачення документальний фільм про Махна в Гуляй-Полі... Харківські козаки пропонують поставити пам'ятник Махнові на Сумській... Молодь Москви намагається привселюдно відзначити ювілей Махна, що призводить до зіткнення з міліцією...

Відомий одеський художник-авангардист Леонід Войцехов сповіщає: «Махно — реінкарнація індійського бога Вішну, вершник Маха-Юги і він же пророк Ілля!» Виникають божевільні ідеї створення розважального і казиношного «Махноленду» у запорізькому степу (на зразок американського Лас-Вегаса в пустелі), ідея урочистого перепоховання праху Махна в Україні. Кілька режисерів у 90-х роках планували зняти багатосерійний фільм про полум'яне життя Махна. Але художні фільми про життя батька так і не були зняті, завжди бракувало грошей... А смерть Висоцького поховала мрію всенародного барда зіграти в кіно батька Махна.

Махно — один із найяскравіших лідерів українського народу, він умудрився в 1918—1921 роках воювати проти всіх. Проти Центральної Ради, гетьмана Скоропадського й отамана Петлюри, проти генералів Денікіна і Врангеля, проти інтервентів з Німеччини, Австро-Угорщини, Франції, проти загонів німецьких колоністів в Україні, проти Червоної армії, проти загонів ЧК і комітетів незаможних селян.

Зараз Махна порівнюють з Робін Гудом, Спартаком, «товаришем Че»... Виходець із найбіднішого селянства степової України, з кількома класами початкової освіти, у 29 років він зумів організувати 100-тисячну армію під фантастичним прапором анархії. Унікальність махновського руху полягає в тому, що, захопивши південний схід України (територію більше держави Данії, з населенням у 2,5 мільйона чоловік), Махно почав проводити перший у світі експеримент створення анархістського суспільства — федерації. Саме ця анархістська Південноукраїнська трудова федерація, знаходячись під постійними ударами білих і червоних узимку 1919 року, зуміла проіснувати 100 днів! Махновський рух став відродженням славної Запорізької Січі, Махно — єдиним практиком побудови нового суспільства анархізму в Східній Європі.

Його називали бандитом, а справу його замовчували, спотворювали, носіїв інформації про справу Махна заарештовували і розстрілювали, а саму інформацію ховали в спецархівах. Більшість книг про Махна, що були випущені в період з 1991 по 2004 рік, відрізнялися повтореннями вже відомих фактів (інформації, введеної попередниками в науковий обіг). Мало хто з авторів мав можливість працювати в спецархівах...

Ця книга написана професійним істориком і письменником (автором книг про Громадянську війну: «Авантюристы Гражданской войны» (2000), «Симон Петлюра» (2004), «12 войн за Украину» (2005), якому пощастило працювати в архівах Москви, Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Запоріжжя, в архівах СБУ. Книга написана в публіцистичному жанрі, але позначена науковою новизною, вона розрахована на широке коло читачів — усіх тих, хто цікавиться вітчизняною історією.

Глава 1

БЕЗМЕЖНА СВОБОДА МРІЇ

Анархізм¹ — стрибок у невідоме, романтична мрія про утвердження загальної рівності: свободи і справедливості. Як схожа ця мрія з пошуками Царства Божого на землі, з проповідями перших християн, перших буддистів, перших мусульман...

Російський князь Петро Кропоткін (1842—1921), нащадок Юриковичів і творець анархістського вчення, писав: «Будь сильним, як тільки ти побачив неправду і як тільки ти зрозумієш її — неправду життя, брехню в науці чи страждання, якого зазнав інший, — повстань проти цієї неправди, цієї брехні, цієї нерівності. Почни боротьбу! Адже боротьба — це життя, життя тим більш кипуче, коли сильнішою буде боротьба... ти знайдеш у цій боротьбі такі великі радощі, що рівних їм ти не зустрінеш у жодній іншій діяльності».

Анархізм на початку ХХ століття притягував палких, мрійливих юнаків, котрі вірили одночасно в стихію бунту і у вирішальну роль особистості, яка здатна повернути хід історії.

Анархізм був способом життя, філософією, мораллю, тактикою і стратегією, заповітною метою. У цьому слові і тисячолітнє неприйняття державної влади, і небажання взагалі будь-кому підкорятися. Анархізм дарував ілюзію скасування всілякої нерівності, у тому числі й нерівності між центральною владою та провінцією, бо анархізм відкидав поняття центральної влади взагалі (в політичному та економічному сенсі). Анархісти пов'язували природний порядок з Богом або ж із законами природи і вважали, що влада і державні закони суперечать цьому порядку. Анархісти здавна розглядали людину як частину природи, котра перебуває в одвічному протистоянні штучному світові законів.

¹ Анархізм — походить з давньогрецької мови і означає «безвладдя».

Англієць В. Годвін (1754—1836) розвинув ці ідеї, заявивши, що суспільство зародилося внаслідок потреби у спільному житті, держава ж зародилася від пристрастей і суперечить людському благові та ґрунтується лише на придушенні.

У середині ХІХ століття на хвилі революції 1848 року — «весни народів», що охопила європейські країни, — анархізм став міцніти як політичний рух.

Француз П. Прудон (1809—1863) виступив із теорією знищення держави і створення на її місці федерації самоврядних общин, які перебувають у договірних стосунках. Особливий критиці Прудон піддавав приватну власність та її успадкування як причину численних нещасть.

Німець Макс Штірнер (Шмідт) (1806—1856) став творцем оригінального вчення про анархізм-індивідуалізм. Він заявляв, що першоджерело права та моралі — сила окремої особистості, а сваволя індивіда встановлює істинність того чи іншого положення. Штірнер стверджував, що навіть коли в законі відбивається воля усіх окремих особистостей і закон є виразником колективної волі, то це не робить особистість вільною. Таким чином, відкидався будь-який суспільний лад, у тому числі й демократичний, бо обмежував «цілковиту свободу особи». Відкидалися будь-які політичні та громадські структури, котрі були наділені певними правами. Індивід, на думку Штірнера, мав шукати власну свободу у самому собі, позаяк за кожним соціальним утворенням приховуються егоїстичні інтереси окремої особи.

Найбільш визначними ідеологами анархізму, котрі спробували утворити щось цілісне із клаптиків анархістських ідей, були російські аристократи Михайло Бакунін (1814—1876) та Петро Кропоткін. Саме вони стали володарями дум революційної молоді на зламі століть. Це були напівбоги, духовні батьки бойового та «внутрішнього» підпілля, котрі не лише переконували у необхідності анархізму, але й самі згорали в боротьбі, створюючи центри опору.

Петро Кропоткін писав: «Анархія не є синонім безпорядку та хаосу, це — ідеальний суспільний лад, заснований на взаємодопомозі, солідарності, вільній кооперації при негачіі централізму».

Михайло Бакунін, закликаючи до революційної перебудови світу, підкреслював, що «...пристрасть анархіста до руїнництва є разом з тим творчою пристрастю». Пристрасті анархіста, за Бакуніном, були подібні до «функцій» індуського бога руйнації та відбудови Шіви.

На початку ХХ століття російський теоретик руху анархізму Олексій Боровой (1875—1935) стверджував, що анархізм —

вчення радості, «...бо воно вірить у людину, в її необмежені можливості, вірить, що своїм подвигом для всіх вона пов'язує усі часи й усіх людей». Лідер анархістів-містиків Аполлон Карелін (1863—1926) вважав, що анархісти мають бути «лицарями світла», життя яких — це містичний культ та сповідання добра.

Для багатьох молодих революціонерів-екстремістів, яким був і Нестор Махно, анархістська бурхлива енергія, безкомпромісність, готовність до жертвності, а зовсім не ідеологічні викладки кабінетних «анархо»-теоретиків були визначальними у симпатіях до анархізму. Бурхливій енергії юнацтва були близькими заперечення і руйнування старого, боротьба проти авторитетів та законів: Нестор Махно найбільш повно уособлював саме цей бік бунтарського анархістського руху, що розповсюдився по Україні. Нестор Махно останнім часом став не тільки героєм численних історичних та художніх творів, але й архетипом пострадянської свідомості.

Напружені стосунки склалися у анархістів різних напрямів із соціалістичними партіями. Бажаючи революційних змін, анархісти водночас оголошували непотрібними принципи партійності, централізму, відкидали політичну боротьбу.

Анархістському рухові на Україні на початку ХХ століття були властиві деякі риси, які відрізняли його від анархізму в інших районах Російської імперії. Не випадково «південний» анархізм у середовищі самих анархістів виділявся як особливий за своїм характером. Його відмінність полягала в тому, що в ряді промислових центрів (Катеринослав — нині Дніпропетровськ, Одеса, Харків, Олександрівськ — нині Запоріжжя, шахтарські містечка Донбасу) анархістам удалося привернути на свій бік робітничу молодь, розгорнути широку агітацію серед трудівників. У деяких українських губерніях (Київська, Катеринославська, Херсонська, Чернігівська, Полтавська) анархісти зуміли увійти до українського селянського середовища та створити селянські анархістські групи.

Нічого подібного не вдалося зробити російським «північним» анархістам. «Північні» та «південні» групи різко відрізнялися за кількістю й масовістю. У 1905—1907 роках на території України існувало близько 90 анархістських груп, у той час як у Росії (в сучасних межах) налічувалося всього 35—40 груп (*підрахунки автора*). Анархістські організації України ближче підійшли до об'єднання в єдину федерацію-партію. Під час революції 1905—1907 років в Україні було створено Південно-російську федерацію анархістів-комуністів, потужну Катеринославську федерацію, анархістські селянські федерації, котрі

об'єднували десятки груп, кількість членів у яких дорівнювала не десяткам, як у Росії, а сотням і тисячам осіб.

«Південний» анархізм почав свій розвиток під впливом антиінтелігентських, махновських поглядів, у яких упадання перед стихійністю поєднувалося з ідеями економічних реформ та ставкою на негайні екстремістські дії.

Анархізм в Україні відзначався і своєрідною географічною єдністю, налагодженістю зв'язків між групами. У планах анархістів південному регіону, як найбільш підготовленому до революційного виступу, відводилося перше місце в революції. В той же час анархізм в Україні відрізнявся вкрай екстремістським і терористичним характером, в імперських столицях характер анархістського руху був більш поміркований, просвітянський, напівлегальний. У жандармських звітах зазначалося, що у столицях анархізм не мав такого терористичного «кривавого відтінку», який спостерігався на Півдні Російської імперії.

Терором політичним, економічним, «безмотивно-класовим» анархісти намагалися залякати буржуазію, змусити її до виконання вимог трудящих, підштовхнути останніх до активних дій, до заколоту чи повстання. Анархісти утверджували в свідомості мас ілюзії негайної комуністичної революції.

На початку ХХ століття декілька десятків емігрантів з Російської імперії, котрі були послідовниками Бакуніна та Кропоткіна, об'єдналися в анархістські групи, куди почали вербувати членів із середовища російської трудової еміграції. У Лондоні навколо Кропоткіна утворилася анархістська група, яка поставила собі на меті розповсюдження ідей анархізму в Російській імперії. Аналогічні групи з'явилися серед російських емігрантів у Женеві та Парижі.

У 1903—1904 роках емісари анархістських емігрантських груп «Хліб і воля» (від назви журналу «Хлеб и воля», що видавався у Лондоні в 1903—1907 роках) почали створювати підпільні екстремістські анархістські групи на батьківщині: у Білостоці, Варшаві, Вільні, Одесі, Ніжині. Ці групи підтримували міцні зв'язки із зарубіжними центрами, звідки отримували літературу, гроші та зброю.

Всередині анархістського руху постійно виникали нові течії. Навколо Кропоткіна утворилося ядро анархістів-комуністів-«хлібовольців», котрі мріяли про комуністичне суспільство без держави та без керівництва масами з боку влади чи партії, за умов децентралізації управління та знищення приватної власності. Майбутнє суспільства вони уявляли собі як федерацію територіальних та виробничих комун, пов'язаних договірними

началами, при спільній власності на засоби виробництва та предмети споживання.

Поширення анархізму-комунізму в Україні зумовило коротке існування в Одесі та Катеринославі махновської групи «Робітничача змова», яка закликала ліквідувати інтелігенцію як клас «паразитичний», що «шкодить робітникам, намагаючись втягнути їх у демократичну боротьбу за не потрібні їм політичні права.

У 1906 році в Україні з'явилися групи послідовників анархізму-синдикалізму. Їхньою метою було бездержавне суспільство, об'єднане федерацією профспілок (синдикатів) при соціалізованому виробництві. У такому суспільстві всі проблеми мали вирішувати профспілки, об'єднані в асоціації, а також селянські спілки. Синдикалісти закликали бойкотувати усі державні установи та парламентські органи, створювати підпільні профспілки, здійснювати акти громадянської непокорності, захоплювати економічну владу, після чого, на їхню думку, мала впасти державна влада.

Одним із найбільш активних емісарів серед анархістів-комуністів був Микола Музель (Рогдаєв). Він створив анархістські групи на Заході України (у Львові, Станіславі — нині Івано-Франківськ, Чернівцях). На російсько-австрійському кордоні Музель організував транспортні пункти-«вікна» для контрабандного перевезення революційної літератури та зброї. Музель став організатором першої анархістської групи в Україні, яку він створив у Ніжині в 1903 році, набравши до неї студентів та гімназистів, а також очолив велику анархістську федерацію у Катеринославі. У 1906—1908 роках він став провідником Південноросійської групи анархістів.

В Одесі у 1904 році виникла анархістська група «Спілка непримиренних», яка згодом перетворилася у «Робітничу групу анархістів-комуністів» і здійснила декілька терористичних актів. Згодом в Одесі виникли анархістські групи: «Чорний прапор» та «безмотивники», які займалися терором та експропріаціями заможного класу, кидаючи бомби у ресторани та готелі. Значна анархістська група була створена 1905 року в Києві, перетворившись наступного року у федерацію анархістських груп. Анархісти залучали до своїх груп студентів Київського університету, пекарів, безробітних. Засновниками анархістських груп у Києві були І. Гросман-Рошин та К. Сандомирський.

На початку 1906 року анархісти-синдикалісти створили численну Південноросійську групу в Одесі, Миколаєві, Херсоні, Єлисаветграді (нині Кіровоград). Вони організували потужний страйк моряків та портовиків на Чорному морі. Розв'язали еко-

номічний терор, підірвали два торговельних судна. За твердженнями самих анархістів-синдикалістів їхня, Південноросійська група налічувала до 5 тисяч чоловік. Анархісти створили таємні матроські профспілки, налагодили зв'язки з колишніми матросами-«потьомкінцями» у Румунії та їхньою таємною групою «Коло російських матросів». На позиції анархістів-синдикалістів перейшов лідер потьомкінців О. Матюшенко.

Тоді ж, у 1906 році було створено Південноросійську групу анархістів-комуністів, що ставила за мету об'єднання анархістів в Україні, а також поширення анархістських ідей у середовищі робітників та селян. Після арешту 72 активістів цієї групи анархісти-комуністи та анархісти-синдикалісти об'єдналися у «Робітничу групу анархістів на Півдні» і незабаром здійснили кілька вдалих «ексів», що дало їм близько 300 тис. рублів.

Найбільшою анархістською міською організацією була Катеринославська, яка згуртувалася ще у 1905 році. Увійшовши до робітничого середовища чи не найбільшого промислового центру України, анархісти створили гуртки на заводах, у робітничих селищах. У грудні 1905 року дружина анархістів брала участь у барикадних боях та розпочала терор проти представників влади.

На початку 1906 року, на з'їзді анархістів-бойовиків у Кишиневі, Катеринослав було обрано як центр анархістської пропаганди і терору в Російській імперії. Тут планувалося підняти анархістське повстання та оголосити місто комуною. До міста прибували анархісти з усієї імперії. Атмосфера захоплення анархізмом сформувалася у середовищі робітничої молоді Катеринославщини. До анархістів потяглася та частина молодого робітництва, яка розчарувалася в діяльності есерів, меншовиків, бундівців, більшовиків. У провінційних містах Катеринославської губернії, Олександрівську, Кам'янську, Нікополі, Новомосковську було створено групи Катеринославської федерації анархістів. У 1906 році Катеринославська федерація анархістів-комуністів уже мала місцеві групи на восьми заводах та у трьох робітничих слободах. Бойові групи анархістів наводили жах на представників влади, здійснивши близько 70 терористичних актів. Було вбито десятки поліціянтів, висаджено у повітря дві поліційні дільниці, касарню карального загону.

Влітку 1906 року робітничі околиці Катеринослава — Амур, Кайдаки, Чечелівка — стали ареною боротьби анархістів проти поліції. Для придушення міської «партизанської війни» до цих селищ було введено каральні загони, які повели боротьбу проти анархістських дружин. У 1906—1907 роках у Катеринославській губернії (за даними анархістів) налічувалося до 10 ти-

сяч анархістів, переважно анархістів-комуністів. Керівництво ЦК Федерації анархістів Катеринославщини належало М. Музелю, Ф. Зубарю, О. Мудрову. ЦК Федерації розмежував функції окремих груп, розподіливши їх на «пропагандистів» і «терористів-ексистерів».

У 1907 році анархісти, котрі втекли від арештів з України до Швейцарії, об'єдналися у бойовий інтернаціональний загін анархістів-комуністів (групи: «Безначалля», «Бунтівник», «Буревісник», «Хліб і воля»). Вони виробили план об'єднання «південних» груп у федерацію і план повстання у містах України та на Чорноморському флоті. До Києва, Харкова, Одеси, Катеринослава із-за кордону прибуло близько 100 бойовиків-анархістів, котрі мали намір здійснити «пробні» повстання. У 1907 році було здійснено останню спробу повстання анархістів у Катеринославі. У місті склався штаб анархістського повстання, який очолював С. Борисов. Анархісти організували страйк на великому заводі, вбили членів адміністрації підприємства. Власті були вимушені ввести на завод каральне військо, поліції вдалося розкрити структуру підпілля і розгромити анархістську організацію. Близько тисячі анархістів були тоді заарештовані чи загинули у сутичках із поліцією, решта залишила місто або ж перейшла у глибоке підпілля.

У 1906—1907 роках багато анархістів-агітаторів пішло по українських селах усіх українських губерній. Була створена низка сільських груп, якими на Наддніпрянщині керувала Анархістська селянська спілка анархістів-комуністів, Федерації груп анархістів-комуністів Київської і Полтавської губерній, Південноросійська федерація селян анархістів-комуністів. Ці групи на Київщині очолювали вчителі народних шкіл, надаючи рухові українського національного забарвлення. Існували селянські анархістські групи також у Подільській губернії: Трудова селянська анархістська спілка, Подільсько-Бессарабська селянська спілка анархістів-комуністів, на Харківщині та Херсонщині діяли «Вільні громади» селян-анархістів. На шлях революційного терору встали селянські анархістські групи в Олександрівському та Бердянському повітах Катеринославщини... Однак протягом 1908—1909 років цей селянський анархістський рух був придушений поліцією та каральними загонами.

Наприкінці 1907 — на початку 1908 року широкі арешти анархістів призвели до розкриття майже всіх анархістських підпільних груп у містах України. В той же час на ґрунті розподілу грошей, після експропріацій та привласнення деякими анархістами спільних коштів почалася «грошова розпуста», розклад груп, приплив до анархістського руху кримінального елемента.

Це в свою чергу призвело до боротьби ідейних анархістів з розтратниками. У Катеринославі почалися сутички між самими анархістами, у яких загинуло десятки осіб. У цих умовах виникали групи псевдоанархістські, що склалися із кримінального, напівкримінального елемента та анархістів-індивідуалістів, які були далекі від революційного пафосу. Після закінчення революції захоплення анархізмом та терором у Російській імперії поволі минало, а до 1913 року в Україні не залишилося жодної анархістської групи.

* * *

При тому, що анархізм був явищем інтернаціональним і не йшов під національними прапорами, сам принцип боротьби за цілковиту свободу чи за традиційну для українців «волю» сприймався деякими українськими анархістами як боротьба і за свободу націоналізму, що зовсім не суперечило анархістському постулатові заперечення держави і влади. Зрештою, не слід забувати, що ще Михайло Драгоманов, цей глибокий теоретик українського анархізму 70—80-х років XIX століття, відстоював ідею «федерації вільних громад», посилаючись на те, що український селянин традиційно не любить держави і влади і що його індивідуалізм у майбутньому можна поєднати з таким собі «громадівським» безвладним устроєм. Зрештою, Драгоманов багато в чому мав рацію, і схильність українського селянина до анархії чи, радше, нелюбов до державного насильства та влади були незаперечними. Селянський український анархізм та пізніше махновський рух по-своєму трактували ідею національної незалежності, розуміючи під тим боротьбу за свій повіт, село, хутір, боротьбу за власне самоврядування, за свої місцеві права і свій закон.

Не книги та програми анархістів, а «свідомість роду козацького» організувала махновців на боротьбу за незалежність свого краю. Махновці виганяли надісланих до їхнього краю «чужинців», білих або червоних, прагнучи будувати життя за власним розсудом та традиціями. Заперечення самої ідеї держави відкинуло Махна і його рух від усвідомлення необхідної боротьби за українську політичну незалежність. Але, зрештою, місце Нестора Махна в нашій історії — це місце справжнього народного героя, а місце його армії — це одна із героїчних сторінок визвольної боротьби українського селянства. Справді народний махновський рух об'єднав у величезну Повстанську армію сотні різноманітних загонів, котрі прагнули боронити інтереси селян. Об'єднання це відбулося як за рахунок гасел незалежності селянської хати, близьких до анархізму, так і на

основі національного інституту, який відрізав від махновського руху чужинецькі елементи.

Селянські маси степової України, не маючи власної політичної еліти, висунули нових ватажків, як колись запорожці обирали на керівництво кращих з-поміж себе. Цим ватажкам було чуже місто з його державно-політичними програмами. Вони прагнули до цілком іншого суспільства — суспільства, побудованого на основі волевиявлення народу, тобто на владі, сформованій знизу, а не на диктаторському централізмі. Тому махновський «вільний район» 1918—1921 років та махновську Південноукраїнську трудову федерацію варто розглядати як форми організації українського суспільства. При всіх анархістських заявах форма вільних махновських рад була спробою створення нової української державної моделі.

Рідний край був для махновця поняттям не географічним, а психологічно-побутовим і означав свою хату, свій хутір. Юрій Липа писав, що поняття «хата» стало ідеалом українського патріотизму, який складався не як офіційно-державний, не насаджувався із центру-столиці, а століттями трактувався як відчуття рідної землі та рідної хати.

Популярність батька Махна була певним ототожненням «батька» з головою родини, з батьком у хаті. Тобто махновський рух об'єднувався як велика родина, де «сини» були іноді старші віком за «батька». Загони махновців склалися з односельців чи з мешканців сусідніх сіл, де не було місця чужинцям та ворожим агентам. «Батько» ставав вождем свого народу, котрий жив у запорізькому степу. Тому й оспівували Махна та його дружину «магінку Галину» тодішні українські селяни.

Дош іде, дош іде,
А в Полтаві слизько.
Ой, тікайте, комуністи,
Бо махновці близько.
Ой, яблучко, із листочками,
Іде батько Махно із синочками.
Ой, яблучко, на чотири часті.
Не хочуть мужики
Советської власті.

Кілька десятків виборних махновських командирів — «місцевих батьків», котрі мали авторитет і мали від селян право карати або милувати, заряджали своєю енергією (пасіонарною індукцією, за Л. Гумільовим) інертні селянські маси, які, сприймаючи анархістські гасла, бачили в них свої звичні прагнення вільної землі. «Конкістадори степу» і «нові козаки» типу Махна, Щуся, Каретника вели за собою погано озброєних сіль-

ських хлопців проти всіх урядів, прагнучи встановити свій закон і порядок. Вони були охоплені ідеєю та звитягою, романтикою смерті в бою і нескінченними перспективами свободи, що звалася загадковим словом «анархізм».

Український менталітет з його індивідуалізмом, мрійливим романтизмом, самовпевненістю, козацькою ворожістю до чужої держави-імперії був відкритим для побутового анархізму і став тою животворною силою, котра творила махновський рух. Цю природність діяльності самородка Нестора Махна відзначав і його постійний ворог — молодий білий генерал Яків Слашов-Кримський, котрий заявив: «Моя мрія — стати другим Махном».

Глава 2

БУРЕМНА ЮНІСТЬ «БАТЬКА» (1888—1917)

27 жовтня 1888 року (14 жовтня за старим юліанським календарем) у сім'ї сорокадворічного Івана Родіоновича (інколи історики вказують його ім'я та по батькові як Іван Романович) Махна, державного селянина села Гуляй-Поля та його дружини Євдокії народився п'ятий син, котрого наступного дня хрестили і дали ім'я Нестор. Очевидці цих хрестин пізніше стверджували, що під час обряду у панотця загорілася ряса, і він спересердя вигукнув, що малий Нестор виросте «...великим розбійником, якого світ не бачив». Життя Нестора Махна із самого початку переплелася з народними легендами, при цьому іноді межу між легендами та реальністю провести досить важко. Чого варте твердження односельців, що Нестор є козаком-«характерником» («характерниками» у XVII—XVIII століттях називали козаків, котрих кулі та шаблі не брали, вони буцімто знали з нечистою силою, могли ставати невидимими або перетворювалися у вовків, виходячи з будь-яких безвихідних ситуацій).

До останнього часу датою народження Нестора Махна вважалася 27 жовтня 1889 року. Вказував на цю дату і сам Нестор Махно. Однак нещодавно краєзнавці виявили у документах (у книзі реєстрації актів громадянського стану) Христо-Воздвиженської церкви Гуляй-Поля, що Нестор народився на рік раніше, в 1888 році. Очевидно, точну дату батьки або забули, або спеціально змінили, рятуючи Нестора від ранньої служби в армії або від вироку смертної кари. Інколи необізнані істо-

рики пишуть, що справжнє прізвище Нестора було Міхно або Міхненко, але всі родичі, брати, племінники мали родові прізвище Махно. Вірогідно, Нестор народився не в самому Гуляй-Полі, як твердить більшість дослідників біографії «батька», а у невеличкому селі (хуторі) Шагарова, що в семи верстах від Гуляй-Поля. Але вже на першому році свого життя Нестора доля пов'язує з Гуляй-Подем.

Рідне село Нестора Махна Гуляй-Поле було засноване на початку 70-х років XVIII століття козаками-запорожцями, чумаками та гайдамаками-повстанцями, котрі втекли з Брацлавщини. Це село знаходилося на землях Війська Запорізького, в Самарській паланці, на берегах невеличкої степової річки Гайчур, у балці Камичці. Ця річечка, що пересихала у спекотне літо, впадала в річку Вовчу, притоку Самари, котра, в свою чергу, впадала в Дніпро. Після зруйнування Запорізької Січі Гуляй-Поле було оголошено військовим поселенням «Дніпровської лінії» Катеринославської губернії, багато його мешканців або перейшло до Катеринославського козацького війська, або було покріпачено. Село було поділено на «козацькі сотні» і до Громадянської війни не забувало своєї козацької слави. У XVIII столітті «Дніпровська лінія» захищала українські землі від нападів кримських татар. Із середини XIX століття село швидко зростає, стає значним товарно-торговельним осередком краю, єдиним в повіті ярмарком, пишається своєю друкарнею.

На початок XX століття у селі нараховується близько 100 підприємств і торговельних пунктів, навколо села утворилося 50 хуторів, 20 з яких були засновані німецькими колоністами. В селі на 1914 рік нараховувалося 15 тисяч мешканців (на початку XXI століття — 16 000 мешканців), 8 шкіл, вище початкове училище, 2 гімназії, сінематограф, 3 церкви, синагога, банк, театр... Діяли підприємства: сільськогосподарських машин, обозне, деревообробне...

Гуляй-Поле було осередком цивілізації у безмежному степу, до найближчого міста — повітового Олександрівська — було понад 100 верст, до залізничної станції — 7 верст. Цікаво, що на відміну від інших районів Півдня України Гуляйпільська волость була заселена на 87% українцями, 9% склали євреї, 1,5% німці, 1,5% росіяни, 1% поляки. Таким чином, у подальшому махновський рух слід розглядати як рух власне український.

Іван Махно, що тільки у 1861 році був звільнений із кріпацької неволі, працював за кучера у місцевого поміщика Івана Шагарового. Цей пан допоміг своєму кучеру у 1866 році збудувати невелику хату у Вербівській сотні Гуляй-Поля. Згодом Іван Махно перейшов працювати кучером до багатого завод-

чика Кернера. Треба сказати, що в іншого лідера української революції, у Симона Петлюри, батько теж працював кучером.

У 1889 році, коли Несторові не виповнилося ще й року, Іван Махно помирає. Дружина старого Махна Явдоха Матвіївна (в дівочтві Передерій) залишається у великій матеріальній скруті з п'ятьма синами: Карпом, Савою, Григорієм, Омеляном та Нестором. Нестор Махно згодом писав: «Погано пригадую своє раннє дитинство, позбавлене звичних для дитини ігор та веселощів, затьмарене великою скрутою і нестатками, в яких перебувала наша сім'я, поки не піднялися на ноги хлопчики і не стали заробляти самі на себе». З дитинства Нестор працював підпаском разом зі своїми братами — пастухами Карпом та Савою. Років з десяти Нестор починає працювати конюхом, згодом маляром у фарбувальній майстерні, потім продавцем вина. Він бунтує проти соціальної нерівності та інколи шкодить ненависним господарям, після чого його зазвичай били і виганяли з роботи.

Існують суперечливі відомості про освіту Нестора. Сам він у різних спогадах згадує, що закінчив 4 класи початкової земської школи. За іншими відомостями, він усе ж відвідував училище, звідки був вигнаний після 2-го класу за хуліганство. Вже тоді поміж однолітків Нестор верховодив, полюбляв командувати, потрапляв у різні халепи та бійки, рано почав палити і пити вино. Як холерик-егоцентрик, він був марнославною і всіляко прагнув лідерства. За юнацькі «подвиги» його вже тоді знало все село. «Шкільні премудрості давалися мені легко, — згадував Махно, — вчитель хвалив, і мати була задоволена моїми успіхами». Однак справжнім його поклонникам тоді було катання на ковзанах та кінські перегони.

З 1902 року, після закінчення школи, Нестор почав заробляти на хліб у поміщиків, у малярній майстерні. У 1904 році брат Нестора Сава, що був мобілізований до російської армії, потрапив на російсько-японську війну. Нестор, бажаючи допомогти сім'ї, наймається на завод сільськогосподарських машин Кригера чорноробом, де працював на відливанні чавунних коліс у майстра Петра Великого. В 1905 році на русько-японській війні у Маньчжурії до японського полону потрапляє солдат Сава Махно — брат Нестора.

У січні 1905 року по всій імперії шириться революція. В другій половині 1905 року відбулися селянські заворушення поблизу Гуляй-Поля в селі Верхня Треса. Одним з організаторів сільських виступів стали анархісти, у майбутньому махновці Домаленко та Шаровський. Анархісти з повітового та губернського центрів роздавали селянам бомби і револьвери, розпа-

люючи «аграрні безпорядки», закликали селян громити панські маєтки. Аграрні заворушення 1905—1906 років проходили у селах поблизу Гуляй-Поля: Пологах, Царевокостянтинівці, Федорівці. Тоді по селах виникають анархістські групи, зокрема в Гуляй-Полі, Дібровці, Новоспасівці та ін. Каральні загони жорстоко придушили селянські виступи. У відповідь на насильства над селянами робітники оголосили політичний страйк. Страйкували гуляйпільські заводи Кригера й Кернера, у робітничих страйках брав участь і Нестор.

В 1905—1906 роках Нестор співчуває українським соціал-демократам зі «Спілки»¹ і навіть розповсюджує їхню літературу та листівки. Проте для нього цього було замало, він прагнув до активних дій, з юнацьким максималізмом вважаючи, що бомба і куля вирішують усі проблеми суспільства.

У другій половині 1906 року до Гуляй-Поля приїхав молодий чех, що народився у Гуляй-Полі і вчився в одній з Нестором школі, — робітник Вальдемар (Володимир) Генріхович Антоні, якому виповнилося ледве 20 років. Незважаючи на свою молодість, Антоні вже був анархістом-комуністом зі стажем, брав участь у страйках, терористичних актах, експропріаціях, був членом анархістських груп Катеринослава, Москви та Бердянська. У 1905 році Антоні потрапив до Бердянської тюрми, але через брак доказів був звільнений.

Антоні мав революційний псевдонім «Заратуштра» (очевидно, він прочитав модну тоді книгу філософа Ф. Ніцше «Так говорив Заратуштра»). Він був другом ще одного чеха-анархіста, Миколи Музеля (Рогдаєва)², керівника Катеринославської федерації анархістів. За порадою Музеля Антоні подорожував волосними центрами Катеринославської губернії з метою організації там селянських анархістських груп. У Гуляй-Полі Антоні влаштовується на завод Кригера (з 13 до 16 років Антоні вже працював на цьому заводі) токарем-металістом і органі-

¹ «Спілка» — Українська соціал-демократична спілка — партія, що була створена у 1904 році після розколу Революційної української партії. У 1905 році «Спілка» увійшла у РСДРП на правах автономної організації.

² Музель Микола Гнатович (Рогдаєв) (1880—1934) — закінчив технічне училище. Революціонер з 90-х років XIX століття, спочатку есер, а з 1902 року — анархіст. Створив анархістські групи в Болгарії, Чехії, Західній Україні (Львів, Чернівці), в Києві, Катеринославі. Анархістський літератор і теоретик, у 1907 році — один з лідерів анархістської групи «Буревісник» і видавець часопису під такою ж назвою. Вважається одним із засновників анархістського руху на Україні і перших анархістських видань українською мовою («Вільна громада»). Брав участь у великих експропріаціях і зухвалих терористичних актах. У 1908—1917 роках перебував в еміграції. У 1917—1928 роках брав участь у анархістському русі в Росії. З 1928 року перебував у тюрмах та на засланні.

зовує з робітників заводу анархістську групу «Спілка бідних хліборобів». Незабаром до Гуляй-Поля на деякий час для читання кількох лекцій з анархізму у середовищі робітників приїздить сам Музель (під псевдонімом «дядя Ваня»).

У той же час з російської армії дезертирував і повернувся до рідного Гуляй-Поля ще один земляк і колишній учень 2-ї земської школи — Олександр Семенюта. Він став анархістом-«чорнознаменцем» в Одесі, де відбував солдатську службу. В рідному селі він став жити на нелегальному становищі. Нарівні з Антоні роль лідерів анархістів взяли на себе брати Семенюти — Прокіп та Олександр. Прокіп Семенюта — робітник-ливарник, з 1904 року став анархістом-комуністом, організатором анархістських груп у селах Бачани та Гур'івка.

У своїй хаті брати друкували анархістські листівки на гектографі, а вночі розклеювали їх на парканах села. Цей гектограф був придбаний з допомогою катеринославських однодумців. На ньому вони друкували листівки українською й російською мовами, в яких закликали селян до бунту, до підпалів маєтків, до саботажу столипінських аграрних реформ. Гуляйпільські анархісти підтримували контакти з анархістами Москви, Одеси, Катеринослава, Чернівців, Олександрівська, звідкілья привозили до села партійну літературу, зброю, вибухівку. Бомби відливали на місці — у ливарному цеху заводу Кернера.

Анархісти вважали, що гроші, захоплені під час експропріації, потрібні «на революцію», що вони «ексами» «...атакують приватний капітал, щоб привчати робочий люд не поважати приватну власність». «Виручені» гроші анархісти використовували на придбання зброї, яку купували навіть у Відні, на створення нових груп, на пропаганду і особисті потреби.

Гуляйпільська анархістська група — «Спілка бідних хліборобів», яка складалася з 50 юнаків, спочатку маскувалася як самодіяльний театральний гурток при заводі, який інсценізував п'єсу «Тарас Бульба». Театральність, романтика, розрахункові ефекти були характерні для анархістів узагалі. «Бідні хлібороби» прагнули грати героїв-козаків не лише зі сцени, репетиції часто перетворювалися в розробку анархістських дій чи в бесіди про «світле майбутнє анархізму». Не випадково Сашко Семенюта назвав своїх анархістів «славними правнуками запорожців». Справді, більшість з гуляйпільських анархістів були нащадками козаків, ідеї вільнолюбної Запорізької Січі, спогади про славу козацтва були їм близькими.

Молодий Нестор Махно, записавшись у театральний гурток, прагнув грати там головні ролі, не гребуючи і жіночими. Причому він виявляв неабиякі акторські здібності, талант перевті-

лення. Але Нестор починав розуміти, що за театральними заняттями групи Антоні стоїть щось більше, а самодіяльні актори займаються якоюсь «таємною» діяльністю. Нестор став вимагати від Прокопа Семенюти і Вальдемара Антоні зарахувати його в «організацію». Анархісти, знаючі неврівноваженість, хуліганство та язикатість Нестора, спочатку відмовили йому. Але Нестор вистежив анархістів під час чергової операції і почав вимагати, щоб вони взяли його з собою або вбили, бо якщо його не візьмуть «на справу», то він усім усе розповість.

Так уночі 14 жовтня¹ 1906 року відбулося перше бойове хрещення Нестора. Троє озброєних анархістів у паперових чорних масках увірвалися до будинку місцевого торговця Ісаака Брука (на якого колись працював Нестор) і стали вимагати видати на користь «бідних хліборобів» 500 рублів. Торговець, пославшись на свою бідність, видав революціонерам лише 151 рубль.

Через місяць, 13 листопада Нестор брав участь у нападі анархістів на помешкання господаря заводу Кернера з метою отримання грошей на користь «голодуючих». І хоча Махно вимагав від Кернера 5 тисяч рублів, цього разу анархісти експропріювали тільки 425 рублів та злиток срібла. Незабаром відбулися експропріації багатих купців по селах: Гуляй-Поле, Богодарівка, Новоселівка. На «екси» анархісти ходили раз на місяць групами по 5—6 чоловік, прикриваючи обличчя чорними паперовими масками, чорними окулярами, маскувалися, вимастивши свої обличчя сажею.

Значні «екси», які дали гуляйпільським анархістам до 30 тисяч рублів, були здійснені у Катеринославі, Мелітополі, Ногайську. Махно, однак, у цих акціях поза Гуляй-Подем участі не брав. Він продовжував працювати на заводі і непомітно майстрував для своєї групи бомби-«македонки».

Група «бідних хліборобів» мала селянську спрямованість. Гуляйпільці мріяли про створення газети сільських бунтівників. Їх ідеалом було безвладне суспільство козацьких часів, коли степ не належав нікому, а землі було стільки, скільки міг обробити козак. З усіх політичних організацій Гуляй-Поля група анархістів була найчисленнішою.²

¹ За іншими даними, 10 жовтня 1906 року, перший же «екс» Гуляйпільської групи відбувся 5 вересня 1906 року і дав 163 рублі.

² До групи входили: В. Антоні, брати Семенюти, брати Бондаренки, брати Онищенко, Н. Махно, К. Кириченко, Е. Орлов, Ф. Чернявський, І. Шевченко, С. Заблудський, М. Мартинов, К. Лісовський, О. Кравченко, І. Левадний, П. Коростильов, К. Пужало, Н. Зуйченко, О. Губенко, Л. Герілік та інші. Частина активістів групи стала згодом махновськими командирами.

Анархісти Гуляй-Поля боролися і проти створеного у селі чорносотенного «Союза истинно русских людей» (керівники: пристав Караченцев та священник Сахновський). Анархісти надрукували прокламацію, в якій була оголошена війна російським шовіністам «вогнем та зброєю», були спалені маетки поміщиків-активістів російських шовіністів. У той же час чорносотенці Гуляй-Поля почали справжнє полювання на представників революційних організацій. Анархісти розробили план політичних убивств: катеринославського генерал-губернатора, який мав відвідати Гуляй-Поле, вбивства пристава Караченцева, план підризу місцевої охоранки, але цим планам не судилося збутися.

У 1906—1907 роках у Олександрівському повіті був оголошений воєнний стан. У Гуляй-Полі з'явилися загони козаків, поліцейських. Це дуже ускладнювало діяльність анархістів.

У кінці 1906 року Махно вперше був заарештований за звинуваченням у тероризмі, потрапив під нагляд поліції, але за браком доказів незабаром був звільнений. Цей випадок був скоріше побутовим... Махно вирішив допомогти своєму товаришу — службовцеві лікарні Михеєву — позбутися суперника. Тоді на вулиці Махно відкрив стрілянину, але промахнувся...

Існує інша версія першого арешту Махна... Одного разу, гуляючи зі своїм приятелем есером Миколою Маковським по вулиці, Махно позичив йому свого револьвера. Але Маковський, побачивши свою наречену під ручку з якимось хлопцем, убив дівчину, а потім вистрелив у себе. Поліцаї, що прибули на місце події, заарештували Нестора, але невдовзі він був випущений з Олександрівської тюрми.

У 1907 році бойовики-гуляйпільці провели «екси» — напади на дім купця Гуровича, пошту, банк. У вересні 1907 року Нестор з двома товаришами пішов на «екс» до сусіднього села Гайчур. Під час «ексу» в хаті Гуревича знаходилося четверо чоловік, яким удалося вискочити з хати і підняти гвалт. Нападникам залишилося тільки тікати... Але наступного дня Махно, повертаючись з гулянки з двома анархістами, встряв у стрілянину з поліцейськими, під час якої був випадково поранений гуляйпільський селянин, що впізнав Махна.

Через кілька днів анархісти Антоні та Махно були заарештовані і опинилися у Олександрівській в'язниці за участь у перестрілці. Взагалі у перестрілках в районі Гуляй-Поля вже були вбиті городовий та охоронці.

Антоні, що не брав участі у перестрілці в селі Гайчур, був відпущений з-під варті за відсутністю доказів. Йому вдалося підкупити поліцейських-свідків, і вони відмовилися від свідчень про те, що по них стріляв Махно, але, незважаючи на це,

Махно просидів у в'язниці з жовтня 1907 по 4 липня 1908 року. Нестор стійко тримався на допитах і заперечував усе. В результаті він був звільнений під заставу у 2000 рублів, які дав місцевий підприємець Виглинський під дулами анархістських револьверів. Застава була підкріплена проханнями адміністрації та майстра заводу, де працював Нестор. Після звільнення Махно деякий час мешкав у Катеринославі у родині місцевих анархістів.

У той час, коли Махно ще перебував у в'язниці, у жовтні 1907 року анархісти Гуляй-Поля напали на державну пошту, вбили поштаря і охоронця-поліцейського. Вдові поштаря розчулені анархісти незабаром підкинули конверта з грішми. 9 лютого 1908 року анархісти вкрали з сейфа заводської контори заводу Кернера 2265 рублів.

Після цих подій у Гуляй-Полі почалися арешти і обшуки, було запроваджено комендантську годину, до села прибув каральний загін під орудою пристава Караченцева. Були заарештовані анархісти: В. Антоні, Н. Зуйченко, К. Кириченко, С. Заблодський, О. Бондаренко. Але слідство не змогло довести, що група Антоні вчинила напад на пошту, і через місяць хлопців було звільнено.

Антоні стало небезпечно залишатися в Гуляй-Полі, він переїздить з міста до міста, ночує у скиртах за містом, іноді навідуючись до Гуляй-Поля.¹ В той же час арештів зазнають близькі Антоні та Семенюти.

У липні 1908 року у Гуляй-Полі поліція вистежила місцевих анархістів, що зібралися у хаті анархіста Левадного. 20 поліцейських, оточивши хату, запропонували анархістам здатися. Однак 17 бойовиків з допомогою револьверів та бомб вирвалися з оточеного поліцією будинку. Під час бою поліцейські розбіглися і був убитий урядник Лепетченко, поранений стражник.

¹ Влітку 1908 року Сашко Семенюта, якого односельці вважали «легендарним розбійником», подався в еміграцію до Бельгії, а Антоні опиняється у Кам'янці-Подільському та Хотині, де були анархістські центри для нелегального переходу кордону. Займався анархістською агітацією у бессарабських та буковинських селах. Антоні виїхав до Швейцарії і ввійшов до групи анархістів-комуністів «Буревісник», далі його шлях лежав до Парижа та Брюсселя. У 1909 році Антоні нелегально перебував на Катеринославщині, але вже восени 1909 року повертається до Парижа. У 1910 році Катеринославський військовий суд заочно виніс Антоні смертний вирок. У тому ж році Антоні переїжджає до Аргентини, де він працював робітником і був лідером кількох профспілок та революційних організацій. У 1920—1921 роках Антоні був редактором аргентинської анархістської газети «Голос труда». У 1920-х роках Антоні переїжджає до Бразилії, а потім — до Уругваю. Виховував вісьмох синів. У 1962 році Антоні повернувся в СРСР, але спочатку жив у Казахстані, з 1965 року — переселився в Україну, де й помер у 1974 році в Нікополі на 89-му році життя.

У тому ж бою також був важко поранений Прокіп Семенюта. Щоб не потрапити до рук поліції, Прокіп застрелився. Після цієї «баталії» пристав Караченцев оголосив анархістам Гуляй-Поля справжню війну, заявив, що буде «рубати банду під корінь». В анархістську групу вкоренився поліцейний агент Кушнір, якого незабаром анархісти викрили і вбили.

6 серпня до Гуляй-Поля завітав катеринославський віце-губернатор, який на селянському сході закликав гуляйпільців допомогти ліквідувати групу анархістів.

Переодягнені у жіноче вбрання Караченцев і троє жандармів у передмісті Катеринослава — селищі Амур затримали п'ять гуляйпільських анархістів, котрі збиралися здійснити експропріацію в Катеринославі. У анархіста Ш. Хшиви був знайдений револьвер убитого урядника Лепетченка. На допитах під час катувань анархісти І. Левадний, Н. Альтгаузен та Н. Зуйченко не витримали тортур і виказали інших членів Гуляйпільської групи. Хоча Махно все життя вважав, що його видав тільки Наум Альтгаузен.

27 серпня 1908 року Махно знову був заарештований. Йому інкримінували вбивство провокатора Андрія Гура, хоча Махно і не мав до того причетності (провокатора вбив О. Семенюта). «Для історії» залишилася поліцейська картка «злочинця» Нестора Махна, в якій констатовалося, що Махно мав зріст 2 аршини і 4 вершки, карі очі, темно-русяве волосся, шрам на лівій щоці, що він розмовляє малоросійською та російською мовами, православний, на час арешту грошей та цінних речей не мав...

У Гуляй-Полі арештували анархістів: Гореліка, Ольхова, Чернявського, Онищенка... були арештовані і дружини деяких анархістів. За ґратами опинилися 15 гуляйпільських анархістів, ще шестеро учасників анархістської групи за підозрою в революційній діяльності були вислані з Гуляй-Поля. Щоб не ризикувати, анархісти, що залишилися ще на волі, вирішують роз'їхатися з Гуляй-Поля, тим паче, що до боротьби проти них приєдналися місцеві чорносотенці.

Слідство у справі гуляйпільських анархістів тяглося близько півтора року. Зуйченко та Хшива, які спочатку дали свідчення, потім відмовились від них, заявивши, що свідчення були дані «під побоями». У в'язниці помер від тифу Іван Левадний, та після вироку першим розстріляли Шмерка Хшиву. Азік Ольхов був звільнений і відданий під нагляд поліції, але втік за кордон, у далеку Аргентину.

Махно витримав усі побої і винним себе не визнав. У камері, де знаходився Махно, був підсаджений провокатор — Арон Сидур, якому вдалося у приватній дружній розмові вивідати

у Махна подробиці діяльності анархістів... Уже після революції 1917 року Махно знайшов імена агентів в архівах поліції. Тоді казали, що Махно застрелив провокаторів Кирика Басецького та Сергія Мартиненка, вбив місцевого священника Дмитра...

Махно та його товариші перебували півтора року в Олександрівській в'язниці (камера № 8) і у Катеринославській губернській в'язниці. В новорічну ніч 1909 року Махно з товаришами зробили спробу втекти, але їх схопили...

Треба зазначити, що у 1905—1910 роках анархістська група існувала і в сусідній з Гуляй-Подем станції Новоспасівка (сучасне с. Осипенко). Новоспасівка знаходилася у 18 верстах від Бердянська, мала 11 тисяч мешканців, переважна більшість яких були нащадками запорожців з Азовського козацького війська. Анархістська група того часу Новоспасівки складалася з 20 юнаків і дала таких керівників махновського руху, як В. Куриленко, Т. Вдовиченко, В. Білаш, Л. Бондарець, А. Матросенко.

У січні 1909 року Антоні та Олександр Семенюта через «вікно» біля Чернівців повернулись в Україну, напакуювши валізи зброєю та революційною літературою. Дізнавшись, що Гуляйпільська група анархістів ущент розгромлена, Антоні і Семенюта отаборилися у сусідньому Олександрівську. Всю першу половину року вони ходили по селах повіту, розносили прокламації.

Під час одного з походів анархістів по селах Антоні і Семенюта вбили поліцейського урядника. Візник урядника, якого залишили в живих, швидко викликав погоню. Але прості селяни, що виїхали «на облаву», пропустили анархістів, і ті, скориставшись обставинами, захопили бричку, на якій їхали стражники, і вбили одного з них. По Олександрівському повіту була розклеєна об'ява про те, що влада пропонує 2 тисячі рублів винагороди за допомогу в арешті Семенюти та Антоні.

Семенюта та Антоні спробували визволити з кайданів Махна «з братією» при перевезенні їх з Олександрівської до Катеринославської тюрми. Нестор Махно, попереджений про втечу, почав готувати до неї в'язнів. Але справа закінчилася невдало. Одного дня, на початку 1909 року, Сашко Семенюта наблизився до колони арештантів (у якій був Махно), що отаборилася біля Олександрівського вокзалу. Він намагався організувати втечу анархістів на вокзал, але під час виконання цього плану почалася стрілянина, сам Семенюта був упізнаний, і йому з великими труднощами вдалося втекти, відстрілюючись від п'яти поліцаїв.

Вирішивши помститися за арешти своїх товаришів, Антоні та Петро Онищенко від'їжджають до Юзівки (нині Донецьк),

де стріляють у пристава розшукуної поліції Михайлевського, після чого від'їжджають до Чернівців (тоді у складі Австро-Угорщини). Сашко Семенюта 22 листопада 1909 року вбиває у Гуляй-Полі «головного ворога» анархістів пристава Караченцева. Семенюта та Яків Бондаренко застріли у Гуляй-Полі помічника катеринославського пристава Мрачека.

Поліція вжила надзвичайних заходів для ліквідації терористів. 1 травня 1910 року Сашко Семенюта опинився в оточенні 25 поліцейських в одній із хат Гуляй-Поля. Поліція підпалила хату, в якій засів Семенюта. Вискочивши на поріг і стріляючи з двох револьверів, він сподівався прорватися через оточення. Використавши всі набої, Сашко останнім патроном обірвав своє життя.

З 22 по 26 березня 1910 року у Катеринославі Тимчасовий Одеський окружний військовий суд розглядав справу 13 гуляйпільських анархістів, з-поміж яких був Нестор Махно (8 томів справи № 109 820). На слідстві Нестор сказав, що ні до якої розбійницької шайки не належить, а є членом політичної революційної організації, що виборює свободу для людей, що гроші після «ексів» йшли виключно на революцію. Суд засудив до шибениці 5 гуляйпільських анархістів (Н. Махна, Є. Бондаренка, К. Кириченко, Ю. Орлова, Н. Альтгаузена). З перелічених був страчений лише Є. Бондаренко, ще два анархісти, Шевченко та Хшива, були повішені з іншої справи гуляйпільців. В очікуванні вироку отруївся К. Кириченко. Через тяжку хворобу Н. Зуйченкові замінили смертну кару безстроковою каторгою. Гуляйпільські анархісти К. Лісовський та С. Заблодський були заслані на 6 років у виправні арештантські роти, Марія Мартинова була засуджена на 5 років тюрми.

Нестор Махно за статтями 9, 13, 279, 924, 1629, 1633-ю (особливо за вбивство пристава) був засуджений до шибениці. 52 доби просидів Нестор у камері смертників, коли кожен день міг бути останнім. Такий тривалий час пояснюється захворюванням Махна на черевний тиф. Тяжка хвороба врятувала смертника, який відмовився підписати клопотання про помилування.

За цей час мати Нестора звернулася з проханням про помилування до всіх інстанцій, у тому числі і до Марії Федорівни — матері імператора Миколи II. Мати Нестора з'ясувала у військового прокурора, що пом'якшення вироку її синові можна добитися, довівши, що на момент карного злочину Нестор був неповнолітнім. Можливо, від цього й пішла плутанина з роком народження Нестора. Мати наполягає на перегляді справи у зв'язку із неповноліттям Нестора (повноліття тоді досягали у 21 рік). За розпорядженням міністра внутрішніх справ Петра Столипіна смертна кара Махнові була замінена двадцятиріч-

ною каторгою. Чимало зусиль до зміни вироку доклали і адвокат Махна Олександр Янчул.

Із серпня 1911 до березня 1917 року Нестор відбував каторгу в камері № 5 Московської центральної тюрми (Бутирки). Усі спроби втечі звідти, здійснювані Махном, завершилися невдало. За постійне порушення режиму Нестор часто потрапляв до карцеру, на кілька років його закували в кайдани, сліди від яких залишилися у нього на все життя. Махно мріяв, що потрапить під амністію у зв'язку із 300-літтям дому Романових. Крах цих сподівань призвів до першої спроби самогубства. Глибока депресія, холод карцеру спровокували тяжке захворювання на туберкульоз, що змусило тюремного лікаря видалити Несторові одну легеню...

А в Україні суди над гуляйпільськими анархістами тривали... У березні 1911 року Тимчасовий військовий суд виніс новий вирок — стратити анархістів Чернявського та Зуйченка, а анархістам Бондаренку та Альтгаузену призначити покарання на 6 років арештантських рот...

Незважаючи на розгром анархістських груп, в Україні анархістське підпілля продовжувало існувати. Микола Музель, повернувшись із Швейцарії, намагався створити Південноросійську федерацію анархістів, об'єднавши залишки українських груп. Бойова група цієї федерації експропріювала 90 тисяч рублів; частина цих грошей була витрачена в Парижі на видання «Альманаху з історії анархістського руху», першої книги з історії анархізму. В 1910—1911 роках анархістські групи існували і в Олександрівському повіті, як у повітовому центрі, так і в селах: Пологи, Жеребець, Новоспасівка, та й у самому Гуляй-Полі. І. Опанасенко, Г. Дудник, І. Листопад, прибувши після недовгої еміграції з Парижа, створюють поблизу Гуляй-Поля бойову дружину, яка займалася політичним терором та «ексами».

У камері Нестора вважали хвальком та гордієм. Спілкувався він лише з кількома анархістами (особливо з трьома земляками-анархістами: Дмитром Півнем, Яковом Ягудзинським, Петром Маріним), а про себе розповідав, що буде «великою людиною» та організує «нову революцію». За свою хвалькуватість Махно отримав від ув'язнених прізвисько «Скромний». У в'язниці Нестор отримав «університетську», як сам він пізніше жартував, освіту. В Бутирках була чудова бібліотека, і Нестор зачитувався книгами з історії, географії, філософії, вивчив математику та фізику. Він як губка всотував політичні знання своїх співкамерників (анархістів, есерів, соціал-демократів), більшість з яких були студентами або вчителями. Не-

стор повсякчас сперечався з ними, доводячи переваги анархізму. У камері він писав вірші та статті політичного змісту.

Близько зійшовся Нестор з Петром Марінім (справжнє прізвище Аршинов), з яким упродовж 20-ти років підтримував дружбу. Долі цих бунтівників з моменту зустрічі міцно сплелися. Незважаючи на те що Петро був старшим од Махна лише на два з половиною роки, він володів ґрунтовними знаннями з теорії анархізму і був для Махна справжнім авторитетом, неабияк вплинувши на формування світогляду Нестора.

Петро Андрійович Аршинов (1887—1937) народився в Катеринославі в робітничій сім'ї. З 16 років працював слюсарем на заводі. У 1903 році він стає більшовиком, редагує у Середній Азії більшовицьку газету. В 1905 році він повертається до Катеринослава, влаштовується знову робітником на заводі і незабаром вступає до анархо-комуністичної групи. З цього часу він стає бойовиком-терористом: бере участь у підриві поліційної дільниці у Катеринославі, вбивстві в Олександрівську поліція та начальника залізничних майстерень. В 1907 році Аршинова арештували, і суд засудив його до шибениці, однак він утік із тюрми й емігрував до Австро-Угорщини та Франції. У 1908—1910 роках він стає керівником «транспортного відділу» анархістів України, контролює «вікно» на кордоні імперії поблизу Хотина, через яке постачає в Україну зброю та анархістську літературу. У 1909 році він нелегально приїздить до Російської імперії, де зв'язується з анархістами Києва, Брянська, Москви. Знову його заарештовують, і знов він тікає за кордон. В 1910 році за вимогою російського уряду його заарештовує австрійська поліція в Галичині і передає російським властям.¹ В 1911 році Петра Аршинова засуджують до 20-ти років каторги в Бутирках.

Перебування Махна й Аршинова, цих двох двадцятилітніх хлопців, на каторзі віщувало їм довгі роки мук. Але в своїх мріях вони летіли дуже далеко, уявляючи себе в zenіті слави, визволителями пригноблених. Ці мрії допомагали їм вистояти.

В той же час у рідному Гуляй-Полі на фронті світової війни у 1914 році мобілізують 70% чоловіків; переважна більшість цих фронтовиків через чотири роки стане махновськими командирами. На фронті опинилися і брати Нестора: Карпо, Омелян, Григорій. Анархістська група Гуляй-Поля, діяльність якої завмерла у 1913 році, навесні 1916 року знову почала діяти, друкуючи листівки революційного змісту...

¹ Існував таємний договір між двома країнами щодо арештів та видачі анархістів.

Глава 3

ВІЛЬНА ГУЛЯЙПІЛЬСЬКА РЕСПУБЛІКА

(березень 1917 — квітень 1918)

2 березня 1917 року, коли повсталий народ уже повністю контролював становище в Москві та Петрограді, коли російський цар зрікає престолу і влада перейшла до Тимчасового уряду, політичні в'язні вийшли з московських тюрем із ореолом героїв-мучеників. Ще у камері Махно неодноразово заявляв: «Я стану великою людиною!», зараз його час прийшов... Біля тюремних брам їх зустрічали веселі натовпи людей з квітами та подарунками. Серед звільнених були й анархісти Нестор Махно та Петро Аршинов. Махно деякий час після звільнення носив темні окуляри, бо його очі не могли звикнути до яскравого денного світла.

Бурхлива атмосфера революційної весни не дала їм можливості відпочивати. Українські анархісти завзято почали працювати у справі організації анархістських груп у Москві, де анархістська пропаганда мала чималий успіх. Аршинов незабаром став організатором та одним із лідерів Московської федерації анархістських груп, що об'єднали близько тисячі однодумців. Нестор Махно близько місяця працював над організацією районної Лефортовської групи анархістів Москви. Але туга за батьківщиною змусила Нестора відкинути плани «завоювання столиці» і повернутися додому в Гуляй-Поле, де жили його родичі та дівчина Настя, в яку він закохався ще до арешту і з якою листувався всі ці страшні роки.

В кінці березня 1917-го Махно приїхав до рідного села, де його захоплено зустріли земляки як «заслуженого революціонера». Лютнева революція прищепила ще вчора аполітичним людям повагу до борців за волю, надала великого авторитету їхнім словам. Зустрічали Нестора й місцеві анархісти, котрі всі ці роки після арештів першої Гуляйпільської групи продовжували діяти в глибокому підпіллі, здійснюючи епізодичні «екси», інколи друкуючи листівки. Повернулися з тюрми та каторги колишні спільники Махна: Кириченко, Зуйченко та інші. Досить швидко в Гуляй-Полі було створено анархістську групу на чолі із секретаріатом, до складу якого увійшов Нестор Махно. Незабаром анархісти організували свій клуб, поставивши на меті широку пропаганду ідей революції та залучення до своїх лав молоді.¹ Серед лідерів гуляйпільських анархістів 1917 року

¹ У середині 1917 року анархістська група Гуляй-Поля налічувала 50—80 чоловік.

можна назвати: Саву Махна, братів Шаровських, І. Лютого, Ф. Крата, М. Калиниченка, П. Коростильова, А. Марченка, А. Семенюту, Л. Шнейдера та інших.

На хвилі революції влада у волосному центрі перейшла з рук старої адміністрації до «Громадського комітету», що складався з двох молодих офіцерів. Незабаром влада перейшла до виборного Комітету громадського порятунку, до складу якого, незважаючи на відкидання анархізмом владних структур, увійшов Нестор Махно, як представник від Селянської спілки. Приблизно одночасно було обрано комітет Селянської спілки Гуляйпільської волості, на чолі якого опинився Нестор Махно — організатор спілки.

1 травня 1917 року Махно організував у Гуляй-Полі велику демонстрацію під гаслами «Геть всі уряди і партії!», «Геть війну!» Ця акція мала великий успіх, до неї приєдналися солдати місцевого гарнізону. У травні на селянському з'їзді у повітовому Олександрівську Махно зачитав декларацію селянського комітету Гуляй-Поля про проголошення поміщицької землі общинним надбанням. З'їзд підтримав тези цієї доповіді і склав резолюцію про розподіл поміщицьких земель.

Навесні—влітку 1917 року Нестор, незважаючи на значні політичні посади, працював простим маляром на гуляйпільському заводі «Богатир», де він створив спілку металістів-деревообробників та лікарняну касу. Махно вимагав від заводчиків збільшити платню робітникам, вказуючи багатіям, що в противному разі для них «...телеграфних стовпів вистачить». У цих організаціях Махно здійснював тактику недопущення впливу на робітництво політичних партій меншовиків, есерів, українських соціалістів, більшовиків, закликаючи селян до створення самодіяльних, безпартійних структур. Нестор Махно виступав проти сподівань на доленосні рішення Установчих зборів, він постійно висував питання невідкладної конфіскації поміщицьких земель. Незабаром Махно здобув серед селян величезну популярність завдяки своїм радикальним та незалежним поглядам.

Влітку 1917 року Махно став головою місцевих рад та очолював майже всі виборні організації села: земельний комітет, профспілку металістів та деревообробників, районну міліцію. Махно також організував страйк робітників гуляйпільських підприємств та майстерень. У липні 1917-го Махно як делегат від волості брав участь у губернському з'їзді рад у Катеринославі.

Користуючись хаосом у країні під час заколоту Корнілова, суперництвом політичних блоків в Україні, Махно від слів про революцію та перерозподіл перейшов до справи. 29—30 серпня 1917 року Комітет захисту революції Гуляй-Поля, очолюваний

Махном, ухвалив рішення про роззброєння буржуазії та ліквідацію її майнових прав на фабрики та прав поміщиків на землю. Каральні органи Гуляй-Поля були позбавлені права чинити арешти. Анархісти озброїли робітників та селян Гуляй-Поля, які після демонстрації протесту проти виступу генерала Корнілова роззброїли кількох офіцерів, підприємців та заможних селян. З цього моменту влада у Гуляйпільській волості переходить до рад та Комітету захисту революції, тобто до Нестора Махна. Таким чином, переворот, який більшовики здійснили в кінці жовтня 1917-го, в Гуляй-Полі відбувся в кінці серпня 1917-го.

З'їзд рад гуляйпільського району, що відбувся у вересні 1917 року, закликав ради на місцях ігнорувати будь-які вказівки Тимчасового уряду, Центральної Ради і фактично перебрав усю повноту влади в районі (волості) на себе. Гуляйпільців підтримала Комишеватська волость. Таким чином на півдні тодішньої Російської республіки було створено маленьку безвладну державу із населенням до 40 тисяч чоловік — Гуляйпільську комуну. З'їзд постановив негайно передати всю землю та фабрики в руки трудящих і скасувати приватну власність на нерухомість. Із волості почали виганяти чиновників, представників центральної, губернської, повітової влади. Розбіглися з волості і поміщики, крупні підприємці. Ті ж представники буржуазії, котрі залишилися, виплатили велику контрибуцію на користь рад.

Місцеві анархісти вже квапилися створювати нові структури комуністичного суспільства — у трьох колишніх поміщицьких маєтках було створено сільські комуну, а в Гуляй-Полі утворилася промислова комуну — механічна майстерня. Доводячи на особистому прикладі необхідність таких комун, Махно та деякі інші анархісти два дні на тиждень безкоштовно працювали в комунах.

У жовтні 1917 року Нестор одружився з мешканкою Гуляй-Поля Настею Васецькою. Нестор не мав своєї хати, тому тинявся з молодою дружиною по хатах брата Карпа та своєї матері, мешкало молоде подружжя і у конфіскованому панському маєтку, де анархісти утворили зразкову комуну № 1. У липні 1918 року вагітна Настя разом з братом Нестора Григорієм та його дружиною подалася на схід, в евакуацію, рятуючи своє життя та життя майбутньої дитини. Настя деякий час перебувала у Царичині, де й народила сина, який помер через кілька днів.

Той факт, що Махно став авторитетним лідером волості, одночасно задовольняв і турбував анархістів, бо він фактично підпорядкував собі всі управлінські структури. Анархісти ж звикли ідеалізувати безвладдя, і їх обурювало, що Нестор Мах-

но не дуже рахувався із думкою секретаріату анархістської групи і влазив у всі дрібниці. Деякі анархісти були проти такої «узурпації влади» в Гуляй-Полі. Масла у вогонь підливала відома на Півдні України анархістка Маруся Никифорова¹, котра приїхала до Гуляй-Поля.

Маруся звинувачувала Нестора в ігноруванні ідей анархізму, у надто лояльному ставленні до буржуазії та поміщиків, у «партійному» та диктаторському характері його дій. Вона закликала до кривавого терору проти експлуататорів, до боротьби з українським націоналізмом. За її ініціативою близько 200 гуляйпільців виїхали до сусіднього містечка Оріхова, щоб роззброїти там батальйони Преображенського полку та захопити цейгауз зі зброєю. Справу було здійснено, солдати самодемобілізувалися, кількох офіцерів Маруся розстріляла власноручно. Махновці таким чином заволоділи тисячею гвинтівок, що додало їм зухвалості.

Незабаром Нестор Махно та Маруся Никифорова подалися до повітового Олександрівська з метою вплинути на місцеву раду, яка продовжувала підтримувати Тимчасовий уряд і погрожувала Гуляйпільській раді всіма смертними гріхами. Три дні вони виступали на мітингах перед робітниками та солдатами в Олександрівську, критикуючи місцеву раду та вимагаючи її перевиборів, при цьому гості з Гуляй-Поля здобули необхідну підтримку.

Після того як Махно повернувся в Гуляй-Поле, до села дійшла звістка, що Марусю заарештовано в Олександрівську повітовим комісаром Міхном за самочинний збір контрибуцій з місцевої буржуазії. Міхно ще й пригрозив, що за непокору може розігнати Гуляйпільську раду. Махно вирішив здійснити військовий похід на Олександрівськ з метою звільнити Марусю. Але трапилося непередбачене. Гвинтівки, здобуті в Оріхові, були розібрані гуляйпільцями, більшість із яких не побажали здавати їх раді, як і не побажали взяти участь у цьому поході. Довелося Махнові з анархістами обеззброїти понад сотню односельців, а деяких навіть заарештувати. Наступного дня (25 жовтня 1917-го)

¹ Никифорова Марія Григорівна (Маруся) (1887—1919) — народилася в Олександрівську у родині офіцера. З 1904 року — терористка Катеринославської федерації анархістів, за вбивства поліцаїв у 1908 році засуджена до смертної кари, замінені 20-річною каторгою в Петропавлівській фортеці, а згодом у Сибіру. У 1910 році втекла з каторги. Через Японію та США дісталася до Парижа, де закінчила школу скульптури й живопису та офіцерську школу. У 1917 році повернулася в Україну, організувала у містах Катеринославської, Херсонської, Таврійської губерній анархістські бойові загони «Чорної гвардії». Одна із відомих діячів-анархістів в Україні. У 1917 році експропріювала у заводчика з Олександрівська мільйон рублів.

було оголошено добровільний запис до анархістської «Чорної гвардії» Гуляй-Поля.

Всього до «Чорної гвардії» записалося 60 чоловік, котрі й прибули на залізничну станцію для походу на Олександрівськ. Але в цей час стало відомо, що у Петрограді відбувся більшовицький переворот і що Маруся Никифорова звільнена на вимогу робітників, котрі оголосили страйк і вийшли з гаслами повалення Тимчасового уряду та місцевої ради. Сама Маруся отримала 200 тисяч рублів від червоного командування в особі В. Антонова-Овсієнка — «на революцію».

Незабаром відбулися перевибори Олександрівської ради. Замість блоку меншовиків та есерів до влади прийшов блок лівих есерів, більшовиків та анархістів. Нова рада заявила про своє невтручання у справи революційної Гуляйпільської «республіки».

Протягом листопада та грудня 1917-го Нестор Махно зміцнював свою владу в Гуляй-Полі, здійснюючи анархістські експерименти та зміцнюючи фінансове становище своєї «республіки» контрибуціями з буржуазії та поміщиків. Катеринославські анархісти «по старій пам'яті» подарували гуляйпільцям кілька ящиків з гвинтівками та набоями.

Тоді ж, у листопаді—грудні 1917-го в Україні відбувся ряд подій, котрі визначили її внутрішнє становище. В результаті перемоги повсталих полків Центральної Ради над частинами, вірними Тимчасовому урядові, Центральна Рада проголосила себе вищою і єдиною владою в Україні, прийнявши 7 листопада 1917-го III Універсал.

Однак більшовики відчували себе в Україні обділеними владою. Спираючись на кілька рад, в яких вони мали значне представництво, більшовики розгорнули ворожу та брехливу пропаганду проти Центральної Ради, звинувачуючи її в чому завгодно. Народові доводили, що український уряд у Києві, який, до речі, складався із соціалістів, є «буржуазним, поміщицьким, куркульським, контрреволюційним». Більшовики не обмежилися пропагандою, а почали підіривні дії та боротьбу з допомогою озброєних загонів Червоної гвардії та солдатів-фронтників. Проголошення Української Народної Республіки ще більше загострило суперечки між більшовиками та «українськими сепаратистами». У грудні 1917 року в Україну з території Росії вдерлася Червона армія командувача Антонова-Овсієнка.

Скасування приватної власності поміщиків на землю, закріплення прав широкого місцевого самоврядування, широка політична амністія, проголошення національно-персональної автономії, справжній демократизм III Універсалу Центральної

Ради могли стати основою співробітництва Гуляйпільської «республіки» з Києвом. Однак цього не сталося, і доводиться лише гадати чому? Нестача інформації? Непродумані дії адміністрації Центральної Ради на місцях? Більшовицька пропаганда? Непримиренність та догматизм анархістів-теоретиків? Напевно вплинув і той стан повного хаосу та анархії у сфері управління та господарства, що панував тоді в Україні.

Південь України був ареною «броунівського руху» різноманітних сил — більшовиків, меншовиків, лівих есерів, анархістів, бундівців, партій Центральної Ради, корніловців та донських козаків. У цьому вирі Центральної Рада не змогла утвердитися у справі контролю над втіленням у життя власної політики, що саботувалася ворожими неукраїнськими силами, особливо в південних промислових центрах, де доля українського населення складала 20—30% (Катеринослав, Миколаїв, Одеса). Пролетарський губернський центр Катеринослав не поділяв української національної ідеї і практично ігнорував рішення Центру.

У грудні 1917 року на чолі Катеринославської ради стояв анархіст-синдикаліст Грінбаум, котрий фактично був іграшкою в руках лівих есерів та більшовиків. До Катеринослава прибуло багато матросів Кронштадта та Севастополя, котрі всіляко підштовхували населення до виступу проти Центральної Ради. Конфлікт між місцевою радою та адміністрацією Центральної Ради в Катеринославі розв'язався в кінці грудня 1917 року збройним заколотом на користь місцевої ради та більшовиків.

В Олександрівську — значному залізничному вузлі, який зв'язував Український фронт з Доном, події розгорталися за участю сил, які пішли за Корніловим та Каледіним. 19 грудня 1917-го отаман Війська Донського Каледін віддав наказ 14-ти козачим ешелонам рухатися через Олександрівськ на Дон, щоб допомогти повстанню проти більшовиків. Військовий уряд за згодою Центральної Ради наказав козакам, котрі проходили через Олександрівськ, змінюючи одні одних, захищати місто та залізничний міст через Дніпро від «розбійницьких банд».

Гуляйпільські революціонери з великими труднощами орієнтувалися у цій складній ситуації. Вони відсилали гінців до Києва, Катеринослава, Одеси для з'ясування становища у країні. Незабаром з'їзд у Гуляй-Полі прийняв резолюцію про збройну боротьбу проти Центральної Ради, військові частини якої контролювали Олександрівськ. Було вирішено роззброїти козаків, котрі йшли на Дон до Каледіна. На початку січня 1918 року керівник Червоної гвардії Олександрівська Богданов оголосив повстання проти Центральної ради, закликавши на

допомогу анархістські загони Нестора Махна та Марусі Никифорової.

4 січня 1918 року загін Махна (близько 250 чоловік) прибув до Олександрівська, стільки ж бойовиків було в загоні Марусі. Було створено повітовий ревком, куди крім більшовиків та лівих есерів увійшли анархісти: М. Никифорова (товариш голови), Яша Портовий та Н. Махно. Махно був направлений як голова комісії до червоних частин, що прибули з Росії для повалення УНР.

Гуляйпільські анархісти зуміли розагітувати полк георгіївських кавалерів на користь Олександрівської ради та зайняли позиції на Кічкаському мосту через Дніпро. Зупиняючи ешелони з козаками, махновці роззброювали їх. Рядові козаки у переважній більшості не бажали ставати до бою «зі своїми» і здавали зброю. Офіцери ж, навпаки, чинили опір, за що анархісти скидали їх з мосту в Дніпро.

7—14 січня 1918-го махновці брали участь у боях за Олександрівськ. Одночасно Махна було призначено головою комісії з розвантаження Олександрівської в'язниці. Наслідком роботи Махна у цій справі було те, що багато кримінальних злочинців було звільнено, а колишні провокатори та охоронці були замордовані.

Через кілька днів Махно вийшов зі складу Олександрівського ревкому з міркувань несумісності його ідеологічних анархістських поглядів з діяльністю ревкому. На чолі свого загону з великими трофеями він повернувся до Гуляй-Поля.

Маруся Никифорова теж недовго залишалася членом Олександрівського ревкому. Самочинні контрибуції з місцевої буржуазії та заклики до знищення установ державної влади призвели до того, що вона була усунута з ревкому. Після цього Маруся зі своїм загоном налетіла на раду та заарештувала її голову, ставши фактично господаркою міста. З труднощами цей конфлікт вдалося владнати, і загін Марусі подався до Криму.

У січні—лютому 1918 року Гуляйпільська волость залишалася незалежною від будь-яких центральних властей. Більшовики, котрі лише на початку лютого закріпилися в Україні, закривали очі на гуляйпільську самостійність. Це пояснювалося тим, що більшовики не мали сил протистояти українським партіям і намагалися опертися на організації російських лівих есерів та анархістів, тому сваритися з Махном у цей час їм було ні до чого. Так, в усій Гуляйпільській волості не було жодного більшовицького осередку, не було жодної сили, яка б могла протистояти анархістам. До того ж ліві есери та максималісти Гуляй-Поля підтримували політику Махна.

Згодом Махно став очолювати Гуляйпільський ревком, а ловою ради став анархіст Левко Коростильов (Хундай). Гуляйпільський ревком мобілізував «Чорну гвардію» на «боротьбу проти політичних сил». Був роззброєний 48-й полк, що проявляв симпатії до Центральної Ради, розігнано Союз фронтовиків Гуляй-Поля, котрі намагалися стати в опозицію до Махна, були ліквідовані також українські організації, що підтримали Центральну Раду. Характерно, що гуляйпільські анархісти прагнули розв'язати терор проти прихильників Центральної Ради і навіть вбили прапорщика-українця. Однак Махно заборонив подібні дії, наказавши припинити терор проти соціалістів.

З повітовою радянською владою у Махна залишалися напружені стосунки. Більшовики швидко відтерли анархістів та лівих есерів від керівництва повітом, звинувативши їх у «бандитизмі». Влада в Олександрівську саботувала постачання та налагодження товарообміну з Гуляй-Подем. Тоді в умовах економічного хаосу та порушення звичних господарських зв'язків Махно висунув ідею вільного натурального товарообміну між робітниками та селянами. Так, емісари з Гуляй-Поля міняли вагони з продовольством на мануфактуру в Москві, Катеринославі, Олександрівську. Але більшовицькі комісари затримували вагони з мануфактурою та відганяли їх до Олександрівська. Прямий товарообмін села з містом без посередника фактично був заборонений міськими радами. Більшовики заявляли, що для постачання існують державні продргани.

Лише після того, як Махно пригрозив, що з Гуляй-Поля на Олександрівськ вирушать 2 тисячі озброєних селян, щоб відбити вагони, Олександрівська рада повернула мануфактуру. Московські робітники обміняли у махновців свою продукцію на збіжжя. Проїхавши тисячі кілометрів, подолавши безліч перешкод, махновські емісари пригнали додому декілька вагонів промислових товарів.

8 лютого 1918 року радянська влада була встановлена у Києві, а в середині лютого — і в деяких інших районах Правобережжя. Однак уже 19 лютого німецькі та австро-угорські дивізії, за згодою з Центральною Радою, почали наступ у глиб України. Загальна чисельність військ, що наступали, становила 450 тис. осіб. Так званий радянський уряд України не мав жодних шансів протидіяти наступу і на початку березня 1918-го переїхав до Полтави, потім — до Катеринослава, а в липні — остаточно зник, як і сама та влада, яка була ним керована. Московський Раднарком уклав у березні 1918-го в Брест-Литовську мирний договір з центральними державами,

погодившись на австро-німецьку окупацію західних земель республіки, зокрема України.

Розпочинаючи війну проти УНР, Ленін і Троцький пояснювали це інтернаціональним обов'язком допомоги трудящим України у боротьбі проти «буржуазної» Центральної Ради. Тепер, коли виникла загроза їхній владі, вони миттєво про той обов'язок забули. Український радянський уряд зумів змобілізувати на боротьбу з інтервентами тільки близько 20 тисяч бійців, третину яких становили загони, очолювані анархістами та лівими есерами.

В Україні в цей час проти інтервентів діяли анархістські загони під командою братів Железнякових, Валентинова, Акермана, Воронова, Чередняка, Мокроусова, Порубаєва, Романова, Желябова, Девіцького, Никифорової, Махна, Касісімова, загін імені Бакуніна, загони катеринославських та одеських терористів, загін Саші-Петра. Всього, за підрахунками автора, у цих загонах перебувало до 3 тисяч осіб. Махно та гуляйпільські анархісти, котрі ще в 1917 році стояли на оборонних позиціях, не визнавали жодних угод з німецьким імперіалізмом.

До 20 березня 1918-го австро-німецькі війська зайняли Одесу, Херсон, Миколаїв, Чернігів, Бахмач. Лише в Катеринославській, Таврійській та Харківській губерніях ще не господарювали австро-німецькі сили. Деякі керівники Таврійської та Донецько-Криворізької республік сподівалися, що їхній «суверенітет» дасть можливість уникнути фатального зіткнення з ворогом. Однак повільне просування німців на центральних ділянках було наслідком тактики, розрахованої на флангові удари, на оточення червоних частин та перешкодження вивозу матеріальних цінностей з України. 5 квітня 1918-го німецькі частини підійшли до Харкова і через два дні зайняли місто, розгорнувши наступ на Донбас. В середині квітня німці підійшли до Перекопу та Мелітополя. Катеринослав був окупований 3 квітня 1918-го. Два дні перед тим у місті господарювали анархістські загони, котрі зайняли його після втечі червоних.

На початку квітня 1918 року гуляйпільські анархісти готувалися до майбутніх боїв. На станції Пологи Махно отримав від начальника південних радянських резервних військ більшовика О. Беленкевича 3 тисячі гвинтівок, 11 вагонів набоїв та 6 гармат. Віктор Білаш згадував: «Підйом настрою в Гуляй-Полі був незвичайний. Від малого до старого почали озброюватися та готувати навколо села шанці, щоб “захистити свободу”». Беленкевич тоді зауважив: «Гуляй-Поле — це ж маленький червоний Петроград!».

До Гуляйпільського полку самооборони, що входив до 2-ї революційної армії резервної групи радянських військ, добровільно зголосилися тисяча чоловік (за свідченнями В. Білаша — 5 тисяч чоловік), переважно ветеранів-фронтовиків. Полк складався з 6 рот, у кожній по 150—160 бійців, та кінного загону у 200 шабель. Полк повинен був зайняти оборону на фронті від ст. Чаплине до ст. Пологи.

Командиром полку було обрано колишнього офіцера Аполлона Волоха, Махно став начальником штабу полку. Ще кілька сотень було червоногвардійців-анархістів, переважно юнаків, котрі не вмiли володіти зброєю і не знали військової справи. Зате вигляд червоноармійців «...був страшний та суворий: кулеметні стрічки з набоями на плечах, за поясами стирчали по два револьвери, були начеплені ручні гранати, і з халяв виглядали чеченські кинджали...» В кінцевому підсумку було організовано «Вільний гуляйпільський батальйон анархістів» у складі близько тисячі добровольців.

Тим часом у Гуляй-Полі між анархістами та українськими соціалістами і «просвітниками», котрі мали значний вплив у волості, розпочався тривалий конфлікт. Очолювали українських соціалістів чотири прапорщики: Волох, Семенюта-Рябко, Волков, Приходько. Внаслідок конфлікту анархістами було вбито прапорщика Семенюта-Рябко. Цей акт терору остаточно посварив анархістів та українських соціалістів і надовго відлучив анархістів Гуляй-Поля від сприйняття українського руху.

На початку липня 1918-го німецько-австрійське військо опинилося поблизу Гуляй-Поля, військом інтервентів були захоплені Мелітополь та Олександрівськ. Незабаром Махно та Беленкевич подалися на станцію Волноваха до штабу П. В. Єгорова — командувача Першої Української Червоної армії — за вказівками з приводу оборони. В цей час у самому Гуляй-Полі почалися заворушення. Більшість селян розуміли, що ворога не зупинити, і розраховували відвернути кровопролиття. Колишній прапорщик, командир батареї есер В. Шаровський заявив анархістам, що фронтовики з Гуляйпільського полку планують розгромити штаб анархістів та всіх їх розстріляти, щоб не брати участі в боях проти німців. Махнові та кільком анархістам удалося вирватися з Гуляй-Поля та втекти до Волновахи.

15 квітня Гуляйпільський полк відмовився іти на фронт. 16 квітня заколотники на чолі з місцевими офіцерами роззброїли анархістів з допомогою єврейської роти Гуляйпільського полку. Солдати полку самооборони вирішили виступити за повну підтримку Центральної Ради. Левко Шнайдер — командир єврейської роти і колишній член анархістської групи — видав

наказ про арешти сільських анархістів і очолив розгром штабу Гуляйпільської анархістської групи. Наступного дня до Гуляй-Поля увійшли частини австро-угорського війська та загопи армії УНР. Заколотники видали прибульцям весь арсенал села й організували святкову зустріч наступаючим. Але червоний бронепопотяг групи Беленкевича «прополов» Гуляй-Поле гарматним вогнем.

Махно з 80 кіннотниками та Никифорова з 250 кіннотниками (у квітні 1918-го Маруся — командир червоної кінноти Херсонської та Таврійської губерній), остерегаючись, що роззброєні анархісти будуть розстріляні, вирішили, зібравши людей, здійснити невідкладний напад на Гуляй-Поле. Однак за кілька годин до приходу в Гуляй-Поле німців єврейська рота, котра була до цього на боці ветеранів-фронтовиків, звільнила заарештованих анархістів, більшість із них втекли до Волновахи, де перебував Махно.

У кінці квітня 1918 року австро-німецькі війська зайняли фактично всю територію України, лише біля кордону з Військом Донським залишався невеликий район включно з Таганрогом, котрий формально входив тоді до складу України. Саме тут зібралися рештки розбитих червоних армій, різних губкомів, ревкомів, комун, рад та інші адепти пролетарської революції, що повтікали сюди з усієї України. Сюди ж прибули Махно зі своїми однодумцями та Маруся Никифорова із загonom у 300 бійців. Одразу ж після прибуття до Таганрога загін Марусі був роззброєний, а вона заарештована силами більшовицького полку Каскіна. Її звинуватили в погромі в Єлисаветграді та розстрілі тамтешніх робітників.¹

Таганрозькі, одеські, катеринославські, гуляйпільські анархісти, а також деякі солдатські комітети червоних загонів поставили вимогу перед більшовиками негайно звільнити Марусю. Суд, який відбувся незабаром, виправдав її. Значну роль у цьому відіграло заступництво командувача українських радянських військ В. Антонова-Овсієнка, котрий запропонував відправити анархістському загонові зброю та повернути його на фронт, а Марусю звільнити. Після звільнення Никифорова разом з Махном виступила на деяких таганрозьких заводах,

¹ Загін Марусі у березні 1918 року, опинившись у Єлисаветграді, своїми діями спровокував повстання місцевих мешканців проти влади анархістів та більшовиків. Пізніше, у червні 1918 року Маруся була заарештована за перевищення влади, за сутічки її загонів з радянською владою в Царицині (нині Волгоград) та Саратові. Три місяці відбула в Бутирській в'язниці і знову була відпущена на поруки Антонова-Овсієнка та члена ВЦВК РРФСР анархіста А. Кареліна.

закликаючи робітників до опору інтервентам та до соціалізації виробництва.

У ці дні анархісти з Гуляй-Поля та південного сходу України провели конференцію. Не виключаючи сенсу в захисті Таганрога, вони вирішили змінити тактику подальшої боротьби, себто зробити ставку на повстансько-партизанські методи боротьби. Для цього треба було проникнути до окупованих районів і на початок літа 1918 року організувати серед селян та робітників терористичні групи по 5—10 чоловік, з метою нападу на інтервентів та поміщиків, щоб своїми діями та пропагандою підштовхувати народ до збройного повстання. В подальшому планувалося створення «вільних повстанських батальйонів» по 100—300 чоловік для більш масштабних дій. Було також вирішено протягом травня відвідати анархістські центри в Росії, щоб мобілізувати людей, кошти, зброю задля справи українського повстання.

1 травня 1918 року Таганрог зайняли німці. Численні потяги вивозили з Таганрога на схід, до Царицина, тисячі біженців, революціонерів та солдатів, серед яких був і Нестор Махно. На початку травня 1918-го каральний загін спалив батьківську хату Махна, розстріляв брата Нестора — Омеляна, що повернувся з фронту тяжко контужений, без ока. Шукали і другого брата Нестора — Саву, що був командиром загону «Чорної гвардії». Сава Махно разом з Нестором у квітні 1918-го воював проти австрійців, а потім брав участь у конференції анархістів у Таганрозі. Але після конференції не поїхав до Росії, а повернувся у рідне село. Карателі прийшли і до його хати, але Сава встиг утекти городами. Кати скоїли страшний злочин — вирізали груди жінці Сави — Федорі, закопали її ще живцем у землю, підпалили хату Сави. Через кілька днів після похорону своєї жінки Сава вбив зрадника Митька Соловйова, що очолював каральні «акції» у селі. Наступного дня Сава був заарештований австрійськими вояками і відправлений до Олександрівської тюрми.¹

Тоді ж був розстріляний побратим Нестора — анархіст Мусій Калениченко, забитий шомполами анархіст Павло Корости-

¹ Махно Сава (1872—1920) втік із в'язниці вже восени 1918 року. З цього часу він — командир махновської армії — відповідав за постачання армії. Був розстріляний вже червоними взимку 1920 року.

Махно Григорій — учасник імперіалістичної війни, підпрапорщик, у 1918 році на командних посадах у Червоній армії, начштабу 37-ї червоної бригади на Українському фронті у 1919 році, з березня 1919 року — в загонах Махна, з квітня 1919 року — помічник начштабу у Махна. Загинув у бою у вересні 1919 року під Уманню.

льов, сім гуляйпільських революціонерів були повішені на телеграфних стовпах у центрі Гуляй-Поля.

У 1917—1918 роках Махно, як і більшість старих революціонерів, представників свого класу, був охоплений революційним піднесенням. Хвиля революційного ентузіазму винесла його нагору завдяки його організаторському та ораторському хистові. Відбувши 8 років та 8 місяців у в'язниці, переважно московській, Махно опинився досить далеко від загальноукраїнських проблем, не сприйняв ідей українських соціалістів. Анархістське оточення Махна того часу, та й віддаленість, загубленість Гуляй-Поля в неозорих степах дедалі більше підштовхували Махна до неприйняття ідей Центральної Ради. Тимчасовий патріотизм Махна мав цілковито місцевий характер і стосувався практично Олександрівського повіту. На той час, попри розвинуте самолюбство, Махно уявляв себе тільки діячем місцевого волосного рівня. Хоча виклик, котрий кидало Гуляй-Поле, створюючи свою місцеву самостійність, був викликом українському та російському урядам.

ГЛАВА В ГЛАВІ

Анархісти зразка 1917-го

Анархісти, котрі діяли на теренах неозорої Російської імперії, хоча й підтримали Лютневу революцію 1917 року, але тільки на початку. Коли влада в особі Тимчасового уряду почала зміцнюватися, вони стали вимагати продовження революції шляхом створення безвладного суспільства та негайного повалення уряду. Анархістські організації, хоча й нечисленні, були радикально налаштовані стосовно приватної власності, буржуазії, держави. Уже в травні 1917 року анархісти почали підбурювати матросів та солдатів Петрограда на збройний виступ. Створений у червні 1917 року анархістський Військово-революційний комітет організував справу військового перевороту проти уряду. Спільно з більшовиками вони стали головними організаторами «невдалого Жовтня», коли 3—4 липня 1917-го більшовики й анархісти зуміли вивести на вулиці Петрограда під гаслом «Геть Тимчасовий уряд!» сотні тисяч солдатів, матросів, робітників.

Під час перевороту 25—26 жовтня 1917 року анархістські та матроські загони, очолювані А. Мокроусовим, О. Железняковим, І. Жуком, брали участь у штурмі Зимового палацу. До

складу Військово-революційного комітету з підготовки Жовтневого перевороту входили анархісти І. Блейхман-Сонцев, Г. Богацький, В. Шатов, Є. Ярчук (у той же час 53 місця у ВРК мали більшовики).

У жовтні 1917-го анархісти та більшовики мали спільного ворога — державу та уряд Керенського. Саме це їх об'єднувало. Більшовики вирішили використати революційний запал анархістів, але як тільки самі зміцнили своє становище, почали одразу ж звільняти своїх недавніх союзників з усіх революційних установ, рад, ревкомів, фабзавкомів. В Україні більшовики залучали анархістів-інтернаціоналістів до своїх ревкомів, щоб ті готували переворот проти влади Центральної Ради (в Києві, Одесі, Катеринославі, Херсоні, Єлисаветграді, Миколаєві). Анархісти-комуністи погоджувалися з участю у радах, обумовлюючи, що ради не повинні брати на себе владних функцій, і виступали з критикою центральної радянської влади — Ради Народних Комісарів.

Маючи спільних ворогів у кінці 1917 року, анархісти висунули тактичне гасло «Йти окремо, бити разом!»¹ Однак навесні 1918 року більша частина анархістів вирішила відмежуватися від союзу з більшовиками. Хоча до квітня 1918 року анархісти перебували у складі виконкомів Харкова, Одеси, Херсона, Миколаєва, Єлисаветграда, Олександрівська, Павлограда, Бахмута, Гришина, Севастополя. Так, в Одесі у складі виконкому було 5 анархістів, котрі спільно з більшовиками та лівими есерами склали «ліву опозицію» владі. Двоє анархістів увійшли до складу Румчероду¹. Великі федерації анархістських груп були в Катеринославі, Харкові, Києві, Кременчуці, Полтаві, Миколаєві, Одесі, Єлисаветграді, Луганську. Федерації анархістів-комуністів були у Харкові, Кам'янці-Подільському, Конотопі, Єнакієвому, Гуляй-Полі. Союзи анархістів-синдикалістів були в Одесі та Харкові. Крім цих анархістських об'єднань, анархістські групи різних напрямків існували в Черкасах, Шполі, Звенигородці, Балті, Вінниці, Смілі, Погребищі, Мелітополі, Бердичеві, Бердянську, Житомирі, Олександрівську, Новоспасівці, Павлограді, Луцьку, Рівному, Ніжині, Новопапівську, Чернігові, Сумах, Севастополі, Сімферополі, Ялті, Керчі, у селищах Донбасу.

Всього на лютий 1918 року в Україні було близько 50 населених пунктів, де існували анархістські групи. У цих групах

¹ Румчерод — скорочена назва Центрального виконавчого комітету ради солдатських та матроських депутатів Румунського фронту, Одеського військового округу та Чорноморського флоту, який діяв з травня 1917 по березень 1918 року.

не велася реєстрація членів, через те важко встановити загальну кількість їхніх учасників. У різні періоди ця кількість коливалася від трьох до п'яти тисяч членів. З метою пропаганди анархісти видавали багато періодичних видань.¹ Створювали анархісти й збройні загони під назвою «Чорна гвардія». В Катеринославі на місцевих заводах було створено п'ять таких загонів, які контролювалися анархістською федерацією (секретар В. Рудницький).

Анархісти закликали перетворити ради в суто економічні органи, ліквідувавши їхнє політичне значення. Вони засуджували централізаторську політику більшовиків, котрі під гаслами диктатури пролетаріату обмежували права місцевих рад та нав'язували рішення Раднаркому. Анархісти хотіли, щоб кожна місцева рада була повністю незалежною, самоврядною та автономною, відкидаючи більшовицький принцип побудови влади згори донизу. Частина анархістів із найбільш непримиренних закликала боротися з новою більшовицькою владою та знищити її, поки вона не зміцніла, доводячи, що більшовики стали гальмом на шляху перманентного розвитку революції. Проголошуючи «третю революцію», анархісти вважали, що вона стане переходом до бездержавницького комунізму.

Проте повести за собою трудові маси України, відкидаючи національну державність, анархісти не змогли. Уже на еміграції, аналізуючи події того часу, Махно писав, що анархісти після революції «...опинилися у хвості подій і часом мало не відривалися від них зовсім, не маючи сил піти самостійним шляхом». Негативним в анархістському русі було те, що в Україні анархісти опиралися на зденационалізовану масу передмість. Опертися на «культурні сили» було неможливо, бо ці верстви не розуміли, а відтак і не сприймали анархістських ідей, котрі, як і більшовицькі, відкидали традиційні цінності: християнство, консерватизм, державність.

На чолі анархістських організацій під час Громадянської війни стали переважно учасники революції 1905—1907 років, котрі повернулися із заслань та еміграції. Кілька десятків анархістів приїхали навесні 1917 року із США, де вони створили Анархістський союз російських робітників. Це були анархісти: О. Горелік, М. Коняєв, П. Рибін, М. Черняк, С. Дибець та інші.

¹ На початку 1918 року анархісти-комуністи видавали такі газети в Україні: «Хлеб и воля» (Харків), «Голос анархіста» (Одеса), «Голос анархіста» (Катеринослав). Анархісти-синдикалісти видавали в Харкові газету «Рабочая мысль», анархісти-індивідуалісти видавали газети: «Безвластие» (Харків), «Свобода внутри нас» (Київ).

Вони створили Особливе бюро анархістів Донецького басейну (сферою свого впливу ці анархісти вважали Південь України від Дніпра до Дону). У грудні 1917 та лютому 1918 року вони провели конференції в Харкові та Катеринославі, на яких вирішили залучати до своїх груп місцевих робітників та безробітних.

У звіті ВЦРПС зазначалося, що в Донбасі «...маси перебувають під сильним впливом анархістів», зокрема в радах та фабзавкоммах. Анархісти закликали захопити в Донбасі економічну владу та здійснити «анархістський експеримент». Незадовго до захоплення німцями Юзівки анархісти встановили владу в місті, заарештувавши більшовиків. У Горлівці та Єнакієвому анархісти виступили проти Радянської держави. Більшовики цих районів прийняли резолюції про нещадну боротьбу проти анархістського впливу. Таку ж резолюцію прийняла Катеринославська рада (березень 1918 р.), закликавши роззброїти анархістів, «які хочуть підірвати революцію зсередини». Анархістські загони, що готувалися виступити на фронт проти австро-німецьких військ, були роззброєні більшовиками в Катеринославі, Новомосковську, Кам'янську, Миколаєві. Однак анархісти в березні—квітні 1918-го на кілька годин або днів захоплювали владу в Катеринославі, Миколаєві, Мелітополі, Лебедині.

В такому оточенні і такій атмосфері існувала тоді Гуляйпільська анархістська республіка, і не було нічого дивного в тому, що на початку 1918 року Махно міг не рахуватися з жодною центральною владою. Тим більше, що один із організаторів анархістів Донецького басейну Аршинов-Марін (редактор катеринославської газети «Голос анархіста») був давнім приятелем Махна.

На Півдні України приморські міста охопила анархія. Матроси-«братішки» — основна революційна сила, здійснивши революцію, не бажали визнавати ніякої влади, в тому числі й більшовицької. Анархіст — голова Центрфлоту Чорного моря Петро Шелестун закликав матросів-чорноморців боротися проти влади більшовиків. Анархістами були Федір Олександрович — комісар торговельного Чорноморського флоту та Володимир Чернявський — керівник профспілки водників Чорного моря. Вони виступали за соціалізацію флоту і переконували моряків працювати за вільним наймом при будь-якій владі, захопивши у свою власність судна торговельного флоту. З тодішніх матросів військового й торговельного флотів вийшло багато командирів майбутньої махновської епопеї.

Глава 4

ПОДОРОЖ ДО РАДЯНСЬКОЇ РОСІЇ (травень—червень 1918)

З Таганрога Махно подався до Ростова, сподіваючись зустріти там евакуйовану з Гуляй-Поля комуноу, в якій мала бути його вагітна дружина. Але в хаосі відступу з України знайти гуляйпільських комунарів було неможливо. Махно зустрів у Ростові 30 анархістів з Півдня України і разом з ними прилаштувався на артилерійській базі червоних, що евакуювалися з України. Анархісти були зараховані до команди і поставлені на довірство в артилерійському ешелоні. Вони прагнули виїхати з Ростова, куди з дня на день мали увійти австро-німецькі частини.

Артилерійський ешелон, в якому їхав на схід Махно, став осередком анархістської пропаганди. На станціях анархісти збирали мітинги й вели бесіди з місцевими мешканцями, бійцями з інших ешелонів. Однак перші дні в Росії мало не стали останніми днями життя для Махна. Солдатам ешелону не вистачало харчів, і анархісти, згадавши свої минулі експропріації, вирішили виправити становище за рахунок місцевих торговців на ст. Тихорецька. Махно та юзівський анархіст Васильєв були заарештовані солдатами місцевого ревкому, побиті, їм було оголошено, що вони будуть розстріляні за незаконні реквізиції. Лише наполегливість та «комісарські» документи Махна врятували їх від розстрілу.

Коли ешелон підійшов до ст. Котельниково, з'ясувалося, що червоні роззброюють усі «підозрілі» частини, котрі перебувають з України. Українські революціонери одразу відчули зверхнє і вороже ставлення з боку «старших братів» — російських більшовиків. Більшовики ставилися до «українських товаришів» як до військовополонених, котрі опинилися в їхньому повному розпорядженні.

Махно згодом писав: «...Повсюди брехня, накази та окрики начальників, найважче розплачувалися загони, скомплектовані з українського елементу, з цими загонами більшовицько-лівоесерівська влада зовсім не панькалася».

Махно мало не спровокував стрілянину по червоних частинах, які збиралися роззброїти ешелон. Він виступив на мітингу біля Царицина і оголосив ультиматум червоному командуванню — пропустити ешелони до Воронежа, де групувалися українські радянські частини, в противному разі, пропонував Махно, доведеться піддати артобстрілові Царицин, де були червоні. Главком червоного Царицинського фронту надіслав загіг

з метою розстріляти Махна «за безпорядки». Але через безладдя, що панувало навколо, наказ виконаний не був.

А ось командир українського радянського загону лівий есер Петренко не погодився із роззброєнням своєї частини червоними, за умовами Брестського миру, як частини іншої держави. Він не погодився зі статусом біженця, під який потрапляли українці. Загін Петренка зав'язав бій з червоними під Царицином, на боці Петренка виступив також загін Марусі Никифорової. Виступ Петренка тоді налякав червоних... змусив їх почати переговори. Під час переговорів Петренко був підступно заарештований і згодом розстріляний, а його загін — роззброєний.

Махно, дізнавшись про арешт Петренка, почав готуватися до нападу на тюрму, але чутки про розстріл Петренка припинили підготовку виступу. Через тиждень після арешту Петренка силою було роззброєно загін Марусі Никифорової. Тим часом Махно від'їхав до Царицина, де нарешті зустрів членів Гуляйпільської комуни та свою дружину.

Можливість нового арешту та розстрілу підстерігала Махна і в Саратові, куди незабаром з'їхалися майже всі українські анархісти: матроси Чорноморського флоту, одеські анархіст-терористи, кілька десятків кронштадтських матросів, загін Марусі Никифорової — усього близько 800 бойовиків.

У Саратові Махно відвідав «Будинок комуни», в якому були розташовані асоціація місцевих анархістів та нічліжка для прибулих до міста революціонерів. Нестор шукав зустрічі з українськими анархістами, але знайшов там лідера саратовських анархістів Макса Альтенберга. Анархісти з України на чолі з лідером одеських анархістів — матросом Мишею отаборилися у фешенебельному готелі «Россия», там же вирішив оселитися і Махно. Згодом Махно переїжджає на околицю міста, у приватну оселю.

На час прибуття Махна до Саратова там почалися події, названі згодом «анархістським заколотом». Українські анархістські загони дивом зуміли зберегти зброю в той час, коли повсюди у Радянській Росії, протягом квітня 1918-го, здійснювалися роззброєння та арешти анархістів. Саратовська ЧК вирішила виправити цю помилку, роззброївши та заарештувавши 15 травня 1918-го близько 50 анархістів, котрі мешкали у готелі «Россия». Разом із арештами у готелі кінна дружина міліції, оточивши «військове містечко», взяла у полон кількасот анархістів.

Головного «терориста» матроса Мишу чекісти повезли під конвоем до місцевої ЧК. Але троє одеських анархістів з допомогою бомб розігнали каральний загін ЧК і звільнили свого командира. Про звільнення Миші стало відомо у готелі, і полонені, вже самі, обеззброюють свою охорону, що складалася

всього з 10 конвоїрів та 2 комісарів ЧК. Анархістам навіть вдалося захопити в заручники чекістів. Частина Одеського загону та моряки-анархісти, котрі знаходилися за містом, виступили на допомогу заарештованим. Червоноармійці Саратовського гарнізону підняли повстання... На вулицях Саратова три доби точилися вуличні бої.

Однак більшовики, оговтавшись від такої несподіванки, зібрали сили і до 17 травня придушили анархістський виступ. Частина анархістів була заарештована, частина встигла сісти на пароплав, що відходив до Самари. На пароплаві опинився і Нестор Махно...

В Самарі події «анархістського повстання» почалися приблизно одночасно із саратовськими. Там теж місцева ЧК почала з роззброєння анархістських загонів Попова та Смородинова. 17—19 травня 1918-го Самара опинилася в руках анархістів та матросів, які випустили заарештованих анархістів. І це повстання було придушене, але через два тижні анархісти, котрі залишилися на волі, влаштували напад на місцеву в'язницю, звільнивши близько 300 анархістів та матросів, здебільшого учасників повстання.

19 травня Нестор Махно, як учасник подій, щоб уникнути арешту, подався на пароплаві до Астрахані, де в нього виявився знайомий — товариш голови місцевої ради. Протягом тижня Махно працював у місцевому агітвідділі, куди його влаштував приятель. Його анархістські виступи не відповідали більшовицькій політиці, отож, щоб уникнути переслідувань, Махнові довелося облишити й це заняття. В Астрахані він спілкувався з місцевими анархістами, співробітничав у їхній газеті «Мысли самых свободных людей». У цій газеті під своїм в'язничним прізвиськом «Скромний» Махно вмістив свого першого друкованого вірша. Писати вірші Нестор почав ще в 16 років, але на цій ниві не досяг якихось значних успіхів. Вірш, надрукований у газеті, був слабким з боку поетичного, але відображав зміст епохи та політичні погляди Махна.

«ПРИЗЫВ»

Встаньте, братья, и с нами народ.
Под знаменем черным восстанем вперед
И смело под пулями ринемся в бой
За веру в коммуны, за вольный наш строй.
Разрушим все троны и власть капитала.
Сорвем все порфиры с золотого металла.
Зачем нам власть и все их законы?
Мы долго страдали под гнетом цепей
В петле и по тюрьмам, в руках палачей.

Время восстать и сплотиться в ряды
Под черное знамя великой борьбы!
Довольно служить нам тиранам машинами,
Ведь все это служит великой им силой.
Восстанем же, братья, рабочий народ,
И всех их сотрем мы, как хищников род.
Ответим тиранам за ложный их строй.
Мы вольные рабочие, воли полны.
Да здравствует свобода, братья коммуны,
Смерть всем тиранам тюрьмы!

Махно два з половиною тижні нудьгував у Астрахані, після чого знову з'явився у Саратові. У місцевому губвиконкомі Махнові надали допомогу у його прагненні відвідати Москву. Квитка на пароплав він отримав як колишній політкаторжанин і голова Гуляйпільського ревкому.

У червні 1918 року Махно дістався до Москви, де сподівався знайти відповідь на важливе для себе питання про майбутнє анархістського руху, мріяв знайти підтримку ідеологів та «напівбогів» анархізму. Однак те, з чим він зіткнувся в анархістському середовищі столиці, він назвав «розвалом», «балаканиною», «паперовою революцією». Махно згадував, що до «безтолково-галасливої Москви... відчував злість як до утриманки, в якій вешталися тисячі нероб, котрі не припиняли лестити собі та верещати на все горло про себе...»

Занепад анархізму в Росії передував ряд цікавих подій. Надавши підтримку більшовикам під час Жовтневого перевороту і ставши їхніми союзниками, анархісти стали користуватися максимумом прав у Радянській республіці, створюючи повсюдно свої групи та федерації. Початок 1918 року був вершиною активності анархістів у Росії і часом найбільшого припливу людей до їхніх організацій. Анархізм ставав людним.

Без особливих сумнівів матроси-анархісти частенько починали стрілянину на вулицях, реквізували горілку та цінності, галасуючи про свою виняткову революційність. Анархісти мали своїх представників у радах усіх рівнів. На Всеросійських з'їздах рад (з II по VIII) анархісти становили близько 1%, на IV з'їзді вони мали 17 делегатів (1,3%). На II і III з'їздах рад України анархісти мали відповідно 3 і 7 делегатів (0,3% і 0,5%). Щоправда, не всі анархісти реєструвалися як анархісти, а часто називали себе безпартійними. В II, V, VI, VII скликаннях ВЦВК рад РРФСР обиралися по 2 анархісти-комуністи, а в III і IV скликаннях їх було три. Склад повітових та губернських рад мав незначну кількість анархістів і коливався в 1918—1919 роках від 1 до 4%.

Анархісти-комуністи в цей час поділяли з більшовиками законодавчу владу. Анархісти-синдикалісти та ряд інших анархістських угруповань звинувачували анархістів, котрі брали участь у діяльності ВЦВК, в «меншовизмі», відході від ідеалів безвладдя і виголошували про неприпустимість участі у владних структурах, позаяк це було «визнанням системи центральної влади».

Анархісти розгорнули пропаганду, створивши чимало клубів та читальень, видаючи десятки газет та журналів. Місцеві ради та ВЦВК в кінці 1917 — на початку 1918 року виділяли кошти на анархістські видання, анархістам було передано кілька друкарень у Петрограді та Москві (рішенням ЦК РКП(б) було виділено 250 тис. рублів на анархістські видання). Більшовики сподівалися утримати анархістських «братішок» у своїх залізних обіймах, змусити підкорятися диктатурі, використовуючи їх як бойову та каральну силу (розгін Установчих зборів, убивства членів зборів).

Однак анархісти здебільшого не збиралися служити вождям. Вони вважали, що Жовтневий переворот, як і Лютнева революція, є лише шаблями на шляху до справжньої анархічної революції — «третьої революції», про яку вони заговорили вже наприкінці 1917 року. Ця революція мала знести диктатуру більшовиків, які владу взагалі, та встановити анархічний комунізм.

Анархісти згуртували навколо себе невдоволених. На початку 1918 року вони почали формувати озброєні загони «Чорної гвардії» для боротьби з буржуазією, а також на випадок «третьої революції». Вістря своєї критики вони спрямували проти більшовиків. Делегати у ВЦВК викривали політику влади, відмовлялися працювати у комітетах ВЦВК і голосувати, заявляючи, що вони є лише спостерігачами. Анархісти закликали знищити владу більшовиків, «поки вона не зміцніла», називаючи більшовиків «гальмом революції», «сторожовими псами приватної власності», що, в свою чергу, дедалі більше розпалювало пристрасті в суспільстві.

Харківські «анархісти-безвладники» закликали: «Хай не подарює влада Рад!» Московські анархісти-комуністи писали, що «...митє останнього бою недалеко, вона ближче, ніж може здатися на перший погляд», а тому треба дезорганізувати «елементи влади». Московська федерація анархістських груп, захопивши приміщення Купецьких зборів, створила там свій центр — Секретаріат¹. У прийнятому «Договорі» федерація оголосила ворожими усі форми державної влади, вимагаючи при цьому визнати

¹ До нього входили відомі анархісти: Л. Чорний, А. Гордін, В. Бармаш та інші.

офіційно її паралельною владою в столиці, від імені якої проводилися обшуки, реквізиції, арешти. На кінець квітня 1918 року анархісти планували зчепитися з владою більшовиків.

«Мирне співіснування» і навіть співробітництво більшовиків з анархістами було припинене під кінець квітня 1918-го. Більшовиків особливо непокоїла концентрація загонів «Чорної гвардії» у приватних будинках Москви, розташованих довкола Кремля. Окрім груп «чорної гвардії», створених Л. Чорним у Москві, було організовано кілька анархістських комун, котрі жили коштом експропріації, капіталістів. 26 будинків московської буржуазії, захоплених анархістами, були перетворені у штаби та військові опорні пункти. У вікнах було виставлено кулемети, а в садочках можна було побачити й гармати. Анархісти домагалися рівності з більшовицькими частинами у постачанні зброєю та набоями. До столиці потяглися пропагандисти з Петрограда та численні «партизанські» анархістські групи з України, Північного Кавказу, Прибалтики. Всього анархістських загонів зі зброєю було близько п'ятдесяти, і вони разом налічували кілька тисяч чоловік.¹

На початку березня 1918 року московською владою та більшовиками було ухвалене рішення не допускати захоплення будинків анархістами, не зупиняючись навіть перед застосуванням зброї, а також дано вказівку ВЧК заводити справи на анархістів як на контрреволюціонерів, було накладено заборону на видачу анархістам зброї. У березні—квітні 1918 року, відчуваючи за собою силу, анархісти почали широко «експропріювати» склади й крамниці, банки та каси Москви. Цікавили їх і автомашини. В результаті збройного нападу вони захопили машини Раднаркому, зокрема і його голови — Леніна, а також затримали на вулиці автомобіль уповноваженого американської місії.

В ніч з 11 на 12 квітня 1918-го загопи ВЧК, латиські стрільці та військові частини роззброїли анархістські загопи. Керував цією операцією голова ВЧК Ф. Держинський. У деяких будинках анархісти здалися більшовикам, чії сили значно переважали, без бою, а на Донській та Малій Дмитрієвській вулицях відбувалися справжні бої. Щоб «викурити» анархістів із зайнятих будинків, більшовики застосовували артилерію. Втрати анархістів у вуличних боях у Москві, а також після розстрілів на місці становили більше 100 чоловік, понад 5 тисяч анархістів були заарештовані лише 12 квітня. Військовим комісарам Москви

¹ Групи: «Ураган», «Авангард», «Буря», «Борці», «Буревісник», «Смерч», «Лави», «Автономія», «Студентська група», «Десма», «Комуна Морозова», «Самарський загін», «Братство».

було наказано виставити патрулі для затримання анархістів. Облава 13 квітня 1918-го дала ще понад 100 чоловік заарештованих. Частина заарештованих розстріляли як бандитів.

Подібні операції відбулися в Петрограді, Воронежі, Вологді, Смоленську та інших містах. 1 травня 1918 року НКВС розіслав на місця директиви, в яких наказувалося роззброїти всі анархістські організації в Радянській Росії.

На всі закиди справа і зліва за розгром лівої опозиції більшовики заявляли, що заарештовано і розстріляно лише кримінальних злочинців, бандитів та білих офіцерів, котрі переховувалися у анархістів. Незабаром почалися гоніння на анархістську пресу. В Петрограді було закрито анархістські видання: «Буревісник», «Рабочее знамя», «Вольный Кронштадт», «Голос труда», у Москві: «Анархия», «Черное знамя», «Анархист», «Свободная коммуна», «Воля труда», «Рабочая жизнь». Подібні події відбулися в ряді інших міст.

«Час повалити владу ще не настав», — заявили анархісти після квітневих подій, «...треба цю владу підточувати мирним шляхом». В анархістському середовищі почалася криза, паніка, масовий вихід. Частина анархістів подалася в російську провінцію або поїхала в Україну — «в революцію». В Радянській Росії анархістів відсунули від будь-якого впливу на уряд, їм перешкоджали вести пропаганду в масах. Махно писав, що анархісти «...опинилися у хвості подій і часом мало не відривалися від них зовсім, будучи безсилим пів самостійним шляхом».

У Москві Махно відвідував і з захопленням слухав лідерів-теоретиків, інтелектуалів анархізму Сашу Шапіро, Олексія Борового, Леона Чорного¹. У травні 1918-го московські анар-

¹ Шапіро Олександр (Саша) — з 1903 року член анархістської групи, котру очолював П. Кропоткін у Лондоні, та анархістської єврейської організації. У 1917 році повернувся до Росії, став одним з лідерів анархістів-синдикалістів. Співредактор анархістської газети «Голос труда». З 1921 року — емігрант у США.

Боровой Олексій Олексійович (1875—1935) — лідер анархістів-індивідуалістів, професор психології Московського університету, автор книг по теорії анархізму. В 1917 році — редактор анархістського часопису «Клич», голова Ліги працівників розумової праці. З 1929 по 1935 рік на заслання у В'ятці.

Леон (Лев) Чорний (Турчанинов Павло Дмитрович) (1878—1921) — син полковника, з дворян. За участь у студентських виступах відрхований у 1901 році з Московського університету. В 1902 році засланий до Якутії як есер. Поет та теоретик анархізму. В 1905 році створив у Москві групу «асоціативного анархізму», учасник першої російської революції. В 1907—1910 роках на каторзі та заслання. Організував у 1908 році повстання засланих у Туруханському краї. Утік із заслання, працював шофером у Парижі. У 1913 році амністований і повернувся до Росії. У квітні 1918 року був в'язнем Бутирської тюрми. В 1918 році — лідер Московської федерації анархістських груп та «Чорної гвардії». Страчений за вироком ЧК.

хисти вже тулилися у приміщенні-сараї, де колись виступали футуристи, близькі за духом до анархістів.

Нестор Махно часто зустрічався зі своїм другом Петром Аршиновим, який нещодавно також прибув з України, де ще в лютому—березні 1918-го редагував катеринославську газету «Голос анархіста» і входив до Бюро федерації анархістів Донецького басейну, котре цю газету видавало. Аршинову незабаром набридли столичні чвари, його тягло в Україну. Друзі домовилися, що він невдовзі поїде в Україну для «повстанської роботи».

У Москві зустрілися кілька десятків анархістів з Катеринославської, Харківської, Таврійської, Херсонської губерній. У готелі «Флоренція» вони організували конференцію (був тут і Н. Махно), на якій було вирішено найближчим часом «просочуватися» в окуповану австро-німецьким військом Україну і піднімати там анархістську революцію. З допомогою Гросмана-Рощина, що мав знайомих у Кремлі, анархісти планували роздобути у ленінського уряду кошти на «підпільну та повстанську роботу» в Україні.

Зустрівся Нестор Махно і з комуністичними лідерами В. Леніним та Я. Свердловим (біографи Ілліча сором'язливо замовчували цей факт, як зрештою і десятки інших зустрічей з подібними «підозрілими елементами»). Дізнавшись від Махна, що деякі села на Півдні України «хворі на анархізм», Ленін заявив, що цей факт «прискорив би перемогу комунізму над капіталізмом», але відзначив, що анархізм для селян є штучним, занесеним міськими пропагандистами. Разом з тим, Ленін зазначив, що анархісти — «...короткозорі фанатики, які пропускають теперішнє задля майбутнього,.. в силу своєї беззмістовної фанатичності реально не мають з цим майбутнім зв'язку,.. вони роздроблюють революційні сили, відкриваючи шлях для контрреволюції». Зі слів більшовицького вождя стало зрозуміло, що сприяє розвитку анархізму навіть в окупованій Україні він не буде. Ленін сказав: «...нам довелось... відбити будинок, де вони (анархісти) переховували усіх відомих московських та приїжджих бандитів, тобто відповідальні за це не ми, а самі анархісти».

Спочатку Ленін і Свердлов справили на Махна добре враження і навіть посіяли в його душі надію, але хід бесіди і повчальний, диктаторський тон «вождів» незабаром призвели до того, що Махно відчув себе «зрадженим», «...щось усередині ніби обірвалося, і стало тяжко на душі... Відпало всіляке бажання розмовляти». Не допомогли й особисті компліменти з боку Леніна: «Вас же я вважаю людиною реальності, жагучої потреби дня. Якби таких анархістів-комуністів була одна тре-

тина в Росії, то ми були б готові йти з ними на певні умови і спільно працювати на користь вільної організації виробників».

Через рік з гаком інакше як «бандитом» Ленін Махна не називав. Однак тоді молодий візитер спробував навіть заперечувати вождеві трудящих мас, відзначивши, що у вождя ставлення до анархізму «хибне в основі». Махно стверджував, що анархісти-комуністи багато зробили для революції в Україні, і нагадав про боротьбу з контрою анархістських загонів: Мокроусова, Луньова, Гаріна, Чередняка, Черняка, Никифорової. У відповідь Ленін просто розвів руками: «Можливо, я помиляюся». Ленін запропонував Махнові сприяння у справі повернення в Україну для партизанської боротьби, пообіцявши забезпечити всім необхідним. За розпорядженням Леніна Володимир Затонський (член Всеукраїнського бюро з керівництва повстанською боротьбою) зробив Махнові фальшивий паспорт громадянина Української гетьманської держави на ім'я Івана Шепеля — колишнього офіцера-фронтовика, вчителя з Таганрозького округу, видав невелику суму грошей, революційну літературу, дав інструкції, як перейти український кордон. Але Махно відмовився виконувати різні «партійні» доручення Затонського в Україні.

Відвідав Нестор також мітинг, на якому виступав вождь Червоної армії — Л. Троцький, чиї ораторські здібності викликали у Махна захват. Велике враження на майбутнього «батька» справила зустріч з Петром Кропоткіним — старійшиною російських анархістів. Кропоткін у той час перебував під впливом хаосу, що насувався на країну, та червоного терору. Події, пов'язані з роззброєнням анархістів, примушували його залишити столицю. Щоб не стати під прапор анархістів, котрі закликали до повалення радянської влади, «буремний князь» відмовився від активної політичної діяльності і через кілька днів після зустрічі з Махном у Москві подався до провінційного Дмитрова.

Махно згадував, що теоретик анархізму прийняв його «ніжно», довго говорив з гостем про українських селян, відповів на всі важливі питання в галузі анархістської теорії. На прощання Кропоткін сказав: «Самовідданість, твердість духу і волі на шляху до означеної мети перемагає все...» Пізніше на еміграції Махно писав, що ці слова він «...завжди пам'ятав і пам'ятає».¹

¹ У травні 1919 року Н. Махно надіслав П. Кропоткіну кілька пудів харчів та махновські газети. Анархіст Волін згадував, що Кропоткін «...зжаво цікавився махновським рухом і казав, що якби він був молодим, поїхав би працювати до махновського району».

12 червня 1918 року на Курському вокзалі Москви Петро Аршинов проводжав Нестора в Україну. Ідучи через Курськ, Махно зв'язався з місцевими анархістами, багато з них були біженцями з України. В Курську Махно завітав до «центру», що організовував диверсії в Українській державі, отримавши від більшовиків адреси та паролі революційного підпілля. Тут же він зустрів свого земляка і товариша, анархіста з 1905 року, Олексія Чубенка. Чубенко був ровесником Махна, учасником «ексів» та терактів у роки революції 1905—1907 років, працював ковалем, потім машиністом. У 1917 році він був членом Гуляйпільської групи анархістів. Махно завжди вважав Чубенка надійною і розсудливою людиною, тому Чубенко пізніше у махновському русі очолював дипломатичну службу. Він був незмінним керівником більшості дипломатичних місій махновців, армійським скарбником, ад'ютантом «батька», членом ради. Однак у квітні 1921 року, вважаючи махновський рух безперспективним, він порвав з Махном і здався по амністії більшовикам. У 1939 році він був ще живий.

Махно з Чубенком вирішили разом пробиратися додому для організації повстання. Діставшись до нейтральної зони, Махно начепив погони штабс-капітана, а Чубенко — погони прапорщика, що дало їм можливість проїхати від Белгорода до ст. Лозової, а звідти — в район Гуляй-Поля. Проте в дорозі були й небезпечні епізоди. Одного разу німецький патруль наштотхнувся на багаж Махна, заповнений анархістською літературою. Іншим разом якийсь генерал зробив зауваження «офіцерам» за те, що вони недбало одягнені і не віддають честі.

Неподалік від станції Гайчур (20 верст від Гуляй-Поля) Махно й Чубенко зіскочили з потяга і подалися до села Рождественка. Далі була боротьба, далі була велич...

Глава 5

ПРОРИВ У ЛЕГЕНДУ (липень — 10 грудня 1918)

У травні 1918 року в Україні запалало полум'я селянського повстання. Реакційна внутрішня політика гетьманського уряду, повернення поміщиків, найрізноманітніші реквізиції в селах, ліквідація демократичних інституцій, панування іноземного війська та гостре відчуття національного приниження сколихнули український народ.

Більшість українських політичних діячів, майже всі українські партії, земства, селянські спілки, ради, робітничі з'їзди виступали проти гетьманського режиму, котрий підтримували німецько-австрійські багнети. Каральні загони, що склалися переважно із колишніх жандармів та російського офіцера, котрі змарями посунули в Україну, рятуючись від більшовиків, мордували українське село, відбирали збіжжя, влаштували розстріли й показові побиття найбільш непокірних. Це призвело до того, що центр опору був не в містах, де становище робітників чи інтелігенції мало змінилося, а перемістився в українське село.

У червні 1918 року спалахнуло повстання селян на півдні Київської губернії у Звенигородському і Таращанському повітах. Русійною силою повстання стали вільні козаки та колишні солдати Центральної Ради. Близько двох місяців 20 тисяч повстанців вели бої проти німецьких та гетьманських частин, однак, у кінцевому підсумку, повстання зазнало поразки. Сутички селянських повстанських загонів з карателями відбувалися на Поділлі, на Полтавщині, на півночі Херсонщини, на Чернігівщині. У цих районах існували десятки повстанських загонів загальною чисельністю до 50 тисяч чоловік. «Необхідно вжити найжорстокіших заходів для того, щоб придушити в зародку повстанський рух...» — наказував командувач німецького війська в Україні генерал Айхгорн.

Незадоволення гетьманом посилювалось ворожнечою до місцевої гетьманської влади. Так губернський катеринославський староста генерал Черников палав «ненавистю, злобою» до всього українського, усунув українську мову в адміністрації, переслідував членів українських партій, навіть з партії хліборобів-демократів — союзників гетьмана.

3 травня 1918 року у Дніпровських плавнях почали поступово збиратися невдоволені режимом колишні матроси, солдати та селяни, поки що не об'єднані ні єдиною ідеологією, ні спільним керівництвом. У середині червня на Запоріжжя вирушив каральний австро-угорський загін, знищуючи «учасників грабунків та більшовицького руху», відбираючи в селах зброю та збираючи контрибуцію. Цим загоном було страчено близько 50 осіб, у тому числі в Гуляй-Полі — 14 чоловік. У цей час закінчився перший етап повстанських виступів на Катеринославщині і розгромлені повстанці вимушено переховувалися в лісах, плавнях або ж розійшлися по домівках, очікуючи на появу керуючого центру.

У Дніпровських плавнях між Каховкою та Олександрівськом ще з червня 1918-го діяв загін революційних матросів із Сева-

стополя. Матроси, що мали анархістські настрої, згодом перейшли до загону Махна.

Перший час після повернення в Україну Махно нічим себе не виявляв. Він та ще кілька анархістів, перебуваючи у підпіллі, так і не змогли підняти масовий рух. Переховуючись у сусідньому з Гуляй-Подем селі Рождественка у селянина З. Клешні, Нестор співістив про свою появу на батьківщині найбільш близьких людей.

4 липня 1918-го він передав листа до однодумців у Гуляй-Полі, в якому були такі слова: «...я повернувся знову до вас, щоб разом взятися за вигнання німецько-австрійських контрреволюційних армій з України, повалення влади гетьмана Скоропадського й недопущення на його місце жодної іншої влади». У своїх листах Нестор забороняв однодумцям у Гуляй-Полі навіть думати про помсту членам єврейської роти, що зрадили революцію ще у квітні 1918-го...

Спочатку, прибувши на Запоріжжя, Махно не бачив жодної можливості організації повстання. Лише з десятків однодумців готові були негайно взятися до зброї. Люди в районі Гуляй-Поля були залюбки каральними заходами. Близько десятка гуляйпільських анархістів було страчено або вбито. О. Калашников, Сава Махно, небіж Нестора Михайло були ув'язнені...

Бачачи свої обмежені можливості, Нестор Махно вирішив вдатися до індивідуального терору: вбити гетьмана і провести терор проти гетьманських урядовців та офіцерів-інтервентів. Позаяк у Гуляй-Полі Махна знав «кожен пес», то його поява у селі могла одразу призвести до арешту. Спершу Махно переховувався по сусідніх селах, звідки надсилав листи-відозви до односельців, у яких закликав знищити існуючу владу в ім'я української соціальної революції.

У середині липня 1918-го Махно таємно відвідує Гуляй-Поле, оселившись на околиці села. 25 липня на горищі хати Лютого зібралися 8 анархістів, що утворили ініціативну групу для підготовки відкритої повстанської боротьби. Махно пропонував утворити підпільні осередки в кожному районі (сотні) Гуляй-Поля. Ці осередки мали б згодом виділити рухливі терористичні групи для нападів на маєтки та дрібні підрозділи гетьманської варті. В подальшому планувалося напасти на Гуляй-Поле, захопити село і надрукувати там відозву про початок загальноукраїнського повстання.

Незабаром у Гуляй-Полі з'явилося 5 ініціативних груп по 3—5 чоловік, котрі стали формувати перше махновське підпілля. Через своїх уповноважених ці групи контактували з Махном. Одним із перших поза межами Гуляй-Поля був створе-

ний повстанський загін у селі Воскресенки, який розгромив невеличкий німецький каральний відділ. Щоб врятуватися від переслідування карателів, Махно виїхав за 80 верст від Гуляй-Поля у с. Тернівку до свого дядька по материнській лінії — Йосипа Передерія. Переховуючись під документами вчителя Шепеля, Махно організував по селах Тернівка, Марфополь, Ново-Гупалівка, Степанівка, у Славгороді бойові загони повстанців із місцевої молоді, проводячи анархістську агітацію та керуючи нападами на поміщицькі маєтки в Олександрівському повіті. Для більшої переконливості Махно називав себе «уповноваженим радянського уряду України на вигнанні для керівництва повстанцями Катеринославщини».

Усі спроби заволодіти Гуляй-Подем та підняти повстання зсередини були марними, позаяк за «підозрілими» у селі було встановлено поліцейський нагляд. Махновці розбилися на маленькі групи по 5 чоловік і пішли в напрямку Дніпра, намагаючись зв'язатися із місцевими озброєними групами і підготувати похід на Гуляй-Поле. Селяни Гуляй-Поля, Степанівки, Марфополя, зі свого боку, зібрали таємний добровольчий загін, що налічував понад 100 повстанців.

Уникаючи переслідувань, Махно подався на запорізький Великий Луг у Дніпровські плавні, де за часів Богдана Хмельницького ховалися козаки. Звідти він вів партизанську боротьбу та приєднав до свого загону загін гайдамаків із розпущеної «синьожупанної» дивізії. Протягом тижня Махно перебував у спілці з гайдамаками, загітувавши близько десятка гайдамаків перейти до свого загону.

Незабаром, повернувшись до Гуляй-Поля, Махно таємно переховувався на горищі будинку свого друга Ісидора Лютого, де одного дня зібрав усіх своїх гуляйпільських друзів — братів Каретників (Каретникових), братів Гусарів, С. Марченка та інших приятелів. До Махна приєднався навіть колишній український есер Василь Шаровський, який був причетний до капітуляції вільного Гуляй-Поля у квітні 1918 року. Шаровський добре знав артилерійську справу і був потрібен для майбутнього повстання, до того ж він пообіцяв дістати махновцям зброю.

Для повстання потрібні були великі гроші. Після нападу на філію банку в селі Жеребець Махно вже мав 28 тисяч гетьманських карбованців. За 4 тисячі карбованців у селян був придбаний кулемет, а після нападу на німецьку колонію цей кулемет було встановлено на трофейному німецькому тарантасі, запряженому четвіркою реквізованих у колоністів коней. Так у серпні 1918 року в степах Східної Європи, та й взагалі у світі, з'явився новий вид озброєнь — «каравела степів» — тачанка.

Тоді ж дружини махновців підняли свій перший чорний прапор, на одному боці якого були слова «СТРАШНА СМЕРТЬ БУРЖУЯМ», а на другому — «ВЕСЕЛЕ ЖИТТЯ БІДНЯКАМ».

Перший загін Махна складався із п'яти чоловік. Потім до нього пристали ще 8 чоловік. Перші бої загону Махна проти загонів добровільної самооборони «хліборобів» Олександрівського повіту прославили його на всю округу.

Напад на садибу поміщика Резнікова призвів до загибелі кількох гетьманських офіцерів та поміщиків. Незабаром у сутичці було вбито трьох вартових-гетьманців, слідчого, начальника варті, в полон потрапили 5 австрійців. Махновцям дісталися 16 гвинтівок, кулемет, 15 коней. Австрійські застави охороняли тільки головні шляхи та виїзди з сіл, решта шляхів була вільна для кінних махновців.

У вересні 1918 року, після придушення літнього повстання на Київщині та Чернігівщині проти гетьмана та окупантів, позначився деякий спад селянського опору. В цей час більшовики поступово втратили свої позиції в повстанському русі, і керівництво повстанцями перейшло до рук боротьбистів та партій Українського національного союзу (українських соціалістів).

У кінці вересня 1918-го сформувався махновський повстанський загін, який уже був здатен виконувати справжні бойові завдання. Цей загін ще був украй нечисленним, кількість повстанців сягала 120 багнетів і шабель при 4 кулеметах, та не становив організаційного, ідеологічного і військового центру повіту. Це поки що був типовий для того часу регіональний загін селянських месників. Подібних загонів тільки на Катеринославщині були десятки. Однак махновський загін був невловимий у безмежних степах Придніпров'я. 50—70 вершників та десяток тачанок з'являлися у найбільш несподіваних місцях, наводячи жах на поміщиків та гетьманських вартових.

Інколи, щоб збити переслідувачів, махновці називали себе резервною сотнею повітового гетьманського старости. Сам староста сформував винищувальний загін у 200 шабель та багнетів (кінна сотня, варта та австрійська караульна рота), що мав на меті ліквідувати «махновську банду».

У середині вересня 1918-го загін Нестора Махна несподівано увірвався до Гуляй-Поля, але в селі виявилось чимало австрійського війська, на що Махно не розраховував. Після короткого зіткнення з австрійцями махновцям довелося втікати. Вони подалися до села Марфопіль (16 км від Гуляй-Поля) і там припустили, сподіваючись ретельніше підготуватися до наступного штурму своєї майбутньої «столиці». 25 вересня 1918-го у Гуляй-Полі махновці вбили п'ятьох поліцейських із слідчої комісії.

Для підготовки «удару зсередини» до Гуляй-Поля було спрямовано кількох махновців із возами гвинтівок. Через кілька днів у неділю (за свідченнями — 27 вересня), коли на базарі був ярмарок, на ярмаркову площу виїхало кілька возів, у яких під дарами природи були заховані кулемети та гвинтівки. Дяьки з возів несподівано відкрили вогонь по групі австрійських солдат. Частина переляканих австрійських солдат, піднявши руки над головами, гукали: «Ура Махне!»

Цієї ж миті почав бити дзвін гуляйпільської церкви. До центру села попрямували гуляйпільці, озброєні Махном. Загін Махна та селяни оточили касарні австрійців, роззброїли вартових. Після короткої стрілянини австрійців охопила паніка, і вони капітулювали. За одними даними, полонених було 200 чоловік, за іншими — лише 85 осіб.

На великому мітингу в центрі села Махно закликав селян до боротьби проти гетьмана, на мітингу було обрано новий Гуляйпільський ревком. Повстанці захопили австрійську бригаду касу, частину грошей Махно роздав полоненим воякам «для придбання квитка додому».

З Гуляйпільського телеграфу Махно розіслав по всій Україні телеграму про перемогу повстання в Гуляй-Полі, про встановлення тут радянської влади, закликавши всіх селян і робітників України почати загальне повстання, наслідуючи приклад Гуляй-Поля. Однак наступного дня значні сили австрійського війська вибили повстанців з Гуляй-Поля.

Серйозна сутичка між махновцями та загonom варті і австрійців відбулася 26 вересня біля села Марфопіль. Кілька десятків австрійців було вбито й полонено. Полонені українці-галичани, котрі були у складі австрійських частин, на вимогу Махна написали відозву до австрійських вояків із закликом вбивати своїх офіцерів та повертатися на батьківщину.

Після цього Махно знову подався в район Дніпровських плавнів (80 км на захід від Гуляй-Поля), сподіваючись поповнити свій загін новими повстанцями. За його даними, там перебував загін анархіста Ермократьєва, котрий нараховував понад сотню повстанців і вже контролював кілька придніпровських сіл. Однак цей загін незабаром був розбитий каральним загonom, і до Махна приєдналися лише 8 чоловік із села Тернівки на чолі з Ермократьєвим та кілька роззброєних вояків державної варті. Ермократьєв був дворянином, мабуть, єдиним серед тодішніх махновців офіцером.

Через деякий час Махно зі своїм загonom знову подався до Гуляй-Поля, по дорозі обстрілявши німецьку колонію № 2, після чого колоністи у відповідь обстріляли махновців. За участь

німецьких колоністів у каральних рейдах махновці розстріляли 30 колоністів і реквізували усіх коней колонії № 2.

Вночі перед новим штурмом Гуляй-Поля Махно влаштував огляд своїх сил, які були розділені на чотири сотні. 16 жовтня 1918-го, скориставшись відсутністю основних австрійських сил у селі (каральний австрійський загін вирушив у рейд по навколишніх селах, залишивши в Гуляй-Полі лише 100 солдат), махновці напали на Гуляй-Поле. Махно став господарем села на три дні, у полон до махновців потрапило 83 австрійці та вартових.

На мітингу у Гуляй-Полі Махно закликав селян до зброї, розсилав телеграми з проханням підтримати його повстання. В місцевій друкарні було надруковано кілька тисяч листівок, котрі невдовзі були розповсюджені у степових селах від Дніпра до Дону. У цих листівках Махно зазначав, що ним створений Революційно-повстанський штаб, який очолив повстання на Півдні України і навколо якого мають об'єднатися всі повстанські загони. Махно хвалився тим, що розбив у Гуляй-Полі загін австро-угорських солдат у 200 людей, хоча цей загін був удвічі меншим. У Гуляй-Полі для керівництва місцевим життям було обрано районний ревком.

Однак наступ значних сил супротивника на Гуляй-Поле змусив Махна після кількох годин бою залишити село. Причому кілька сотень повстанців, сховавши зброю, знову перетворилися на звичайних мешканців села, зберігаючи при цьому підпільні зв'язки.

19—21 жовтня кінний загін Махна провів свій перший далекий рейд у район Юзівки—Маріуполя.

Вислизнувши із оточеного Гуляй-Поля, Махно із сотнею повстанців прибув до села Дібровка, в районі якого з травня 1918 року діяв невеликий повстанський загін під керівництвом матроса-анархіста Брови. У жовтні 1918 року командиром цього загону став матрос Федір (Феодосій) Щусь¹. Пізніше Махно так характеризував Щуся: «...За натурою своєю, за мужністю і звитягою найславніша людина».

¹ Щусь Федір (Феодосій) — народився у 1893 році у бідній селянській родині у с. Дібровці (с. Велика Михайлівка Олександрівського повіту). У 1915 році був мобілізований до військової служби на флот. З 1917 року — анархіст, перебував деякий час у загонах Червоної гвардії, організатор Дібровської групи анархістів. З червня 1918 року — командир повстанського загону, що боровся проти гетьмана та інтервентів. Один із найближчих друзів Махна і найталановитіших його командирів. У 1919 році керував усією кіннотою армії Махна, командир кінної бригади. У 1920—1921 роках — член штабу махновської армії, начштабу групи. Загинув у бою з червоними у червні 1921 року на Сумщині.

У вересні 1918-го у газеті «Приднепровський край» з'явилось повідомлення, що повітовою вартою затриманий «матрос Щусь», який після загибелі місцевого повстанського ватажка Гончі-Брови «став на чолі шайки»... Ця інформація була фальшивкою, як і постійні повідомлення офіційної преси про загибель Махна та про «розгром його банди».

Проте варто відзначити, що коли загони Махна (120 бійців) і Щуся (53 бійці) об'єдналися, останній деякий час не визнавав Махна командиром і їх обох вважали командирами. Чотири дні загін Махна—Щуся простояв у Дібровці, і за цей час до його складу влилася сотня місцевих селян. Однак і влада гав не ловила... Однієї ночі Дібровку було оточено загоном у 300 солдат з австрійців, гетьманських вартових, місцевих поміщиків та німецьких колоністів. Вийшовши непомітно вночі із села, махновці на світанку, коли села зайняли перші групи ворога, раптово напали і відбили 4 кулемети та 20 коней, захопивши 80 чоловік у полон. Таким чином, скориставшись фактором раптовості і ударом з тилу, Махно провів вдалу операцію і розгромив значні сили противника. Успіх у цьому бою створив славу Махнові серед повстанців, і вперше саме тоді, після бою, вони назвали його «батьком». З того часу це слово стало невіддільним від Махна, і селяни побачили в ньому свого оборонця і виявляли до нього повагу та відданість.

Наступного дня до ворога надійшли додаткові підрозділи німецького та австрійського війська (ще 300 чоловік) з батареєю, яка почала систематичний артобстріл позицій повстанців. Ситуація стала критичною, повстанці не витримали натиску й почали розбігатися. Із 300 чоловік під командою Махна й Щуся залишилося лише 30, які разом із командирами оборонялися, відходячи в гліб лісу. Австрійці почали артобстріл і спільно з вояками варти почали його прочісувати. Залишки повстанського загону вже готувалися до загибелі. Щусь запропонував боротися до останньої краплі крові або ж якимось чином уникнути бою. Махно все ж таки переконав повстанців, що не все ще втрачено і є можливість вирватися з «вогненного мішка». Його переконлива емоційність, несамовита відвага передалися повстанцям, і вони вирішили наступати, проголосивши Махна командиром свого загону і «батьком» повстанців. Ця знаменна подія сталася 10 жовтня 1918 року.

Махновці несподівано налетіли на ділянку оточення, яка складалася з гетьманської варти. Прорвавшись крізь ланцюг і не втративши жодного бійця, махновці з тилу вдарили по розгублених вартових і змусили їх до втечі. Через кілька годин Махно зібрав повстанців, що порозбігалися по степу, і вдарив

по Дібровці, де австрійський загін охороняв полонених. Відступаючи із села, австрійці підпалили багато хат.

У Дібровці, що палала, місцеві селяни на мітингу проголосили Махна-переможця своїм «батьком». Відтоді по всій Україні почали ширитися легенди про «батька» Махна, як про захисника скривджених, як про диво-козака, якого ні куля, ні шабля не бере, який може стати невидимим або ж обернутися вовком. Це було схоже на старі українські легенди про запорожця-характерника. Для тисяч селян Махно став незаперечним авторитетом, політичним та військовим лідером, учителем життя.

Махно поєднував у собі непересічну хоробрість, артистизм із перевтіленнями та театралізованими діями. Так, з метою розвідки «батько» іноді з'являвся на гуляйпільському базарі, переодягнений у селянку. Вирішивши у серпні 1918-го підірвати австрійський штаб у Гуляй-Полі, Махно з Ісидором Лютим переодяглися у панночок, сховавши під спідницями бомби. Але підірвати штаб так і не вдалося, бо першого разу він був порожній, а наступного дня біля нього були жінки й діти, і Махно відмовився від плану, вважаючи, що від нього можуть загинути невинні.

Для того, щоб непомітно пробратися до сіл, махновці переодягалися в дядьків, котрі вибиралися на базар, або ж зображали весільний кортеж, причому одного разу «нареченою» був сам Махно. Проїжджаючи повз військовий штаб, учасники такого «весілля» вихоплювали з возів кулемети й бомби і знищували окупантів.

Дізнавшись від розвідників, що на одній зі станцій стоїть німецький ешелон з награбованим добром, «батько» розпорядився сформувати з кількох товарних вагонів поїзд. Розмістивши в них повстанців, він ускочив у кабінку машиніста, наказав під'їхати до ешелону і зупинитися поруч з ним. Німецькі вартові не звернули на новоприбулий поїзд ніякої уваги. Скориставшись із цього, махновці обеззброїли їх і захопили ешелон. Частина трофеїв махновці роздали місцевому населенню, а основну масу доставили у Гуляй-Поле. Німецьких солдат Махно наказав відпустити, видавши на вагон по три гвинтівки. «Ідьте додому робити революцію», — сказав «батько» полоненим.

Одного разу махновці, видаючи себе за гетьманців, розстріляли з кулеметів справжніх гетьманців, а потім, переодягнувшись у форму забитих, подалися до садиби поміщика Миргородського. Махно переодягнувся у форму штабс-капітана, а Щусь у форму поручника. В такому вигляді вони опинилися на святі у поміщика за одним столом з австрійськими та гетьманськими офіцерами. І коли було виголошено тост за якнай-

швидшу загибель «бандита Махна», Нестор, назвавши своє справжнє ім'я, кинув у бенкетників бомбу.

У другій половині жовтня 1918-го махновський загін залишив Дібровку і рейдував маршрутами Гаврилівка—Іванівка—Комар—Богатир—В. Янісоль—Вереміївка—Дібровка. Пересуваючись у цьому районі, махновці розорили кілька німецьких колоній (наприклад Веселий Кут), помстившись колоністам за спалення Дібровки, де з тисячі хат було спалено 600, за те, що німці-колоністи знищували дрібні повстанські загони. Махновці стратили кілька десятків колоністів-чоловіків, спалили їхні будинки і вилучили велику кількість зброї.

Поповнення махновського загону безпосередньо залежало від наявності зброї, тому одним з головних завдань махновців було здобуття трофейної зброї та вилучення її у поміщиків і заможних селян. При захопленні заможних хуторів махновці накладали контрибуцію та вилучали зброю, однак Махно пильнував, щоб це відбувалося без сваволі і під наглядом командирів. Коня реквізували лише у тому господарстві, де було не менше чотирьох коней. У господарстві, де було менше чотирьох коней, залишали втомленого махновського коня, беручи взамін свіжого селянського. За кожен добровільно віддану гвинтівку господареві видавалося 3 тисячі карбованців із суми контрибуції. Однак якщо у поміщика чи куркуля знаходили сховану зброю, його розстрілювали самочинно або за вироком сільського сходу.

В кінці жовтня махновці у складі близько 500 чоловік діяли вже в Бахмутському, Маріупольському, Бердянському, Павлоградському повітах, роззброюючи дрібні загони австрійської армії та варту. Махновці курсували поблизу Гуляй-Поля — Царевокостянтинівки, здійснюючи напади на ст. Гайчур, Чаплине, Пологи, на містечка Гришине та Славгород, руйнуючи залізничні колії та пускаючи під укіс ешелони з австрійцями. Біля с. Старий Кременчик вони розгромили великий загін вартових, захопивши три кулемети. Махновці також зупинили два ешелони з білогвардійцями, котрі їхали на Дон, та розстріляли всіх офіцерів, зокрема членів Договірної комісії між Українською державою та донським урядом.

30 жовтня Махно знов увірвався до Гуляй-Поля. Деморалізовані австро-угорські солдати відмовилися воювати з махновцями, знаючи, що полонених махновці відпускають на батьківщину і непогано до них ставляться. Зайнявши село, Махно по телеграфу оголосив ультиматум повітовій владі в Олександрівську з вимогою звільнити з в'язниці Саву Махна, Федора Крата, Павла Коростильова, Олексія Калашникова, Олександра

Шрамка. У разі відмови Махно погрожував нападом на Олександрівськ. Комендант міста, занепокоєний ультиматумом, пообіцяв, що гуляйпільці не будуть розстріляні і долю їхню незабаром буде вирішено. Але на початку листопада махновці в черговий раз були вибиті з Гуляй-Поля.

У першій половині листопада 1918-го 300 махновських кіннотників проводять рейд по Лукашівському, Бразолівському, Різдвянському районах Олександрівського повіту, вступаючи у сутички із загонами німців-колоністів та українською залізничною вартою генерала Осецького.

Австрійське командування та гетьманський уряд кинули проти Махна значні сили, зокрема частини 12-го Австрійського корпусу та 8-го корпусу гетьманських військ. Ці сили витіснили махновців з району Гуляй-Поля, і Махно знову вирушив до Дібровки, де до нього приєднався загін під керівництвом анархіста Вельгельма.

11 листопада на ст. Гайчур махновці зупинили потяг, що йшов із Бердянська, і, вбивши шістьох офіцерів та охоронців, захопили касу з 53 тисячами карбованців.

При спробі захопити поїзд зі зброєю на ст. Новогуляйпільці махновський кінний загін був розгромлений силами гетьманців та німців. Під Махном був убитий кінь. Але в середині листопада губерньський Катеринослав охопила паніка, спричинена чутками, що «банда Махна» наступає на місто і вже захоплено вокзал...

У ніч на 15 листопада відбувся останній значний бій махновців з австро-угорськими частинами біля с. Темирівки. Махновці, котрі спали після щедрої пиятики і не потурбувалися про надійну охорону, зненацька були атаковані угорськими солдатами. Частина махновського загону розбіглася, інші невеликими групами намагалися боронитися. 10 повстанців на чолі з Махном були оточені на околиці села. «Батько» з ручним кулеметом в руках бігав вузенькими вуличками і відстрілювався, поки не був поранений. Шуся було поранено в обидві ноги, і він не міг керувати боєм. З десяти повстанців, котрі залишилися з Махном, семеро були вбиті, а один, щоб не здаватися, застрелився. Махно, який спливав кров'ю, також вирішив звести рахунки з життям, розуміючи, що з оточення вирватися він уже не зможе. Махновці, щоб не потрапити до полону, почали стрілятися...

Але старі друзі врятували його. Лютий, Петренко й Марченко, незважаючи на шалений вогонь, пробралися до «батька» й перетягли його до тачанки, посадивши на схрещені гвинтівки. В цьому бою загинули й потрапили в полон понад половина

повстанців (близько 200 чоловік), дець із сотня повстанців розбіглися по домівках... У 20-х числах листопада 1918-го гетьманська пропаганда поширила чутки, що «...Махна вбито, а банду його розгромлено».

Великі втрати тимчасово деморалізували й похитнули авторитет Махна. Залишки махновців пробралися до Михайлово-Лукашівської волості, а звідти до Дніпра, де роздобули 8 кулеметів. Незабаром махновці зайняли Славгород та ст. Жеребець, а окремі групи махновців уже діяли на правому боці Дніпра.

Тим часом у світі відбулися важливі події, котрі докорінно змінили становище і в Україні. У жовтні 1918 року Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія зазнали цілковитої воєнної катастрофи. Успішний наступ сил Антанти, падіння дисципліни, економічна й політична криза, революційні настрої та національні рухи зруйнували Австро-Угорську імперію, яка в кінці жовтня 1918-го вийшла з війни і капітулювала. На місці цієї імперії з'явилися чотири нові держави. З листопада повстав німецький флот, і почалася революція в Німеччині. 11 листопада 1918-го Німеччина капітулювала перед Антантою.

Того ж 11 листопада було оголошено про поступову евакуацію з України усіх німецьких та австро-угорських військ. Уряд гетьмана Скоропадського почав негайні переговори з Антантою, намагаючись заручитися підтримкою. Однак цей новий союз дорого коштував гетьманові, котрий проти власної волі змушений був укласти союз з «небільшовицькою білогвардійською Росією».

Керівники Антанти вимагали від гетьманського уряду «єдиної неподільної Росії», і тому «Грамота» гетьмана Скоропадського від 14 листопада 1918-го про федерацію з найбільшовицькою Росією була даниною саме їхнім вимогам. Це остаточно підірвало політичну ситуацію в Україні і викликало вибух невдоволення з боку всіх українських політичних угруповань. Український національний союз почав відкриту збройну боротьбу проти гетьмана. Українські соціал-демократи Симон Петлюра та Володимир Винниченко в середині листопада 1918-го очолили всеукраїнське народне повстання проти гетьманського режиму.

Ці загальні зміни в Україні, революційні події та розвал влади допомогли махновському загонові, який у середині листопада 1918-го опинився на краю загибелі, вижити, зрости й продовжити боротьбу за оволодіння своїм районом.

Катеринославський губерньський староста у жовтні повідомляв до Києва, що «...злочинна діяльність банд в Олександрівському повіті настільки серйозна, що будь-яке зволікання

у відправці надійних військових загонів для ліквідації їх може призвести до тяжких наслідків». Уже 19 листопада 1918 року Катеринославський губернський староста повідомляв гетьманському урядові: «Настрій губернії тривожний, місцевими силами ліквідувати повстанські загони, котрі розрослися, немає можливості».

У листопаді 1918 року катеринославська газета «Придніпровський край» опублікувала статтю «Походження Махна». Вона повідомляла, що про Махна вперше заговорили ще у 1905 році, коли він на чолі «банди» анархістів грабував економію Олександрівського повіту, за що й був засуджений на 20 років... Газета детально описувала криваві злочини махновців у листопаді 1918-го: страту махновцями кількох десятків колоністів, волосних писарів, заможних селян, євреїв... Автор статті твердив, що багатьох з них власноручно розстріляв Махно, що «батько» пограбував кілька поїздів.

27 листопада катеринославська газета «Слово» писала: «Щоденно до нас у редакцію приходять люди з божевільними очима, з тремтінням у голосі — біженці з тих місць та з інших повітів губернії. Вони розповідають про те, що бачили і пережили, і питають: “Чому ніхто не застосовує ніяких заходів для викорінення цієї кривавої пугачовщини? Де у вас тут влада? Хто влада?”... Чому ж демократична влада нічого не вживає проти махновщини? Чому не хочуть використати німецьку силу, що продовжує залишатися тут? Її слід застосувати для встановлення порядку. Але якщо цього не можуть ні гетьманська, ні демократична влада, то хто ж це зробить? Очевидно, це можуть здійснити лише союзники...»

Судячи зі спогадів В. Винниченка, керівники Директорії не мали чіткого уявлення про Махна і кінцеву мету його боротьби. «Неможливо з певністю сказати нічого, — писав голова Директорії, — навіть про таку відому постать у повстанському рухові, як Махно. З оповідань одних — він ідейний анархіст, свідомий українець, з романтичним устроєм свого війська, на зразок запорозького; з оповідок других — це просто бандит, безпринципний антиукраїнець».

25 листопада 1918-го повстанці захопили залізничну станцію Пологи, відібравши у касира виручку. Але гроші собі не взяли, а оформили відповідний документ про конфіскацію 55 580 карбованців. Тоді ж було «до особливого розпорядження» затримано пасажирські поїзди, що їхали з Бердянська. Але Махно дав вказівку всі гроші повернути касиру і поновити рух пасажирських поїздів, до того ж заявив, що більше не втручатиметься у роботу залізниці.

27 листопада Махно із загоном у 800 шабель та багнетів захопив Гуляй-Поле, Оріхів, Гайчур, Новокарлівку та навколишні села і затвердився цього разу тут надовго. В Гуляй-Полі владу з махновським штабом поділив волосний ревком на чолі з ковалем Левком Коростильовим.

Австрійські вояки відмовилися воювати проти махновців; відчуваючи слабкість свого супротивника, махновці вирішили його роззброїти. На ст. Новогупалівка махновці оточили німецький ешелон, поставивши вимогу передати всю зброю повстанцям, в противному разі пообіцяли протаранити ешелон паровозом і підірвати колію. Діставши відмову, махновці зіштовхнули ешелон з паровозом, але німці зуміли втекти, залишивши велику кількість зброї, набоїв, амуніції та харчів (частину харчів Махно роздав місцевим селянам). Поблизу ст. Синельникове махновці також мали сутичку з окупаційними частинами і змусили їх до втечі. 29 листопада 1918-го Махно видав наказ про загальне повстання у «вільному районі» і про похід проти буржуазії, закликавши селян України взятися за зброю. Тоді ж Махно видав відозву до населення, у якій наказав під страхом розстрілу припинити пияцтво та гульню.

В той же час у Києві гетьман Скоропадський вирішив об'єднати зусилля своєї армії з Добровольчою білогвардійською армією та армією Війська Донського і запросити їхні частини для боротьби з «внутрішніми більшовиками» в межах Катеринославської та Харківської губерній. У середині грудня 1918 року з Криму до Північної Таврії та з Дону до Донбасу вирушили невеликі білогвардійські загони. Крім того, в Катеринославі почалося формування значного загону білогвардійців.

На початок грудня 1918-го армія Махна вже складалася з 3—4 тисяч повстанців при 30 кулеметах та 6 гарматах. Махно здійснив реорганізацію свого війська, намагаючись із дрібних загонів (у 50—100 чоловік), котрі переважно склалися із односельців, створити «вільні батальйони» для фронтних дій. Ці батальйони мали бути прив'язані до певних територій та оперативно були б пов'язані з кінно-тачанковим маневреним загоном, котрий би здійснював рейди по ворожих тилах.

До Гуляй-Поля прибули повстанські загони з інших теренів: Лепетченка з-під Павлограда (близько 200 бійців), братів Корольових з с. Комишеваха (близько 100 бійців), загін з юзівського району (близько 200 бійців). Прибув до Махна також значний і добре організований загін с. Новоспасівки (600—700 бійців) під командуванням В. Куриленка та Л. Бондарця і членів місцевої анархістської групи. Ще у жовтні 1918 року селяни села Новоспасівки повстали проти окупаційного вій-

ська та гетьманського режиму. На початку листопада, після триденної облоги Новоспасівки, австро-угорське каральне військо захопило село і почало масові екзекуції. Близько 50 селян були страчені. Загін повстанців подався до Азовського лісництва, а потім до Махна і став у Махна складовою частиною його армії.

Гуляй-Поле стало центром не тільки махновського руху, а й усього революційного руху Катеринославщини та Північної Таврії. Тут були утворені органи управління територією, підконтрольною повстанцям, та керівництво самим рухом — революційна районна рада і штаб повстанців. Махно був обраний командувачем усіх повстанських загонів та начальником штабу, а його військо стало називатися «махновцями». Штаб повстанських сил складався зі старих друзів Махна: Ф. Щуся, О. Чубенка, В. Білаша, С. Каретника, О. Марченка, І. Лютого, В. Куриленка¹.

¹ Білаш Віктор Федорович — народився у с. Новоспасівка у 1893 році, машиніст паровоза. Анархіст з 1908 року. Організатор повстання у Новоспасівці у жовтні 1918 року. У махновщині на командній, штабній роботі. 23 вересня 1921 року заарештований чекістами на Кубані. У 1921—1923 роках перебував у тюрмах ЧК, де написав змістовні спогади — «Історію махновщини». Амністований, працював на заводах Харкова. Знову заарештований у 1937 році, наступного року закатований у тюрмі.

Каретник (Каретников) Семен Микитович (у махновському війську відомий як Каретников) — народився у 1893 році в с. Шатарове під Гуляй-Подем у родині наймита, анархіст з 1917 року, учасник «Чорної гвардії», командир Гуляйпільського загону у 1918 році, у 1919 році — командир махновського полку. У 1920 році — помічник Махна, член відділу ради революційних повстанців. У жовтні 1920 року — командувач особливої кримської групи військ Махна, у листопаді 1920 року розстріляний червоними. Мав молодшого брата — Пантелія Каретника — командира махновських загонів з початку махновського руху, в 1919 році — командир махновського полку. Пантелій був репресований вже у 1938 році одеською ЧК.

Марченко-Шевченко Олексій Семенович — народився у 1893 році в Гуляй-Полі в бідній селянській родині, молодший унтер-офіцер російської армії в часи Першої світової війни. З 1917 року — анархіст, начштабу бригади Повстанської армії, командир кавалерійської групи, один з кращих махновських командирів. Загинув у бою з червоними у січні 1921 року на Полтавщині.

Лютий Ісидор Федорович — народився в Гуляй-Полі в 1893 році у родині бідняків. З раннього дитинства — сирота, пройшов солдатом Першу світову війну. Член анархістської групи з 1917 року. Загинув у бою з білими під Уманню у вересні 1919 року.

Куриленко Василь Васильович — народився у 1891 році у родині наймита с. Новоспасівка. Чоботар, з 1910 року — анархіст Новоспасівської групи. Ветеран Першої світової війни, голова полкового комітету в 1917 році. Командир першого Новоспасівського загону повстанців. У першій половині 1919 року — командир 8-го махновського полку. З вересня 1919 по квітень 1920 року — на командних посадах у Червоній армії. З травня 1920 року повернувся у махновський рух — голова адміністративно-організаційного відділу армії махновців. Загинув у бою за ст. Лозова у липні 1921 року.

«Махно, — згадував П. Аршинов, — завжди знаходив з півгодини-годину часу, щоб побувати на селянському весіллі, куди молоді запрошували його за 2—3 тижні. З селянами він підтримував колишні мужицькі стосунки, був уважним до них і жив загалом тим же простим життям, що й вони». Справді, Махно ділив з односельцями і радість, і горе. Коли окупанти спалили його будинок, а потім, висадивши в повітря стіни, зрівняли оселю із землею, Махно жив, як і решта погорільців.

«У даний момент, — писала газета «Известия», — родина Махна знайшла притулок у тісній хаті старшого брата. Махно міг би реквізувати найкращий будинок у багатому Гуляй-Полі для своєї сім'ї. Але він цього не робить, не бажаючи, щоб хто-небудь мав право сказати, що він використав владу для власного зиску». Партизанські армії на Україні об'єднувала не стільки військова дисципліна, скільки особиста симпатія до своїх командирів, до того чи іншого «батька». Тому велика популярність серед селянства дала можливість Махнові створити найбільш численну й найсильнішу повстанську армію.

Приватне, сімейне життя Нестора Махна влітку 1918-го пішло шкереберть... Він втратив почуття до своєї дружини... Його шаленою коханкою стала революція. Подейкували, що дружину він боявся «притягувати до повстання», та й сама Настя була жінкою дуже далекою від романтики боротьби. В часи битви за Гуляй-Поле у Нестора з'явилася бойова подруга — телеграфістка Тіна. Вона разом з Нестором брала участь у махновських рейдах, поділяючи інтереси «батька». Але цей революційний роман тривав не більше чотирьох місяців...

Глава 6

БЕЗВЛАДДЯ У ЦЕНТРІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

(9 грудня 1918 — 14 січня 1919)

10—11 грудня 1918-го загін республіканського війська УНР вигнав 8-й добровольчий білогвардійський корпус (2 тисяч багнетів) з Катеринослава та роззброїв залишки австро-німецького війська в місті. Залишки білогвардійців попрямували до Каховки, де були розбиті республіканськими загонами отамана повстанців Херсонщини Григор'єва. У Катеринославській губернії встановилася влада Директорії Української Народної Республіки, і махновський район формально опинився у її складі.

До 14 грудня частини Директорії, що склалися у більшості із селян-повстанців, зайняли майже всю територію України, за винятком Східного Донбасу та міст Приазов'я, де вже господарювали білі козаки та добровольці. Флот і військо Антанти вичікували, не наважуючись втручатися у боротьбу проти Директорії УНР. У той же час лідери Антанти розробляли план окупації України. На Сході України, у буферній зоні між Україною та Росією, активізувалися червоні повстанці, організовані більшовиками у дві українські радянські дивізії.

14 грудня військо Директорії після двотижневої облоги міста увійшло до Києва. Гетьман Скоропадський зрікся влади й виїхав за кордон. Почалося будівництво нової Української Народної Республіки. Однак уже через кілька днів без оголошення війни Радянська Росія повела наступ, котрий почався із захоплення оборонної нейтральної зони у напрямку на Харків. Командувач червоного війська, що просувалося на Харків, Володимир Антонов-Овсієнко розіслав директиву усім повстанським загонам України, вимагаючи від них підтримати просування Червоної армії в напрямку на Київ та Катеринослав.

Для повстанців Катеринославської губернії директивою передбачалося захоплення Олександрівська, Синельникового, Павлограда, Нікополя. Анархіст Чередняк зі своїм катеринославським анархістським полком (близько 1 тисячі бійців), котрий формально був підпорядкований червоному командуванню, захопив міста і станції: Новий Оскіл, Шебекине, Вовчанськ, роззброївши німецькі частини. Це була одна з перших перемог червоних в Україні.

Незабаром, 2 січня 1919 року загін Чередняка, ігноруючи накази червоного командування, самочинно захопив Харків, змусивши вояків Директорії майже без бою залишити цей великий промисловий центр. Однак за цю перемогу червоне командування оголосило Чередняка заколотником, позаяк побоювалося посилення впливу анархістів. З допомогою німецьких солдатів, котрим було обіцяно негайну відправку до Німеччини, загін Чередняка був роззброєний, а сам Чередняк — зарештований. Однак незабаром йому та частині Катеринославського анархістського полку вдалося втекти з Харкова до Махна, де цей загін став бойовою одиницею махновської вольниці, а сам Чередняк — командиром полку, згодом командиром бригади.

10 січня 1919 року червоний загін Павла Дибенка прибув у розпорядження Антонова-Овсієнка і взяв під контроль Харків, ставши складовою частиною утвореного 6 січня 1919-го Українського фронту, війська якого протягом 5 місяців були вій-

ськами Української Народної Республіки, підпорядковуючись не лише Троцькому та командувачу Вацетісу, але й РНК Радянської України. Загін Дибенка було включено до групи Харківського напрямку (командувач В. Ауссем), яка рухалася в напрямку Лозова—Павлоград—Катеринослав.

Несподіваний напад радянських військ на УНР, суперечки в Директорії негативно позначилися на командуванні військ Директорії та діях головного отамана Петлюри. Після втрати Харкова частини війська УНР прагнули уникнути вирішальної битви і відступали, причому не стільки від натиску червоних, скільки від повстань і безладдя в тилу. Більшовицька агітація у військах Директорії призвела до того, що більшість українських частин відмовилася воювати проти ворога, оголосивши «нейтралітет», або ж, як частини отаманів: Григор'єва, Зеленого, Струка, приєдналися до червоних військ. Політики Директорії намагалися врятувати становище дипломатичним шляхом, кидаючись від спроб порозуміння з більшовиками до прохання до Антанти про допомогу у боротьбі проти червоних. Однак війська Антанти та Польщі, підтримувані французами, вдарили в спину УНР. Французькі війська та польські легіонери допомогли білогвардійцям захопити Одесу, польські війська розпочали війну проти УНР на Західній Волині.

Лише 18 січня 1919 року уряд УНР оголосив стан війни з РРФСР. Але цей спротив був досить сумнівним. Червоні підійшли до Києва майже без втрат, військо УНР, котре складалося головним чином із повстанських загонів, розвалювалося на очах. У перших числах лютого 1919-го український уряд залишив Київ.

Більшовики усіма силами намагалися спрямувати повстанців Махна на розвал молодої Української держави, і їхня пропаганда мала тимчасовий успіх, позаяк ні українські республіканські газети, ні агітатори не діставалися до далекого степового Гуляй-Поля, а махновці-анархісти надавали уваги лише пропаганді соціальної рівності. В той же час саме гасла соціальної рівності використовували більшовики у прагненні вплинути на махновців.

Ще до прибуття Директорії до Києва у грудні 1918-го червоні більшовицькі партизани за наказом із Москви почали боротьбу проти повстанців Директорії. Це була боротьба вчорашніх противників Скоропадського один проти одного, за спадщину остаточно ще не поваленого гетьмана.

На початку грудня 1918-го якісь переговори зав'язалися між більшовицьким підпіллям та Махном щодо спільного нападу на гарнізон гетьманців у Олександрівську. Більшовицький за-

гін Колоса¹, що діяв біля Павлограда, у перших числах грудня захопив ст. Гайчур, зіштовхнувшись із вартою махновців. Колос відіслав до Махна розвідників, агітаторів, а також довірених осіб для ведення переговорів. 9 грудня 1918-го Колос і сам прибув до Гуляй-Поля, де домовився з Махном про спільні дії. У губернському ревкомі, створеному більшовиками для боротьби проти гетьмана, одне місце було віддане махновському представникові О. Марченку.

Одночасно мала місце спроба налагодження зв'язків між Махном та військом Директорії і новою адміністрацією Катеринослава, де тимчасово протягом кількох днів існувало одночасно декілька влад: залишки австро-німецьких військ, білогвардійський корпус та українські частини на чолі з отаманом Гаврилом Горобцем, котрі оголосили себе прихильниками Директорії. Цей Горобець маневрував між німцями та білогвардійцями і намагався навіть налагодити зв'язок із донським генералом Красновим. Однак махновці заарештували посланця від генерала Краснова, і всі вимоги Горобця про його звільнення успіху не мали. Втім, Горобець запропонував Махнові військовий союз для боротьби за волю України проти білогвардійців. Махно відправив до Катеринослава своїх представників Чубенка та Миргородського для збору інформації про становище в місті, про закони нового українського керівництва та стан катеринославського білогвардійського загону. Під впливом лівого українського соціаліста отамана Руденка отаман Горобець поступово полівішав. Це й вирішило долю білих добровольців Катеринослава, котрі після короткого бою були вигнані з міста.

Ці «добровольці» сформувалися у Катеринославі на початку грудня 1918-го з офіцерського складу 8-го Катеринославського корпусу армії гетьмана Скоропадського, під орудою генерала Василенка.

13 грудня 1919 року отаман Горобець запропонував махновцям підписати військовий союз проти білогвардійців та донських козаків. Махновська делегація (Чубенко, Миргородський, Херсонський, Горев) 15 грудня 1918 року підписала угоду з командуванням українських частин Катеринославщини, за якою махновці мали організувати фронт проти білих, прикриваючи зі сходу та південного сходу Катеринослав і Олександрівськ.

¹ Колос (Колосов Г. О.) — більшовик, голова профспілки залізничників Катеринославщини, голова залізничного ревкому. На початку 1918 року став командиром повстанських загонів більшовицького напрямку на Катеринославщині (близько 2 тис. повстанців). У 1921 році брав участь у ліквідації махновського руху як начальник відділу з боротьби з бандитизмом на Запоріжжі.

За угодою махновці давали можливість для мобілізації на своїй території вояків до армії УНР. Зі свого боку представники армії УНР пообіцяли постачати махновців зброєю, набоями, амуніцією. Того ж дня махновці отримали від республіканців вагон набоїв та піввагона гвинтівок і вибухівки, трохи амуніції.

В той же час отаман армії Гулий-Гуленко¹ був призначений командиром Південної групи, яка утримувала фронт проти махновців, червоних та білих на рубежі Олександрівськ—Синельникове—Ясинувата.

Більшовики Катеринославщини були налякані цим союзом, вимагаючи від Махна позбутися нових «друзів»... Махновці заспокоювали червоних, запевняючи, що союз з армією УНР потрібен махновцям лише для отримання зброї та набоїв. На доказ цього вони здійснили напад на ст. Синельникове, вибивши звідти невеличкий загін Директорії. Погіршення стосунків між махновцями та силами Директорії відбулося після подій 20—21 грудня 1918-го, що мали місце в Катеринославі. Там відбулися вибори нової ради, але перше її засідання було розігнане вояками отамана Горобця, бо йому здалося, що це засідання мало опозиційний настрій. Розгромили вояки Горобця також і комітет та ревком більшовиків, заарештували трьох більшовицьких керівників. Після цього лідери більшовиків утекли до сусіднього Нижньодніпровська, а в Катеринославі почався страйк на знак протесту проти розгону ради. 25 грудня 1918 року губревком оголосив ультиматум отаману Горобцеві з вимогою звільнити заарештованих більшовиків, погрожуючи при цьому повстанням робітників міста.

Ці безглузді вчинки місцевої республіканської влади в особі отамана Горобця остаточно відштовхнули Махна як прихильника радянської форми самоорганізації населення від контактів з представниками УНР. У відповідь на дії Горобця Махно почав військові дії проти частин УНР на Катеринославщині. Агенти Колоса та Антонова-Овсієнко зуміли переконати Махна в «антинародності та буржуазності» Директорії УНР та її уряду. Махно також ознайомився із «Маніфестом» Тимчасового радянського уряду України (від 14/XII 1918 р.), котрий закликав

¹ Гулий-Гуленко Андрій Олексійович (Тиміш) (1886 — після 1926 р.) — ветеран Першої світової війни, штабс-капітан. З 1917 року у війську Центральної Ради. Організатор повстання проти гетьмана Скоропадського та загонів УНР на Катеринославщині. Генерал-хорунжий. В 1920 р. — командир Запорізької дивізії, в 1921 році — командир Бессарабської групи. В 1921—1922 роках — ватажок повстанського антибільшовицького руху на Херсонщині. В 1922 році потрапив у полон до чекістів.

український народ до боротьби проти Директорії та обіцяв при цьому народові усілякі свободи й привілеї. До «батька» прибув представник Катеринославського губернського комітету більшовиків з метою спрямувати махновські загони на Катеринослав, проти частин отамана Горобця.

На остаточний вибір Махна сильно вплинуло те, що більшовики йому запропонували гучну і, на його думку, високу посаду головнокомандувача радянських революційних військ робітничо-селянської армії Катеринославського району, а також і те, що Колос, котрий намагався конкурувати з Махном за вплив на Катеринославщині, був поставлений під його зверхність. «Батькові» також було обіцяно велику частину трофейної зброї, що буде здобута під час захоплення Катеринослава. Директива ЦК КП(б)У дозволила місцевим парторганізаціям входити до воєнного союзу з Махном.

Махновець О. Марченко став координатором спільних дій махновців та червоних повстанців проти сил Директорії у Нижньодніпровському ревкомі. Ввечері 26 грудня 1918-го до Нижньодніпровська, де перебував штаб червоних повстанців, прибули Махно, Шусь, Калашников з махновським Гуляйпільським батальйоном (500 піхотинців та вершників, 6 кулеметів). О 22-й годині розпочалася нарада командного складу частин, що мали брати участь у наступі на Катеринослав. Усю ніч тривало обговорення майбутніх бойових дій.

Вночі 27 грудня червоні та махновські командири розробили план спільного наступу на Катеринослав. У червоних повстанських загонах біля Новомосковська та Нижньодніпровська було до 3 тис. бійців. Вони захопили Кам'янськ, Новомосковськ, Нижньодніпровськ, Павлоград, але в той же час виділили для наступу на Катеринослав лише 800 бійців. Загін місцевих катеринославських робітників-більшовиків складав 400 чоловік, бойові групи лівих есерів та анархістів Катеринослава склали ще 200 чоловік. Вони також брали участь у боях за місто.

У самому Катеринославі тоді знаходилися близько трьох тисяч вояків Директорії при трьох батареях, трьох панцерних потягах, двох панцерниках та великій кількості кулеметів. Отже, розрахунок Махна спирався не на кількісну перевагу, а на раптовість нападу. Було визначено головну ділянку прориву — міст через Дніпро. Спочатку повстанці-залізничники пустили по мосту порожній потяг, а за ним потяг, де у вагонах ховалися махновці. При наблизенні до вагонів республіканської охорони вона була закидана гранатами. Цей же махновський потяг після баталії на мосту прибув на катеринославський вокзал і зненацька захопив його. Батарея війська Директорії,

якою командував хорунжий Мартиненко і яка перейшла на бік повстанців, відкрила нищівний вогонь по позиціях вчорашніх своїх. Почався завзятий бій у місті. Причаївшись у будинках, на горищах і в підвалах, вояки УНР розстрілювали махновців у спину. Проти повстанців виступили офіцери, юнкери, гімназисти. Бій точився буквально за кожний будинок, за кожний квартал.

Під вечір 27 грудня повсталими було захоплено більшу частину міста. Протягом наступних двох діб бої продовжувалися у передмістях Катеринослава. Особливу хоробрість у боях виявили петлюрівські отамани Божко та Мелашко. Лише на ранок 30 грудня стрілянина у місті припинилася. Вояки Директорії не були готові до оборони міста, позаяк не мали чітких вказівок із Києва про ставлення до більшовиків, а в день штурму вже почали святкувати Різдво. Махновські загони під час штурму захопили великі трофеї: 10 тисяч гвинтівок, 26 кулеметів, 4 гармати... Солдати Директорії, котрі залишили місто 30 грудня, за містом ніким не переслідувалися.

З першими успіхами повстанців почалися й перші конфлікти. Махновці вирішили частину трофейної зброї та набоїв негайно вивезти залізницею до Гуляй-Поля. Місцевий більшовицький ревком намагався перешкодити цьому, загнавши вагони із трофейною зброєю в тупик. Цей губернський ревком складався із 10 комуністів та 1 махновця (О. Марченка), котрого до жодних важливих справ не підпускали.

31 грудня 1918-го Махно випустив відозву, в якій говорилося: «При зайнятті міста Катеринослава славними партизанськими революційними військами у багатьох частинах міста посилюються грабунки, розбій і насильства. Твориться ця вакханалія в силу певних соціальних причин (або це чорне діло коїться контрреволюційними елементами з метою провокації). В усякому разі, це робиться ім'ям славних партизанів-махновців, що борються за незалежність, щасливе життя всього пролетаріату і трудового селянства. Щоб запобігти цьому розгулові паскудства, що чинять безчесні люди, які ганьблять всіх чесних революціонерів, незадоволені світлими завоюваннями революційного народу, я ім'ям партизанів усіх полків оголошую, що всілякі грабунки, розбої чи насильства ні в якому разі допускатись не будуть у даний момент моєї відповідальності перед революцією і будуть мною припинятися у корені. Кожен злочинець, який вчинив злочин взагалі і, особливо, під ім'ям махновців або інших революційних загонів, що творять революцію під розумінням відновлення радянського ладу, буде нещадно розстрілюватися, про що оголошую всім громадянам,

закликаючи їх також боротися з цим злом, що підриває в корені не тільки завоювання революції, але і взагалі життя чесного трудівника. Головнокомандуючий батько Махно».

Махно, як командувач усього повстанського війська, вимагав однакового представництва у Катеринославському ревкомі від більшовиків, лівих есерів та махновців-анархістів. Але більшовики категорично відмовилися надавати ще комусь місця у ревкомі. Махно поставив вимогу широких виборів до нового ревкому, а після відмови на цю вимогу вирішив не підкоритися рішенням Катеринославського ревкому. У місті створилася напружена ситуація. Більшовики, боячись махновського впливу на робітників, не ввели свої селянські загони до міста, а залишили їх у робітничих передмістях. Там же вони почали створювати озброєні дружини, скориставшись тим, що Махно виділив ревкомові 4 тисячі трофейних гвинтівок. Однак ці дружини миттєво підпали під вплив меншовиків та правих есерів і вже наступного дня відмовилися від боротьби із військом УНР, а почали стріляти в махновців.

Після захоплення Катеринослава махновці випустили із тюрем усіх в'язнів, і кримінальні злочинці одразу ж почали грабувати «по-гарячому». Відзначилися мародерством і деякі махновці. Щоб підтримати дисципліну, «батько» розстріляв декількох повстанців-грабіжників та видав наказ, у якому вказувалося, що грабунки й насильства від імені махновців-повстанців чинять контрреволюціонери, котрі будуть безжалісно розстрілюватися.

З Кременчука їм на підмогу підійшли частини січових стрільців Романа Самокиша та загони отаманів Сакви, Божка, Гулого-Гуленка. 31 грудня 1918-го ці свіжі сили легко розгромили махновський загін, що утримував оборону міста з півночі. В Катеринославі почалася паніка від несподіваного наступу республіканців. Махно та ревком виявилися нездатними терміново організувати оборону великого міста. Робітничі більшовистські загони фактично не підкорялися Махнові. Безладдя і паніка призвели до значних жертв серед махновців під час втечі з Катеринослава. Близько 600 махновців при відступі втопилися під кригою Дніпра або загинули у вуличних боях.

5 січня 1919 року, після того як внаслідок розгрому у Катеринославі Махно повернувся до Гуляй-Поля, земляки висловили йому своє невдоволення походом на місто, бо треба було, на їхню думку, боронити тільки села. Матері загиблих звинуватили «батька» у смерті своїх синів. Махно пояснив розгром зрадою більшовиків та їхніх загонів. На запитання Чубенка, де решта бійців, «батько» крізь зуби процідив: «У Дніпрі».

Після розгрому Махна в Катеринославі, коли більшовицькі загони не лише не допомогли махновцям в обороні міста, але й робили все, щоб не дати їм евакуюватися та вивезти зброю, стосунки між Махном та більшовиками тимчасово зіпсувалися. Колос на підконтрольних йому територіях почав роззброювати дрібні махновські загони, поширюючи чутки, що Махно зрадив революціонерів і з його вини Катеринослав зайняли частини Директорії. Саме Колос першим серед червоних почав формувати негативний образ Махна як зрадника, контрреволюціонера та бандита. Розірвавши стосунки з Махном, більшовики «за заслуги» нагородили Колоса званням головнокомандувача повстанського війська Катеринославщини. На станції Синельникове Махно захопив штабний поїзд і всю дорогу «...ляв більшовиків і говорив, що треба до біса порозганяти всі більшовицькі штаби, тоді повстанці будуть з нами».

Батько Махно на початку січня 1918-го повністю відмовився від співпраці з більшовиками, котрі здавали військам Директорії все нові й нові позиції: Синельникове, Нижньодніпровськ, Новомосковськ, Павлоград. До того ж при створенні будь-яких коаліційних органів більшовики вимагали для себе подвійної переваги в цих органах, ставлячи інші політичні сили під свій повний контроль.

Махновці розпустили і свій перший коаліційний повстанський штаб гуляйпільського району: командувач — Махно, начштабу — Чубенко, члени штабу: Херсонський (більшовик), Миргородський (лівий есер), Горев (анархіст). Новий штаб мав остаточно об'єднати розрізнені загони півдня Катеринославщини, чії «батьки»-командири не виявляли великого бажання підкорятися Махнові. Командири цих загонів¹ відчували себе повними господарями у своїх районах, роз'їжджали на тачанках, декорованих персидськими килимами та утеплених перинами, частенько командуючи своїм військом «під градусом».

Північною межею свого впливу Махно вважав річку Самару, в районі якої діяли анархістські повстанські загони самарської анархістської організації, різноманітні дрібні загони лівих есерів, загін отамана Брови. На початку січня 1919 року Махно вирядив загін Петренка (800 бійців) на північ та північний схід Катеринославщини, з метою закріпити ці території та

¹ Загони: Рождественський — отаман Правда (300 чол.), Горіхівський — отаман Дерменжі (200 чол.), Пологівський — отаман Несторенко (600 чол.), Хасанський — отаман Зверев (500 чол.), Петропавлівський — отаман Коляда (400 чол.), Вербівський — отаман Паталаха (300 чол.), Токмаківський — отаман Іщенко (300 чол.), Михайлово-Лукашовський — отаман Чалий (1500 чол.). У загоні Махна воювали його племінники Хома та Павло.

приєднати тамтешні повстанські загони до армії махновців, забезпечивши собі тил з півночі. Петренко вирушив у напрямі на північ від ст. Чаплине до ст. Лозова, зайняв станції Мачетна, Межова, Удачна, роззброївши по дорозі загони петлюрівців та німецькі частини, що евакуювалися.¹

На ст. Лозова махновці напали на частини Директорії — 3-й гайдамацький полк отамана Волоха та на загони 36-го Полтавського полку. Але 7 січня 1919 року петлюрівцям удалося вибити махновців з Лозової. В той же час на ст. Михайлівка, що коло Новомосковська, махновці були розбиті частинами 4-го Запорізького полку ім. Богдана Хмельницького. 10 січня командуючий військом Директорії на Лівобережжі УНР полковник Петро Болбочан звітував Симону Петлюрі, що Махно «...примушує мене виділяти міцний загін для боротьби з ним». У той час курінь вільних козаків армії УНР зайняв Новомосковськ та Синельникове.

15—18 січня махновці ще кілька разів робили спроби захопити ст. Лозова, але петлюрівці відбили всі напади на станцію.

На початку січня 1919-го у Катеринославі ще трималася значна група військ УНР: Катеринославський кіш отамана Гулого-Гуленка — 1-й полк січових стрільців — вільних козаків отамана Самокиша, курінь козаків Донецького кряжу, кінна сотня, залишки Богданівського та 36-го полків. У Олександрівську знаходився Олександрівський полк УНР, сотня вільних козаків, у Верхньодніпровську — Верхньодніпровський полк УНР, у Нижньодніпровську — курінь козаків Самарської паланки. Всього в районі Катеринослава армія УНР мала не більше двох тисяч багнетів та шабелъ.

10 січня 1919-го посилений загін Петренка захопив Павлоград та знову атакував Лозову, яку ще боронив Богданівський полк армії УНР. Біля ст. Очеретна загін Петренка вперше зіткнувся з білогвардійцями генерала Май-Маєвського, котрі наступали на Краматорськ.

Невдало склався наступ махновців проти загонів німецьких колоністів, організований у добровольчу Єгерську бригаду (3 тис. бійців), озброєну німецьким військом та білими. Біля колонії Блюменталь махновці у грудні 1918 — січні 1919 року зав'язли у тривалих боях. «Батько» наказав Щусю зібрати контрибуцію з колоністів, котрі мешкали на околицях Гуляй-Поля,

¹ Роззброюючи німців, котрі евакуювалися, Петренко не лише забирав у них зброю, але й роздягав їх до білизни. Дізнавшись про це, Махно прибув до загону Петренка і, пригрозивши йому за такі дії розстрілом, виплатив німцям 130 тис. рублів компенсації за вилучені речі.

в розмірі 50 тисяч карбованців. Одержавши необхідну суму, Щусь без будь-яких підстав розстріляв 8 чоловік. Через деякий час криваву акцію було повторено. Щусь приніс Махнові сто тисяч і чотирнадцять пар чобіт, знятих з убитих. Мешканці німецької колонії Блюменталь виступили проти махновців. «Батько» вирішив негайно розправитися з бунтівниками і 9 січня 1919-го розпочав наступ на колоністів. Але ті вчасно підготувалися до оборони і відбили напад.

У Донбасі, в районі Гришиного, котре одночасно зайняли червоні повстанці та махновці, відбувся інцидент: Юзівський більшовицький загін роззброїв махновську частину нібито за пиятику та грабунки й заарештував отамана Петренка. Після цього Махно направив проти червоних повстанців чималий загін під командою брата Петренка, котрий звільнив заарештованого брата і розігнав більшовицький штаб у Гришиному.¹ Загін махновця Карпенка, наступаючи на схід, досяг району Краматорська.

У середині січня 1919 року складні стосунки склалися у махновців із силами УНР. Серйозних бойових дій проти основних сил Директорії (6 тис. бійців), що знаходилися в Катеринославі та Олександрівську, махновці не вели, якщо не рахувати сутичок із республіканцями біля Синельникового, атаки ст. Лозової та Павлограда. Проти сил Директорії діяли махновські загони Каретникова та Губенка, котрі відповідно розгромили сотню армії Директорії на ст. Синельникове і захопили 200 тис. набоїв, роззброїли штаб куреня Директорії на ст. Жеребеть.

Проте махновський отаман Куриленко вів переговори з отаманом Хортицького куреня армії УНР Чайковським про союз, прохаючи в останнього кулемети та артилерію й обіцяючи порвати з Махном. Згодом, ставши перед очі «батька», Куриленко відхрестився від своїх «націоналістичних» намірів. Таким чином, на найдовшому фронті (250—300 км) у махновців запанувала відносна тиша. Від Токмака до Волновахи і далі до Юзівки—Горлівки тягнувся новий Південний махновський фронт (200—210 км) проти білогвардійців, частини яких спочатку були досить пасивні, бо переважно склалися з мобілізованих селян, котрі не бажали боротися проти Махна. Перші бої білих та махновців відбулися біля станцій Розівка та Царевокостянтинівка на початку нового 1919 року. 8 січня 1919-го махновці почали загальний наступ проти білих частин на Катеринославщині.

¹ Махновці запропонували трудящим Гришина організувати «вільну раду» на зразок Гуляйпільської ради і видали їм на це 20 тисяч рублів.

Під прапорами Махна у середині січня 1919 року було вже понад 15 тисяч повстанців (за завищеними даними В. Білаша — 29 тисяч), до того ж деякі мобілізовані білими селяни стали із зброєю в руках переходити на бік «батька».

Невдалий похід на Катеринослав поставив перед Махном питання реорганізації своїх загонів у сталі військові одиниці та організації міцного тилу, що підтримував би повстанців.

3—4 січня 1919 року на вокзалі ст. Пологи відбувся районний повстанський з'їзд, на який прибули 40 делегатів від загонів та місцевого населення. З'їзд висловився за створення «вільних рад», котрі б діяли без насильства з боку військових чи партійних діячів. До відома рад переходив розподіл землі та реманенту, захист маєтків від пограбування до вирішення їхньої долі загальноселянським з'їздом. На першому засіданні штабу було затверджено план реорганізації махновських загонів.

Було обрано виконком з'їзду: І. Новиков (голова), О. Чубенко, В. Куриленко, І. Хмаровський, Ф. Липський (керівник більшовиків ст. Пологи). З'їзд обрав оперативний штаб війська — вищий військовий орган фронту і тилу. До нього увійшли: І. Новиков (голова), отамани з Новоспасівки: В. Білаш (командир оперативного штабу) та В. Куриленко, отамани з Гуляй-Поля: Марченко та Пономаренко, отаман з Басані — Коляда. Махно залишався командувачем усього війська. Штаб мав злити загони в полки, формувати нові частини, керувати бойовими операціями. Складним видавалося обмежити свавілля отаманів місцевих загонів, котрі не бажали цілковито підкорятися штабові. З'їзд озброїв штаб директивою про те, що всі ті загони, котрі не підкоряються рішенню штабу, підлягають роззброєнню, а їхні командири будуть віддані загальноповстанському суду.

Махно згодом писав: «...створення оперативного та організаційно-контрольного штабу у нас відбулося на ґрунті того, що революційні трудові маси, котрі боролися на фронті і в тилу, визнали необхідність єдиного командування. Ці трудівники під впливом нашої селянської групи анархістів-комуністів займалися в цей час обліком та розподілом своїх сил, визначаючи за кожною людиною рівні права на участь в усіх галузях нового соціально-громадського будівництва та обов'язок захистити його».

Було створено 5 повстанських полків імені батька Махна:

1-й — із повстанців сіл Новоспасівки, Вознесенки, Кінських Роздорів, усього 2500 бійців під командою Удовиченка, база — Царевокостянтинівка.

2-й — із повстанців ст. Пологи, сіл Кирилівки, Семенівки — 1100 бійців, командир Дерменжі, база — Пологи.

3-й — із повстанців сіл Басані, Петропавлівки, Верхівки — 1200 бійців, командир Патапах, база — с. Басань.

4-й — із повстанців селищ Оріхів та Малий Токмак — 1100 бійців, командир Онищенко, база — Оріхів.

5-й — із повстанців сіл Жеребець та Комишеваха — 500 бійців, командир — Зубков, база — с. Жеребець. Полк, як правило, складався із трьох батальйонів, батальйон — із трьох рот.

Крім цих частин, при Махнові ще знаходився особливий Гуляйпільський батальйон «чорна сотня» — особиста охорона Махна, кінний загін Ф. Щуся, батареї та різні штабні служби. Існував також резерв частково озброєних повстанців. Усього махновське військо нараховувало близько 10 тисяч чоловік.

Після реорганізації отамани, котрі залишилися без командних посад, отримали місця при штабі, особливо це стосувалося найбільш незалежних від Махна отаманів, котрих вирішили таким чином відірвати від своїх частин. Начальником формування нових частин став І. Новиков, його помічником — С. Правда.

Крім цього, махновський фронт поділявся на 4 основні ділянки:

1-ша — між селами Білоцерківка—Каракута (командир Куриленко).

2-га — між селами Попівка—Петропавлівка (командир Коляда).

3-тя — навколо містечка Оріхів (командир Онищенко).

4-та — навколо міста Олександрівськ (командир Зубков).

Махновський фронт прикривав «вільний район» із заходу та південного заходу від тиску білогвардійців.

Глава 7

«БІЛА НЕБЕЗПЕКА» І СОЮЗ З ЧЕРВОНИМИ

(15 січня — 9 березня 1919)

У кінці грудня 1918 року частини Добровольчої армії висадилися в Генічеську, Маріуполі, Бердянську і захопили Південний Донбас та узбережжя Азовського моря. Різні джерела по-різному оцінюють сили білих у Приазов'ї: від 5 до 20 тисяч бійців — кращі білогвардійські та донські полки. До Добровольчої армії приєдналися білогвардійські частини Кримсько-Азовської добровольчої армії, висунуті з Криму до Мелітополя і Каховки. Вони об'єдналися з кращими білими полками, що

насувалися зі сходу: Дроздовським, Марковським, Самурським та іншими (усього близько 4 тисяч шабель та багнетів). Біля німецької колонії Блюменталь до білих приєдналася Єгерська бригада самооборони німецьких колоністів та загони австро-німецьких окупантів (усього до 3 тисяч багнетів), котрі не встигли евакуюватися з України. Німці-колоністи на початку січня 1919-го наступали на махновський район на фронті 50 км від ст. Пришиб до с. Великий Токмак. Німці становили третину гвардійських полків білих Кримсько-Азовської армії, ще одну третину склали мобілізовані селяни Мелітопольського повіту. Від станції Великий Токмак до Пологів наступали частини гвардійського полку білих...

Очолювали командування військ білих у Північній Таврії генерал Шиллінг, військ Добровольчої армії у Донецькому ба-сейні — генерал Май-Маєвський, загони німців-колоністів — полковник Ковалинський... Кримсько-Азовський корпус (ком. генерал де Бодє) білих був сформований в останні дні 1918 року; з 10 січня він звався армією (новий командувач генерал О. Боровський), що складалася з двох дивізій і кількох загонів та окремих полків.

На початку січня 1919 року білий Самурський полк Добровольчої армії виступив на оборону району Волноваха—Юзове, 2-й кінний полк Дроздовської дивізії білих просунувся в напрямку Волноваха—Грунаум—Пологи. Цей полк у союзі із загonom німецьких колоністів 11—18 січня 1919-го завдав поразки махновцям коло Пологів і Гайчура, захопив обидва села, кілька гармат та 10 кулеметів махновців.

У січні 1919 року білі частини, потіснивши махновців, просунулися у «вільний район», підійшовши до лінії Оріхів—Великий Токмак—Царевокостянтинівка—Волноваха. Махновці опинилися в оточенні сильних супротивників, на межі повного розгрому. 10—25 січня 1919 року точилися криваві бої між махновцями та білогвардійцями по всьому махновському фронту.

Вже 19—20 січня 1919-го (7—8 січня за старим ст.) махновські загони під тиском загону полковника Вітковського (усього близько 500 шабель та багнетів у складі: 2-го кінного полку, 2-го офіцерського полку, німецької самооборони та гвардійських частин, бронепотяга, панцерника «Вперед за Родину») почали залишати «вільний район». Центральна колона білих полковника Почечакєва (рота дроздовців, дружина німців-колоністів, 2-й кінний полк та бронепотяг) вибила махновців зі станцій Царевокостянтинівка та Магедове.

Махновці змушені були залишити Оріхів, Пологи, Гришине і «серце» махновського руху — станцію Гуляй-Поле та село

Гуляй-Поле. Тисячі возів з біженцями попрямували з «вільного району» на північ...

Оборона Гуляй-Поля у січні 1919-го стала найбільш героїчним епізодом махновського руху. «Всі, хто здатен тримати зброю, вступайте до повстанських полків!» — лунало Гуляй-Подем... 1921-го було взято ст. Гуляй-Поле, у бою за станцію загинуло до 250 махновців, з них 50 махновців із саперного загону Ензашвілі. Незабаром, за наказом Махна, Ензашвілі було страчено за «паніку та шпигунство».

Наступного дня 3-й білий ескадрон поручика Подушкіна увірвався у село Гуляй-Поле. Кілька разів Гуляй-Поле переходило із рук в руки. Під час боїв за село Гуляй-Поле загинуло до 300 махновців. У цих боях уперше червоні із загону Зубковського билися разом із махновцями.

Білі почали свої відвідини Гуляй-Поля з кривавого терору проти селян. Був страчений брат Нестора — Карпо — батько дев'ятох діток. В той же час до махновців повернувся Григорій Махно, який став одним з командирів повстанців.

Спроба стримати білогвардійців біля Гуляй-Поля не вдалася, хоча навколо села махновці й викопали шанці. Не маючи достатнього озброєння, в бій йшли резервні махновські загони з вилами, списами, сокирами. Махновське командування вирішило за будь-яку ціну відстояти «вільний район». На північній захід від Гуляй-Поля було споруджено нову лінію оборони, вириті шанці. 23 січня на цьому рубежі було зупинено наступ білих. Фронт стабілізувався вздовж лінії ст. Межова—ст. Гайчур—Успенівка—Ново-Миколаївка—Велика Михайлівка. Фронт тягся десь на 220 верст і утримувався п'ятьма махновськими полками.

23 січня 1919-го неподалік від фронту в селі Велика Михайлівка (Дібровка) відкрився перший з'їзд селян і повстанців «вільного району». Він був організований махновським штабом і мав вирішити питання про відбиття наступу білих. На з'їзді були присутні близько 100 делегатів (по одному від волості або повстанського загону). Головою з'їзду було обрано повстанця К. Головка, членами президії були обрані максималісти (К. Ганжа, І. Козленко) та лівий есер — Лавров. Махно не був присутній на цьому з'їзді, бо перебував на передовій і вів у бій повстанців.

З'їзд ухвалив рішення про мобілізацію до махновських полків усіх фронтовиків імперіалістичної війни. Після зради фронтовиків навесні 1918 року анархістське керівництво їм не довіряло. Особливі частини із фронтовиків вирішено було не створювати, розчинивши їх цілою повстанською масою. З'їзд прийняв резолюцію на підтримку махновського руху і постановив створити в районі на основі вільного волевиявлення трудя-

ших «вільну раду» (вольный совет) і підтримувати владу трудящих силою зброї. При допомозі «вільних рад» делегати думали «...знищити те зло, із-за якого відбувається вже так довго братовбивча війна, — владу». Всі війська, що воювали в Україні, вони закликали об'єднати гаслом революції і влади трудового народу. Делегація з'їзду була направлена в Харків до радянського керівництва України з проханням про допомогу зброєю та грошми.

З'їзд постановив повернути з Добровольчої армії своїх насильно мобілізованих земляків, а також звернувся до керівництва Директорії з вимогою повернути у «вільний район» земляків із армії УНР для боротьби з білими на махновському фронті. Було вирішено відправити до війська УНР делегацію для агітації серед бійців, щоб перетягти їх до махновської армії.

У кривавих боях 27—28 січня 1919-го махновці відбили Гуляй-Поле у чеченських полків Добрармії, але бої на південній околиці села і за станцією Пологи точилися ще 10 діб. Відлига перетворила землю на сучільну непролазну кашу, коні вибивалися із сил, піхота пленталась, ледь пересуваючи ноги. Махно наказав розібрати залізницю, засипавши її шістьма вагонами піску, що стояли в тупику. Чубенко на чолі 500 повстанців повів наступ на станцію Гуляй-Поле. Невдовзі туди ж рушив зі своїм загonom Махно. По коліно в снігу він йшов у перших лавах наступаючих, підбадьорюючи їх жартами і міцними словечками. Після запеклого бою махновці одержали перемогу. Поки повстанці переслідували відступаючого ворога, Махно встиг надіслати гінця до Гришиного з наказом Петренку йти на захист Гуляй-Поля. Махно виявив у цьому бою неабияку особисту мужність і відвагу. Після визволення Гуляй-Поля, під час похорону жертв «білого» терору Махно пообіцяв односельцям помститися білим, де б вони не були.

21 січня 1919 року червоні частини Павла Дибенка захопили ст. Синельникове і надіслали махновцям телеграму з пропозиціями про переговори про військовий союз. Частини Дибенка становили тоді меншу, ніж махновці, силу — 4 тисячі піхотинців при 50 кулеметах і 18 гарматах, в їхньому складі був анархістський загін Марусі Никифорової (200 бійців), котрий першим увірвався до Катеринослава.

26 січня частини Дибенка вибили з Катеринослава загопи армії УНР і зустрілися із посланцями махновців. Дибенко і махновський посланець Чубенко зустрілися у Синельниковому і склали угоду про спільну боротьбу з Директорією і білогвардійцями. 28 січня махновський штаб по прямому проводу отримав із Синельникового від Чубенка повідомлення

про укладену військову угоду з частинами Червоної армії, за якою махновці підпорядковувалися оперативному командуванню Павла Дибенка, зберігаючи свою внутрішню структуру і незалежність, виборність, самодисципліну, самоназву, чорні прапори.

Однак при перших зустрічах махновців з частинами Червоної армії і червоними партизанами почалися непорозуміння й конфлікти. Командувач червоних повстанців Колосов, старий суперник Махна за вплив на повстанців, почав розповсюджувати вигадки про зраду махновців під час боїв у Катеринославі, вів проти Махна активну пропаганду. Він наказав затримати на ст. Чаплине ешелон з набоями і спорядженням, який махновці везли у свій район, заявивши, що ці вагони з награваним майном розбійників.

При взятті ст. Синельникове спільними зусиллями частини Дибенка і махновців за наказом червоного комдива за «самочинні конфіскації і розкрадання ешелонів з війсьними трофеями» було розстріляно 20 махновців, а їхній командир був з погрозами вигнаний зі станції. На цей інцидент Махно відповів обуреною телеграмою, але Дибенко так і не вибачився за свій злочин. Зіткнення у махновців сталися і з павлоградськими та юзівськими комуністичними загонами. Більшовики відмовляли махновцям у представництві в утворюваних на місцях ревкомах.

У кінці січня 1919 року махновські агітатори спровокували в гарнізоні Павлограда стихійний виступ бійців проти ревкому, проте цей виступ був швидко придушений. Начальник гарнізону Котов (лівий есер), забравши з собою 8 мільйонів рублів з місцевого банку, зник у махновській бригаді. Втім, взаємні образи згасали перед лицем небезпеки спільного ворога.

На початку лютого 1919-го махновці були цілком задоволені, отримавши від командування українських радянських частин 9 тисяч гвинтівок, 20 кулеметів, батарею тридюймових гармат, панцерний потяг «Спартак», трохи амуніції та грошей.

1 лютого сили махновців ударили по загону Вітковського, що ще утримував Пологи. Бої за Пологи тривали шість діб. Знекровлені білі вимушені були змінити загін Вітковського на гвардійський загін генерала Тілло (1,5 тисячі багнетів та шабель, 6 гармат). Але загін Тілло вже 7 лютого відступив з позицій і здав Пологи та Кінські Роздори. Згодом загін Тілло зайняв фронт біля Малого Токмака—Новополтавки. Деякі вояки із загону Тілло перейшли на бік Махна...

У січні 1919-го поблизу Мелітополя був сформований повстанський загін анархіста Зубкова, що оточив німецьку колонію Ейгенфельд і відтягнув на себе частини німецької само-

оборони та кінноту кирасирського полку Кримсько-Азовської армії білих.

Наступні бої почалися 10 квітня, коли три тисячі махновців почали наступати на Мелітополь. Не витримавши наступу Махна, загін Тілло побіг до Криму. В той же час частини Добровольної армії були вимушені відходити на Юзівку.

Махновці захопили Оріхів, Гришине, Царевокостянтинівку, Великий Токмак, спільно з червоними частинами Дибенка зайняли Олександрівськ. 31 січня 1919-го панцерний потяг комдива Задніпровської радянської дивізії Дибенка прибув на станцію Пологи, де на його честь махновці влаштували парад свого війська. Зустріти комдива прийшло населення навколишніх сіл. У цей час панцерний потяг білих прорвав махновський фронт. На ліквідацію прориву був спрямований панцерний потяг Дибенка і гуляйпільці, озброєні щойно привезеними комдивом кількома тисячами гвинтівок. Перемога над білими, захоплення їхнього панцерного потяга та близько сотні полонених, що були привезені до Гуляй-Поля, викликали загальне піднесення у «вільному районі» і сприяли схиланню махновців до союзу з червоними. Махновці добре знали, чим загрозувало їм захоплення Гуляй-Поля білими. Повстанців білі в полон не брали, а вішали вздовж доріг або розстрілювали в балках, де ці трупи шматували здичавілі собаки.

На переговорах у Гуляй-Полі з Дибенком Махно заявив про своє можливе підпорядкування комдивові та керівництву Червоної армії, погодився прийняти призначених комісарів на чолі з політкомом Петровим, створити політвідділи у полках з полковими комісарами Соловйовим, Карпенком, Коневим та ін. Єдиною частиною, що не прийняла комісарів, була кінна група Щуся. «Батько» настільки проникся довірою до червоних, що відклав своє весілля з Галиною Кузьменко, запропонувавши Дибенкові наступного дня бути на своєму весіллі посадженим батьком, і подарував останньому кращого трофейного англійського скакуна.

Однак Дибенко не втратив пильності і розіслав телеграми до своїх частин, де вказувалося, що ставлення до Махна має бути «найобережніше», бо «...під маскою можуть діяти елементи зі злими намірами».

Ровесник Махна Павло Дибенко був типовим авантюристом. Як і Махно, він був із селянської бідної багатодітної родини. Революційна хвиля винесла Дибенка на висоту вождя моряків, наркома військово-морських сил Радянської республіки, члена першого ленінського уряду. Але ця хвиля ледве не поглинула його самого. За невдалі дії в боях проти німецьких

військ під Нарвою і посадові зловживання навесні 1918 року Дибенко був заарештований, відданий під суд, виключений з РКП(б). Скориставшись звільненням до суду з-під варті і «забувши» про підписку про невиїзд, Дибенко з кількома відданими йому матросами втікає до Самари і розсилає на флот телеграми про свій незаконний арешт, котрий викликаний, за його словами, страхом Радянського уряду перед викриттями, котрі мав зробити відставний нарком на IV з'їзді, вимагаючи ділового та фінансового звіту від уряду. Самарські ліві есери, анархісти та максималісти винесли резолюцію про непідсудність Дибенка і відмовилися видати його, розповсюджуючи по місту його звинувачення проти уряду Леніна.

Московська газета «Анархия» надрукувала лист Дибенка «До лівих товаришів робітників», де він таврує «...урядових більшовиків-угодовців, які підписали Брестський мир і не здатні дати раду з розрухою і які здають революційні здобутки». Тоді, виступаючи за «ініціативу мас», Дибенко ледве не став вождем лівої опозиції і не пішов, як його брат, в анархісти.¹

Разом зі своєю громадянською дружиною Олександрою Колонтай, членом ЦК і ВЦВК, також, до речі, опальним наркомом, він називає більшовиків у пресі «могильщиками революції», виступає проти розстрілів. Однак, як тільки з Центру йому пообіцяли недоторканність і виправдувальний вирок суду, він залишає Самару і віддає себе до рук влади. В Самарі ж відбувається повстання проти влади Раднаркому, у якому беруть участь матроси і солдати, підігріті агітацією Дибенка, анархістів, лівих есерів. Повстання було жорстоко придушене. Спокутувати свою провину Дибенкові дають, відіславши його на підпільну роботу в Україну — Крим. Але його невдовзі викрили і заарештували, а згодом обміняли на німецьких офіцерів.

На початку 1919 року він несподівано «впливає» на посади командира групи військ Катеринославського напрямку, потім Першої Задніпровської дивізії. На новій посаді вигнаний з партії більшовик (поновлений у партії лише в 1922 році) «порозумнішав» і, щоб виправдати довіру, почав активно заарештовувати

¹ Брат Павла, Дибенко Федір Юхимович (1887—1919), — анархіст-комуніст, колишній поручник царської армії, в грудні 1917 — березні 1919 року — комбриг, комдив Повстанської дивізії Донбасу, сформованої з партизанських загонів, командир групи військ Донецького напрямку, командир 42-ї дивізії 13-ї армії. Вхоловав у контакт з махновцями. 31 березня 1919 року вбитий біля Дебальцевого червоноармійцем за розстріли червоноармійців та «підозрілих». Його навіть притягали до слідства за розстріл 7 безвинних червоноармійців у 1919 році. В 1921 році Дибенко як каратель керував придушенням кронштадтського матроського повстання і антоновського селянського руху.

своїх недавніх співчутливців-анархістів, лівих есерів, не гребуючи при цьому розстрілами «непокірних».

В кінці грудня 1918 року Дибенко був замішаний у темній історії з лівоесерівським заколотом у Куп'янську. Захопивши в кінці 1918 року Куп'янськ і Валуйки, лівоесерівські повстанські загони на чолі з Сабалінім і Сахаровим організували повітовий ревком з двох лівих есерів, максималіста, анархіста, українського лівого есера, трьох повстанців від трьох повстанських полків. Створення ревкому без більшовиків було поціноване останніми як заколот, котрий треба було негайно придушити. Ліві есери були звинувачені у спробі створити в Україні свій уряд, у намаганнях зв'язатися з лівими есерами, командирами Сіверсом та Кіквідзе. Отже, будь-які спроби формувати навіть повітову владу без більшовиків одразу ж викликали громи й блискавиці. Декрет Тимчасового робітничо-селянського уряду України декларував створення замість рад ревкомів. Ліві есери на той час, мабуть, робили ставку на Дибенка, але він вчасно від них відхрестився, за що отримав під своє командування полк. Після цього, у лютому 1919 року, демонструючи вірність більшовикам, Павло Дибенко влаштував у Луганську справжню вакханалію розстрілів усіх «підозрілих».

Отже, у лютому 1919-го Махно вдруге одружився. Його дружиною майже на десять наступних років стала Галина (Агафія) Андріївна Кузьменко, що народилася 28 грудня 1896 року у Києві у родині писаря жандармської південно-західної залізничної канцелярії. Згодом батько Галини повернувся до рідного села Піщаний Брід, де почав господарювати на землі. Галина у 1916 році закінчила Добровеличківську вчительську семінарію. З вересня 1916 року вона працювала у школі Гуляй-Поля. Наприкінці 1917 року Галина вступила до Київського університету Святого Володимира на вечірнє відділення. В той час вона відчувала себе українською революціонеркою, вітала Універсали Центральної Ради. Очевидно, Галина тоді співчувала українським есерам або належала до УПСР.

В епоху Центральної Ради Галина працювала в секретаріаті УНР, але після захоплення Києва червоними ця посада була ліквідована. Не знайшла вона себе і за часів гетьманату Скоропадського.

У серпні 1918 року Галина повертається до Гуляй-Поля як вчителька української мови жіночої гімназії товариства «Просвіта». У жовтні 1918 року Нестор Махно вперше побачив молоду та красиву вчительку Галину і закохався до нестями. Зустріч їхня відбулась у приміщенні Гуляйпільської гімназії. Зайшовши туди у супроводі Лютого, Нестор, щоб продемонструвати свою еруди-

цію, почав вимагати в учительки якусь унікальну книгу. Та відповіла, що видання настільки унікальне, що за межі бібліотеки не видається. «Батько», який не звик до заперечень, почав ще настирливіше вимагати видання. Тоді Галина, яка теж утратила самовладання, так шпурнула книгу, що та полетіла на підлогу...

Через тиждень Махно відзначав свій день народження. У розпал гулянки з'явилась Галина з величезним тортом і, привітавши «батька», вручила йому подарунок. Наступного ранку Махно заявив, що відтепер Галина Кузьменко — його дружина. Майже одразу повстанці почали називати її «матір'ю». З того часу Галина брала участь у всіх походах махновської армії і мала великий вплив на рішення «батька». В армії вона займалася як культпросвітницькою та шкільною роботою, так і організацією розвідки та контррозвідки.

Білогвардійська преса зображала Махна небаченим розпусником. Анонімний очевидець писав у газеті «Киевлянин», що Махно мав 11 дружин, кожного разу вінчаючись оригінальним способом. Так, захопившись в одному провінційному містечку місцевою єврейкою, він всадив її в свою тачанку і, тричі об'їхавши навколо церкви, назвав дружиною. Потім, влаштувавшись з нею в шатрі на центральній площі, наказав єврейському населенню нести подарунки у розмірі від 5 до 90 тисяч карбованців. Той, хто йому подобався, отримував чарку самогону, решта ж — канчуків...

На початку лютого 1919-го білі частини генерала Виноградова вдалися до нового великого наступу на Гуляй-Поле. Але махновці витримали цей наступ і відбили його. Після захоплення червоними Луганська в лютому 1919-го білі частини генерала Май-Маєвського передислокувалися на схід, до Юзівки та Макіївки, прагнучи не допустити червоних у Донбас (3-тя добровольча дивізія).

Тоді ж стався конфлікт Кримського крайового уряду і командування Добрармії через рішення кримчан приєднати до себе два повіти Північної Таврії. Конфлікт зайшов так далеко, що добровольці заарештували представників кримського уряду в Мелітополі.

14 лютого 1919 року в Харкові між командуваннями Червоної армії і махновців (В. Антоновим-Овсієнком та В. Білашем) було підписано офіційну угоду. За цією угодою махновські полки входили до Першої Задніпровської дивізії (командир П. Дибенко, групи військ Харківського напрямку), як 3-тя революційно-повстанська бригада імені батька Махна, що складалася з трьох полків. Комбригом був затверджений сам Махно, і всі виборні партизанські командири залишилися на своїх місцях.

До махновського штабу й полків, з обов'язками політичного виховання частин і контролю за впровадженням розпоряджень Центру, були направлені політкомісари. Оперативне й адміністративне підпорядкування начдиву Дибенкові і командувачу Антонову-Овсієнку передбачало збереження автономії внутрішньої організації бригади, виборного командування, добровільної мобілізації, самодисципліни, права бригади лишитись у Приазов'ї і збереження чорних прапорів як символу махновців. Усі махновські частини зливалися в полки, підпорядковані штабові бригади, бригада ж отримувала військово спорядження, продовольство, фураж, гроші за штатним розкладом частин Червоної армії. Політичні питання, у зв'язку з організацією керівництва «вільним районом», знімались. Хоча махновська делегація намагалася поставити їх перед Антоновим-Овсієнком, він відмовлявся їх розглядати. Перед махновцями було поставлено завдання зайняти фронт проти білих упродовж 180 км і повести наступ на Ростов-на-Дону.

12—16 лютого 1919-го у Гуляй-Полі відбувся II з'їзд повстанців і селян 35 волостей, делегатів місцевих рад. Цей з'їзд збирався для затвердження союзу з Червоною армією. З'їзд був досить представницьким — 245 делегатів, були також представники від конфедерації «Набат» — А. Барон, М. Черняк. Головою з'їзду було обрано Б. Веретельникова¹. До президії увійшли Махно, Шусь, Чорнокнижний, Лавров, Серьогін, Бойко, Кушнарьов, Херсонський.

Махно у вступній промові закликав до союзу з Червоною армією, до єдності всіх революційних сил. Анархіст Макс Черняк підтримав це гасло, закликавши присутніх не допустити «братовбивчої війни між робітниками і селянами».

З'їзд у цілому схвалив входження махновців до складу Української Радянської армії. Але в ході з'їзду вперше виявилися суперечності між тоталітаризмом і демократизмом, котрі коштували пізніше багатьом учасникам з'їзду життя. Чорнокнижний, Бойко, Лавров, Серафимов, Барон у своїх виступах піддали нищівній критиці більшовицьку диктатуру і встановлення влади ніким не обраного Раднаркому України. Лавров, котрий був у складі махновської делегації для переговорів з урядом у Харкові, заявив про відмову більшовицького уряду України зустрітись з представниками повстанців і закликав не визнава-

¹ Веретельников Борис — із селян Гуляй-Поля, робітник Путиловського заводу в Петрограді, лівий есер. Діяв в одеському підпіллі в 1918 році. В кінці 1918 року приїздить до Гуляй-Поля, стає анархістом. Організував анархістську земельну комуни. Мав добрі організаторські та ораторські здібності.

ти жодного уряду, крім обраного загальним голосуванням. Він охарактеризував уряд більшовиків як уряд «самозванців-призначенців», у якому немає ні робітників, ні селян. Його підтримав Чорнокнижний: «Ми не допустимо нового закріпачення, від якої б то партії воно не йшло...»

Черняк закликав перешкодити більшовизації місцевих рад. У своїй промові про поточний момент Нестор Махно вказав, що переслідування анархістів у РРФСР, закриття їхніх газет, придушення зброєю виступів трудящих проти диктатури — весь цей російський досвід не повинен повторитися в Україні. Він підкреслив, що якщо більшовики «...йдуть допомогти нам у боротьбі з контрреволюцією, ми повинні сказати: «Ласкаво просимо, дорогі браття!» Але якщо вони йдуть сюди з метою монополізувати Україну, ми скажемо: «Руки геть! Ми самі зуміємо підняти на висоту звільнення трудового селянства, самі зуміємо влаштувати собі нове життя!»

Позиція з'їзду відбилася у резолюції, де був висловлений протест проти більшовицької «монополії на революції», проти обмеження самостійності місцевих рад, проти ставлення більшовиків до інакомислення як до контрреволюції, проти арештів і розстрілів представників «революційних організацій». З'їзд закликав «пильно стежити за діями» уряду, об'єднатися навколо «вільних рад» і самим будувати вільне суспільство — безвладне і деполітизоване.

Велике значення мало рішення про створення Військово-революційної ради «вільного району», котра мала б визначити загальну політику району. Членами ВРР були: Веретельников (лівий есер), Херсонський (більшовик), Михайлов-Павленко, Васильєв, Черняк В., Черняк А., Макеєв, Чучко (анархіст), Шаровський.

Голови ради — Махно і Чорнокнижний (лівий есер), секретар — Яковлев-Коган (лівий есер). Це були представники від повстанців і селян навколишніх волостей та махновської армії. Незабаром до ВРР (махновців) були обрані селяни: Коваль, Каробот, Горпинич, Висоцький, Шабанов, Шульга, Батман, Тютюнников, Пясовица, Чако, Пискун, Олександров.

Створення районної анархістської влади було дуже небезпечним для диктаторської влади більшовиків. 32 волості, які репрезентувалися у махновському ВРР, це була вже невеличка «держава у державі». Тому головною вимогою червоного керівництва до Махна була ліквідація махновської ради, яка висловилася проти більшовицьких рад, комісарів, призначенців, ЧК та червоного терору.

Махновський з'їзд затвердив урівнений розподіл землі між селянами, вирішив вимагати від Центру автономії «вільного

району» (для цього до Харкова була послана делегація), оголосив добровільну мобілізацію у махновську бригаду населення району. Було проголошено, що карою за грабунки, насильства, єврейські погроми буде розстріл на місці.

Різкі резолюції стосовно нової влади, комісарів, ЧК мали під собою серйозне підґрунтя. Зміцнення нової влади супроводжувалося репресіями стосовно інакодумців. В Україні було створено ЧК, а також губернські, повітові, фронтові і особливі військові трибунали. Керівник ЧК Семен Шварц закликав нещадно «викорінювати, випалювати, винищувати»... і не лише явних ворогів, але і «підозрілих» союзників. У цих діях «відзначилися» не лише чекісти...

Аверін¹ та Дибенко почали арешти в Катеринославській губернії ще 27 січня 1919-го, а 21 лютого почалися масові арешти у Катеринославі. Серед заарештованих були 33 лівих есери — нещодавні союзники червоних у боях за Катеринослав, 7 анархістів, у тому числі видавці анархістської газети «Набат», котру, за наказом Аверіна, влада закрила. Анархістські лекції і мітинги у Катеринославі були заборонені. Аверін у телеграмі до Х. Раковського пояснював свої дії антирадянською спрямованістю газети, яка надрукувала опозиційну статтю теоретика анархізму Арона Барона «Ми і вони» («Набат», № 12).

3 березня 1919-го у Катеринославі та Олександрівську відбулися нові арешти лівих есерів та анархістів, серед останніх був заарештований одиноким Нестора Махна, повстанець, член повітової ради, голова ради Сурсько-Литовської волості Петро Могила. Ці дії «союзників» викликали заворушення в махновських полках і погрози Махна відставкою з посади комбрига у разі відмови більшовиків звільнити анархістів.

7 березня 1919-го зібралася розширена Військово-революційна рада «вільного району» з представників селянства 32 волостей. ВРР вимагала припинення «...партійного цькування лівих партій» і «...одного революційного фронту всіх партій на платформі справжнього радянського ладу». Махновці визначали цей лад як систему «вільних рад», політичних свобод для пропаганди лівих партій, недопущення в районі партійної диктатури, заміни ЧК трибуналами при радах. Трибунали повинні були «розстрілювати грабіжників бідноти» і контрреволюціо-

нерів, а не карати революціонерів. Махновці вимагали затвердження виборності в усіх радянських організаціях і свого представництва від ВРР в Олександрівському виконкомі рад. Прагнути обмежити повноваження махновських командирів і штабів, ВРР прийняв вимогу про затвердження своєї зверхності в органах влади «вільного району» і у повстанському штабі, з правом вилучення з відповідальних посад невідповідних осіб.

Селяни Півдня України вороже сприйняли утвердження жорсткої червоної диктатури, влади «призначенців-комісарів» у радах, ревкомах, комбідах; органах управління.

Селянський з'їзд Олександрівського повіту висловив недовіру уряду УСРР, обрав до виконкому повіту 32 лівих есерів, анархістів і співчуваючих і лише 3 комуністів. За наказом Аверіна з'їзд було розігнано, а замість ради було затверджено Олександрівський ревком, що складався виключно з більшовиків. Тоді в багатьох селах Півдня відбулися збори селян, де висловлювалася недовіра Радянському уряду і визнавалася незалежність особи від влади (с. Варварівка). Більшовицький уряд зіткнувся не лише зі стихійним анархізмом селян, але й зі стихійним анархізмом у червоноармійських українських частинах.

Перша бригада групи військ Донського напрямку виявила анархічні настрої. Перший Валуйський революційний полк був звинувачений у незаконних контрибуціях, бандитизмі, пияцтві, за що його командир і штабісти в лютому 1919-го були розстріляні. Повідомлялося про «...повну деморалізацію і неможливість роботи комісарів у 42-й дивізії» (командир Ф. Дибенко).

Всі ці факти свідчать про те, що урядові Радянської України, командуванню Українським радянським фронтом з перших днів свого керівництва довелося зіштовхнутися з актами непокори, непідпорядкування і невизнання більшовицької влади. Події у «вільному районі» махновців не були чимось особливо винятковим для України, це була тенденція буремної весни 1919-го.

Глава 8

ДІЙСНІ ПЕРЕМОГИ ТА ВИГАДАНИЙ ЗАКОЛОТ (9—31 березня 1919)

10 березня 1919 року почався наступ Першої Задніпровської дивізії у Приазов'ї. Протягом першого тижня наступу були отримані значні перемоги над Кримсько-Азовською доброволь-

¹ Аверін Василь Кузьмович (1884—1945) — один з лідерів катеринославських більшовиків, член партії з 1903 року, робітник. У грудні 1917 року — голова штабу більшовицького повстання у Катеринославі. На початку 1918 року — член Катеринославського губкому і колеції ВЧК, начальник політвідділу Українського фронту, в 1919-му — член уряду Радянської України, нарком внутрішніх справ і голова Катеринославської ради, уповноважений Ради Оборони УСРР.

чою армією, яка залишила Приазов'я — Північну Таврію. Махновці захопили Великий Токмак, Волноваху, а також спільно з іншими червоними частинами взяли Ногайськ, ст. Акимівку. Загони Махна першими увірвалися до Мелітополя, але 2-й кінний полк білих та панцерник змогли вибити невеличку залозу махновців з міста...

У районі Бердянськ—Гришине махновська армія зустрілася із частинами Добровольчої армії генерала Май-Маєвського, що тримали фронт від Азовського моря до Луганська і мали від 15 до 20 тисяч шабель та багнетів. Частини 13-ї радянської армії та бригада Махна, усього до 15 тисяч багнетів та шабель, у березні 1919-го отримали наказ атакувати Добровольчу армію від ст. Рутченкове фланг та тил.

Звільненню Приазов'я від білогвардійців сприяло масове селянське повстання в Бердянському та Мелітопольському повітах. Села Новоспасівка та Мангуш організували кілька нових полків повстанців, котрі приєдналися до махновців. Повстання у Приазов'ї було викликане мобілізацією селян до білогвардійської армії та реквізиціями продовольства і коней.

Повстанці розбили декілька дрібних каральних загонів білих та блокували Бердянськ, який був здобутий махновцями вже 15 березня 1919 року. 28 березня Махно завітав до Бердянська. Місцева більшовицька рада організувала святкову зустріч Махна і розмістила штаб повстанців у готелі «Бристоль». На мітингу у міському театрі Махно розповів, яке життя буде після перемоги анархізму. Махновці підірвали Бердянську тюрму; розстріляли 10 полонених білих офіцерів, по місту був поширений наказ штабу Махна: «Всім лікарням, аптекам та міщанам терміново здати всі запаси спирту в штаб Махна».

3-під Таганрога, де також почалося селянське повстання, до Махна прийшов повстанський загін (близько 1 тис. бійців), на основі якого «батько» сформував 1-й Донський козацький полк махновської бригади.

20 березня махновські повстанські полки підійшли до Маріуполя (8-й полк командира Куриленка та 9-й полк командира Тахтамишева, панцерний потяг махновців). Облога міста відбувалася у важких умовах хурделиці й великого морозу, досить несподіваного для кінця березня в цьому районі. Кораблі французької ескадри, що стояли в Маріупольському порту, обстрілювали махновців із 60 гармат. Близько 5 тисяч білогвардійців, затиснутих разом з панцерним потягом у місті, здійснили низку відчайдушних контратак, однак усі вони зазнали поразки. В той же час робітники заводів міста підняли збройне повстання проти білих.

29 березня махновці захопили місто Маріуполь, але білі намагалися втримати хоча б порт, який вони відчайдушно оборонили. Згодом білі завантажилися на транспортні судна, подалися до Таганрога. У Маріупольському порту залишилися 400 солдат-чехословаків, що були на французькій службі, та кілька десятків французьких моряків. Командування французької ескадри запропонувало махновцям переговори. Махновська делегація на чолі з О. Чубенком прибула на французький крейсер «Скарп», де почалися переговори.

Французьке командування запропонувало налагодити з махновцями товарообмін, забезпечити махновців зброєю та набоями, якщо вони не будуть залежати від командування Червоної армії, збережуть за французькими силами Маріупольський порт та трикілометрову зону навколо нього, а головне, дозволять французам забрати чи то 5, чи то 15 мільйонів пудів донецького вугілля, котре було їм продане ще білогвардійськими властями. Це вугілля потрапило в число махновських трофеїв після захоплення міста. Вимоги французів супроводжувалися погрозами обстрілювати місто та позиції махновців. Чубенко відкинув усі вимоги французів, заявив, щоб французька ескадра забиралася геть, наголосивши, що махновці знайдуть засоби, щоб її знищити. Незабаром на рейді залишилися лише два французькі міноносці, всі інші судна подалися до кримських портів.

У Маріуполі махновці захопили величезні трофеї: 40 локомотивів, 4 гармати та 700 набоїв до них, 2 пароплави, 2 катери, панцерний потяг «Вперед за Родину». Дибенко відвідав Махна, який керував облогою Маріуполя, після чого у своїх повідомленнях до Центру відзначив, що: «...батько має величезний авторитет», «...стійкість та мужність бійців були небаченими», «...звитяжний В. Куриленко неодноразово відзначався в боях», а «...білокосаки здаються сотнями». Червоний комдив пропонував нагородити окремі полки почесними червоними прапорами, а Махна та Куриленка — орденами Червоного Прапора. Треба зазначити, що у травні 1919-го вони були представлені до цих високих нагород.

Після взяття Маріуполя було створено махновську маріупольську військову групу: 4 полки, панцерний потяг, кінна група. Їй було наказано наступати на Таганрог. Становище в махновській бригаді під час перебування її протягом перших двох місяців у складі Задніпровської дивізії відображалось у зведеннях більшовиків-політкомісарів. Політкоми повідомляли, що в Гуляй-Полі «...контрреволюційний елемент поки що не зафіксований», в усьому «вільному районі» обрані ради та ревкоми. При штабові махновців фінансовий, постачальний та

інші штабні відділи були відсутні, але всіма місцевими справами заправляли ротні комітети та виборні командири-отамани, відчувалася відсутність фахівців та інших сил, — відзначали комісари, наголошуючи, що до вільно обраних рад населення ставиться з повагою та що дисципліна і настрої у частинах чудові. Але зв'язку між полками Махна практично не було.

Командувач Українського фронту Антонов-Овсієнко називав тоді махновський рух «...серйозним, різко загостреним проти петлюрівців та проти денікінців, героїчним у своїй невпинній боротьбі з ними». Червоне командування нарахувало тоді у махновців до 11 тисяч багнетів та шабель.

Радянська преса в лютому 1918 року також ще зміцнювала повстанців, захоплюючись воєнними успіхами махновців та стверджуючи, що «...всі звинувачення їх у бандитизмі — це вигадки... поліційних чинів та правих соціалістів». Щоправда, ці вигадки вже розповсюджувалися відповідальними більшовиками Аверіним та Колосовим. Московська «Правда» вмістила статтю Ю. Гавена (відомого більшовика, пізніше — наркома Таврійської Радянської республіки), в якій він писав, що махновці — за ради і «тягнуться до більшовиків», а «батько» — енергійний, сміливий, кмітливий командир, «улюбленець селян-повстанців», котрий уміє встановити дисципліну. Комісари повідомляли, що махновські полки переукомплектовані великою кількістю добровольців. Наприклад, лише до 5-го полку записалося близько 15 тисяч добровольців, а всього до махновської бригади записалося до 24 тисяч чоловік, але тільки 7 тисяч були озброєні, інші ж були відправлені по домівках за браком зброї та амуніції.

Між тим, комісари організували в махновських полках політвідділи, комуністичні осередки для роботи серед повстанців. Політкомісар махновської бригади вимагав реорганізації штабу та утвердження там комуністів. Дибенко відрядив політкомів Карпенка та Конєва до бригади і домігся від Махна, щоб начальником штабу бригади став військовий спеціаліст комуніст Яків Озеров¹. Хоча через кілька тижнів перебування у Махна Озеров став завзятим махновцем-анархістом і з презирством віддукувався про підступне керівництво РКП(б).

Однак суперечності в оцінках стану справ у бригаді Махна змушували червоне керівництво зупередженням ставитися до

¹ Озеров Яків Васильович — селянин з Кубані, максималіст. Штабс-капітан царської армії. В 1907 році втік від суду в Європу. В 1917 році повернувся на Батьківщину, займав командні посади в Червоній армії, з 1918-го — більшовик, розстріляний ЧК влітку 1919 року. За іншою версією — втік з-під розстрілу.

махновської вольниці. В другій половині березня 1919-го у Махна побували кілька інспекцій, зокрема комісія командува-ча фронту та губернська партійна більшовицька комісія. Вони відзначали значний вплив махновської пропаганди в бригаді та на зайнятій бригадою території. Крім того, зазначалося, що «...столиця Гуляй-Поле для анархістів — найвільніше місце в світі», що «...туди стікаються всі принижені та скривджені в Росії анархісти». Більшовики дорікали, що у штабі Махна працювали ідеї анархісти: Веретельников, Данилов, Серьогін, Михайлов-Павленко, Грановський.

За свідченнями цих комісій, усього в бригаді Махна активних анархістських ватажків було близько сотні, вони контролювали робітничий клуб, газету «Гуляйпільський набат», яка на всі заставки ляляла «комісародержавство царів Леніна та Раківського», тримали в своїх руках ревком, штаб та, зрештою, і все військо. Було виявлено також «іронічне ставлення» Махна до комісарів бригади, слабкість партійного впливу у частинах, прагнення політкомів грати «демонстративну роль», а не вирішувати конкретні проблеми більшовицької пропаганди.

Більшовицьке керівництво було роздратоване також вивезенням з Маріуполя і Бердянська промислового устаткування та кількох вагонів міді, алюмінію, заліза, інструментів. Махновці сподівалися використати ці трофеї для того, щоб перетворити Гуляй-Поле в «незалежну промислову фортецю» і створити там завод з виготовлення набоїв та зброї.

У березні 1919 року махновська контррозвідка роздобула свідчення того, що ставлення червоного командування до махновців було далеким від товариського. Контррозвідник Левко Голик¹ заявив, що більшовики чекають лише слушної нагоди для ліквідації махновського руху. «Нас хочуть тихо звести нанівець... не постачають, не поповнюють, накидають нам у керівництво своїх людей, маючи на меті розчинити і замінити командний склад», — стверджував він. На думку Голика, спроба переформування бригади використовуватись більшовиками з метою поповнити бригаду російським «північним військом», вірним Москві.

¹ Голик Лев — із селян Старобільського повіту, з 1914 року — токар на заводі в Гуляй-Полі, анархіст. З осені 1918 року — голова контррозвідки махновців, загинув у бою під Мелітополем у листопаді 1920 року. Голик та Чорнокижний запевняли, що рішення III з'їзду рад Радянської України входять у суперечність із самим духом махновського руху. На нараді махновського командного складу було зроблено загальний висновок, що комуністи ніякої багатопартійності не потерплять і розповсюджені про Махна наклепи потрібні їм для виправдання близького походу проти махновців. Веретельников заявляв: «Нехай більшовики не заважають нам, нехай відмовляться від цього району, нехай не накидають йому своїх комісарів, нехай знають, що ми незалежний район».

Контррозвідка попередила Махна про запланований ЧК замах на нього, причому вбивство Махна та переформування бригади намічалось пов'язати з приїздом до Бердянська команди Дибенка. Сама охорона Дибенка мала ліквідувати «батька». Махна попереджали в жодному разі не їхати до штабу Дибенка, де готувалася пастка. Приїзд Дибенка в Бердянськ відбувся помпезно, мітинги чергувалися із урочистими зборами та банкетами. На пряме запитання Махна про причетність Дибенка до змови з метою вбивства «батька» комдив запевнив, що він відданий друг Махна, і якщо дізнається про якусь змову проти нього, то першим повідомить «батька» про це, отже, вважає чутки про замах на Махна провокацією.

У березні 1919 року Махно ще вірив у запевнення червоних командирів. Він навіть погоджувався з тим, що навколо його штабу у Гуляй-Полі постійно вештаються різні пройди-світи, у тому числі й анархісти, які здатні «підвести під неприємність». Махно ще плекав надію домовитися з червоними, вірив у єдність політичних завдань під час «боротьби з капіталом», тим більше, що Дибенко у своїх промовах часто критикував диктатора Троцького і розхвалював Махна.

На початку березня 1919-го «батько» ще був у стані ейфорії від спільних перемог та особливо похвальних реляцій з боку друзів-ворогів більшовиків, йому лестило те, що він став офіційним командиром радянської бригади, жодного дня не служивши у регулярному війську жодної армії. Однак махновські командири більш реально дивилися на стан речей...

З березня 1919-го у махновців почалися тривалі конфлікти з комісарами. В Бердянську махновську владу репрезентували Каретников та Черняк. Паралельну владу створили більшовики у вигляді ревкому—ради та ЧК. Конфлікт махновської контррозвідки з ЧК призвів не лише до суперечок, але й до взаємних арештів. Через конфлікти з більшовиками Махно вирішив створити особливий полк — «завісу» (командир М. Черняк). Функції цього полку полягали в тому, щоб закрити «вільний район» з півночі по лінії Синельникове—Чаплине від проникнення більшовиків, комісарів та їхніх загонів. До кінця квітня 1919-го цей полк, що не значився в офіційних документах і був секретним (підлягав безпосередньо контррозвідці), нараховував 1400 махновців.

«Батько» заявляв комісарам: «Наші полки звільняють район, він належить нам. Комісари не повинні бути шпигунами і контролерами на цій території, має бути припинена агітація проти махновщини, інакше їх (більшовицькі організації. — Прим. авт.) розженуть. Приберіть насильників, інакше розірвемо уго-

ду. Надайте свободу анархістському будівництву...» Деякі відповідальні більшовицькі керівники обіцяли Махнові скоротити ЧК, продкомітети, військкомати, але робити це довелось самим махновцям.

Доки махновці воювали на фронті проти білих, Дибенко вирішив обмежити їхній вплив у тилу. Для цього він почав розформовувати частини, котрі залишалися в тилу на відпочинок після боїв. Особисто прибувши на ст. Пологи, комдив Дибенко заарештував командира 2-го махновського полку Дерменжі¹ і почав розформовувати повстанський полк Правди². Цей полк знаходився протягом трьох місяців у боях і відводився в тил, до Оріхова, на відпочинок.

25—29 березня 1919-го відбувся «дугий» заколот махновських загонів під команду отаманів Правди, Щербини та ряду інших. У маленькому містечку Оріхів, де знаходилися ці загони, стихійно почалися мітинги повстанців проти переформування загонів, усунення виборних командирів, проти передачі махновської бригади Південному фронтові. Між тим, у повітовому Олександрівську провокаторами швидко розповсюджувалися чутки про заколот махновців, про вбивства комуністів у їхніх загонах, про грабунок населення махновцями, про погромницьку агітацію серед махновців. Олександрівські більшовики твердили, що «бандити» прямують до Олександрівська, щоб розгромити місцеву радянську владу, не визнаючи рядом повітових ревкомів та рад, як «призначенське комісародержавство».

Кому було вигідно розповсюджувати ці чутки? Мабуть, тим, хто закликав швидше покінчити з махновськими «неподобствами». Місто Олександрівськ охопила паніка, під парами стояли ешелони для евакуації керівних структур повіту. На Оріхів для розгрому «заколоту» було направлено кінний загін місцевого повітового виконкому. Однак, прибувши до Оріхова, бійці загону відмовилися боротися проти махновців і перейшли на їхній бік.

¹ *Дерменжі Петро* — телеграфіст з Ізмаїла, колишній матрос повстанського «Потьомкіна». У 1905 році з командою «Потьомкіна» емігрував до Румунії, жив у Франції, Італії, Англії. Анархіст-комуніст. У 1917 році повернувся на Батьківщину, з осені 1918-го — член Гуляйпільської групи анархістів, командир махновського загону, начальник телеграфного зв'язку, командир полку. Загинув у бою в серпні 1921 року.

² *Правда Семен* — сорокарічний селянин с. Любимівки, анархіст з 1904 року. В 1905 році, працюючи залізничником, втратив ногу, після чого пересувався на милицях. До революції — жабрак-гармоніст. Повстанець і командир загону з літа 1918-го. Зарубаний червоними в бою в листопаді 1921 року.

Червоне командування, наполягаючи на негайних репресіях, надіслало телеграму до місцевого керівництва, в якій закликала використовувати для придушення «заколоту» «...лише російські інтернаціональні частини, бо місцеве військо не годиться». До Олександрівська прибули начальник штабу Задніпровської дивізії Петренко, члени військової ради, 100 солдатів-росіян з фронту та надійний полк. Антонов-Овсієнко зробив запит Махнові про характер заколоту, але «батько» пояснив, що чутки про заколот занадто перебільшені, що відбулися деякі ексцеси всупереч його волі і що вони будуть припинені зусиллями махновського штабу. Телеграми до Оріхова і прибуття туди командирів дивізії заспокоїли схвильованих бійців, яким було обіцяно припинити переформування їхніх загонів. Для послаблення напруження командування звільнило махновського командира Дерменжі з-під варті.

«Історія з наступом на Олександрівськ, як з'ясувалося, — прикра дурниця, ніхто не наступав, батальйон йшов на відпочинок, панічний настрій вигдавав наступ», — писав командувач Українського радянського фронту.

Навесні 1919 року загострилися стосунки махновців з чекістськими органами. Надзвичайні комісії набули в Україні величезного і безконтрольного впливу на місцях і фактично стали господарями у повітах, де, на відміну від РРФСР, були створені повітові ЧК, окрім цього, створювалися районні, прифронтові та фронтові ЧК. Що діялося у повітових ЧК, можна дізнатися із зведень БУП (Бюро української преси) УСРР, у яких відмічались «непотрібні жорстокості в селах», «необґрунтовані» розстріли селян, пограбування чекістами селянського добра.

Деякі загони ЧК перетворилися в мобільні банди і тероризували селян на підконтрольній території, не допускаючи туди своїх колег. Так, «тертя» між Чернігівською, Бахмутською та Конотопською ЧК призвело до частих перестрілок, справжньої війни. Зведення НКВС, наприклад, повідомляти, що Кролевецька ЧК «...розстріли здійснює недбало, якщо ввечері розстріляють, так лише опівдні закопують, голова ЧК — колишній городовий», «...у Сумській ЧК арешти на ґрунті особистих рахунків», «зловживання в розстрілах».

У махновському районі чекісти заарештовували членів «вільних рад», махновців-повстанців, розстрілювали селян, котрі не здавали продрозкладку. Так, у Синельниковому ЧК заарештувала анархістів-агітаторів разом з анархістською літературою (2 вагони), котру ті везли до Махна. Командарм 2-ї Української радянської армії Скачко у квітні 1919 року телеграфував Антонову-Овсієнку: «Місцеві ЧК ведуть посилену кампанію

проти махновців., у той час, коли махновці воюють на фронті, в тилу їх переслідують за приналежність до махновського руху». Скачко підкреслював, що «...дурнуватими витівками дрібні «надзвичайки» провокують махновське військо та населення на бунт проти радянської влади, провалюючи фронт і зводячи нанівець усі воєнні успіхи». Він пропонував ліквідувати повітові та прифронтові ЧК, а їхні справи передати особливим відділам армій. «У випадку відмови я буду змушений провести цей захід сам у межах своєї армії власною владою, і хай мене тоді вішають як бунтівника», — заявив командарм.

До більшовицького керівництва надходили й інші повідомлення: що політкомісар дивізії Дибенко «займається зовсім непотрібною роботою в царині “надзвичайок”», а «...гуляйпільський район блокований “надзвичайками”, котрі заарештовують делегатів звідси, що обурює населення».

Катеринославська більшовицька газета «Звезда» вказувала, що місцеві ЧК «далекі від досконалості та ідеалу», «...не витримують критики з точки зору революційної правосвідомості та соціалізму», що їхні «нескінченні права» та свобода позасудової розправи «використовуються на шкоду революції». Газета закликала реорганізувати ЧК та підпорядкувати їх ревтрибуналам.

Лев Каменев після подорожі на Південь України повідомив про «діяльність» місцевих ЧК Леніну. Той, у свою чергу, в листі до М. Лациса (голови Всеукраїнської ЧК) вказував: «Каменев говорить і заявляє, що кілька поважних чекістів підтверджують, що на Україні ЧК зробили силу-силенну зла, будучи створені занадто рано і допустивши чимало тих, хто примазався. Треба суворіше перевірити склад, сподіваюся, Держинський звідси вам допоможе. Треба підтягнути будь-що чекістів і вигнати тих, хто примазався. При зручній нагоді повідомте мені деталі про чистку складу ЧК на Україні, про підсумки їх роботи». Ленін бачив причину зла не в системі безконтрольного насильства ЧК, не в її жорстокості, що проникала в усі ділянки життя, а тільки в «...тих, хто примазався».

Повідомлення з місць про те, що чекісти зводять особисті рахунки та проводять незаконні ревізії, чим «готують ґрунт для виступів», були характерні для махновського району. Від революцій на з'їздах та гасел на зборах махновці почали переходити до діла. Вони скасували повітові Маріупольську та Бердянську ЧК, районні Оріхівську та Пологівську ЧК, загін Бердянської ЧК був махновцями силоміць відправлений на фронт.

В інших районах України відбувалися аналогічні події. В Бердичеві (5 травня 1919-го), у Білій Церкві (22 травня 1919-го), в Куп'янську (29 травня 1919-го), в Новомосковську (5 червня

1919-го) солдати українських радянських частин порозганяли повітові ЧК. Навесні 1919 року гасло «Геть ЧК!» було спільним в Україні, як для повсталих під різними прапорами селян, так і для червоноармійців та матросів. У червні 1919-го Ладис повідомив Леніну, що скасував повітові ЧК в Україні. Цей крок був вимушеним, позаяк на цей час більшість повітових ЧК було вже розгромлено.

У квітні 1919 року проти Махна та Дибенка було висунуто звинувачення в тому, що їхні частини затримують ешелони з вугіллям та хлібом, котрі мали бути відправлені з Донбасу до Росії.

В кінці березня 1919 року махновська бригада перейшла в підпорядкування керівництва Південного фронту, і стосунки між керівництвом фронту та махновськими ватажками одразу не склалися. З квітня махновці майже перестали отримувати від органів військового постачання провіант, амуніцію, а набої доводилося добувати в бою. Хоча за військовою угодою командування Червоної армії зобов'язалося постачати махновську бригаду як звичайну частину Червоної армії.

Деякі махновські командири намагалися шляхом затримки ешелонів домогтися обміну своїх трофеїв на зброю та амуніцію, «вибити», таким чином, у постачальників усе необхідне. Трохи згодом Троцький у своєму наказі про розгром «махновщини» сам видає секреті «постачання» махновської бригади, що була у складі Червоної армії, звинувачуючи її в тому, що вона «...продовольство, амуніцію, набої захоплює, де трапляється», і «...відмовляється відпускати вугілля та хліб не інакше, як в обмін на різне майно». Отже, в даному разі, йшлося про те, що насправді більшовики не дотримувалися своїх зобов'язань щодо махновської бригади, фактично блокуючи її постачання і підриваючи цим її боєздатність.

У Махна була якась домовленість з українським радянським наркомом продовольства про обмін хліба на мануфактуру. Начальник інтендантського загону махновців Кашенко та ад'ютант Махна Олоховик заявили, що мариупольські трофеї належать бригаді. Наказ Дибенка про видачу вагонів з хлібом та арешт махновських інтендантів залишився без наслідків. Махно заявив, що буде видавати трофеї лише в обмін на постачання набоїв та амуніції. За ці вимоги «батькові» погрожували оголосити його поза законом. Було призначено слідчу комісію Вищої військової інспекції, котра визнала (23.IV.1919), що Махно затримував незначну кількість вагонів з вугіллям внаслідок «виняткової ситуації» і вагони з хлібом для постачання махновської бригади.

Лев Каменев уважав, що шляхом угоди між сторонами можливий вихід з кризи. Він домігся від махновців та Дибенка укладення угоди з Проддонбасом та обіцяв налагодити товарообмін. Бубнов на засіданні Ради оборони розкритикував ідею товарообміну з махновцями, назвавши це «потуранням батькові». Однак все вирішила ленінська позиція. Не передбачаючи негайної реалізації плану розправи з махновцями, Ленін телеграфував до РНК УСРР, вказуючи, що стосунки з ними у справі вивезення вугілля й хліба треба вирішувати не силою, а шляхом налагодження товарообміну. 20 травня 1919-го рада праці та оборони телеграфувала, що конфлікт треба вирішувати «шляхом налагодження товарообміну з махновцями». Після візиту Каменєва до Гуляй-Поля до Росії з махновського району було відправлено 1 млн 200 тис. пудів вугілля.

Глава 9

ЯРМО «ВОЄННОГО КОМУНІЗМУ»

(весна 1919)

3 травня 1918 року по селах Центральної Росії тривав експеримент з утвердженням «воєнного комунізму». На принади цієї антиселянської політики селяни відповіли відчайдушним спротивом, у ході якого загинуло 20 тисяч продармійців, селянські ж трупи, яких було у десять-двадцять разів більше, ніхто не рахував. За відомостями ВЧК, реакцією на «воєнний комунізм» було 245 повстань, за даними НКВС — 181 повстання. Цікаво, що іноді гаслами цих повстань були заклики: «За більшовиків проти комуністів!» або «За Радянську владу проти продрозкладки!». Схвалюючи розподіл землі в 1917 році, селяни не визнавали рішень більшовиків 1918 року. Райони спротиву були ті ж, що і в часи селянських бунтів 1905—1917 років: Саратовщина, Тамбовщина, Сибір, Україна. Троцький благословив громадянську війну на селі, закликавши «не жалкувати набоїв» для бунтівників. Безконтрольність, дике свавілля влади стосовно селян так нагадували звичайний грабунок, що навіть Володимир Межлаук (член радянського уряду України) в телеграмі Леніну вказував на неприпустимість погляду на Україну «...як на землю обітовану, звідки можна скільки завгодно вичерпувати без обліку!»

Продрозкладка робила жебраками, знедоленими й голодними усіх у селі: як багатих, так і бідних. Бідняки й середняки

здавали увесь хліб державі, отримуючи за це тільки картки, за якими вони могли одержати у волосному центрі «прожитковий» мінімум на рік — 13 пудів збіжжя та пуд крупів. 45 великих продзагонів було спрямовано в Україну з Росії. Масові насильства продзагонів при вилученні хліба в українських селах призвели до вибуху багатьох селянських повстань.

Низка повітових з'їздів місцевих рад Радянської України вимагали негайно припинити продрозкладку та вислати з України «працівників з півночі».

Замість запланованих 140 млн пудів хліба велетенському продапаратові вдалося зібрати та вивезти з України лише 8 млн пудів, та й цей збір викликав шалений опір селян, настроївши їхню більшість проти радянської влади. Однак це не зупинило «кремлівських мрійників». Сталін же заявив, що з України можна взяти й 600 млн пудів.

На 1920 рік було встановлено для України продрозкладку у розмірі 158 млн пудів хліба. Абсурдність політики більшовицьких верховодів полягала вже хоча б у тому, що «вибити» хліб із селян виявилось набагато дорожче, ніж його закупити.

Відомий більшовистський партійний діяч М. Равич-Черкаський відзначав, що українське селянство «...веде національну боротьбу проти чужорідного міста». На III з'їзді КП(б)У, у березні 1919 року, було вирішено створити в селі класові організації бідноти — КОМБІДИ (комітети бідноти), використовуючи досвід діяльності комбідів у Росії. У Росії комбіди виникли ще в середині 1918 року як надзвичайні органи диктатури пролетаріату та підміняли сільські ради, котрі часто намагалися захистити односельців. У дійсності нова диктатура призводила до винищення не підконтрольних більшовикам рад, до так званої «більшовизації» рад. У результаті в радах та виконкомах (губернських та повітових) більшовики на середину 1919 року стали займати 80—100% місць, тоді як у середині 1917 року більшовики займали лише 10—20% членів рад та виконкомів рад. «Більшовизація» позбавляла ради незалежних представницьких функцій та змушувала їх бути тільки «завісою» для диктатури, придатком всевладного комуністичного партапарату.

Радянськими ради вважалися владою лише тоді, коли ними керували комуністи, в іншому випадку їх оголошували антирадянськими. Крім цього, було затверджено нерівне виборче право при виборах до вищих радянських законодавчих органів влади: 6 голосів селян прирівнювалися до 1 голосу робітника. Селянин ставав людиною нижчого, а саме, шостого ґатунку. Колишні приватні власники, офіцери та священство, частина інтелігенції, «експлуататори та куркулі», а також «підкуркуль-

ники» й учасники селянських заворушень, разом з «...окремими особами, котрі використовують виборні права на шкоду комуністичній революції», — усі вони позбавлялися виборчого права навіть при наявності «пролетарського походження».

В Україні у першій половині 1919 року на комітети бідноти покладалася вся повнота влади на селі, вибори до рад відкладалися, а комбіди організовувалися комуністичними осередками, а не були виборними органами. Комбіди в ряді випадків розпускали ради як «угодовські» або «засмічені» та встановлювали свою диктатуру. З травня 1919 року декретом ВУЦВК вся влада в українському селі надавалася комбідам. Окрім комітетів бідноти, замість рад, комуністи зі свого середовища призначали членів невиборних ревкомів. Усе це створювало управлінський безлад. Однак, незважаючи на надзвичайні заходи, для впровадження системи комбідів ця система не затвердилася в Україні і не користувалася тут авторитетом.

Разом з комуністами до комбідів увійшли люди, які «розселялися», тобто відмовлялися від обробки землі, — це люмпени, п'яниці, ледарі та інший набір, котрий прагнув за рахунок трудового селянства жирувати, стаючи одночасно новим експлуататором, новою управлінською бюрократичною структурою. Навіть ліві есери та українські соціалісти оголосили комбіди «диктатурою наброду». За задумом їхніх творців, комбіди та їхні активісти повинні були знищити міфічну «диктатуру куркуля» на селі, змусити селян підкоритися будь-яким декретам центральної влади, відібрати хліб, за що, до речі, вони й отримували частину відібраних харчів.

Але більшовики у 1919 році так і не змогли підірвати українське село зсередини та посіяти в ньому насіння внутрішньої війни. Село виступило єдиним фронтом проти московських «призначенців». Селяни всіма засобами чинили опір: скорочуючи заорювання власних ділянок, привласнюючи колгоспне та державне майно.

Не лише сільське господарство, а й промисловість опинилася у глибокій кризі, після націоналізації промисловості. Руїнування підприємств, шахт, економічних зв'язків, невміння налагодити виробничий процес, відсутність стимулів до праці, масове безробіття та люмпенізація стали наслідками «воєнного комунізму».

На початку 1919 року КП(б)У декларувала неприпустимість всіляких угод із соціалістичними, демократичними партіями. Більшовики прирікали себе на політичну самотність та породжували нових ворогів, відмовляючись від політики союзу лівих сил. Активістів соціалістичних партій убивали та заареш-

товували, партійні газети закривали. У січні 1919 року Троцький писав, що в Україні «...на голову анархістів, лівих есерів, просто шукачів пригод зразу опустилася тяжка рука революційних репресій». Він закликав більшовиків загнати ворогів «...ударами залізної мітли до таких щілин, з яких їм краще ніколи не виходити».

Одними з перших у кінці березня 1919 року проти політики «воєнного комунізму» повстали селяни південної Київщини, оголосивши своїм отаманом Зеленого. Отаман Зелений (справжнє ім'я Данило Терпило) був 33-літнім місцевим сільським учителем. За часів царату засилювався на Північ Росії за українофільство, був українським соціалістом-демократом-незалежником. Зелений мав добрі ораторські та організаторські здібності і досить швидко створив добре озброєний та рухливий селянський повстанський загін. Восени 1918 року він підняв повстання проти німецької окупаційної влади й очолив місцевий повстанський комітет. У грудні 1918 року отаман Зелений був обраний повсталим селянством головою ревкому села Трипілля, командиром Придніпровської повстанської дивізії. Ця дивізія згодом увійшла до армії Директорії УНР.

У січні 1919-го Зелений відмовився виконувати наказ головного отамана військ УНР Петлюри про передислокацію дивізії до Галичини, на фронт проти польських військ і розпустив вояків дивізії по домівках. Як і Махно, Зелений відстоював незалежність свого «вільного району» від будь-якої влади. У відповідь на наказ головного отамана Петлюри про його арешт Зелений знову зібрав своїх повстанців і виступив проти Директорії. Він домовився з більшовиками, з командуванням Червоної армії про входження своїх частин до складу Червоної армії на правах самостійної одиниці — незалежної дивізії. Зелений вимагав від лідерів більшовиків права на створення самостійної української Повстанської армії, а свій загін пропонував покласти в її основу.

Однак через два тижні Зелений виступає й проти більшовиків. Зібравши 3 тисячі повстанців, Зелений захопив містечка Трипілля та Васильків, причому, як зазначали радянські зведення, його загони формувалися з найбідніших елементів села. Зелений виступав проти «воєнного комунізму», «призначенців», пропонував широкі автономні права для України та місцевої влади, водночас його гаслами були: соціалістичні перетворення та «вільні ради».

Зрозумівши суть «воєнного комунізму», отаман Омелько Волох (командир Запорізького корпусу армії УНР) повернувся під прапори Директорії.

27 квітня 1919 року, після початку повстання Зеленого, репресії вдарили по партії українських соціалістів-демократів-незалежників. ЦК КП(б)У наказав вигнати членів цієї партії з усіх рад, оголосити їм боротьбу як контрреволюціонерам, заарештувати й судити усіх її членів. Через два тижні червоний терор ударив по партії українських лівих есерів-активістів.

Радянська влада давила селянську самодіяльність, намагаючись позбавити українських селян права голосу, звівши селян до становища ізгоїв у суспільстві майбутнього, що, зрештою, й відповідало вказівкам класиків марксизму-ленінізму про селянство як про природних реакціонерів, готових до боротьби проти революції.

Глава 10

МАХНОВСЬКЕ «ХУЛІГАНСТВО»

Земля—воля—хліб—армія
(квітень — початок травня 1919)

З часу утвердження радянської влади на Запоріжжі махновські «вільні ради» стали протидіяти більшовизації, створенню ревкомів та комбідів, комісарам-призначенцям, будівництву колгоспів, продрозкладці.

Махновські настрої у квітні 1919 року висвітлив у своїй статті «Два шляхи» Петро Аршинов, що приїхав до Гуляй-Поля і приєднався до махновської армії. Він підкреслював, що шлях червоної партійної диктатури та бюрократії є неприйнятним для махновців. Аршинов протиставив йому шлях творчої самодіяльності, створення федерацій «вільних районів», при цьому він вказував, що більшовики, використовуючи облудні гасла, «прилаштовуються під народні почуття», вводячи маси в оману, а коли це не допомагає, застосовують збройну силу, користуючись «...більш радикальними, ніж самодержавство, засобами для духовного закріпачення мас і для повного знищення ініціативи та самодіяльності».

10 квітня 1919 року виконком Гуляйпільської вільної ради організував Третій з'їзд селянських представників 72 волостей і махновських повстанців. До Гуляй-Поля прибули навіть представники селян віддалених Бахмутського, Павлоградського, Новомосковського повітів, репрезентуючи близько 2 млн селян. Водночас інший з'їзд місцевих рад уже в Олександрівську став у опозицію стосовно політики «воєнного комунізму», прий-

няв резолюцію лівих есерів. По всій Україні незалежні делегати рад висловлювалися проти більшовицької політики.

Організував і провів Третій з'їзд у Гуляй-Полі анархіст Чорнокнижний (сільський вчитель з Павлоградського повіту, розстріляний чекістами). Він був делегатом Третього Всеукраїнського з'їзду рад у Харкові, де протестував проти земельної політики червоної влади. Чорнокнижний палав від обурення владними установами, його використав Махно, як головного критика влади. Сам «батько» на з'їзді зайняв оборонну позицію, тримаючись трохи в тіні від політичних баталій.

Махновський з'їзд висловився проти системи «призначенства» згори, вимагаючи самоврядування на місцях та широкої виборності на всі державні посади зі складу місцевих трудівників. Висловившись проти партійної диктатури, з'їзд вирішив не піддаватися закликам військового повстання проти влади, позаяк повалення влади нині покличе до життя іншу владу, не кращу, а скоріше гіршу. Анархісти гадали, що не в заміні однієї влади на іншу здобуде народ своє звільнення. З'їзд закликав поки що домагатися волі в межах існуючої «червоної» системи: створювати вільні общини та вільні надкласові економічні спілки, товариства на комуністичних засадах, соціалізуючи промислові підприємства.

Жорсткі політичні оцінки «комісародержавства» на з'їзді були викликані не лише обмеженням прав рад та громадських організацій. 9 квітня 1919 року у Харкові ЧК розгромила клуб анархістів «Набат», звинувативши анархістів у контрреволюційній пропаганді та підготовці збройного повстання проти радянської влади. Клуб анархістів було зачинено, анархістську літературу спалено, кілька «набатівців» заарештовано. Подібне «дійство» відбулося і в Полтаві.

У Києві місцевий виконком ухвалив рішення про недопущення в місті анархістських видань. У день відкриття махновського з'їзду безпосередній начальник махновської бригади начдив Дибенко в наказі по Задніпровській дивізії заборонив з'їзд у Гуляй-Полі як «...відверто контрреволюційний», вимагаючи розпустити махновську військово-революційну раду і припинити анархістську пропаганду у військах. Він попереджав, що організатори з'їзду будуть піддані «...найрепресивнішим заходам, аж до оголошення поза законом».

У відповідь на наказ Дибенка про розпуск з'їзду махновський форум прийняв резолюцію протесту, котра була негайно надрукована та розповсюджена. В резолюції висловлювалося обурення діями військових, котрі «...прагнуть обмежити свободу, замахуючись на право трудящих на збори, на радян-

ську владу». Дибенко навіть не намагався дізнатися, від чийого імені і з якою метою скликався Гуляйпільський з'їзд, і докоряв за нього Махнові та його штабові, хоча з'їзд скликався виключно виконкомом місцевої районної ради. Ця рада була утворена ще 12 лютого 1919 року, і до неї увійшли 32 представники від волостей Катеринославської і Таврійської губерній України.

З'їзд не визнав рішень з'їзду рад Радянської України, що «...не є правдивим і вільним виразником волі народу», вимагаючи проведення вільних від диктату, обмежень та фальсифікації виборів до рад, вимагаючи свободи слова, друку, зборів та недоторканності для анархістів, лівих есерів, меншовиків. Гуляйпільський з'їзд висловив рішучий протест проти арештів та розстрілів соціалістів у Радянській Україні.

За два тижні до Гуляйпільського з'їзду на зборах представників ряду волостей та сіл Олександрівського повіту (Гуляйпільського, Ново-Миколаївського, Покровського, Велико-Михайлівського повітів, сіл Жеребець, Омельник) було затверджено резолюцію проти переслідувань червоною владою лівих есерів та анархістів, з вимогою їх негайного звільнення та ліквідації ЧК і «призначенців», припинення «партійної боротьби». На з'їзді ЧК кваліфікувалася як орган придушення свобод, цю організацію з'їзд вимагав ліквідувати, а загони ЧК, котрі «...роз'їжджають по всій країні, розстрілюючи трудящих», силоміць відправляти на фронт. З'їзд закликав заборонити продовольчі загони, замінивши продрозкладку «товариським товарообміном між містом і селом».

Різкій критиці було піддано земельну політику більшовицького уряду України, котра зміцнювала та консервувала безземелля селян. Незважаючи на ряд антиурядових гасел, з'їзд закликав зберігати єдиний військовий фронт з більшовиками проти білих, вказуючи, що партійними суперечками може скористатися реакція. Політична боротьба за центральну владу оголошувалася обманом народу, несумісним з анархізмом. У керівництва УСРР та Червоної армії рішення махновського з'їзду викликали роздратування. Вони служили застереженням на початку селянських повстань в Україні.

В той же час махновське керівництво прагнуло утримати повстанців від рішучих дій проти радянської влади, пропонуючи старе гасло анархістів: «Йти окремо, бити разом!» Нестор Махно тоді називав себе «вільним комуністом», вказуючи, що він насамперед революціонер, а вже потім анархіст. Марусю Никифорову «батько» навіть стягнув з трибуни під час її анти-більшовицької промови на мітингу, відмовився дати Марусі гроші на підпільну боротьбу проти більшовиків.

Безвладдя та суперечки навколо бригади Махна вихлюпнулися в конфлікт між командуванням Південного та Українського радянських фронтів. Троцький наказав передати бригаду Махна Південному фронтові, однак комфронтом Антонов-Овсієнко виступив проти цього рішення, продовжуючи вважати її частиною Українського фронту. Головнокомандувач збройних сил Радянської Росії Вацетіс погрожував Антонову-Овсієнкові судом трибуналу за зволікання у цій справі. Антонов-Овсієнко 15 квітня 1919-го передав махновську бригаду до складу щойно створеної Другої Української радянської армії.

За тиждень до цього, 4—9 квітня 1919 року білий 3-й кінний Кубанський корпус генерала Шкуро (2 тисячі шабель) розбив частини 8-ї та 13-ї радянських армій Південного фронту біля Юзівки та Луганська. Сусідня з махновцями 9-та дивізія 13-ї армії панічно втекла з позицій, оголивши лівий фланг махновської бригади, котра залишилася на фронті без допомоги сусідів і без набоїв. Кіннота Шкуро прорвалася у тил махновцям з північного заходу, захопивши Волноваху (14 квітня) та Маріуполь (16 квітня). Опинившись перед загрозою повного оточення та знищення, махновці відступили на 25 верст на схід, допомоги від Червоної армії вони не мали.

Антонов-Овсієнко і Скачко поставили вимогу перед Дибенком перевести всі червоні сили (так звану Кримську радянську армію, що була штучно створена Дибенком) з Криму до Маріуполя, аби утримати Донбас, пропонуючи замінити Дибенка за «самодіяльність». Але Дибенко відмовився надати допомогу в Донбас, він телеграфував, що його військо вкрай виснажене і немає жодної гарантії, що по дорозі воно не розбіжиться. Так і сталося з одним полком, що його вислав Дибенко на допомогу Махнові. Половина його складу розбіглася при переїзді, інша половина відмовилася йти в бій, засівши у Катеринославі. Сам Дибенко, захоплений легким взяттям Криму і втішений призначенням комісаром до кримського уряду, вирішив не підпорядковувати Українському фронтові Кримську армію. 9 квітня 1919-го Дибенко призначив Махна керівником боротьбою проти білих у Донбасі і умив руки, вважаючи, що Махно буде швидко розбитий і зникне як значна політична сила під шаблями кінноти Шкуро.

15 квітня 1919-го новий командир Махна Скачко телеграфував, що махновська бригада, перебуваючи протягом трьох місяців у постійних кривавих боях, отримуючи «...жалюгідні крихти амуніції і маючи на додаток таких ненадійних сусідів, як 9-та дивізія, цілком виснажилася...» і знаходиться в катастрофічному стані.

Григорій Сокольников — член РВР Південного фронту — 19 квітня 1919 року в телеграмі Леніну та Раковському пропонував скористатися воєнними невдачами махновців на фронті, здачею Маріуполя і прибрати Махна, «чий престиж похитнувся». Сокольников бажав перекласти провину за відступ з частин Південного радянського фронту на махновців. Він доводив, що махновці не лише самі недієздатні, але й «розкладають» сусідів з 9-ї дивізії. Також він згадував «відкриту боротьбу проти комуністів на з'їзді махновців». Сокольников наводив різні вигадки про грабунки махновцями юзівських робітників та про те, що махновці зривали з бійців червоноармійські значки (Добрі ж червоноармійці! — *Прим. авт.*). Резолюція Леніна на цю телеграму була промовиста: «Треба підтримати». Він радив Раковському замінити Махна та частини махновців частинами Дибенка.

Микола Подвойський — голова Вищої радянської військової інспекції — рекомендував негайно переформувати махновську бригаду і віддати під суд Ревтрибуналу «за бандитизм і контрреволюцію» (?) Махна та його командирів, а «хуліганство» махновців «...придушити, позаяк вони перетворюються в справжніх “зеленівців”».

19 квітня командування 9-ї радянської дивізії, виправдовуючи свою втечу з фронтних позицій, розповсюдило телеграму про «розгул і суцільну пиятику» у махновців, зривання махновцями червоноармійських значків, відбирання ними зброї у червоноармійців, агітацію махновців за виборні засади в армії.

Начальник особливого управління Українського радянського фронту теж підливав масла у вогонь, повідомляючи вигадки про те, що в Гуляй-Полі нібито скупчилися «численні банди анархістів», що загін Семена Правди перебуває у стані війни з радянською владою, а Маруся Никифорова проводить анархістську пропаганду в Олександрівську, де відбулися арешти «антирадянських» анархістів.

Ця картина суцільних махновських «хуліганств» доповнювалася повідомленнями у радянській пресі. 25 квітня 1919 року харківська газета «Известия» в анонімній статті «Геть махновщину!» відзначала, що «незаконний» (?) гуляйпільський махновський з'їзд відзначався «...ганебною, нестримною агітацією проти радянської влади», що трудящих на з'їзді обдурила «...група темних осіб, що ховаються під нікому не відомими іменами чорнокнижних, щусів та інших». У статті чомусь вказувалося, що в кінці 1918 року в Катеринославі перебування махновців «...дорого коштувало робітникам і комуністам». Закінчувалася ця брехлива публікація думкою, що «...неподобствам, які чиняться в царстві Махна, має бути покладено край».

У другій половині квітня 1919-го подібні статті почали з'являтися в багатьох газетах не лише більшовицьких, а навіть меншовицьких («Наш голос»).

У квітні 1919 року Дибенко вирішив покінчити з махновським рухом. У телеграмах до Центру він запропонував спрямувати надійні частини Кримської радянської армії до Гуляй-Поля, захопити Махна та його штаб, махновські полки роззброїти та розформувати «...навіть з боєм, коли буде потреба». Вочевидь, у цьому питанні Дибенка підтримував сам Троцький, котрий 1 травня 1919 року надіслав до ЦК РКП(б) телеграму, в якій вимагав швидких найжорсткіших заходів стосовно махновців, включно з арештами та ув'язненням у концтаборах найактивніших з них.

У середині квітня 1919-го командарм Української радянської армії Скачко переконував військове керівництво, що після прориву кінноти Шкуро і відкриття фронту на ділянці у 100 км бригаду Махна «...треба вважати такою, що не існує». 20 квітня він навіть наказав Махнові відступити з фронту до Царево-костинівки. У той же час 17 квітня 1919-го махновці почали переможний контрнаступ і розбили білих поблизу с. Рогівки, а 27 квітня вибили їх і з Маріуполя, де по махновцях вели артилерійський вогонь кораблі союзницької флотилії, що стояла на рейді. В Маріуполі був захоплений у полон зведений полк білих та взяті великі трофеї. 28 квітня білі залишили Волноваху, і махновці наблизилися до Юзівки.

У квітні 1919-го за підтримки командарма та наркома оборони Радянської України відбулася перша спроба повалення махновського керівництва і вбивства Махна та членів його штабу. Командир нового махновського полку — пітерський комуніст Падалка хотів з боку села Покровського напасти на Гуляй-Поле, де були розквартировані кілька сотень махновських повстанців і знаходився центральний штаб Махна. Але махновська контррозвідка вчасно попередила «батька» про змову. Несподівано для всіх Махно прилетів до Гуляй-Поля аеропланом з Бердянська і ліквідував змовників місцевими силами.

На 24 квітня 1919-го Дибенко спланував убивство Нестора Махна та отамана Григор'єва, викликавши обох до свого штабу на термінову військову нараду. Замість Махна на командувача бригади він хотів призначити махновського командира В. Куриленка. Але Антонов-Овсієнко заборонив Дибенкові вдаватися до терору і втручатися у справи Махна та його бригади. До того ж махновська контррозвідка попередила Махна, щоб він не їхав до штабу Дибенка або до Катеринослава та Харкова, бо там може бути влаштовано замах на його життя,

або він буде арештований. Тому «батько», починаючи з квітня 1919-го, не брав участі у будь-яких нарадах та переговорах поза межами свого «вільного району», посилаючи на них замість себе своїх командирів.

Командувач Антонов-Овсієнко, розуміючи, що конфронтація з махновцями може призвести до важких наслідків на фронті, у телеграмі урядові УСРР вимагав «...негайно припинити цькування махновців, котре має провокаційний характер».

У такій ситуації Ленін відмовився від планів фізичного усунення Махна і телеграфував в Україну, що, мовляв, треба продовжувати бути з Махном «дипломатичними», доки не буде здобутий Ростов-на-Дону та усунута небезпека прориву білих в Україну.

28 квітня 1919 року махновці, що відновили фронт між Маріуполем та Волновахою, отримали наказ командування — наступати на Таганрог—Ростов. Виконуючи його, в бою 1 травня біля с. Ласла махновці розгромили полк білих, взявши в полон 300 козаків та 500 мобілізованих білими селян, захопивши 8 гармат та 12 кулеметів. З полонених козаків-кубанців Махно сформував дивізіон Морозова, який пізніше розгорнувся в кавалерійський махновський полк.

Нові перемоги Махна, зростання кількості повстанців, котрих не було в що одягнути і чим озброїти, саботаж інтендантів і бажання утвердити свої автономні права у «вільних районах» змушували махновських ватажків вимагати у командування швидкого розгортання своєї переукомплектованої бригади у дивізію, забезпечену всім необхідним за штатним розкладом. В останніх числах квітня 1919-го до махновського району прибув командувач Антонов-Овсієнко з інспекцією стану бригади Махна. Звинувачення, котрі сипалися на адресу Махна звідусіль, змусили командувача Українського фронту особисто розібратися в ситуації. На ст. Пологи його зустріли кілька комісарів, котрі пішли від махновців, образившись на неповагу до своїх персон з боку вільних повстанців. Своє рішення втекти з фронтових частин вони пояснювали намірами Махна заарештувати всіх комісарів та розірвати всі стосунки з більшовиками. Комісари доводили, що працювати серед махновців комуністам неможливо. Однак насправді справа виглядала дещо інакше.

27 квітня Махно розпорядився заарештувати деяких полкових комісарів, котрі, на його думку, були пов'язані зі змовою всередині бригади. Комісари планували під час повстання полку під командуванням Падалки підірвати махновську бригаду зсередини, ліквідувати Махна, заарештувати впливових анархістів. 28 квітня 1919-го на фронт до ст. Волноваха прибув Махно з анархістами з «Набату» — Черняком (він як контр-

розвідник розкрив цю змову) та Макеєвим. Анархісти вимагали взяти в заручники всіх комісарів за їхній виступ і за «насилства в країні», щоб потім обміняти їх на анархістів, що сидять у в'язницях по радянських республіках. Махно заарештував п'ятьох полкових фронтових комісарів (вони в очікуванні своєї подальшої долі були посаджені у вагон 2-го класу на станції) і вилучив усі документи політвідділів. Ці події були роздмухані владою, котра вважала, що настав час ліквідувати Махна.

На допомогу комісарам було вислано панцерний потяг і три радянські полки піхоти. Однак до сутичок тоді не дійшло. Коли до Махна прибув Антонов-Овсієнко, то першою його заявою було: «Якщо не звільните комісарів, то заарештуйте мене, інакше я звідси не поїду». Командувач фронту також пообіцяв Махнові «вплинути на ЧК» стосовно звільнення місцевих анархістів. Уже 1 травня Махно звільнив комісарів і надіслав телеграму до всіх армійських політвідділів, у котрій попереджав, що «...коли підла брехня в більшовицьких газетах буде продовжуватися, то я не стану їх (комісарів. — Авт.) заарештовувати, а розжену к бісу, як непотрібні та шкідливі елементи для спільної справи».

Незважаючи на непорозуміння з комісарами, Антонов-Овсієнко із розумінням поставився до дій Махна, здогадуючись про підгрунтя подій. Він також вказав «батькові», що необхідно розпустити Військово-революційну раду і прийняти унітарну, централізовану систему рад у «вільному районі».

Романтика світової революції привела Махна та Антонова-Овсієнка до спільної мови. Командувач фронту ділився з Махном планами «прориву до Європи», походу до Угорщини, Румунії, Польщі, підтримував прагнення Махна зберегти «єдиний фронт революції». Висновки свого візиту Антонов-Овсієнко виклав у телеграмі Раковському, вказуючи, що Махно та його однодумці ведуть агітацію за «єдиний фронт» проти білогвардійців і живуть «украй скромно», до лівих есерів ставляться негативно. Антонов-Овсієнко запевняв, що «батько» до агітації проти більшовиків не причетний, а на III гуляйпільському з'їзді не був і його резолюцій не підписав, що політкомів до своєї бригади він приймає і не допускає погромницької агітації. Командувач повідомляв, що Гуляй-Поле — «одне із найкультурніших господарств», і бандитизму в частинах не помічено, хоча навколо Махна «...крутяться кілька пройдисвітів, що іноді чинять деякі капості». За твердженням Антонова-Овсієнка, «батько» справді не бандит, а повстанці «кадр чудовий, але потребує обробки». Однак політпрацівники, за оцінкою комфронту, «слабкі; боягузливі» і не можуть протидіяти чужій пропаганді.

Антонов-Овсієнко виділив махновській бригаді 5 млн рублів, панцерний потяг, 4 гармати, а Лев Каменєв передав йому ще 6 млн рублів з центральної скарбниці. Багато окремих загонів було виділено в окремі полки й кінні групи: 1-й ударний полк (командир Чайка), 3-й резервний полк (командир Киреев), 7-й та 8-й полки (командир Куриленко), 9-й Грецький полк (командир Тахтамишев), 10-й полк (командир Давидов), 13-й полк (командир Яковлев), Любичський повстанський полк (командир Саутін, пізніше — Зубченко), Донський полк (командир Бондаренко), Маріупольський полк (командир Апатов), окремі кінні групи Щуса та Липського. Антонов-Овсієнко пообіцяв перетворити бригаду Махна у дивізію.

В той же час Троцький та командування Південного фронту надіслали телеграми до всіх інстанцій із заборонаю розгортання махновської дивізії та вимогою скорочення її складу з 15 тисяч бійців та 11 тисяч озброєного резерву до 7 тисяч регулярного війська. Однак не в змозі досягнути цього одними своїми наказами, Троцький і К^о продовжують постачати махновську дивізію як бригаду, а з середини травня 1919-го взагалі припиняють будь-яке постачання махновців як червоноармійців.

Конфлікт Махна з Троцьким, проте, не вичерпався лише непокорою з означеного питання. У квітні 1919 року червоне командування вирішило перевести штаб Махна з Гуляй-Поля на ст. Пологи, щоб відірвати Махна від анархістського оточення та місцевої Військово-революційної ради, але через тиждень, у кінці квітня, незважаючи на накази та протести політвідділу, штаб перебрався з Пологів назад, до Гуляй-Поля.

В той же час у квітні—травні 1919 року продовжувалися серйозні конфлікти махновського командування з Олександрівським повітовим військомом з приводу мобілізації. Перешкоджаючи мобілізації місцевих селян до інших частин Червоної армії, махновське командування розпускає повітові військкомати і створює замість них волосні військові колегії. Ці колегії були підпорядковані місцевим радам, що мали працювати лише на поповнення махновської дивізії. Всі спроби повітового військомому перешкодити «добровільній мобілізації» махновців та провести свою мобілізацію до Червоної армії закінчувалися нічим, бо махновці не допускали мобілізаційні загопи до свого району. Махно та Гуляйпільська районна рада не лише не давали провести мобілізації, але не дозволяли здійснити облік призовників, кінного складу тощо. Те ж саме робили й сусідні волості, де були махновські частини.

7 травня 1919 року, через тиждень після відвідин Гуляй-Поля Антоновим-Овсієнком, до Махна прибула нова інспекція у скла-

ді високих посадовців Радянської Росії та Радянської України: Каменева, Ворошилова, Муралова, П'ятакова, Межлаука¹. Махно на той час перебував на передовій і запросив делегацію до Маріуполя, але Каменев волів бути подалі від фронту — у «столиці» махновського руху.

Каменева, що входив до «чудової сімки вождів революції», зустрічав парад повстанців, оркестр, квіти. На станції Гуляй-Поле його привітали Маруся Никифорова та Веретельников, котрі одразу ж після вітальних промов висловили протест проти жорстокості продзагонів та ЧК. Вони розповіли, як ЧК та продзагони в Україні розстрілювали селян під час ревізій хліба, як розповсюджував провокації Аверін — радянський міністр і голова губради, автор чуток про махновців та організатор арешту старого анархіста — «дідуса» Максюті...

У відповідь на репліку махновців про розстріли селян Муралов цинічно зауважив, що розстрілювати направо й наліво не годиться, але ж не треба, мовляв, толстовцями бути. На це Веретельников зауважив, що махновці «...не менше за селян, ніж за робітників».

У бесідах Каменева з Махном були врегульовані продовольчі питання. Махно заявив про своє прагнення до підтримки союзу з більшовиками, але не погоджувався з вимогою Каменева розпустити Гуляйпільську раду. Він також висловився проти «неподобств ЧК» та «призначенців». У промові перед повстанцями Каменев привітав їх як справжніх героїв, пообіцяв відібратися.

При від'їзді з Гуляй-Поля, 8 травня 1919 року, Лев Каменев розіслав «Відкритого листа до товариша Махна», в якому зазначав: «Я вважаю своїм обов'язком на весь голос заявити, що чутки про сепаратистські чи антирадянські плани бригади повстанців тов. Махна нічим не обґрунтовані. В особі Махна я бачив чесного й відважного борця, котрий у найважчих умо-

¹ Каменев (Розенфельд) Лев Борисович (1883—1936) — один із засновників ленінської партії, у травні 1919 року — голова Московської ради, надзвичайний уповноважений Ради Оборони, член ради ВЧК, один із найвпливовіших більшовиків — членів ЦК РКП(б), особистий друг Леніна.

Муралов Микола Іванович (1877—1937) — член ленінської партії з 1903 року, член ЦК РКП(б) та президії ВЦВК, у 1919 році — командувач Московського військового округу.

П'ятаков Георгій Леонідович (1890—1937) — один з лідерів КП(б)У. У 1905—1909 роках — анархіст Київської групи. З 1910 року — перейшов до ленінської партії. Голова Київського ревкому у жовтневі дні 1917 року. У грудні 1918 року був головою уряду Радянської України. У 1919 році — на відповідальних посадах в апараті уряду Радянської України.

Межлаук Валерій Іванович (1893—1938) — відповідальний партійний та радянський працівник, у 1919 році — нарком та замнаркома з військових справ Радянської України.

вах, позбавлений найнеобхіднішого, збирає сили і мужньо б'ється з білогвардійцями та іноземними завойовниками...» Але у відкритому листі Каменева також вказувалося на те, що в районі махновської бригади ведеться агітація проти центральної більшовицької влади, створюється держава в державі, а зловірожі елементи, «котрі програли свою гру у Великоросії», таврують радянських діячів як злочинців.

Каменев закликав Махна і повстанців указати «політичним авантюристам... на їхнє справжнє місце». На скарги керівників Олександрівського повіту з приводу «хуліганств» махновців Каменев відповів, що вони повинні вишукувати мирні засоби для оговтування махновців самі на місцях, бо «...тоді сама радянська влада бозна на що годиться, якщо Махно їй не кориться». Він розпорядився надіслати до Гуляй-Поля кількасот пудів паперу для видання махновцями своєї газети «Путь к свободе». Ця щоденна газета стала головним рупором махновців, «органом революційних повстанців України (махновців)», згодом — «органом революційних повстанців та військ ім. батька Махна». Видавали її добре знайомий з редакторською справою Петро Аршинов та анархісти з культпросвітвідділу бригади Махна. У червні—вересні 1919-го випуск газети припинився, але потім відновився вже у жовтні—грудні 1919 року, в подальшому, протягом 1920 року, було видано лише кілька номерів газети (усього видано близько 50 номерів).

У своїй телеграмі до ВЦВК Радянської Росії Каменев запропонував скоротити наполовину вирок Марусі Никифоровій «за бойові заслуги». Вирок, за яким Маруся була засуджена на півроку на позбавлення прав займати відповідальні посади у радянських республіках. Крім Каменева, добрі бойові якості повстанців також відзначало Бюро української преси, наголошуючи на міцній дисципліні махновців та їхньому «небажанні відступати», на «дружбі з місцевим населенням».

Після змістовних переговорів з Махном Каменев вирішив їхати до іншого «проблемного керівника» — до отамана Григор'єва, але той уже остаточно вирішив виступити проти радянської влади і відклав намічену зустріч з високими радянськими посадовцями на ст. Знамянка, що, можливо, врятувало Каменеву життя. Дізнавшись про повстання Григор'єва, Каменев повідомляв Леніну, що, на його думку, «...Махно не ризикне зараз підтримувати Григор'єва».

Під час візиту високопоставлених гостей до Гуляй-Поля Махно домігся їхнього дозволу на розгортання бригади у повноцінну дивізію. Він переконав їх, що, розгорнувши нову радянську дивізію, можна залучити до армії велику кількість се-

ляв та вдарити на білий Дон — на Ростов, а також створити нові офіційні штатні політвідділи, що допоможе більшовицькій пропаганді у махновських частинах.

Каменів, комфронту Антонов-Овсієнко, нарком військових справ Радянської України Межлаук, командуючий Другою Українською армією Скачко дали свою згоду на розгортання махновської бригади у дивізію. Антонов-Овсієнко переконував Троцького і командування Південного фронту, що за нової ситуації буде легше ввести до складу махновських частин нових політпрацівників і контролювати махновщину. Самі політпрацівники в телеграмах до Центру прохали виконати цю вимогу Махна, щоб тоді в трьох бригадах та десяти полках створити політвідділи, бо поки що вони повертаються з фронту з махновською резолюцією «вільних місць у частинах немає».

Дибенко у своїх спогадах вказував, що Антонов-Овсієнко наказав йому не втручатися в розгортання махновської дивізії, і вивів махновську бригаду з-під його безпосереднього командування, передав бригаду, вже на правах дивізії, у підпорядкування командарму Скачкові. Антоновим-Овсієнком було виділено 5 мільйонів 45 тисяч рублів на реорганізацію махновської бригади в дивізію.

У кінці квітня 1919-го махновський фронт ділився на правий та лівий фланги (командири Платонов та Білаш). Правий фланг фронту вів наступ на Таганрог, маючи близько 5 тисяч багнетів та шабель, 20 кулеметів, 4 гармати та панцерний потяг «Спартак». Лівий фланг вів наступ на ст. Кутейникове і мав понад 4 тисячі повстанців, 10 кулеметів, 2 гармати. Кілька тисяч повстанців було розкидано по махновському тилу від Оріхова до Бердянська. Усього чисельність махновських повстанців тоді доходила до 16—18 тисяч бійців. Махновці утримували найважливішу ділянку фронту — понад 110 верст, від Азовського моря до ст. Кутейникове. За ряд вдалих боїв Махно та Куриленко були вдруге представлені до нагородження орденами Бойового Червоного Прапора.

7 травня 1919 року на Військовій раді було прийнято рішення та видано наказ про переформування бригади ім. Махна в дивізію ім. Махна та обрано комдивом цієї дивізії самого Махна. Було обрано командний дещо новий склад: командирами 1, 2 та 3-ї бригад стали відповідно — В. Куриленко, В. Білаш, П. Платонов¹, командиром усієї кінноти дивізії — Ф. Щусь.

¹ Бригада В. Куриленка складалася з 3-х полків: 7 тис. багнетів, 300 шабель. Бригада Білаша — з 5-ти полків: 9 тис. багнетів, 2 тис. шабель. Бригада Платонова — з 3-х полків: 3 тис. багнетів. Резерви й тиллові частини дивізії складали ще 10—12 тис. бійців.

Начальником штабу дивізії став Озеров, начальником польового штабу — Бурдига, начальником відділу штабу — Богословський. Створено було колегію штабу у складі: братів Чубенків, Б. Веретельникова, П. Аршинова, В. Шаровського, І. Чуйка, О. Ольховича, Є. Капренка, М. Пузанова, О. Михалова-Павленка.

За рішенням махновської ради у «вільному районі» та тилах махновської бригади було проведено добровільну мобілізацію до дивізії селян 1889—1899 років народження. Мобілізація дала значні результати — 30 тисяч селян-добровольців. Однак вони були погано одягнені, зброї не вистачало, тому більшість добровольців уже в травні 1919-го було відпущено додому.

Білаш та Куриленко провели реорганізацію своїх ділянок, створюючи нові полки: Покровський, Донський, Гнатівський. Махновська дивізія опинилася в складному напівлегальному становищі, залишаючись не визнаною центральним командуванням та головною особою у Червоній армії і другою особою у Радянській Росії — Львом Троцьким. Цей командний хаос одночасно допомагав і заважав Махнові. У квітні 1919 року було видано декрет про скасування виборності комскладу в Червоній армії, що ускладнювало становище всіх махновських командирів. 4 травня 1919-го, за рішенням Троцького, Друга Українська радянська армія передавалася до складу Південного фронту Радянської Росії і отримала двох командувачів.

3 травня 1919 року білий генерал Шкуро зробив спробу прориву фронту, але махновські частини стримали білих, а 7 травня уже самі перейшли до контрнаступу. 10 травня махновці захопили стратегічну ст. Кутейникове, загрожуючи головним комунікаціям білих. Але через нестачу набоїв цей наступ захлинувся...

Глава 11

АНАРХІСТИ-«НАБАТІВЦІ» ТА МАХНОВЦІ (друга половина 1918—1919)

У серпні 1918 року, коли Україну розшматовували внутрішні суперечності, а її землю топтав німецький чобіт, коли селяни, забувши про страх, давали відсіч добре озброєному кайзерівському війську, а всі ліві партії стали в непримиренну опозицію режимові гетьмана, анархісти України з метою ко-

ординації своєї боротьби проти гетьманату створили ініціативну групу і почали видавати підпільну газету «Набат»¹.

Анархісти мріяли підняти українські маси на боротьбу проти гетьманців та інтервентів, мріяли очолити цю боротьбу. Члени анархістського підпілля Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава, Єлисаветграда здійснили ряд терористичних актів, намагаючись цим політичним терором підштовхнути маси до рішучих дій проти гнобителів.

12—16 листопада 1918 року у російському місті Курськ, де тимчасово перебував центр революційної еміграції з гетьманської України, ініціативна група анархістів провела першу установчу конференцію нової анархістської організації, котра прийняла назву — Конфедерація анархістських організацій України «Набат» (з «Набатом» пов'язані були практично всі анархісти України у 1918—1921 роках). Першими групами «Набату» були анархо-комуністичні групи у містах: Олександрівськ, Київ, Одеса, Конотоп, Зернів, Кам'янець-Подільський; синдикалістська група Єлисаветграда; об'єднання анархо-комуністів та синдикалістів у містах: Харків, Миколаїв, Чернігів, Катеринослав, Кременчук. У лютому—травні 1919 року групи «Набат» виникли в Черкасах, Полтаві, Херсоні, Бобринці, Новоспасівці, Бердянську, Маріуполі, Люботині, Миргороді, Хоролі, Кам'янську, Нижньодніпровську, Севастополі, Мелітополі, Кролевеці, Житомирі, Покровському, Ново-Григор'євську та кількох селах Київської і Полтавської губерній (усього близько 35 груп). Ці групи в цілому нараховували 2—2,5 тисячі членів та ще кілька тисяч нефіксованих прихильників.

Перша конференція Конфедерації «Набат» відбулася під гаслом «третьої анархістської революції», після якої треба було перейти до побудови анархістського комунізму за допомогою комун, заводських комітетів, «вільних спілок». На конференції було задекларовано, що... «Українська анархістська революція стане першою у серії світових анархістських революцій». Початком такої революції анархісти вважали широкий повстанський рух українського селянства проти гетьмана та інтервентів. «Набатівці» заявляли про «...всесвітню місію українського анархізму» та про його історичну роль у здійсненні першого в світі феноменально-го експерименту — будівництва анархістського суспільства, за-

¹ Перша газета під назвою «Набат» друкувалася ще в 1914—1916 роках у Женеві як орган української групи анархістів (ред. Рогдаєв). З 1918 по 1920 рік газета «Набат» друкувалася як орган однойменної конфедерації. У 1919 році в Україні видавалися також місцеві «набатівські» газети: «Харьковский набат», «Єлисаветградский набат», «Екатеринославский набат», «Одесский набат».

кликаючи анархістів негайно будувати такі анархістські суспільства в інших районах України та в інших куточках світу.

Конфедерація «Набат» була першим і єдиним анархістським об'єднанням в Україні і Росії з чіткими організаційними формами, де об'єдналися різні течії анархізму. Самі анархісти відзначали, що «Набат» став «...єдиною партією з єдиною платформою та керівним центром», партією, що створювалася на засадах федеративного централізму, мала організаційну мережу та обов'язковість виконання рішень. Це було дивно, бо анархісти завжди обстоювали принцип безпартійності та критикували створення будь-яких партійних «владних» центрів. Анархісти України, навпаки, створили такий центр — Секретаріат «Набату», до якого увійшли ідеологи та активісти анархізму, переважно єврейського походження, котрі емігрували в роки реакції до США.

Майбутні лідери «Набату» у 1906—1917 роках брали участь в діяльності Союзу російських робітників США та Канади (анархістська організація), у лівому профспілковому та анархістському рухах Північної Америки та Західної Європи. Лідерами анархізму зі світовими іменами були організатори українського «Набату»: Волін, Самарський, Барон, Емігрант, Мрачний, Аршинов, Чекерес, Кабась та інші¹.

¹ *Волін* (Всеволод Михайлович Ейхенбаум) (1881—1945) — учитель за фахом, з 1901 року — соціал-демократ, з 1905 року — есер. Втік із заслання до Франції, де в 1911 році став анархістом групи А. Кареліна. В 1916-му прибув до США, де став співредактором анархістської російськомовної газети «Голос труда». В 1917 році — організатор Союзу анархо-синдикалістської пропаганди в Петрограді. Навесні 1918 року виїхав до України для підпільної роботи, згодом працював серед анархістів Москви та Воронежа. Секретар «Набату» і редактор його видань, фактичний лідер організації «Набат». У махновській армії — секретар Військово-революційної ради. В 1920 році — арештований ЧК. З 1921 року мешкав у Німеччині та Франції.

Самарський Давид (Левко Коган) — анархіст з 1917 року, організатор анархістів Самари, член Секретаріату Конфедерації «Набат».

Емігрант (Готман Ісаак) — друкар, учасник революції 1905 року, бойовик. Емігрував до США, де став анархістом, член редколегії газети «Набат» та Секретаріату Конфедерації «Набат», у 1919—1920 роках — керівник махновської друкарні, член культосвітвідділу махновських частин.

Мрачний Марк (Кліванський М.) — учасник революції 1905 року, анархіст, у 1910 році емігрував до Франції, у 1914 році повернувся до Росії, де був заарештований та засуджений. Після каторги у 1917 році приїхав в Україну, де організував революційне бюро студентів Харкова, редактор газети «Харьковский набат». У другій половині 1919 року працював у Сибіру, де редагував газету «Уральский набат» та створив підпільну групу для боротьби з Колчаком. У 1920 році повернувся в Україну в Секретаріат «Набату». Згодом, у 1921 році був заарештований та висланий за кордон.

Кабась Іван (Тарасюк І.) — учасник революції 1905 року, анархіст, емігрант в США, член Союзу російських робітників у США. В 1917 році — керівник анархістів Катеринослава і Донбасу, член Бюро анархістів Донецького басейну.

«Набатівці» від самого початку існування їхньої організації повели боротьбу проти диктатури більшовиків та їхнього «поліційно-державного соціалізму», наголошуючи на тому, що широкий маси вже розчарувалися в цьому псевдонародному режимі. Анархістам України категорично заборонялося брати участь у владних, судових та каральних органах більшовицької влади, а також іти на союз із більшовиками. Недоцільною визнавалася робота в радах та профспілках, котрі у 1919 році перетворилися в державні маріонетки.

Принцип «єдиного анархізму», що його висунули «набатівці», полягав у визнанні анархістської комуні як основи майбутнього суспільства та безпартійних масових організацій, що будуть розбудовувати анархічне суспільство на користь кожної «вільної особи». Той, хто поділяв погляди «Набату», входив до місцевої групи української конфедерації. Група об'єднувалася у губернські федерації, котрі, в свою чергу, підпорядковувалися Секретаріатові Конфедерації, зберігаючи при цьому повну самостійність на місці.

Як тільки на початку 1919 року «набатівці» почали створювати свої місцеві організації в Україні, відкривати читальні, клуби, гуртки, видавати газети, більшовики одразу стали обмежувати їхні пропагандистські дії. У Катеринославі було заарештовано 13 активістів «Набату» і заборонено видання газети «Набат» (середина лютого 1919 р.). Це відбулося після появи статті Арона Барона «Ми і вони». Незабаром було закрито анархістські газети «Харьковский набат» та «К свету». У Києві анархістам було відмовлено в дозволі на видання газети, у Полтаві та Харкові було закрито клуби анархістів, конфісковано їхні видання. В містах України відбувалися численні арешти активістів анархістських груп.

Якщо в кінці 1918 року «набатівці» майже не помічали ще слабого махновського руху, прагнучи насамперед перетягти на свій бік міський пролетаріат України і всіх селянських повстанців, то вже з лютого 1919 року вони зробили головну ставку на Махна. Частина анархістів-«набатівців» подалася до Махна «для культурної праці» та для того, щоб привернути Махна до членства в Конфедерації «Набат». Лідери анархістів намагалися навіть взяти під контроль махновський рух. Одночасно анархістські лідери в умовах заборон Конфедерації та арештів її активістів з боку більшовиків шукали авторитетної підтримки Махна. Махно та Гуляйпільський з'їзд повстанців з цього при-

воду закидали протестами своїх воєнних союзників, наполягаючи на тому, щоб влада дозволила анархістам вести вільну агітацію та пропаганду.

До Махна приїхав член Секретаріату «Набату» Іван Тарасюк. Він створив у Гуляй-Полі групу своєї організації, котра стала конкурентом старої Гуляйпільської групи анархістів. Незабаром Тарасюк став видавати газету «Гуляйпільський набат». Однак Махно відстоював незалежність своєї анархістської групи та свою зверхність, утримуючи сторонніх анархістів на певній відстані, не допускаючи їх до керівництва селянським рухом, військом, місцевими «вільними радами».

2—6 квітня 1919 року в Єлисаветграді відбувся з'їзд Конфедерації анархістських організацій України «Набат». З'їзд відзначив, що напівлегальне становище анархістів в Радянській Україні викликане тим, що більшовики поки що не наважувалися офіційно оголосити анархістів поза законом, хоча одночасно «тихо» застосовували репресії щодо них. З'їзд поставив вимогу перед радянською владою публічно висловити своє політичне ставлення до організації «Набат». Втім, більшовики знову відмовчалися.

На з'їзді «Набату» анархісти заявили, що каральні дії влади можуть загнати їх у глибоке підпілля і змусити вжити адекватних дій у відповідь на терор влади. «Бюрократизація», «придушення низів», «мертвотна централізація згори», «контрреволюційність» — такими епітетами українські анархісти характеризували більшовиків, звертаючись при цьому до своїх спільників та симпатиків із гаслом: «Жодних компромісів із Радянською владою!» Анархістами було запропоновано шлях «відтирання» явочними організаціями (фабзавкомаами, робітничими й селянськими спілками, комунами) державних структур від народу, з метою децентралізації влади. «Набатівці» закликали організувати підпілля на заводах та у військових частинах, ігнорувати Червону армію «як загрозу революції» і «всіляко підтримувати повстанський рух», зокрема махновський, а також частини партизанського тилу.

Навесні 1919 року анархісти-«набатівці» розчарувалися у своїй соціальній базі — робітниках та безробітних міст України, скаржилися на обмежену кількість активістів у містах. Вони все більше виявляли зацікавленість українським селом, яке відкрито бунтувало проти радянської влади. З березня 1919-го анархісти пішли в села з метою створення таємних анархістських селянських спілок. У травні 1919 року планувалося почати видавати анархістську газету для селян українською мовою «Селянський дзвін» (ця газета так і не була видана). З метою

Секретар гуляйпільського «Набату», член секретаріату Конфедерації «Набат». З 1920 по 1933 рік в радянських тюрмах, де і загинув у 1933 році.

залучення молоді було створено Конфедерацію молодіжних анархістських організацій України «Набат», котра налічувала 6—8 груп (разом приблизно 150—180 людей) і видавала свій «Бюлетень».

Однак «Набат» так і не зміг об'єднати всі анархістські угруповання України, котрі, зрештою, й не прагнули до такого об'єднання. Окремі групи «вільних» анархістів-індивідуалістів існували у Києві, Одесі, Харкові та деяких інших містах. Крім того, існували незалежні групи анархістів-комуністів (найбільші були в Гуляй-Полі, Новоспасівці, Одесі та в багатьох селах України, усього вони налічували близько тисячі людей). Анархісти України, окрім уже згаданих напрямків, у 1918—1919 роках об'єднувалися у «Південну федерацію кримських анархістів», групи «Вільне братство», «Чорний сокіл», групи «мирних» анархістів-толстовців. Усього анархістів в Україні налічувалося близько 4 тисяч чоловік, не рахуючи рядовий склад махновської армії.

Близько сотні анархістів в Україні називали себе «радянськими анархістами» або «анархо-позитивістами». Вони виступали за активне співробітництво із радянською владою і згодом перейшли до лав РКП(б). Очоловали цих «позитивістів» відомі анархісти-євреї Іуда Гросман-Роцин та Аба Гордін¹. «Набатівці» засудили «позитивістів» як зрадників анархізму, котрі намагалися розколоти анархістський рух та підпорядкувати його РКП(б). «Позитивісти», між іншим, приїздили у квітні—травні 1919-го й до Махна, намагаючись перетягти його до своїх лав, однак марно.

У травні 1919 року, під час повсюдних селянських антибільшовицьких виступів та посилення червоного терору анархісти зазнали нових переслідувань з боку радянської влади. Їхні клуби та організації були закриті більшовиками в Києві, Харкові, Клинцях, Люботині. В той же час у Єлисаветграді та Одесі анархісти діяли цілком легально, легально друкували свої газети, входили до міських рад. В Одеській раді «зразка» весни 1919-го було 19 анархістів, а головою Союзу моряків Одеси став відомий анархіст — матрос А. Железняков — Железняк.

¹ Гордін Аба (1887—1964) — анархіст та письменник на івриті, їдиш, російською. Народився у Литві. Заснував рух «пананархізму» та «радянського» анархізму. У своїх творах синтезував біблейський іудаїзм та класичний анархізм. У 1918 році — один з лідерів Московської федерації анархістів. За деякими свідченнями, у 1919 році працював у контррозвідці Махна. До 1924 року мешкав у Москві, потім — засланий до Сибіру. У 1926 році емігрує до США, де друкує журнал «Ідіше шріфта». Після Другої світової мешкав у Ізраїлі, друкував журнал «Проблемот», мав контакти з місцевими анархістами, був кореспондентом єврейських анархістських видань.

У липні 1919-го за антидержавну агітацію та за підтримку оголошеного поза законом Махна Конфедерацію анархістських організацій України «Набат» було заборонено на всій території Радянської України. Кілька десятків активістів опинилися у в'язниці, групи на місцях перейшли у підпілля. «Набатівці», невдоволені військовим союзом Махна з Червоною армією, сприйняли остаточний розрив більшовиків з Махном як значну тактичну перемогу. Тепер вони могли реально розраховувати на підтримку збройної сили махновців.

У липні-серпні 1919 року до Махна прибули ще кілька сотень анархістів, переважно «набатівців», на чолі з їхнім лідером В. Воліним, котрий незабаром став другою особою в махновському русі — секретарем махновської ради (перебував на цій посаді до середини грудня 1919 року).

Допустивши анархістів-«набатівців» до ідеологічного керівництва махновським рухом, Нестор Махно незабаром виявив у їхній особі не лише людей, не здатних до творчого будівництва і спілкування із селянськими масами, але й опозиціонерів до своєї особи, котрі намагалися заволодіти витвором його життя — повстанською армією махновців.

Якщо «набатівці» були переважно носіями злиденної ідеології суспільних низів зрусифікованого українського міста, то Махно з його однодумцями, хоча й знали в загальних рисах про ідеї Прудона, Бакуніна і Кропоткіна, все ж були дітьми українського степу, селянськими хлопцями та стихійними бунтарями. Вони сповідували не кабінетний «єдиний анархізм», а бунтівне селянське самостійництво у вигляді автономії селянської громади чи незалежності повстанського війська. Це було своєрідне новітнє українське козацтво з його анархічною стихією, з романтикою сили і потягом до необмеженої волі.

Популярність Махна в тому й полягала, що він, відкинувши анархістські умовності, став проводити лінію на незалежність села від міста, звідки на селян постійно насувалося військо, продзагони та «комісари», щоб грабувати селян і керувати ними. Махно зіштовхнувся з анархістами з приводу розподілу влади, якою він поступатися не бажав, з приводу організації армії, котру він хотів бачити великою і міцною, з приводу майбутньої території «анархії», зайнятої повстанським махновським військом.

Уже згодом, у середині грудня 1919 року Махно порвав з Воліним і практично усунув анархістів-«набатівців» від «великої політики» махновського руху у сферу культурного будівництва у махновських армійських частинах. З розпадом махновської армії в середині січня 1920 року «набатівці» майже зникли з махновських військ і з «вільного району». В лютому 1920 року

на своїй конференції «набатівці» визнали Нестора Махна нездатним здійснити «третю революцію».

Чи був Махно «чистим» анархістом на зразок Кропоткіна або того ж Воліна? Це питання виникало ще під час відчайдушних рейдів «батька» по Україні. «Набатівці» то визнавали за Махном анархістську сутність, то позбавляли його анархістської слави та потенції. Анархісти-індивідуалісти взагалі бачили в ньому лише «диктатора» і «самодержця». Сам Махно, вочевидь, вважав, що він і лише він є єдино правильним тлумачем анархізму і «другим Бакуніним». Звідси — зневажливо-критичне ставлення Махна до анархістів у Росії, як, зрештою, і до «набатівців».

Махно був селянським вождем, природним керманічем, котрий умів і не боявся використати владу і «революційне» насильство заради збереження своєї армії і розстріляти будь-якого свого повстанця або командира за невиконання наказу, дезертирство, боягузтво, «бузу», грабунки чи погроми. Його правом була необмежена воля лідера мас і умовна справедливість. Саме відчуття «необмеженої волі» і бракувало анархістам, котрі борсалися між радикальним Бакуніним і більш поміркованим Кропоткіним.

Анархізм для махновців був інструментом руйнування старої, прогнилої наскрізь імперської Росії та «червоного Вавилона». Махно не писав теоретичних досліджень і особливо не замислювався про майбутнє, йому важливо було захистити свого земляка — українського селянина сьогодні, захистити народ, котрий йому повірив, від розстрілів, грабунків, знущань, обмежень...

Махно був не стільки представником якогось політичного напрямку, скільки прапором цілого класу, прапором епохи з її кривавим смерчем, з її потягом до ідеалу, волюнтаризмом, із народом, котрий борсався між різними політичними пройди-світами і ніде не знаходив собі місця.

Глава 12

ПОВСТАННЯ ОТАМАНА ГРИГОР'ЄВА

(8—12 травня 1919)

Ще у квітні 1919 року Троцький розробив план військового походу в буржуазну Європу з метою «розвитку світової революції». Йому здавалося, що фронт на Півдні Росії стабілізувався і незабаром буде захоплено повсталий Дон, розгромлена Доброволь-

ча армія... «Втеча» французьких військ з Одеси спонукала його вірити у швидку перемогу над світовим капіталом. В Угорщині у 1919-му відбувалася соціалістична революція, і тамтешні комуністи потребували негайної допомоги від більшовиків. Ленін і Троцький вважали, що якщо революція зміцніє в Угорщині, то настане черга Чехії, Польщі, Румунії та «марксистської» Німеччини.

Першим військовим ешеленом на Угорщину було вирішено направити 6-ту дивізію Третьої Української радянської армії, яку очолював популярний і везучий полководець — визволитель Одеси, Миколаєва, Херсона отаман Григор'єв¹. 6-та радянська дивізія на той час була відмінно озброєна, мала 700 кулеметів, 52 гармати, 6 панцерних потягів і нараховувала 22 тисячі солдатів. Ці солдати вже протягом двох тижнів відпочивали в рідних місцях на Єлисаветградщині перед походом до Європи.

Але отаман Григор'єв не квапився йти на Будапешт. Усі вимоги Троцького почати посуватися «в західному напрямку» були проігноровані отаманом, і григор'євці продовжували сидіти по рідних хатах і очікувати...

І раптом, наче грім серед ясного неба, — «Універсал» отамана Григор'єва, переданий телеграфом і з допомогою листівок 8 травня 1919 року:

«Народе український! Бери владу в свої руки. Хай не буде диктатури ні окремої особи, ні партії. Хай живе диктатура працюючого люду, хай живуть мозоляві руки селянина та робітника. Геть політичних спекулянтів! Геть насильство справа, геть насильство зліва! Хай живе влада народу України! Політичні спекулянти обманули тебе й хитрими заходами використовували твою довірливість: замість землі та волі тобі насильницьки нав'язують комуну, надзвичайку й комісарів із московської «обжорки» і тої землі, де розіп'яли Христа... Вони зі зброєю в руках забирають твій хліб, реквізують твою худобу і запевняють тебе, що все це на користь народу».

Далі — більше... Григор'єв в «Універсалі» віддає наказ усім своїм однодумцям: «В три дні мобілізуйте всіх тих, хто здатний

¹ Григор'єв (Серветник) Нечипір Олександрович (1885—1919) — мешканець Олександрії, колишній акцизний чиновник, штабс-капітан старої армії, український есер, служив у військах Центральної Ради, гетьмана — полковник армії Української держави. Як отаман Херсонщини підняв селянське повстання проти гетьмана Скоропадського і підтримав повстання Директорії УНР, став командуючим Херсонською дивізією армії Директорії. З лютого 1919 року перейшов на бік Червоної армії, був призначений комбригом, а потім і командиром Червоної армії Українського фронту. Переважно воював проти білогвардійців, грецьких та французьких військ на Півдні України, в Причорномор'ї, здобувши для радянської влади Миколаєв, Херсон, Одесу. (Про Григор'єва див. у книзі: Савченко В. Авантюристи Гражданской войны. М.: АСТ; Харьков: Фолио, 2000).

володіти зброєю, й негайно захоплюйте всі станції залізниць: на кожній ставте своїх комісарів. Кожна волость, кожне село — формуйте загони й ідіть у своє повітове місто; від кожного повітового міста з ваших загонів до 400 чоловік кращих бійців пошліть на Київ і по 200 — на Харків, коли є зброя — зі зброєю; нема зброї — пошліть з вилами... Все останнє я зроблю сам. Негайно організуйте владу народну. В кожному селі виберіть селянську раду, в кожній волості — волосну, в кожному повіті — повітову... В раду мають право бути обраними представники всіх партій, які стоять на радянській платформі <...> можуть входити представники всіх національностей пропорційно їхній кількості на Україні, себто: для українців у раді — 80%, для євреїв — 5% і для інших національностей — 15%. За такого розподілу місця не буде засилля ні партії, ні нації». «Уряд авантюриста Раковського і його ставлеників просимо йти од нас і не насилувати волю народну. Всеукраїнський з'їзд рад дасть нам уряд, якому ми підляжемо і свято виконаємо волю його», — говорилося в «Універсалі».

«Універсал» проголошував свободу друку, совісті, зібрання, спілок, страйків, думки, оселі, переконань, недоторканність особи. Всілякі вбивства без суду, мародерства, безчинства, погроми, реквізиції повинні були припинятися на місці «силою зброї».

Григор'євський «Універсал» в Україні мав ефект бомби, що вибухнула, був сміливим та несподіваним викликом комуністичному режимові. Отаман розраховував, що на його бік перейдуть не лише повстанці отаманів Зеленого, Ангела, Волинця, Заболотного та інших, але й частини трьох українських радянських армій, що склалися з колишніх українських повстанців: Грудницького, Греб'янки, Боженка, Щорса та ін. Особливі надії поклалися на Нестора Махна, з яким у Григор'єва були тісні контакти.

Ще у квітні 1919-го Махно отримав від Григор'єва гроші та зброю. «Батько» в свою чергу надіслав отаманові 200 кіннотників-махновців для облоги Одеси, які, однак, не поладнали з «крутим» отаманом: двоє з них були розстріляні, інші втекли назад до Махна. На 27 квітня 1919 року Махно й Григор'єв призначили таємно від радянської влади зустріч своїх представників на «нейтральній території» у Катеринославі для розгляду політичної ситуації в Україні.

Від Махна до Катеринослава на зустріч поїхали Горев (член махновського штабу), Ветеров (анархіст), Коваль (голова Гуляйпільської ради), від Григор'єва — Черепанов та Серафимович. Однак більшовицький керівник Катеринослава Аверін за доносом Горева заарештував махновських та григор'євських

представників і надіслав до Центру телеграму: «Махновці проводять переговори з Григор'євим, щоб одночасно виступити проти Рад. Ми затримали делегатів від Махна до Григор'єва. Просимо вжити необхідних заходів для ліквідації махновців, тому що зараз в районі Махна немає можливості, щоб працювати комуністам». Отже, у квітні 1919-го спроба об'єднання не вдалася... Трохи пізніше, у розмові з Антоновим-Овсієнком, Махно заперечив спробу порозумітися з отаманом на ґрунті боротьби проти більшовиків.

У перші дні повстання григор'євці досягли великих стратегічних успіхів. Військові з'єднання Української Червоної армії переходили на бік повсталих або оголошували про свій нейтралітет. Гарнізони Черкас, Кременчука, Чигирина, ряду невеликих містечок приєдналися до повстанців. Григор'євський «Універсал» припав до душі багатьом селянам, червоноармійцям, робітникам.

9—10 травня 1919 року повсталі селяни та повсталі червоноармійці 6-ї дивізії захопили Гайсин, Новомиргород, Тарашу, Корсунь, Балту, Ананьєв, Бориспіль, Яготин, Гребінку... В Павлограді повстали солдати 14-го радянського полку. Вони розігнали місцеву ЧК, міліцію та місцеву раду. В Козятині повстав Ніжинський радянський полк під гаслом: «Геть комуністів, бий жидів!» 16 травня в Умані повстав місцевий гарнізон. 20 травня в Лубнах 1-й полк Червоних козаків розгромив ЧК і тюрму, експропріював 2 мільйони рублів з місцевої скарбниці.

Паніка охопила представників влади на місцях і в столичному Києві. Здавалося, всі три українські радянські армії повернули свої багнети і повстання приречене на успіх. Більшовицькі власті стали готуватися до евакуації з Києва та інших великих міст.

Переляканий травневими повстаннями Володимир Юдовський благав Раду Народних Комісарів України поділитися владою з лівими есерами та українськими соціалістами. Володимир Задонський¹ про ці дні писав: «По суті будь-який полк Української радянської армії міг підняти проти нас повстання <...> Доводиться лише здогадуватися, чому та чи інша частина бореться на нашому боці, а не проти нас. Так, наприклад, Махно надав безумовно нам підтримку в боротьбі проти Григор'єва».

Раковський вказував: «Українська Армія тоді не являла ще стійкої бойової сили, єдиною бойовою одиницею були черво-

¹ Юдовський Володимир Григорович (1880—1949) — колишній лідер більшовиків Одеси, член партії з 1903 року. В 1919 році — голова Вищої військової інспекції УСРР. Затонський Володимир Петрович — в 1919 році нарком освіти більшовицького уряду УСРР, член РВР Українського фронту.

ні курсанти (5 тис. бійців), яким ми зобов'язані розгромом Григор'єва та Зеленого».

Становище в Українській Червоній армії на початку травня 1919-го об'єктивно змальовують зведення радянських політорганів: у Донбасі — «...повна деморалізація військових і тилових частин», «злісна агітація», «слово “комуніст” перетворилося в лайку»; Центральна Україна — «Солдати Богунського полку зривають зірки, кажучи, що вони “жидівські”»; «...в Білій Церкві частини чинять насильство над населенням», «...в Чигирині комендант налаштовує солдатів проти виконкому»; «...в 2-й дивізії багато темного елемента», «...в 6-му полку багато червоноармійців носять чорні банти, підтримують Махна й анархістів, у полку відсутня дисципліна»; в 1-й дивізії 1-ї Української армії фіксувалися антисемітизм та агітація проти «москалів». Комендант Великого Токмака вивісив гасло «Бий жидів, хай живе батько Махно!»

11 травня 1919 року григор'євці підійшли до Катеринослава, де до них приєднався радянський гарнізон Верхньодніпровська — великого передмістя Катеринослава. У Катеринославі почалася паніка, всі партійні й радянські установи негайно евакуювалися. Наступного дня в Катеринославі повстав Чорноморський радянський полк, прибулий перед тим з Миколаєва. Солдати полку захопили стратегічні пункти міста, розгромили ЧК і тюрму. Призначений повсталими комендант міста Розанов наказав частинам, вірним більшовикам, скласти зброю, однак ці частини та їх керівництво вже втекли.

З тюрми Катеринослава були звільнені «Старик»-Максюта¹ і матрос Орлов, котрі створили штаб повстання і очолили його, утримуючи місто протягом трьох днів.

16 травня 1919 року до Олександрівська прибули ешелони з червоноармійцями, спрямованими на боротьбу проти григор'євців. Але, ознайомившись з «Універсалом», вони не поїхали на григор'євський фронт, а влаштували на вокзалі антибільшовицький мітинг, роззброїли ЧК, випустили всіх заарештованих з тюрем. Те ж саме вчинив один з полків Першої Української радянської армії, направлений проти Григор'єва. На своєму шляху в Бердичеві, Козятині, Фастові він громив ЧК і в'язниці, солдати полку погрозували повернути на Київ і розігнати владу.

¹ *Максюта Олександр* (псевдоніми «Дід», «Старик») — анархіст з 1905 року, каторжник, учасник Жовтневого перевороту, командир чорноморського загону, що захищав Катеринославо від інтервентів у 1918 році. У квітні 1919 року прибув до Катеринослава з матросом Антонова-Овсієнка для формування кінного загону, однак загін був роззброєний, а Максюта заарештований. 15 травня, вбитий червоноармійцями загону Пархоменка.

У причорноморських містах теж запанувала напружена атмосфера. В Одесі під гаслом «Ради без комуністів!» намагалися захопити владу Білоруська радянська бригада, загін Казакова та матроський полк анархіста Стародуба. Але ці виступи були розбиті в зародку.

Інакше складалися справи в Миколаєві та Очакові, де 16 травня 1919-го повстали матроський напівекіпаж та місцевий гарнізон (усього 5 тисяч людей). На чолі повстання були матроси Євграфов (лівий есер) та Проскуренко. Це повстання можна порівнювати з Кронштадтським повстанням 1921 року. Спочатку матроси виступили проти Григор'єва і навіть билися з ним на підступах до Миколаєва. Але незабаром вони повернули багнети: заарештували представників місцевої радянської влади, розгромили ЧК, вбивши її голову, встановили владу матроського ревкому, який впустив до міста григор'євські загони. Повсталі встигли видати кілька номерів газети «Свободное слово красного моряка», в якій викладали свої ідейні погляди, близькі до григор'євських.

У сусідньому губерньському Херсоні в середині травня 1919 року проходив з'їзд місцевих повітових рад. З'їзд постановив переобрати виконком і усунути комуністів від влади. Новообраний виконком складався переважно з українських та російських лівих есерів, котрі впустили григор'євців до міста. З 16 по 28 травня місто перебувало в руках президії з'їзду рад та Кримського полку, що підтримав повстання. Більшовики з вірними їм загонами залишили Херсон та навколишні села.

Подальша доля повстання Григор'єва великою мірою залежала від позиції Махна. Григор'єв дуже розраховував на підтримку «батька» і надіслав йому 10 травня 1919-го телеграму зі словами: «Від комісарів, надзвичайок не було життя... Мої війська не витримали і почали самі бити надзвичайки і гнати комісарів... І ось я, отаман поза законом, жону їх за межі України... Чи не пора Вам, “батьку” Махно, сказати своє вагомое слово тим, хто замість волі народу проводить диктатуру окремої партії?» Махно не відповів на це звернення, але скоро отримав нову телеграму: «Батьку! Що ти дивишся на комуністів? Бий їх!»

Радянське керівництво вже з 9 травня 1919 року починає вимагати від Махна визначитися і заявити про своє негативне ставлення до Григор'єва. Підтримка повстання з боку Махна загрозувала владі комуністів в Україні катастрофою.

Каменев навіть направив ультиматум у Гуляй-Поле з вимогою до Махна негайно видати відозву проти григор'євців і повідомити дислокацію своїх частин. За невиконання цієї вимоги Махнові загрозувало оголошення поза законом. Однак

«батько» заявив, що не вірить «червоній пропаганді» і хоче сам розібратися в суті виступу Григор'єва і лише після цього зробить політичну заяву.

10 травня від Махна до Григор'єва була направлена делегація для з'ясування позицій повсталих. Делегацію махновців очолював О. Чубенко. Метою махновських представників було також переконати Григор'єва «не проливати братню кров» і закінчити миром. Делегація Чубенка побачила у Верховцевому, Кайдаках, Чечелівці наслідки єврейських погромів.

Антонов-Овсієнко, незважаючи на протести Аверіна, наказав відпустити затриманих у Катеринославі махновців і навіть дати їм автомобіля, але доїхати до штабу Григор'єва їм не вдалося через бої та зупинки в П'ятихатках, де вони побачили наслідки єврейського погрому й почули розповіді місцевих жителів про це. Махно також дізнався, що в сутичці з григор'євцями під час Єлисаветградського погрому загинули 12 анархістів, у тому числі Марк Злой — брат члена ЦК РКП(б) Г. Зінов'єва.

В Маріуполі, де перебував Махно, негайно було скликано з'їзд махновських командирів. На ньому було висловлено три точки зору на проблему: примирити Григор'єва з більшовиками, виступити з осудом Григор'єва, підтримати Григор'єва і виступити проти більшовиків. Начштабу Яків Озеров закликав до розриву махновців з Червоною армією і до приєднання до повсталих, які вважали отамана «справжнім селянським вождем». Він піддав сумніву участь повстанців у знищенні єврейського населення.

Віктор Білаш затаврував повсталого отамана як зрадника та «пособника контрреволюції», вказавши, що ним керує хтось з оточення генерала Денікіна.

Махно застеріг, що ще не час для війни проти більшовиків, позаяк треба тримати фронт проти білих, що повстанням можуть скористатися білі. Водночас Махно заявив, що неможливо більше терпіти ЧК та бюрократів. Було вирішено не втручатися в конфлікт «Григор'єв—більшовики», а скористатися безладдям для розгортання бригади в дивізію і переукладення договору з більшовиками з метою отримання від них згоди на автономію району. Махно особисто призначив склад редколегії, яка мала підготувати відозву проти отамана.

12 травня 1919 року Чубенко повернувся до Махна і у своєму звіті визнав, що повстання має об'єктивні причини економічного й політичного характеру, але водночас форма повстання і, головне, єврейські погроми були розцінені як явище реакційне.

Махно телеграфував Каменеву, що «залишається вірним революції, але не інститутам насильства в особі комісарів та

надзвичайок, що чинять сваволю над населенням», і як анархіст не буде підтримувати захоплення влади Григор'євим і буде тримати фронт проти білих. Тоді ж Махно надіслав телеграми Межлауку і до ВУЦВК про те, що готується провокація проти повстанців з допомогою Аверіна.

Махновський штаб видав прокламацію «Хто такий Григор'єв», у якій отаман був названий ворогом революції, контрреволюціонером, антисемітом, але в той же час там містився заклик ігнорувати «суперечку Григор'єва з більшовиками за політичну владу». В прокламації вказувалися і першопричини повстання, головні з них — антиселянська політика більшовиків та монополізація державної влади більшовиками.

Оприлюднивши свою прокламацію, Махно надіслав викричальну телеграму самому Григор'єву, в ній він назвав отамана контрреволюціонером. Махно також санкціонував появу низки розгромних щодо Григор'єва статей в газеті «Путь к свободе», організував у Гуляй-Полі анархістську конференцію, на якій Григор'єв був засуджений як контрреволюціонер.

Місцеві радянські керівники активно розповсюджували чутки, що махновці йдуть на допомогу григор'євцям на Олександрівськ трьома загонами. Червоноармійським частинам було наказано готуватися до оборони міста і знищення мостів через Дніпро. За розпорядженням з Олександрівська було перервано телеграфний і телефонний зв'язок з Гуляй-Подем. Дізнавшись про ці дії місцевої влади, Махно вимагав заходів по припиненню провокацій, стверджуючи, що на Олександрівськ не було спрямовано жодної махновської частини. Повторилася історія з панікою в березні 1919 року з приводу міфічного заволодіння Махна, і нові чутки розповсюджував усе той же Аверін.

Гросман-Рошин надіслав телеграму Дьву Каменеву з такими словами: «Реакціонери впевнено говорять про союз Махна й Григор'єва. Це брехня ганебна й хитро задумана». Гросман-Рошин попросив у Каменева надати Махнові 16 мільйонів рублів для розгортання махновської бригади у дивізію.

Всі анархістські організації України засудили виступ Григор'єва й прийняли рішення мобілізувати на боротьбу з ним свої сили. На фронт проти отамана виступив бронепотяг «ім. товарища Худякова», що складався з анархістів Одеси, Миколаєва та анархістів-матросів. Командував бронепотягом анархіст — матрос Железняков (Железняк).

Однак у радянській пресі й надалі переживувалися чутки про союз махновців з Григор'євим. Так, у газеті «Одесский коммунист» від 15 травня 1919 року з'явилася стаття «Анархисти за Григор'єва», повна брехливих інсинуацій. Ці чутки зму-

сили Серафиму Гопнер (заступника наркома освіти Радянської України) дати телеграму з Одеси Леніну із їх спростуванням. Дибенко надав статтю журналу «Комуніст» (15 травня 1919 р.), де назвав Махна «чесним революціонером», котрий виконав свої обов'язки у війні проти білогвардійських «банд» і є борцем за право пригнобленого народу... Він твердив, що Махно не пішов на союз із Григор'євим. Навіть Раковському довелося дещо вплинути на занадто ревних комуністів і визнати у пресі відсутність союзу Григор'єва і Махна.

В боротьбі проти Григор'єва радянськими агітаторами було використано авторитет селянського «батька», що виступив проти повстання. А сам «батько» надіслав проти повсталих у район Катеринослава 3-й махновський полк та бронепотяг «Спартак».

Кривавим і відчайдушним було це повстання. Повстанці різали, спалювали, закопували живцем у землю свої жертви: комуністів, чекістів, продзагонівців. Сотні євреїв загинули під час погромів, що чинили григор'євці, зриваючи на мешканцях єврейських містечок свою ненависть до надзвичайок, якими переважно керували комуністи-євреї.

Для розгрому повстання Григор'єва були зібрані всі сили УСРР, надійшла допомога з Росії. Мова йшла про збереження радянської влади в Україні. Нависла загроза над Києвом, Одесою і Полтавою. Три групи радянських військ: Харківська, Одеська та Київська (близько 30 тисяч бійців), у яких основними були робітничі, комуністичні, чекістські та курсантські частини, 14—20 травня 1919-го завдали ряд поразок повстанцям, вбивши їх з Катеринослава, Єлисаветрада, Кременчука.

Разом з тим 14 травня 1919 року розпочався новий наступ Червоної армії на Південному фронті. Червоні захопили Луганськ, а махновці — ст. Кутейникове. Але у Південного фронту вже не було сил для продовження наступу.

21—24 травня стався перелом у цьому конфлікті, коли частини Григор'єва були розбиті червоноармійськими групами і григор'євці залишили Черкаси, Знамянку, Кривий Ріг та Олександрію, в якій знаходився штаб отамана. У кінці травня 1919-го Ворошилов ще вважав, що «григор'євщина» не ліквідована, а розпорошилася по українських селах, і конфлікт з народом має бути тривалим, до чого Червона армія підготовлена ще менше, ніж до боротьби з григор'євцями вздовж залізниць.

Неприйняття селянами України ЧК, «призначенців», продрозкладки, націоналізації землі, централізму, партійної диктатури об'єднувало григор'євців, бунтівних червоноармійців та страйкуючих робітників, повсталих матросів Миколаєва та німців-колоністів, махновців. Це була «третя сила», котра в одно-

сті могла знести будь-яку владу. Але Махно не приєднався до повстання, він ще сподівався мирними засобами «покращити» систему, домогтися більшої свободи для своєї дивізії та «вільного району». Махном було виділено один махновський полк для боротьби з повсталими григор'євцями.

В розпалі григор'євського повстання махновський штаб вирішує передзатвердити договір з радянською владою, домагаючись у неї більших свобод та привілеїв. Близькість «білого» Дону змушувала махновців триматися за союз із Червоною армією, вузька смуга фронту відділяла «вільний район» від поміщика й карателя в царських погонах. А ідеали анархізму спонукали відхилитися від «захисника приватної власності та погромника» — отамана Григор'єва. Як показали подальші події, розходження «батька» з отаманом мали в кінцевому підсумку фатальні наслідки і для них особисто, і для мільйонів українських селян.

Глава 13

ПЕРЕД КАТАСТРОФОЮ. СУДИЛИЩЕ

(19—31 травня 1919)

В кінці травня 1919 року червоному командуванню здавалося, що вибиті з міст та стратегічних станцій григор'євці вже деморалізовані й розбиті. 26—28 травня 1919-го червоні каральні загони, що прибули з Одеси, навели «порядок» у повсталих містах — Миколаєві, Очакові, Херсоні. Повсталі матроси та солдати розпорошилися степами та лісами, частина з них пробралася до Махна.

15 травня 1919 року махновці почали вдалиий наступ у східному напрямку, зайнявши ст. Кутейникове, й просувалися в бік Таганрога. Командування Добровольчої армії, остерігаючись прориву махновців на Дон, перекинуло кінну дивізію кубанських козаків генерала Шкуро в район Юзівки.

19 травня Шкуро вдарив у фланг 9-ї радянської дивізії 13-ї армії Південного фронту на стику з махновською дивізією. Частини 13-ї армії почали панічну втечу, відкривши червоний фронт шириною у 80 км. Протягом першого дня наступу білі просунулися на 45 км в глиб радянського тилу в районі Волноваха—Гришине. Кіннота Шкуро вийшла в тил махновської дивізії з наміром оточити та знищити махновців.

У своїх «Записках білого партизана» генерал Шкуро пізніше писав, що він віддав наказ 1-й Терській дивізії свого кінного

корпусу прорвати червоний фронт південніше ст. Гловайської, у напрямку на ст. Волноваха—Юзівка: «...відрізати таким чином Червону армію від Махновської... мої дивізії оволоділи Юзівкою, забравши там багато полонених — червоних та махновців. Перевішавши комуністів, я розпустив усіх інших по домівках».

Відступив з позицій і 55-й радянський полк, введений кілька днів тому до складу махновської дивізії наказом командарма Скачка. Щоб прорвати червоний фронт, проти махновців були кинуті «білі» танки.

Головком Вацетіс видавав накази, вимагаючи негайно виділити з резерву українських радянських армій бригаду та артдивізіон для ліквідації прориву в Донбасі. Однак ні у Антонова-Овсієнка, ні у Скачка резервів не було. Невдачею закінчилася мобілізація робітників в Україні, значні сили відволікав внутрішній фронт, невеликі місцеві гарнізони були під впливом антибільшовицької пропаганди і не годилися для фронту. При перевезенні на фронт мобілізовані у Червону армію солдати втікали тисячами.

В той же час 19 травня 1919-го Троцький домовився із керівництвом РКП(б) та Червоної армії про «скасування» Українського фронту, Реввійськради Радянської України, українських радянських армій. За планом Троцького, всі частини Другої Української армії підлягають командуванню Південного фронту і входять до 12-ї або 13-ї армії Південного фронту, в Україні формуються два військових округи, що підлягають Москві.

Прагнучи уникнути повного оточення, махновські полки відійшли на лінію с. Мангуш — с. Мала Янісоль, перегрупували сили, прагнучи провести контрнаступ біля с. Богатир. Але сил для цього було замало, як не вистачало їх і для стримування білих, котрі наступали у трьох напрямках. З півночі на с. Благодатне насувалася кінна дивізія Шкуро, піхотний та кінний полки добровольців, панцерний потяг. На ст. Сретенську наступала колона з двох кавалерійських полків. На с. Мангуш рухалися частини 2-ї добровольчої дивізії генерала Виноградова.

Махновське військо через саботаж у постачанні з боку керівництва Червоною армією практично опинилося беззбройним перед ворогом, що наступав. Ще в середині травня 1919-го було припинене постачання зброї, набоїв, продовольства, амуніції у махновську дивізію.

З 18 травня Троцький почав бомбардувати Раковського та ЦК КП(б)У своїми телеграмами, у яких пропонував «почати похід» проти Махна, а також критикував Антонова-Овсієнка за безглузду довірливість до Махна. Троцький вимагав «...після розгрому головних григор'євських сил ліквідувати махновщи-

ну». Зворотне ж рішення, попереджав він, «обіцяє повторення григор'євської авантюри, котра буде більш небезпечною внаслідок величезної популярності Махна серед селянства та червоноармійців, бо махновщина — єдина реальна влада на місцях».

Троцький підкреслював: «...завдання зводиться до того, щоб використати ефект григор'євського бандитизму та підтягнути достатню надійні частини, розколоти Махна, знищивши верхівку, і переформувати частини Махна з допомогою сили».

В таємній телеграмі до Москви та Києва Троцький пропонував «припинити анархістські хуліганства» з допомогою загону чекістів та балтійських матросів, що допомогло б, на його думку, вивезти хліб нового врожаю з Півдня України до голодної Росії. Троцький вводив своїх колег в оману, заявляючи, що розгром махновців допоможе провести наступ проти білих, хоча жодних резервів у Троцького тут уже не було.

23 травня 1919 року Троцький наказав командармові Другої Української армії Скачкові здійснити «...радикальний перелом в устрої та поведінці військ Махна протягом двох тижнів, а якщо це виявиться неможливим — подати рапорт про відкритий спротив Махна». Зрадою та божевіллям назвав Троцький дозвіл Скачка на розгортання махновської бригади у дивізію. Однак Скачко не погодився з думкою Троцького і заявив, що лідери махновців не підуть проти влади, поки існує небезпека білогвардійського реваншу, тому можна і необхідно використати махновців проти білих. Скачко пояснив, що переформування махновської бригади в дивізію може бути позитивним, позаяк до складу дивізії можна буде ввести нових політпрацівників. Скачко відзначав, що українські радянські частини не підуть проти Махна (що само по собі є дуже небезпечним), а для каральних операцій проти махновців потрібно дві-три повністю укомплектовані «російські» дивізії, яких ніде взяти.

Того ж 23-го числа в телеграмі Реввійськраді Південного фронту Троцький наказує почати реорганізацію Другої Української армії під керівництвом Ворошилова та Межлаука. Троцький уже вимагав підтягнути до Гуляй-Поля «надійні частини» та «розколоти махновців і змінити верхівку, підтягнувши низи». Троцький пропонував Ворошилова на посаду нового командувача Другої Української армії, тому що командарм Скачко «млявий, непевний, піддався гіршим українським впливам», тому що Скачко «журналіст, а не командир», а Ворошилов «ворожий українській самостійності».

1 червня 1919 року Скачко знову звернувся до командування з пропозицією відновити дружні стосунки з Махном внаслідок провалу фронту в Донбасі. Але його вже ніхто не слухав.

Проте 24 травня у Москві Махна вважали ще союзником. Лев Каменев у своїй статті в «Правде» переконував читачів у прихильності Махна до радянської влади.

25 травня 1919-го у Києві на квартирі Раковського, де зібралася Рада Оборони Радянської України (склад РО: Раковський, Йоффе, Петровський, Подвойський, Бубнов, Антонов-Овсієнко) за участю Троцького та його заступників, доля Махна була остаточно вирішена. Московське керівництво за кілька днів до цього також схвалило ідею ліквідації «махновщини». Незважаючи на заперечення Антонова-Овсієнка, Рада Оборони вирішила «ліквідувати махновщину в найкоротший термін». Було наказано протягом доби розробити план повної ліквідації махновської «армії».

Передбачалося блокувати махновський район загороджувальними загонами, продзагонами, загонами ЧК з півночі, а зі сходу по лінії Дніпра підвести червоні військові частини, що вивільнилися після розгрому повстання Григор'єва. На саме ж Гуляй-Поле мав бути спрямований особливий полк ЧК. Він повинен був ліквідувати штаб Махна. Загонам, котрі були не згодні з рішеннями Махна, пропонувалося вийти з гуляйпільського району до Дніпра. Передбачалося також вивести частину махновських полків на інші ділянки фронту.

Для полегшення ліквідації Махна до початку операції знищення планувалося розділити дивізію Махна на три фронтові ділянки, залишивши лише одну з них у підпорядкуванні «батькові». Бубнов застеріг присутніх, що такі попередні кроки буде неможливо виконати, позаяк Махно зрозуміє зміст таємного плану, буде тягнути час та опиратися, а в середовищі його війська немає сил, на котрі можна спертися в реалізації цього плану. Тому Бубнов запропонував зробити простіше — оточити Гуляй-Поле і знищити прихильників Махна. Протягом доби, похапцем, були вирішені основні частини цього плану та затверджено керівника каральної акції — Павла Дибенка. Також було вирішено скоординувати дії Українських радянських армій та Південного фронту і протягом тижня здійснити негайні «політичні дії».

Однак Троцький, Ворошилов, Межлаук виступили проти кандидатури Дибенка на заміну Махна, заявляючи, що його кандидатура лише посилить ненависть рядових махновців до влади. Остаточний план «походу на Махна» був затверджений 31 травня 1919 року. На чолі операції було поставлено Клима Ворошилова — більшовика, що не викликає підозри.

28 травня 1919 року Троцький дав телеграму Раковському, у якій пропонував почати інтенсивну кампанію дезінформації

проти Махна в українській радянській пресі «з публікацією гуляйпільських резолюцій та всіх дій Махна і його оточення проти Радянської влади», попереджаючи, що без неї «ліквідація махновщини не буде зрозумілою». Приклади таких «чорних» пресових кампаній уже були. У травні 1919-го в Радянській Україні вперто розповсюджувалися подібні чутки і було надруковано кілька статей про союз махновців з григор'євцями, а також про розстріл усіх політпрацівників у махновських частинах.

Політкомісар махновської бригади ще 20 травня 1919 року вимагав від командування Червоної армії спростування у пресі чуток про те, що «Колосов та всі політкомісари Махном розстріляні» й що махновці солідарні з григор'євцями. Дійсно, жодних убивств комісарів у махновських частинах у квітні—травні 1919-го не було засвідчено, а політкомісар махновської бригади не лише не збирався втікати з неї, але й просив 4 червня 1919-го надіслати у махновську бригаду додатково кількох нових політпрацівників. Анархіст Гросман-Рошин повідомляв Льва Каменева про те, що чутки про розстріл політкомісарів у махновській бригаді — «огидна брехня».

Втім, для верхівки більшовиків були вже даремними попередження Антонова-Овсієнка про те, що рішення розгромити махновщину може мати фатальні наслідки для фронту і тилу, що усунення Махна від командування чи навіть його власне рішення залишити посаду комдива може призвести до того, що махновська бригада не прийме іншого командира. Антонов-Овсієнко стверджував, що махновці продовжують бути відданими революції і всі звинувачення їх у бандитизмі «неправомірні», а «каральні заходи щодо махновців — божевілля».

Махновці ж, не здогадуючись у жодному разі про плани більшовицького керівництва відносно своєї «ліквідації», намагалися знайти компроміс із «призначенцями». 26 травня 1919 року зустрілися представники махновської Революційно-військової ради та голова політвиконкому і міськкому Олександрівська. Махновські представники прагнули вирішити продовольче питання, здихатися повітових ЧК, котрі грабували й розстрілювали селян, пропонували замінити каральні органи народним судом, домагалися свободи друку для всіх лівих організацій.

Ваги махновським вимогам додавала підтримка зборів робітників Олександрівська. На нараді представники місцевої влади пішли на поступки махновцям, і було вирішено організувати при місцевих радах замість ЧК виборну народну міліцію виключно для боротьби з бандитизмом. Керівництво цієї міліцією мало здійснюватися через повітвиконком, у якому мав бути махнов-

ський представник. Облік продуктів та їхній вивіз за межі повіту міг бути здійснений лише з дозволу повітвиконкому та махновської РВР, як і мобілізація до махновської дивізії. Для постачання дивізії передбачалося створення паритетної комісії, яка б контролювала справу закупки харчів у селян.

Зазначені рішення відкривали шлях для обмеженої махновської автономії «вільного району» й запобігали розвитку конфлікту між владою та махновцями. Однак рішення наради залишилися лише на папері, позаяк Центр засудив переговори місцевої влади з махновцями. Тим часом Троцький та Раковський, схваливши план превентивного удару по махновцях, чекали лише приводу.

Махно намагався уникнути конфліктів своїх командирів з місцевою більшовицькою владою. У Бердянську, в якому стояли частини махновців, на повітовому з'їзді рад анархісти та махновці вимагали усунення виконкому і вільних виборів до «вільних рад» у повіті. Махновський комендант міста Новиков та анархіст Уралов, котрий друкував у місті газету «Бердянська митниця», постійно конфліктували з владними більшовиками з виконкомом та повіткомом. 23 травня 1919-го Махно телеграфував Новикову, наказуючи «в жодні радянські справи не втручатися та увійти в найтісніші стосунки з більшовиками, котрі репрезентують владу». Підтримуючи організацію «вільних рад» по селах, Махно в той же час відкладав створення таких рад у містах через небезпеку розриву з Червоною армією на цьому ґрунті.

Становище дивізії Махна в кінці травня 1919 року змальоване у зведеннях політкомісарів. Як повідомлялося у зведеннях, незважаючи на успіхи наступу білих, у махновських частинах настрої добрий, бойовий стан «на потрібному рівні». Стосовно політичної ситуації у «Махновії» вказувалося, що політробота, незважаючи на надані Махном можливості, ведеться кволо, що лише в окремих випадках створено більшовицькі осередки у частинах, однак ефективність їхньої діяльності була незначна. Такий стан речей пояснювався тим, що основна солдатська, селянська маса йшла за Махном як за своїм лідером, і всі зусилля більшовиків розколоти цю масу зазнавали невдачі.

В той час, коли навколо махновської дивізії розпалювалися пристрасті, з-під Харкова до Махна прибули повстанські загони Шуби та Чередняка, а також відомий анархіст Марк Мрачний. Прибулі мали директиву від Конфедерації «Набат» — не виступати на фронт до приїзду Секретаріату «Набату» до Гуляй-Поля. Однак незабаром ці загони за власною ініціативою вирушили на фронт, де себе добре показали у боях проти білих.

«Набатівці» гостро критикували кроки радянської влади в усіх питаннях і вимагали від Махна відмови від союзу із Червоною армією, а також закликали до збройної підтримки анархізму. Проте 24 травня 1919-го в махновській газеті «Путь к свободе» Махно, гостро критикуючи більшовиків, водночас заявив, що «будь-яка ліквідація Радянської влади призведе до створення ще гіршої влади».

В 20-х числах травня 1919 року в махновському районі у зв'язку із загрозою наступу білих було проведено добровільну мобілізацію селянства. Але через катастрофічну нестачу зброї, амуніції та набоїв кілька десятків тисяч добровольців довелося відпустити по домівках.

На цей час спрацювали «хитрощі» Дибенка, котрий за кілька місяців до цього, остереігаючись майбутньої «самостійності» Махна, підсунув йому кілька тисяч трофейних італійських гвинтівок і деяку кількість набоїв до них. «Хитрощі» полягали в тому, що до цих гвинтівок підходили лише італійські набої, яких в арсеналах махновців не було. Тому, коли б настав час «утихомирення» махновців, то, на думку Дибенка, це можна було б зробити без великих зусиль.

Тим часом махновські загони, котрі воювали з білими, наприкінці травня 1919 року опинилися без набоїв, і їм доводилося розраховувати в героїчній боротьбі з денікінцями лише на багнети та шаблі. Проте в ряді махновських частин взагалі не вистачало гвинтівок. Антонов-Овсієнко підкреслював, що там встановлювалася черга до 4-х бійців: кожен наступний використовував гвинтівку попереднього вбитого. Командувач відзначав, що таке становище на Південному фронті створювалося штучно, бо водночас у сусідніх частинах Червоної армії зброї було понад штатний розклад.

За деякими даними, в кінці травня 1919-го Махно зібрав до 50 тисяч повстанців, з яких близько 30 тисяч взагалі не мали зброї. Можливо, ці дані про кількість добровольців у Махна дещо перебільшені, але те, що під командою «батька» в цей час перебувало до 23 тисяч бійців, відзначали самі радянські агенти. В цей час Махно телеграфував керівництву Червоної армії про катастрофічне становище своєї дивізії через припинення постачання. Він вказував, що не може більше відправляти неозброєних людей на смерть, бо вони гинуть тисячами в боях. Свою вимогу владі змінити ставлення до махновських частин «батько» підкріплював загрозою своєї відставки. Гросман-Рошин, котрий відвідав Гуляй-Поле в травні 1919 року, поїхав до Харкова клопотатися про постачання махновців і відправляв телеграми про допомогу своєму знайомому по за-

сланню Льву Каменеву. Однак усе було безрезультатно. Це була змова мовчання.

Тим часом на кінець травня 1919-го білі просунулися на 100 кілометрів у глиб махновського району. Ці успіхи денікінців пояснювалися тим, що 1-й та 3-й махновські полки через великі втрати були зняті з позицій і переведені в тил на переформування. Гуляйпільський полк під с. Святодуховим потрапив у оточення білих і був повністю розгромлений.

Однак «геніальний» стратег Троцький вважав, що головна небезпека для фронту — не просування кінноти Шкуро на Катеринослав, а «махновський сепаратизм». Ситуація здавалася Троцькому найсприятливішою для походу на Махна, бо всі поразки Червоної армії на фронті можна було звалити на «батька», як і всі труднощі з хлібом та вугіллям, а також «прив'язати» махновців до погромів повстанців отамана Григор'єва. В таких умовах, мовляв, «залізна мітла» терору для України просто необхідна.

В тій кампанії наклепів та цькування, що її розпочала влада і ЧК, на махновців намагалися начепити єврейські погроми, таємний зв'язок з денікінцями. У справі провокацій особливі досягнення мала Олександрівська ЧК, яка розстріляла одного з керівників махновської контррозвідки. Навіть радянські працівники стверджували, що ЧК в Олександрівську «займається інсценуванням контрреволюційних виступів, щоб виправдати своє існування». На ці провокації Махно пригрозив, що всіх політкомісарів відрядить із своєї дивізії, а на їхнє місце солдати оберуть нових комісарів зі свого середовища.

Червоні пропагандисти почали поширювати нові провокаційні чутки про лист полковника Шифнер-Маркевича (начальника штабу корпусу Шкуро) до Махна, намагаючись звинуватити «батька» у зраді. Дійсно, такий лист був. Він потрапив до рук Махна 27 травня 1919-го через полоненого махновця, якого відпустили білі. Це було тоді, коли білі зуміли потіснити махновців під час згаданого травневого наступу.

В листі білий полковник пропонував об'єднати сили білих та махновців у боротьбі проти більшовиків. Він називав Махна у листі «незвичайним російським самородком», котрий, однак, пішов хибним шляхом інтернаціоналізму. «Бувши, як і Ви, простою руською людиною, що швидко висунулася з невідомості, генерал Шкуро завжди з захопленням стежив за Вашим швидким злетом», — писав полковник.

Згодом Махно отримав листа і від самого Шкуро, в якому генерал питав «батька»: «...не розумію одного, за що нам з тобою битися? Адже все одно ти б'єш комісарів та жидів, і ми їх б'ємо». Від імені штабу Добровольчої армії «батькові» було обі-

цяно генеральські погони Добровольчої армії, а всім його командирам «офіцерські посади за штатом». Шкуро провокаційно заявляв, що союз Махна з Григор'євим має призвести до союзу з білогвардійцями та до боротьби проти спільних ворогів: «...комуністів, комісарів, жидів, ЧК». Можливо, лист генерала Шкуро до Махна мав на меті не стільки привернути «батька» на свій бік, скільки остаточно нацькувати більшовиків на махновців і цим підірвати єдиний антибілогвардійський фронт.

Лист цей Махно рішуче відкинув. Він заявив, що його, «колишнього каторжника ніколи не заманять у генерали», і наказав надрукувати цього листа у пресі, як приклад провокації проти махновського руху.

28 травня 1919-го Реввійськрада Південного фронту оголосила про сувору заборону переформування махновської бригади в дивізію. Це переформування трактувалося як непідкорення наказові і мало не як зрада. О 14-й годині того ж дня Махно направив телеграму своїм командирам з повідомленням про те, що він складає з себе повноваження комдива та комбрига і надає право кожній бригаді-полку вибирати — чи вона залишається у складі Південного фронту, чи створює самостійні загоони. Махно вказував, що він не прагне до високих звань, заявляючи: «...Я більше зроблю в низах народу для революції — я йду».

Наступного дня командувач Південного фронту розцінив дії Махна по наданню своїм частинам права вільного вибору подальших кроків як такі, що рівноцінні залишенню фронту і за які Махна належить заарештувати та віддати під суд ревтрибуналу.

28 травня 1919 року Скачко наказав Є. Чикванія¹ (командиру 7-ї радянської дивізії² Другої Української радянської армії) виїхати до Гуляй-Поля для прийому справ комбрига-комдива у Махна. Однак Чикванія понад тиждень вичікував розгортання дальших подій і не їхав до Гуляй-Поля, що посилювало безладдя. Тим часом махновський район почали оточувати загороджувальні загоони, а в Куп'янську був роззброєний батальйон Червоної армії, котрий виявив бажання перейти до Махна.

¹ Чикванія Євсей (1893—1919) — колишній поручик Першої світової. Навесні 1918 року — начштабу 3-ї революційної армії, що воювала в Україні проти австро-німецьких інтервентів, з квітня 1918-го — командарм 3-ї армії. Восени 1918 року — у одеському підпіллі. Навесні 1919 року губвійськомом, нач. оборони Одеси. Від нього Махно отримав розписку про те, що Чикванія прийняв махновську бригаду під своє командування.

² 7-ма радянська дивізія існувала тільки на папері. Формування її у квітні 1919 року припинилося через те, що махновська бригада, яка мала увійти до складу цієї дивізії, була передана Південному фронтові і сама стала дивізією.

Протягом останніх днів травня 1919-го тиск білогвардійців на махновські позиції посилювався. Махнові треба було вживати негайних заходів, щоб зберегти дивізію та «вільний район». 30—31 травня було прийнято два рішення, котрі давали ворогам махновців привід для нових звинувачень. Махновська комісія з проведення з'їздів селян та повстанців і декілька «набатівців» оголосили про скликання 4-го з'їзду представників «вільного району» і махновських повстанців 15 липня 1919 року у Гуляй-Полі.

4-й з'їзд мав зібратися для вирішення наступних проблем: добровільної мобілізації у махновську дивізію для зміцнення автономії місцевих рад та «вільного району» в цілому; для оголошення анархістського експерименту на теренах «вільного району»; для переформування дивізії Махна у незалежну Повстанську армію. З'їзд передбачав зібрати делегатів Катеринославської та Таврійської губерній з навколишніх частин Червоної армії за квотою: 1 делегат від 3 тисяч селян та робітників, від штабу та частин Махна: по 2 делегати, по одному делегату від партійних фракцій повітових виконкомів.

У своїх наказах Махно не оголошував про підготовку з'їзду. Він хотів вирішити питання мобілізації та формування Повстанської армії вольовим рішенням, але Петро Аршинов та «набатівці» наполягали на тому, щоб саме з'їзд вирішив питання мобілізації. Тоді б це не відштовхнуло селян від махновського руху.

29 травня 1919 року махновська Революційно-військова рада та махновський штаб, висловлюючи невдоволення категоричною відмовою Троцького на розгортання махновської бригади у штатну дивізію, котре фактично вже відбулося, в телеграмі на ім'я Леніна та Троцького заявили, що заборона Троцького викликала прохання Махна про відставку. Рішення Махна, вказувалося в телеграмі, може призвести до хвилювання в частинах дивізії та до відмови махновців приймати іншого командира на знак протесту проти несправедливого рішення Троцького. Махновські лідери стверджували, що всі звинувачення та порівняння Махна з Григор'євим викликані «невірною інформацією агентів влади».

Махновський штаб запропонував переформувати махновські полки у Повстанську армію, що складалася б з 11 полків піхоти, 2-х кінних полків, 2-х ударних груп, артилерійської бригади. Повстанська армія мала б внутрішню автономію, тільки в оперативному відношенні підпорядковуючись наказам командування Червоної армії. У телеграмі вказувалося, що всі розбіжності між Махном і владою «можуть і повинні бути усунені товариським шляхом». 31 травня 1919-го махновський штаб постановив, щоб Махно залишався на своїй посаді комдива. Од-

нак того ж дня Махно надіслав нову телеграму до Центру про свою відставку і телеграму до всіх махновців та червоноармійців — «прихильників виборного начала, самодіяльності та свободи» з пропозицією вирушати до Гуляй-Поля для формування нової Повстанської армії¹, щоб боротися проти білогвардійців.

Наступного дня махновський штаб у телеграмі «Всім! Всім! Всім!» закликав махновців та червоноармійців кинути будь-які партійні суперечки та згуртуватися у боротьбі з реакцією. Напевно, якась інформація про майбутній похід червоних проти махновців дійшла до Гуляй-Поля, і штаб закликав вказати «...тим, хто тримає владу і спрямовує вас один проти одного <...> закликає до протиборства, прагнучи до влади: не вбивайте ініціативу до самодіяльності <...> а якщо ви цього не розумієте, ідіть геть з нашої спільної робітничо-селянської дороги».

В той же час для посилення загонів Махна червоне командування передало махновцям бойовий літак з авіатором — у махновців починається формування своєї авіації! Нестор одним з перших сів пасажиром у цей літак і літав оглядати лінію фронту.

Отже, на початку літа 1919 року склалася критична ситуація через «самодіяльність» махновців та нетерпимість, брехливі звинувачення, саботаж, репресії радянської влади стосовно махновського руху.

Керівництво Червоної армії та Радянської держави було налаштоване «по-бойовому» і не бажало обмежуватися лише відставкою Махна. Для більшовиків його діяльність була небезпечною взагалі, як небезпечними були махновська армія та вільні ради разом із селянською самодіяльністю. Лише мову насильства та беззастережного підкорення розуміли лідери червоної революції, що прагнули знищити Махна та його справу.

Глава 14

РОЗРИВ

(1—19 червня 1919)

На початку червня 1919 року розгорнулася шалена активність червоного командування з метою реорганізації українських червоних армій Українського фронту для ліквідації «пар-

¹ Уперше Махно оголосив себе командувачем Повстанської армії ще 15 травня 1919 року, під час григор'євського повстання та прориву білих. Тоді ж в гуляйпільському районі було проведено добровільну мобілізацію для його армії.

тизанщини» у війську. Троцький квапив своїх підлеглих, йому кортіло негайно розпочати боротьбу проти «сепаратизму» і «самостійництва».

1 червня 1919-го ВЦВК Радянської республіки видав постанову про ліквідацію військового командування в УСРР (Українського фронту та Українських радянських армій). Вже 4 червня Реввійськрада республіки наказала: перетворити Другу Українську армію у 14-ту армію Південного фронту, Першу та Третю Українські армії — в 12-ту армію Західного фронту, ліквідувати Наркомат у військових справах УСРР, розпочати «чистку українських частин».

2 червня Реввійськрада республіки почала переформування усіх з'єднань Українського фронту у загальновійськові дивізії, уподібнюючи українські частини уніфікованій структурі Червоної армії. Після цього планувалося використати частину українських військ на інших фронтах поза межами України, а в Україну перевести російські частини Східного фронту з метою викоринити основи «української напівсамостійності та сепаратизму».

2 червня 1919 року Троцький по телефону зв'язався з Махном і в різкій формі наказав негайно закрити махновськими частинами оголену ділянку фронту від Гришиного до Слов'янська (близько 100 верст). З цієї ділянки панічно втекла 9-та дивізія Південного фронту, і вона була віддалена від «вільного району».

Махно, вказуючи на критичне становище своєї дивізії, на відсутність провіанту, набоїв та зброї, категорично відмовився передислокувати свої частини. Але Троцький не поступався, а наказував Махнові, лякаючи його репресіями. Троцький нібито тоді заявив Махнові: «Ти розумієш різницю між собою і мною? Я главнокомандувач збройних сил республіки. А ти хто такий? Я таких, як ти, розстрілював по кілька штук за день». Махно, вийшовши з себе, обклавав вождя революції відбірними матюками. Це була остання розмова двох вождів.

Цей інцидент прискорив розв'язку. Наступного дня в газеті штабу Троцького «В пути» з'явилася стаття Троцького під назвою «Махновщина», в якій Махно називався «гуляйпільським анархо-григор'євим» та «заколотником». Стаття закінчувалася так: «З цією анархо-куркульською розпустою пора покінчити, покінчити твердо, раз назавжди, так, щоб нікому більше не кортіло».

До Реввійськради і штабу Другої Української армії летить телеграма, в якій Троцький визначає найперше завдання цієї армії — «зруйнування військової організації махновців», тобто розв'язування боротьби однієї частини Червоної армії проти іншої.

Засоби Троцького, що він використовував проти Махна, йшли наростаючим порядком: широка агітація та підготовка громадської думки проти махновців, повна блокада і припинення постачання махновських частин, наводнення махновського району розвідниками та агітаторами, а головне — ліквідація махновського руху силами Московського, Луганського, Бахмутського стрілецьких полків, кавалерійського полку, загону курсантів, загону ЧК особливого призначення, загону панцерників, панцерного потяга.

Удар планувався не по фронтових частинах махновців, а по штабу Махна — Гуляй-Полю, де було всього близько тисячі повстанців. Наказ мав виконуватися «без затримок і вагань». В той же день командувач Південного фронту В. Гітес підписав аналогічний наказ про придушення «махновщини». Деякий час ці накази залишалися таємними тому, що йшла лише підготовча робота для боротьби з Махном.

В той же час, за свідченням дружини Махна — Галини, 4 червня 1919 року до Гуляй-Поля завітав Клим Ворошилов для того, щоб нагородити Махна орденом Червоного Прапора. На мітингу в Гуляй-Полі з нагоди свого нагородження Махно запевнив радянське керівництво у дружбі.

Незабаром наказом Троцького від 6.VI.1919 був заборонений з'їзд повстанців та селян у Гуляй-Полі, котрий було намічено на 15 червня 1919-го. Причиною цього була думка Троцького, що результатом такого з'їзду може бути брутальний заколот «в дусі григор'євського і відкриття білогвардійцям фронту». Отже, упередженість і безпідставні передбачення були визначальними для більшовиків у їх ставленні до махновського руху.

Замість реальності в основі політики червоного командування було припущення («може бути»). Проте з'їзд махновців не відбувся не внаслідок заборони Троцького, а з причини захоплення району Гуляй-Поля білогвардійцями. За логікою, раз з'їзд не відбувся, то і заколот махновців, і відкриття фронту також не відбулися, позаяк вони передбачалися Троцьким як результат з'їзду. Однак логіка ніколи не була перешкодою планам Троцького. Махна судили за незроблений вчинок!

За організацію цього з'їзду, участь у ньому та розповсюдження відозв про з'їзд Троцький наказав розстрілювати. Наказ вождя революції не залишився лише на папері: кілька махновців було розстріляно на початку червня 1919-го за розповсюдження відозв про з'їзд у Гуляй-Полі.

Троцький закликав «роздушити махновщину», котра «розпочала організацію змови», а Нестора Махна і його однодум-

ців оголосити поза законом і віддати під суд революційного трибуналу «за заколот та зраду», яких, до речі, не було.»

Наказ Троцького № 107 визначив, що махновський рух має бути «стертим з лица землі» за «відкриття фронту білим», за збір «антирадянського» з'їзду. І хоча з'їзд планувався лише на 15 червня 1919 року, в наказі від 5 червня 1919-го про нього говорилося як про доконаний факт.

«Протинародний» характер махновського руху Троцький виводив з того, що махновці об'єднуються навколо особи Махна, а «не навколо ідейного прапора», і тут-таки махновці вважаються зрадниками на основі того, що вважають себе анархістами, а значить, і ворогами радянської влади. В даному разі за махновцями бачать «ідейний прапор» анархізму. Однак чому більшовики анархізм протиставляють ідеї рад? Чому Махно, який був у 1917 році головою Гуляйпільської ради, раптом оголошувався споконвічним ворогом рад?

В наказах Троцького стверджувалося, що Махно «відкрито закликав до повстання проти радянської влади на Гуляйпільському з'їзді». Але ж з'їзд у червні 1919-го так і не відбувся, а на квітневому з'їзді «вільного району» Махно взагалі був відсутній.

6—9 червня 1919 року Махно відсилає кілька телеграм Леніну, Раковському, Троцькому про свою добровільну відставку з посади і з проханням надіслати заміну. Своє рішення Махно пояснює моральними міркуваннями та необґрунтованістю звинувачень з боку влади, цькуванням та «особистою ворожістю» Троцького. В телеграмі Махна говорилося: «Найбільш точним та вірним способом запобігання злочинів, що насувається, я вважаю мою відставку з посади, котру обіймаю. Гадаю, що з моєю відставкою центральна влада припинить запідозрювати революційне повстанство у змовах проти Радянської республіки і поставиться до нього з усією серйозністю, як до живого дітища соціальної масової революції на Україні, а не як до підозрілого стану, з яким торгувалися із-за кожного набою і який просто саботувався військовим спорядженням та обмундируванням».

Махно вказував, що «центральна влада вважає несумісним з державним будівництвом» махновський рух і ворожість до повстанства переносить на особистість самого «батька». В телеграмі до Леніна Махно підкреслює, що така ворожість може призвести до «кривавих подій всередині трудового народу, до створення серед трудящих особливого внутрішнього фронту». Тому для запобігання цьому лихові Махно залишає свою бригаду. Після цього, на думку «батька», ворожнеча мала б припинитися. Але відповідей на телеграми Махна не було ні з Москви, ні з Києва. На одній з телеграм Махна рукою Леніна було

написано «В архів». Усе було вирішено задалегідь, і Володимира Ілліча вже не цікавили долі тисяч повстанців, котрі проливали свою кров у запеклому герці з білими і котрих в одну мить звинуватили у панічній втечі з білогвардійського фронту.

Махно оголошувався заколотником тоді, коли він вимагав відставки з посади комбрига і здавав справи своєї бригади Є. Чикванія, направленою командуванням Червоної армії до Гуляй-Поля. Є. Чикванія та комбриг Є. Брашньов приїхали до Гуляй-Поля приймати справи у Махна. Але мирне вирішення махновського питання Троцького не влаштовувало, і він прагнув крові.

6 червня 1919 року з метою стабілізації розваленої «червоної» оборони Дибенко почав вимагати від начштабу махновців Озерова взяти на себе командування обороною на ділянці ст. Пологи—Бердянськ силами 1-ї та 2-ї махновських бригад. Але Озеров, не бажаючи виступати проти Махна, відмовився від наказу Дибенка і подав у відставку «з причини інвалідності». Він не бажав стати альтернативою «батькові». Це й стало причиною арешту й розстрілу Озерова.

Раковський та Рада Оборони УСРР також заборонили махновський з'їзд, але у своєму наказі вони були більш відверті відносно цієї заборони, заявляючи, що «в усіх радах керівними мають бути лише комуністи». Таку позицію мав Радянський уряд, котрий робив усе, щоб підмінити ради владою верхівки комуністів-призначенців.

Саме це питання — питання про владу розводило по різні боки барикад керівництво більшовиків і махновців, та, зрештою, не лише махновців (кронштадтських матросів, тамбовських повстанців тощо). Незалежність місцевих рад та військових з'єднань, спроби будівництва громадських та військових структур «знизу вгору» викликали лють центральних органів влади більшовиків, попри їхню пишну марксистську фразеологію.

7 червня Троцький інформує РВР Південного фронту: «Махно капітулював і пропонує прийняти від нього дивізію. Мною відданий наказ довести роботу чищення до кінця, не зупиняючись на півзаходах».

7 червня 1919 року на Всеукраїнському з'їзді представників волосних виконкомів рад Е. Квірінг закликав делегатів рішуче засудити махновців і звернутися до уряду з проханням застосувати проти махновців «рішучі дії» — тобто терор. Раковський теж віщував про «рятівний червоний терор». Радянські газети розповсюджували брехню про «змову Махна з білогвардійцями, реакціонерами та імперіалістами».

«Розкладання, розвал, гниття» являла, за словами Троцького, частина Червоної армії — махновська бригада. Троцький

заявляв, що «немає заходів, які не можна не дозволити для досягнення цієї мети», тобто для розгрому махновського руху.

8 червня 1919 року Троцький видає наказ № 108 «Кінець махновщини!»

8 червня Троцький приїжджає до Катеринослава (100 верст від Гуляй-Поля), щоб особисто керувати боротьбою проти Махна. Тут, у Катеринославі Троцький видає наказ про створення Військово-революційного надзвичайного трибуналу на чолі з Г. П'ятаковим, колишнім головою уряду УСРР, запеклим російським шовіністом. Цей трибунал мав широкі повноваження, щоб «розпеченим залізом» випалити «махновщину».

Розстріли заручників, кругова порука в селах, розстріл за приховування зброї, розстріл родичів махновців, каральні загоони та блокада сіл — така «різноманітна діяльність» була у цього кривавого трибуналу.

Троцький продовжував вимагати «нещадних заходів не лише відносно ворога, але й у власному середовищі, відносно нездорового елемента», стверджуючи, що головна небезпека — не махновці-анархісти, а «махновці під комуністичним прапором». До цих «махновців-комуністів» Троцький міг записати будького, хто висловлював незгоду з Центром, мав свою думку, виступав за дійсну радянську владу, за автономні права Радянської України.

Незважаючи на антиммахновську істерію, багатьом мешканцям України був відомий реальний стан справ. Так, радянська газета «Известия» (Полтава) у червні 1919-го писала, що Махно «вирішив поступитися своїми власними та груповими інтересами, беззаперечно підкоритися Радянській владі <...> біля самого провалля залишаючись великим революціонером».

Боячись, що місцева влада не стане активно боротися проти махновців, Троцький розіслав телеграми, в яких застерігав комуністів від компромісу з Махном чи поступок йому, наповляючи на нещадному знищенні махновців.

6 червня 1919-го на ст. Царевокостянтинівка зібралися махновські командири, члени махновської ради і штабу. Махно просив їх висловитися з приводу оголошення його поза законом. Білаш та деякі інші командири запропонували відмовитися від спротиву червоним у тяжку мить білогвардійського наступу, позаяк боротьба всередині радянського табору відкриє білим шлях на Україну.

Більша частина зібрання вважала, що білі на Україну не підуть і що їхньою головною метою є Москва, тому Махну треба всіма силами виступити проти червоних. Есери в махновському керівництві запропонували союз із Петлюрою, Гри-

гор'євим та отаманом Зеленим. Однак Махно вирішив піти з посади радянського командувача і надати дивізії можливість воювати проти білогвардійців, захищаючи «вільний район». У зв'язку з тяжкою хворобою махновський начштабу Яків Озеров попросив відставки, на його місце був запропонований Віктор Білаш.

Тимчасово командування махновською вольницею зосередилося в руках Віктора Білаша, як начальника польового штабу.

В умовах наступу білих і початку боротьби Червоної армії з махновцями почалися безладні дії командування з метою переформування Українського фронту. 4 червня 1919 року Український фронт було розформовано разом з трьома Українськими радянськими арміями. На базі Другої Української радянської армії почала формуватися 14-та армія Південного фронту (командувач К. Ворошилов). Махновські частини, позбавлені свого керівництва, мали входити до її складу. Командування 14-ю армією через 40 днів після призначення Ворошилова прийняв І. Аралов, а ще через 11 днів — О. Єгоров.

Тим часом Кубанський кінний корпус генерала Шкуро, наступаючи на захід, на початку червня 1919-го знову змусив до втечі 9-ту дивізію 13-ї армії і вийшов у тил махновцям. Скачко планував створити 5 ударних груп з тих частин, що залишилися для припинення наступу кубанців. Деякі махновські полки в тривалих, запеклих боях, опинившись у повному оточенні, без набоїв, повністю загинули, знаючи, що полонених повстанців білі стратять. Не маючи артилерійської підтримки, вони з холодною зброєю кидалися в бій з козакою кавалерією чи йшли під кулеметний вогонь, гинули сотнями, не залишаючи своїх позицій.

4 червня 1919 року махновські частини здійснили спробу контратакувати білогвардійців. 1-ша махновська бригада наступала на с. Мангуш, 2-га — на ст. Волноваха, 3-тя на ст. Христовську. Була зібрана кавалерійська група під командуванням Каретника, котра мала прорватися до Гришиного. Але контр-наступ махновців захлинувся, хоча Волноваха та Юзівка були захоплені...

Нова спроба наступу махновців була призначена на 7 червня 1919-го.

Однак повна відсутність набоїв зіграла свою фатальну роль. Частини Шкуро від Юзівки, почали наступати на махновські загоони спільно із загоном генерала Виноградова, який був складовою частиною Другого армійського корпусу генерала Бредова. Вже 5 червня 1919 року махновці здали Юзівку, Волноваху та Маріуполь.

7 червня біла кіннота (Перша Кавказька дивізія генерала Шифнер-Маркевича) несподівано прорвалася до Гуляй-Поля. Кілька зібраних Махном полків нової Повстанської армії, а також полк, зібраний з гуляйпільських добровольців під командою Бориса Веретельникова, на декілька днів затримують білих під Гуляй-Подем. Махно керує обороною рідного села, намагаючись зупинити ворога.

Перша махновська бригада спробувала перейти до контрнеступу біля сіл Новоспасівка та Розівка. Маючи ще понад 10 тисяч повстанців, Махно спробував утворити заслін перед білими біля Гуляй-Поля, Пологів, Великого Токмака. Махно зумів з'єднати та зупинити деякі частини, що відступали, і попереду бойового порядку повів повстанців у бій за Гуляй-Поле. На деякий час махновцям удалося вибити ворога з околиць Гуляй-Поля. Селяни Гуляй-Поля із сокирами та вилами вели рукопашний бій проти білогвардійців на вулицях села, надихаючись прикладом «безсмертного» «батька», який, знаходячись в епіцентрі бою, вселяв хоробрість своєю відчайдушністю та сміливістю. Кілька разів коні під Махном гинули, але сам він, незважаючи на свист куль довкола, залишався неушкоджений. Однак 8 червня 1919-го три кінні полки козаків вибили махновців з Гуляй-Поля. В боях за село майже повністю загинув гуляйпільський полк разом зі своїм командиром Веретельниковим.

На цей час проти махновців діяла білогвардійська група, котра складалася з понад 15 тисяч чоловік, 8 панцерних потягів та 83 гармат. Це були: на Гуляйпільському напрямку — кінний корпус генерала Шкуро (6 полків — 4800 козаків); на Маріупольсько-Бердянському напрямку — частини Першого армійського корпусу Добровольчої армії (понад 3 тисячі бійців), на Гришинському напрямку — частини Другого армійського корпусу (5—6 тисяч багнетів та шабель).

Під час кривавих боїв за Гуляй-Поле неподалік від нього на ст. Гайчур і Чаплине були зосереджені значні сили Червоної армії (до 3 тисяч багнетів та шабель), котрі займали очікувальну позицію і не втручалися в бій між махновцями та білими. За розрахунками Троцького, білі мали безперешкодно допускатися в район махновців, для того щоб знищити «анархістську заразу», а червоні загони після цього знищення мали добити сильнішого, виснаженого в боях.

7 липня червоне командування наказало махновцям-«заколотникам» триматися до останнього на фронті проти білих і на 5 днів надіслало їм на допомогу панцерний потяг. Одночасно Троцький видає наказ про розстріл усіх, хто стане «під прапора Махна».

Махновці, що воювали проти білогвардійців, ще не знали про наказ Троцького про їх знищення, але дуже швидко розповсюджувалися чутки про те, що з півночі в махновський район рухаються російські війська на чолі з Троцьким, щоб покарати повстанців за «самостійність».

Ворошилов (у цей час він поєднував посади наркома внутрішніх справ УСРР і командувача 2-ї Української армії) уже отримав наказ від Троцького ліквідувати лідерів-махновців та їхній штаб і роззброїти махновську армію. Ворошилов та Межлаук наказали Махнові та членам його штабу прибути для переговорів про реорганізацію військових частин. Махно прибув для звіту на ст. Гайчур, проте відчув, що готується розправа. Один з червоноармійців розповів йому про наказ Троцького. Махно угік прямо з вагона Ворошилова, застреливши охоронця. Лічені хвилини відділяли його від підступної кулі. «Батько» розумів, що відтепер його цькуватимуть наче вовка.

Частина махновської делегації не встигла від'їхати зі станції Гайчур і була заарештована й під охороною відправлена до Харкова. Там учорашні союзники більшовиків були звинувачені у зраді і негайно розстріляні. Серед арештованих і страчених були заступник начальника штабу махновської дивізії Михальов-Павленко, другий заступник начальника штабу по оперативній частині Бурдига, командир полку Коробко, ад'ютант штабу Олійник, члени махновської ради Костін, Полунін, Добролюбов. Заарештовано й розстріляно було і начальника махновського штабу Озерова. Цією підлою розправою у Харкові керував колишній анархіст Г. П'ятаков, у чийх руках були зосереджені справи з «ліквідації махновщини». Троцький у своєму наказі № 112 від 18 червня 1919-го підтвердив страту махновських командирів «штабу Махна».

9 червня 1919 року, тобто наступного дня, по всій Катеринославській губернії починається полювання на Махна. Його шукає група особливого призначення ЧК Медведева. Інформатори червоних повідомляли, що «батько» пішов під Бердянськ за лінію фронту, щоб вести партизанську війну в тилу у білих. Насправді ж він приїхав на своєму панцерному потязі на ст. Великий Токмак, де ще трималася махновська оборона проти білих. Одночасно до Великого Токмака прибув О. Чубенко для того, щоб здати справи постачання дивізії та півтора мільйона рублів дивізійної скарбниці.

Тоді до Чубенка звернулася Маруся Никифорова, настійно вимагаючи грошей (700 тисяч рублів) на кампанію терору проти червоних та білих диктаторів і на організацію повстання у Криму. Після відмови Чубенка Маруся пригрозила забрати гро-

ші силою, заявивши, що для цієї мети вона привела до Токмака свій загін (600 бійців). Після невдалої розмови з Чубенком Маруся почала вимагати у Махна грошей на організацію вбивства Леніна та Денікіна. Але з цього нічого не вийшло. Почалася сварка, і мало не дійшло до стрілянини. Згодом, коли пристрасті вщухли, Маруся попросила дати грошей хоча б на дорогу для свого загону, що зібрався під вікнами штабу. Махно все ж вигнав Марусю зі свого вагона й викинув їй услід пачку грошей зі словами: «Ви мені набридли! Беріть гроші, і щоб я вас тут більше не бачив!»

Незабаром загін Марусі роз'їхався. Отаманша попрямувала до білогвардійської ставки з метою вбити Денікіна, Черняк з групою бойовиків подався до Сибіру — вбивати адмірала Колчака, група Ковалевича—Соболева — до Харкова з метою підірвати Всеукраїнську ЧК і знищити Раковського з Троцьким. Але жоден з цих планів так і не був здійснений.

В оточеному білими Гуляй-Полі відбулося нове засідання махновського керівництва. Думки махновських лідерів розділилися. Знову чулися пропозиції податися до отамана Григор'єва і створити спільно з ним потужну революційну повстанську армію. Інші командири пропонували тримати фронт і не пускати білих до «вільного району», не звертаючи уваги на провокації червоних.

Махно схилився до думки піти з кращою частиною повстанців в запілля, надавши тим, хто ще вагається, право вибору — залишатися під владою червоних командирів чи створювати «вільні загони махновців». Збори були перервані новим наступом білих на Гуляй-Поле, а спільне рішення так і не було прийняте.

Махно з членами Військово-революційної ради, своїм штабом та «чорною сотнею» (усього близько 200 людей) подався, за свідченнями червоних агентів, «у невідомому напрямку». Загони отамана Шуса і батька Правди, рятуючись від карателів, попрямували до Дібровського лісу, створивши там базу «непокірних повстанців». Кілька махновських полків і командирів виявили бажання йти за «батьком», але Махно наказав їм залишатися на фронті до «особливого наказу», затримуючи просування білих. Махно кидається туди й сюди. Він ще не може остаточно зважитися на відкриту боротьбу проти червоних.

Проте через чотири дні, отримавши вісті про розстріл махновців-штабістів у Харкові, Махно змінює своє рішення. Він уже думає про помсту за розстріляних. «Батько» встиг видрукувати кілька тисяч листівок під назвою «Де влада — там не-

має свободи!» В листівках він попереджав, що за кожного розстріляного махновця будуть страчені «десятки червоних катів». Вирок на смерть було оголошено Троцькому і П'ятакову.

Перебуваючи в тилкових частинах Червоної армії, він почав агітувати солдатів і селян проти більшовиків. З метою організації загонів месників Махно з'являвся у штабі Другої повстанської бригади В. Білаша, розраховуючи поповнити свою «чорну сотню» за рахунок своїх колишніх частин. Однак ні Білаш, ні більшість фронтових командирів не схвалили намірів Махна. До «чорної сотні» приєдналися лише 600 повстанців-добровольців з 20 кулеметами.

Зрозумівши, що червоні не залишать його у спокої, Махно та «чорна сотня» тимчасово заховався у Чорнознам'янському лісі. 19 червня 1919-го загін Махна (900 бійців) переправився через Дніпро на Правобережжя України.

Основна частина махновських повстанців залишилася воювати на фронті проти білих, формально перебуваючи у складі Червоної армії. Так, Перша махновська бригада (командир В. Куриленко) продовжувала боронити місто Бердянськ і спільний з червоними фронт — від Азовського моря до ст. Стукова. Частини Другої махновської бригади (командир В. Білаш) боролися у гуляйпільському районі. 13 червня 1919-го вони вибили білих з Гуляй-Поля, однак утримували село не більше доби. Друга махновська бригада вела бої біля Великого Токмака й Оріхова. Ці частини підпорядковувалися радянському командуванню і зберігали своїх комісарів (наприклад, комісара Маркевича в 1-й бригаді махновців).

9 червня 1919-го колишній махновський фронт, за наказом Троцького, було розділено на бойові ділянки на чолі з новими командирами: Маріупольську (командир Дибенко) та Гуляйпільську (командир Круссер). Дибенко мав наказ повністю замінити махновців своїми частинами. Проти «непокірних» махновців червоні частини розпочали каральні операції. Після виснажливих боїв за Гуляй-Поле між білими та махновцями, коли білі розстріляли сотні полонених повстанців і селян комуні, червоноармійські частини ударом від ст. Чаплине вибили білих з Гуляй-Поля. Після цього червоні почали негайно добивати «махновщину» в столиці махновського руху.

Загін ЧК особливого призначення і панцерний дивізіон під загальною командою комбрига К. Медведєва¹ відзначався особ-

¹ К. Медведєв через місяць був особисто розстріляний Махном біля ст. П'ятихатки, куди він прибув для переговорів зі штабом Махна. Це була помста за червоний терор у «вільному районі».

ливою жорстокістю щодо махновських повстанців. Цим загоном було заарештовано близько тисячі махновців, частина з яких була розстріляна. Таким же чином діяв загороджувальний загін Мелітопольського радянського ударного полку. Йому доводилося воювати проти загону анархіста Зубкова, котрий роззброював дрібні червоні частини, що втікали з Криму. У Північній Таврії загін Зубкова діяв до середини липня 1919 року. Дибенко, командував військових сил Криму та Північної Таврії, після падіння Маріуполя занепокоївся стосовно намірів білих відрізати червоний Крим від УСРР, а радянську Кримську армію — від армій Південного фронту. Водночас Дибенко наказує повітовим військкомісарам Бердянська й Мелітополя роззброювати махновців і віддавати їх під суд ревтрибуналу.

Надіслані до Мелітополя для прикриття Перекопу частини радянської Кримської армії, за наказом Дибенка, мали бути використані в боротьбі проти махновців. Однак в частинах Кримської армії наказ Дибенка був зустрінутий без особливого ентузіазму. Кримська армія складалася із селян-партизанів Північної Таврії та Криму і була близька за своїм духом до махновців, до ідей сепаратизму та свободи, ненавиділа продрозкладку.

Ще в травні—червні 1919 року поряд з терміном «махновщина» Троцький у своїх наказах залучив до політично-карального обігу тавро «добенківщина», що для Троцького значило приблизно те ж саме, що й «махновщина». Але, незважаючи на термін «добенківщина», солдати-повстанці Кримської армії не асоціювали свої настрої з особою «призначенця» Дибенка¹, якого вони не обирали і не поважали. У політзведеннях 14-ї армії повідомлялося, що Дибенко «любов'ю червоноармійців не користується і утримує свою владу за допомогою жорстоких засобів придушення». Він відрізнявся не лише жорстокістю, але й повною безпринципністю. Дивлячись крізь пальці на грабежі й погроми, що чинили його частини, Дибенко міг розстрілювати своїх солдатів за непоштиві вислови на свою адресу.

Командування Дибенка було нестійким, дух вільності та самодіяльності, підігрітий махновською агітацією, призводив до ізоляції командирів-«призначенців» від солдатів-повстанців. Бійці Кримської армії відмовлялися боротися проти махновців. Не випадково Антонов-Овсієнко попереджав, що «українські частини з інших армій, які всі вийшли з повстанських загонів, не підуть проти Махна». Бригади Георгія Ко-

¹ Про Дибенка як про політичного авантюриста йдеться у книзі В. Савченка «Авантюристи Гражданской войны» (М: АСТ; Харьков: Фолио, 2000).

чергіна¹ та Івана Федька, що прибули з Криму під Мелітополь, не виступили проти махновців, а навпаки, намагалися згуртувати махновців для оборони міста. Більше того, махновські агітатори мали в цих частинах співчуття, а червоні командири приймали окремі махновські загоми до складу своїх полків. Згодом, коли Дибенко прибув у Придніпров'я і виступив перед бійцями із звинуваченням проти Махна, прагнучи нацькувати солдат на махновців, солдати не давали йому говорити і заявили, що не будуть виконувати його наказів і перейдуть до Махна.

Тим часом Ворошилов призначив командувавцем Азовсько-Донецької ділянки фронту воєнспеца Олександра Круссера², котрий намагався стабілізувати фронт на лінії с. Новоуспенівка — місто Бердянськ. Щоб залучити махновські полки до оборони цієї ділянки, Круссер видав наказ, у якому мовилося, що всі «чесні революціонери» будуть залишені в радянській армії без різниці партійності, вказуючи на те, що «чутки про те, що нове командування буде переслідувати колишніх командирів, розповсюджуються шпигунами або негідниками». Мабуть, Троцького він зарахував до останніх. Але вже через три дні після цього наказу Круссер загинув при загадкових обставинах.

Уже 15 червня 1919 року білі (1-ша Кавказька козацька кінна дивізія) захопили ст. Синельникове та впритул наблизилися до Катеринослава. 11 червня 1919-го білі частини генерала Виноградова взяли Бердянськ, і загроза оточення червоних у Криму стала реальною. 22 червня червону оборону біля Мелітополя було прорвано, а група генерала Виноградова з'єдналася з білогвардійцями, які вдарили по червоній обороні з Криму.

На середину червня 1919 року в махновському районі склалася доволі оригінальна ситуація. Перебуваючи фактично поза законом, махновці зберігають свою внутрішню структуру, своїх обраних командирів, свої традиції та продовжують залишатися на фронті, незважаючи на арешти і переслідування частини лідерів махновського руху.

Командування 14-ї радянської армії при всій ненависті до повстанців і при наявності суворих наказів Троцького «по ви-

¹ Кочергін Георгій Анатолійович (1885—1937) — селянин Мелітопольського повіту. Ветеран Першої світової — ротмістр гусарського полку. З 1918 року — голова Мелітопольського революційного трибуналу, в Червоній армії командувач корпусу, бригади. У серпні—грудні 1919 року — полонений — заручник у махновців. У 1920 році — військовий комісар Мелітопольського повіту.

² Круссер Олександр Семенович (1893—1919) — із дворян, прапорщик. З 1917 року — більшовик. В 1918 році — командуючий 4-ю Українською радянською армією. В 1919 році — член ВУЦВК, секретар колегії Наркомвнудсправ УСРР, призначений командиром 3-ї бригади, 7-ї стрілецької дивізії.

коріненню махновщини», було змушене використовувати махновців. Білі, користуючись суперечками й безладдям на «махновській» ділянці фронту, вклинилися у глибокий тил. А червоне командування не знаходило сили для стримування наступу білих і було вимушене звернути увагу на махновців. Біля Гуляй-Поля червоні арештовували і розстрілювали махновців, у той час як біля Великого Токмака та Мелітополя вони приймали махновські полки до складу своїх регулярних частин. Солдати-червоноармійці відмовлялися виконувати репресії щодо махновців, і це змушувало червоних командирів «на місцях» ігнорувати накази Троцького.

Конфронтація з махновцями призвела до розвалу фронту і потягла за собою ряд поразок. Однак Троцький у черговому своєму наказі головними винуватцями поразок на Південному фронті знову назвав махновців, інкримінувавши їм «втечу з позицій», хоча в іншому своєму наказі Троцький вказує і на справжніх винуватців прориву білих — 18-ту армію, яку, за його словами, охопили розклад, шкурництво і паніка, що призвели до відступу «перед слабим супротивником».

В середині червня 1919 року Троцький святкував перемогу над махновцями. Він пишався тим, що зумів розбити Махна чужими руками. Білі, захопивши район Гуляй-Поля, позбавили Махна його соціальної бази та тилу і таким чином взяли на себе всі «турботи» по заспокоєнню повсталих волостей і знищенню небезпечної для єдності Червоної армії Повстанської армії Махна.

Ворошилов у телеграмі Троцькому повідомляв: «Махновія розбита Шкуро вщент, окремі махнята волають про захист і покровительство Радянської влади. Наша біда — відсутність регулярних частин, котрими необхідно замінити махновський фронт та ліквідувати залишки банд... Потрібна хоч одна регулярна дивізія для очищення всього Донбасу». Подвійна езуїтська мораль «першого червоного офіцера» дозволяла йому радіти з поразки вчорашнього союзника. Троцький у свою чергу повідомляв «нагорі», що махновці «підняли галас протесту проти хаосу і неподобств і вимагають переходу на становище регулярних частин». Це була чистісінька брехня, що в черговий раз використовувала формулу — «вимогою народу».

Створювалося враження, що на вимогу самих жертв їх розстрілювали за «розклад Червоної армії». Кілька тисяч полонених махновців в ешелонах на залізничних станціях очікували своєї долі. Троцькому так і не вдалося створити на основі ліквідованих українських армій боездатні уніфіковані частини. Солдати колишнього Українського фронту були приголомше-

ні розпорою з Махном і ліквідацією українського радянського війська, заміною своїх командирів воєнспецами. Вони не хотіли вже воювати за «московських комісарів».

Серед червоного командування розгорілася дискусія, яким чином використати махновців. Новий наступ білих, що почався 20 червня 1919 року, підштовхнув командирів Червоної армії до прийняття в свої частини махновських загонів, позаяк «вірні» червоні частини виявилися просто нездатними до оборони. Тим паче, що махновські командири, котрі залишалися на своїх місцях на фронті, виявили лояльність до командування 14-ї армії і готовність прийняти до своїх лав нових комісарів. Комбриги Червоної армії Кочергін та Лещенко намагалися створити з махновців міцну оборону на Мелітопольському та Пологівському напрямках.

Вже 23 червня 1919-го Ворошилов вирішив офіційно прийняти махновські загони до складу своїх частин. Начальник штабу махновців Білаш здав справи фронту на ділянці Ногайськ — Ново-Миколаївка, яку продовжували боронити 6 полків і 3 групи махновців¹ (близько 4 тисяч бійців, 100 кулеметів, 9 гармат, 2 панцерні поїзди). Здав Білаш червоним і частину махновської скарбниці (800 тисяч рублів), таким чином уникнувши арешту і залишивши за собою командну посаду в Червоній армії.

Разом з червоними на північ та захід відступили і махновські полки під командою Кириленка², Тохтамишева, Паталахи. Командири махновців Шуба і Платонов, котрі погодилися спочатку на підпорядкування Ворошилову, розстрілявши більшовиків і чекістів, що приїхали для їхнього арешту, оголосили війну Червоній армії.

Боротьба проти махновців обернулася ударом по українському селянству, ударом по демократії. Закінчився період співробітництва «з воєнних міркувань» між владою і селянством. Червона армія поступово втрачала риси свого початкового етапу, стаючи осереддям імперської тоталітарної держави. Втрата Радянською Україною своєї армії призвела до подальшого послаблення її державницьких функцій. Армія ставала кийком у руках більшовицького Центру — традиційно великодержавної Москви.

«Демон» чи «біс» революції Троцький був справжнім майстром у справі створення нових ворогів. Ще у 1918 році його наказ про роззброєння Чехословацького корпусу; наказ, що загрожував розстрілом за невиконання роззброєння, викликав

¹ Полки: 7-й Задніпровський, 8-й Груцький, 10-й Донський, 11-й Гнатівський, 12-й Новоспасівський.

² Відзначився при обороні Мелітополя та Катеринослава влітку 1919 року.

потужне повстання солдат Чехословацького корпусу. Влітку 1919 року Троцький спровокував Махна, вбачаючи в селянстві «реакцію», а в самоврядуванні — загрозу своєму пануванню. Українське селянство кидалося в жертву молохові революції.

Друга Українська радянська армія, яка складалася в тому числі з бригади Махна, за 6 місяців свого існування, за свідченням командуючого армією О. Скачка, жодного разу не відступала і довше зі всіх частин зберігала боєздатність у боротьбі з білими, і лише їй одній Південний фронт міг давати наступальні директиви. Незабаром Скачка було усунуто з командування армією за підтримку Махна. Скачка змінив бездарний, лакейської натури командир Ворошилов, а український зміст армії був назавжди втрачений.

Глава 15

«ЖИТОМИРСЬКІ СОЛДАТИ»

(19 червня — 30 липня 1919)

В роки Громадянської війни українські селяни називали «житомирськими полками» численні загони дезертирів Червоної армії та повстанців, котрі любили переховуватися від переслідувачів у полях стиглого жита. Вони громили державні склади, вбивали комуністів, розганяли владні установи та намагалися встановити по селах владу своїх отаманів.

Червоні частини з колишніх українських радянських армій влітку 1919 року були у стані повного розкладу, поступово скорочуючись за рахунок переходу на бік повсталих селян та дезертирства. Ворошилов у листі до Раковського повідомляв, що в «армійських штабах засіли п'яниці та саботажники», а «настрій кавалерії схожий на запорізький, у працівників Олександрівська — настрої махновський». Сокольников¹ повідомляв у Центр, що 13-та армія «здатна лише до розвалу чи поразки від першого серйозного неприємельського поштовху», що в армії «дух розпусти та сифілісу». В архівах зберігається безліч рапортів про відмови солдат 13-ї армії виконувати накази, про дезертирів, котрі волочилися у прифронтовій смузі, грабуючи та

¹ Сокольников (Бриліант) Григорій Якович (1888—1937) — один з організаторів РКП(б), в якій працює з 1905 року. В 1917 році — член виконкому Московської та Петроградської рад, член ЦК РКП(б). В 1918—1919 роках — член Реввоснаради 2-ї армії Східного фронту, 13-ї армії та 8-ї армії Південного фронту.

вбиваючи один одного, влаштовуючи «полювання та облави на комсклад та комісарів».

Більшовики практично вже не контролювали сільські райони України. Влада зберігалася лише в губернських та деяких важливих повітових містах, в районі розташування надійних радянських частин. На іншій території панували отамани та командири повсталих частин, виборні старости повсталих селян. Це був час повернення епохи Руїни XVII століття або гайдамаччини XVIII століття. Не в змозі контролювати територію, більшовики нагадували селянам про себе походами по селах каральних, чекістських, продовольчих загонів, розстрілами та реквізиціями, знищенням бунтівних сіл артобстрілами.

Наступ білих влітку 1919 року мав шалений успіх. Він був несподіваним як для Троцького, котрий ще в травні 1919-го розробляв похід на Європу, так і для Денікіна. В середині червня 1919-го білі зайняли Харків, Павлоград, Катеринослав. Причому в Катеринославі кіннота Шкуро заволоділа всім майном 2-ї Української радянської армії та 200 вагонами мануфактури.

Денікін, боячись розширення фронту та розпорошення військових сил, 20 червня 1919 року видав директиву, котра обмежувала дії Добровольчої армії на заході рубежем Дніпра, заборонивши просування білих частин в глиб України, аби не збільшувати лівий «український» фланг за рахунок Московського напрямку. Якщо на початку травня 1919-го сили білих на Україні склали 10 тисяч бійців, то на початок червня на фронті від Херсона до ст. Ракитна було вже 15 тисяч піших та 10 тисяч кінних білогвардійців. На цій дільниці білим протистояли 50—55 тисяч червоноармійців, переважно піхоти, при подвійній перевазі червоних у гарматах.

В середині липня 1919-го, захоплені переможним наступом і розгромом розкладеної Червоної армії, частини генералів Шкуро та Шиллінга, проігнорувавши наказ Денікіна не переходити на правий берег Дніпра, почали переслідування червоних на Правобережжі. Біла кіннота заглибилася на 200 верст в тил червоним і дійшла від Катеринослава до Знам'янки. 300 кубанських козаків несподівано заволоділи Херсоном, звідки втекли 2 тисячі бійців 58-ї радянської дивізії, що боронили місто.

Виходячи з реальності, що склалася на фронті, Денікін скасував директиву про обмеження руху на захід, наказавши утримувати Знам'янку і Херсон і по можливості просуватися до Єлисаветграда. На Лівобережжі білі взяли Полтаву і рухалися до Києва та Чернігова.

Відвідавши влітку 1919 року Катеринослав, Денікін заявив, що його не лякає і не хвилює спротив червоних в Україні,

а страшною для нього є «армія, що стоїть у нашому тилу» — армія селян-повстанців.

Селянське повстання за «вільні ради», за свободу торгівлі, за землю проти комун, проти назначенців, проти ЧК та продрозкладки охопило всю Радянську Україну. На боротьбу з цим повстанням було кинуте понад 50 тисяч солдатів Червоної армії, чекістів та карателів. Але вони не змогли ні придушити, ні навіть обмежити розповсюдження стихійного, розрізненого, без спільного керівництва, без будь-якої стратегії й тактики, часто і без зброї, селянського повстання. Неорганізовані, погано озброєні селяни протистояли регулярним полкам Червоної армії, але в цих полках лише страх перед розстрілом стримував бійців від повного розвалу. Повстанці нападали на потяги з вилами й косами.

В західних повітах Київщини і на Житомирщині діяв Повстанський ревком на чолі з Юрком Мазуренком (отаман Калитва) та отаманом Сатаною (начальник штабу ревкому). Повстанський ревком мав у своєму розпорядженні 4 повстанські селянські дивізії (отаманів Тютюнника, Дяченка, Григор'єва, Мазуренка). Ці дивізії, що склалися з 5—6 тисяч повсталих селян, взяли містечка Центральної України Фастів, Сквиру, Білу Церкву. Однак через наступ білих у кінці липня 1919-го «незалежники» — українські соціал-демократи, що патрунували Повстанський ревком, постановили припинити боротьбу проти всевладдя червоних диктаторів.

Юрко Мазуренко та його штаб були тимчасово заарештовані вояками Директорії УНР. Вже на території, що контролювала Директорія, до лав армії Директорії перейшов отаман Юрко Тютюнник — командир Київської повстанської дивізії. На місці Повстанського ревкому було створено Повстанський комітет (повстанком) на чолі з М. Петренком, котрий був лояльним до лідера Директорії Симона Петлюри.

Біля Сквири влітку 1919 року діяв загін колишнього комбрига Червоної армії Несміянова, що підняв прапор повстання та оголосив свою бригаду з колишніх червоногвардійців незалежною «Групою військ повсталих проти комуни». Поблизу сусіднього Василькова оперував загін отамана Гончара-Батрака. Радянські зведення повідомляли, що на південь від Києва радянська влада «скрізь відкинута, крім Черкас і Жаботина».

Отаман Зелений влітку 1919-го був господарем 15 повітів південної Київщини, створивши там свою незалежну республіку — щось середнє між гуляйпільським «вільним районом» та республікою УНР. З 12 тисяч своїх повстанців частину в 3 тисячі бійців отаман Зелений спрямував на Умань, яку вже взяли в облогу повстанці отаманів Клименка та Соколова, 2 тисячі

бійців та повсталий радянський кавдивізіон Попова в 300 кінотників. Невдовзі Умань опинилася в руках повсталих нащадків гайдамаків.

Ще один загін у 3 тисячі багнетів був направлений Зеленим на Лівобережжя України. 22 липня 1919 року частини отамана Зеленого захопили Переяслав та Пирятин на лівому березі Дніпра. Загони Зеленого з'єдналися з військом Директорії і спільними силами прорвали червоний фронт поблизу Жмеринки.

На південь від «Зеленої республіки» біля Чигирина та Знам'янки діяли отаман Чучупака та отаман Коцюра (Кашюра, Коцюр) — колишній командир полку Червоної армії. Отаман Коцюра зняв свій полк у 2 тисячі бійців з «антипетлюрівського» фронту і вивів його на Наддніпрянщину. На своєму шляху полк Коцюри громив ЧК, радянські установи і дрібні загони Червоної армії.

У Поліссі закріпилися отамани Струк, Мордалевич, Соколовський, об'єднані у місцевій Повстанській раді. Цю раду спочатку очолював Соколовський, а після його смерті — Мордалевич. Загони цих отаманів захопили містечка українського Полісся Чорнобиль, Горностайпіль, Димер.

На Поділлі, як повідомляли більшовицькі зведення, «влада не в силі відновити порядок у повітах». Повстанці зайняли Літин, Хмельник та інші містечка. Вінницю оточили 5 тисяч повстанців під керівництвом отаманів Юрка Тютюнника, Якова Шепеля, Ананія Волинця, Палія.

Поблизу Одеси повстали німці-колоністи, їхні загони (близько 10 тисяч бійців) рушили на Одесу. В Балтському, Ольгопільському, Ананьєвському повітах господарювали отамани Заболотний та Казаков (3 тисячі повсталих).

На Чернігівщині гримів отаман Євген Ангел, що створив повстанський загін «Лицарське козацтво Лівобережжя» (2—3 тисячі бійців). Ангел захоплював по чергову Конотоп, Ніжин, Бахмач, Прилуки. До його загонів ішли не лише селяни, а й червоногвардійці і навіть продагонівці. У східних повітах Чернігівщини в районі Глухова повсталі селяни, повиганявши назначенців, встановили «безвладдя» під керівництвом місцевих селянських анархістів. Сам губернський Чернігів 16 червня 1919 року зазнав нападу загону отамана Соколовського.

На Катеринославщині оперували отамани: Мелашко, Гладченко, Брова, Живодеров. У районі Костянтинівграда «гуляв» зі своїм повстанським загonom отаман А. Гулий-Гуленко.

На Полтавщині все змішалось внаслідок загального повстання селян та червоноармійців. У кінці травня 1919-го місцева ЧК розстріляла харизматичного лідера Переяславщини —

Хрустальова-Носаря, котрий ще у 1905 році був головою Петербурзької ради робітничих депутатів, а у 1917 році очолював Переяславську республіку та її раду. Його було знищено за контакти з отаманом Зеленим. Цією акцією ЧК був обурений червоний комбриг Богунський (керівник повстанців Переяславщини проти гетьмана, а пізніше — проти Директорії). Воюючи проти повстанців Григор'єва, Богунський відмовився виступити проти «незалежного більшовика» Зеленого, за що незабаром був розстріляний чекістами. Його бригада після звістки про розстріл Богунського повстала проти більшовиків під керівництвом комполка Лопаткіна та голови Золотоніського виконкому Грудницького. Бійці повсталі бригади вирушили з фронту на з'єднання із отаманом Зеленим, як вони заявляли, «для боротьби проти комуністів та євреїв».

Влітку 1919 року командування Червоної армії вирішило усунути «ненадійних та самостійних» українських повстанських командирів, що ще залишалися на боці більшовиків. Ці командири були небезпечні тим, що користувалися авторитетом та підтримкою серед бійців і мріяли про створення української армії. Більшовики намагалися покласти край таким мріям. У кінці червня 1919-го був отруєний комдив Боженко¹, якого його бійці звали «батьком». Перед тим, навесні 1919 року ЧК замордувала його дружину, і він погрожував «піти на Київ та розгромити місцеву ЧК». Політзведення доповідали про «самодурство» та «невідповідність» Боженка, радячи негайно змінити його та комсклад дивізії, «щоб зберегти дивізію і не повторити григор'євщини».

Заворушення відбулися і в славетній Тарашанській бригаді Червоної армії (командир Гребінка — колишній прапорщик, один з організаторів Тарашанського повстання проти гетьмана влітку 1918 р.). Бригада мала намір «піти на Київ для розправи з ЧК та призначеннями». Заворушення більшовикам вдалося пригасити мирним шляхом. Однак Гребінка, популярний на Україні повстанський ватажок-«батько», поранений у бою з денікінцями, був заарештований ЧК у шпиталі і розстріляний після зв'язаних катувань уже в московській ЧК. У серпні 1919 року в штабі червоного полку за нез'ясованих обставин був за-

¹ *Боженко Василь Назарович* (1869—1919) — повстанський ватажок Київщини. Робітник, у 1917 році — член Київської ради робітничих депутатів. Командир загону під час січневих 1918 р. виступів проти Центральної Ради. Влітку 1918 року очолював повстанський загін селян Київщини, командир Тарашанського полку Першої Української радянської дивізії. Брав участь у боротьбі проти військ Директорії та в захопленні Києва.

стрелений командир «Чортової» Новгород-Сіверської бригади Т. В. Черняк¹ — організатор партизанів Чернігівщини.

30 серпня 1919 року командир Першої Української радянської дивізії Микола Щорс², вірогідно, був убитий політкомісаром 12-ї армії Танхін-Танієвичем. Це сталося, очевидно, за наказом Троцького, який боявся популярності Щорса як «самостійника, противника регулярних начал, затятого партизана», «кар'єриста і ворога Радянської влади». Щорса було знищено ще й з метою уникнення повстання в Першій Українській дивізії, на що пізніше натякав С. Аралов³.

Ці вбивства селянських ватажків не були ні розслідувані, ні медично засвідчені, про них не було жодних повідомлень у радянській пресі. Груп Щорса, наприклад, був поспіхом вивезений з України і похований на міському цвинтарі в Самарі. Так злочинно розправився Троцький з українськими радянськими командирами, в яких йому привиділися новий Махно або Григор'єв.

Політзведення по 13-й і 14-й радянських арміях, повідомлення НКВС досить драматично змальовували становище в українському тилу й на фронті. В 13-й і 14-й радянських арміях спостерігався самовільний відхід бійців з фронту та відмова приймати бойове призначення серед комуністів. «Ліквідація Махна викликала в частинах обурення»; «...в бригаді Наумова солдати заявили, що будуть виконувати лише накази Махна і проти нього не підуть», «...в частинах обурення <...> селяни за Махна, за яким готові йти з вилами й косами»; «...настрій місцевих селян на користь Махна, кажуть, що Радянська влада його образила»; «...селяни кажуть, що армія відступає, а Махно прийде захищати їх». Особливо невдоволення селян було помітним у Київській, Катеринославській та Херсонській губерніях. Серед червоногвардійців відзначалося невдоволення призначеннями-комісарами.

До білих, захопивши з собою оперативні плани, перейшов начальник штабу 14-ї армії П. К. Мармузов. Військове фіаско

¹ *Черняк Тимофій Вікторович* (1891—1919) — повстанський ватажок, колишній вантажник, прапорщик часів Першої світової. У 1918 році — командир червоноармійців Новгорода-Сіверського, командир 3-го полку Української армії. З квітня 1919 року — комбриг Червоної армії.

² *Щорс Микола Олександрович* (1895—1919) — легендарний повстанський ватажок. Підпоручик Першої світової. В 1918 році — організував повстанський загін, з вересня 1918 року — командир Богунського повстанського полку, комбриг Першої дивізії. З березня 1919 року — командир Першої Української радянської дивізії — 44-ї дивізії. Загинув у серпні 1919 року.

³ *Аралов Семен Іванович* (1880—1969) — штабс-капітан часів Першої світової війни. З 1918 року — на командних посадах у Червоній армії, член РВР республіки. Влітку 1919 року — командуючий 14-ю армією, член РВР 14-ї армії.

«першого червоного офіцера» — майбутнього наркома оборони СРСР К. Ворошилова призвело до усунення його після місяця командування армією, яка перетворилася в небоєздатний, бездарний натовп, у якому «накази не виконуються», а настрої не лише рядових, а й командирів «махновські та григор'євські».

У політзведеннях відзначалася ідейна тяга солдатів Червоної армії до Махна, вказувалося, що такі симпатії характерні для всіх трьох українських радянських армій. Так, частини Першої Української армії, що стояли на Волині, «хвилювалися за долю Махна».

Командувач Українського фронту В. Антонов-Овсієнко у зв'язку з ліквідацією фронту «залишився без роботи» з тавром нікчемного керівника та вкрай поганого стратега. У своєму листі до Леніна у липні 1919 року, виправдовуючи провал кампанії в Україні, він писав: «З Української армії або українських повстанців було передано Південному фронтові: грудень 1918-го — бригада Федора Дибенка, січень 1919-го — бригада Токенджанца та два полки інтернаціоналістів, лютий—квітень 1919-го — бригада Махна, 9-та дивізія, залізничний полк, три полки з Криму, два полки та кінний дивізіон з бригади Покуса. В травні — на початку червня 1919-го — бригада 7-ї дивізії та бригада 5-ї дивізії, три полки кінноти, 2 панцерних потяги, 7 полків піхоти з Одеси — усього 54 тисячі багнетів та шабель, 104 гармати, 540 кулеметів, 12 панцерників, 5 панцерних потягів».

* * *

22 червня 1919 року денікінці прорвали оборону червоних біля Мелітополя, місто було захоплене частинами генерала Виноградова. Крим було відрізано від УСРР. Кримська радянська армія почала квапливо відступати з півострова. Понад місяць вона не отримувала зброї, набоїв, амуніції внаслідок рішення Троцького, котрий вбачав у ній партизанську вольницю на зразок махновської і прагнув вдатися до репресій щодо неї. Однак наступ білих перешкодив його намірам. Дмитро Ульянов, брат Леніна, та інші члени Кримського радянського уряду телеграфували до РНК, що Троцький «злоститься до ліквідації Кримської армії».

На початку липня Кримська армія, поповнившись загонами колишніх махновців, прибула до Миколаєва, де за постановою місцевого радянського виконкому командарма Дибенка і його штаб було заарештовано. Невдовзі Дибенко був усунутий від командування, а його армія була переформована у 58-му дивізію. Члени Миколаївського виконкому вказували,

що штаб Дибенка «воює з комуністами та місцевими військами, руйнує планомірну роботу».

Остання операція Кримської армії 14—16 липня 1919 року, що була проведена з метою звільнення Катеринослава від білих, успіху не принесла. Командир Катеринославської оборонної дільниці — матрос Живодер (середняк Кобеляцького повіту, учасник революції 1905 року, командир 2-ї бригади 5-ї дивізії Третьої Української радянської армії) пішов з фронту з частиною своєї бригади і почав громити радянські державні установи та ЧК. У вересні 1919 року Живодер приєднався до армії Махна і діяв зі своїм полком у Верхньодніпровському повіті, загинув у бою у вересні 1920 року.

Криза охопила не лише село й місто, Червону армію, але й лави більшовиків та владні структури УСРР. Влітку 1919 року КП(б)У стояла на межі розколу. Частина більшовицьких лідерів України — федералістів (Г. Лапчинський, Д. Мануїльський, П. Попов) критикували ЦК за «русотяпство» і нехтування інтересами України. Д. Мануїльський писав про уряд УСРР як про «гастролерів», котрі, побувавши в Україні кілька місяців, «на осінь повертаються до Москви». Він порівнював цей уряд з «нотаблями», котрих колоніальні власті залучають зі знатних туземців «для меблів» з чисто декоративними функціями. Федералісти закликали до незалежності КП(б)У від РКП(б), до «опори на місцеві сили», до союзу з боротьбистами, пропонували відродити Українську радянську армію, виступали за економічну незалежність УСРР. Вони мали можливість об'єднатися в блок зі всіма лівими силами України аж до махновців на основі боротьби проти централізації, призначенців, критики московського керівництва.

Але в КП(б)У переміг блок антиукраїнців-троцькістів, котрі всі сили кинули на придушення «самостійництва» та інакодумства, звинувачуючи федералістів у сприянні розвалу фронту і тилу. Перша конференція КП(б)У відзначила повний розвал зв'язку міста з селом, перетворення окремих сіл у «самостійні, самодостатні держави», вказуючи при цьому, що повстання на Правобережжі України відбуваються під націоналістичними гаслами, а на Лівобережжі — під анархістськими, в районі Одеси «мають бандитський характер». Конференція визнала, що гасла селянського повстання в усіх районах України мають «радянський характер» (Григор'єв — за «самостійну Радянську владу», Зелений — за «самостійну вільну Радянську Україну»), і в них беруть участь значні маси «найбідніших елементів» села.

В кінці червня 1919 року РНК УСРР створила внутрішній фронт проти повстанського руху. Керували цим фронтом особ-

ливо уповноважені від ЦВК і Ради Оборони. Проти 200 селянських повстань виділялося близько 70 тисяч солдатів при 300 кулеметах та 40 гарматах. Пленум ЦК КП(б)У та Рада Оборони розробили каральні заходи, котрі були в унісон вимогам Троцького про загороджувальні загони, концтабори, масові розстріли. Керівник Київської ЧК Семен Шварц — головний пропагандист терору — закликав за кожного вбитого комуніста знищувати 100 заручників. Ці заклики завжди перевиконувалися — тисячі понівечених трупів залишили чекісти, втікаючи з України влітку 1919 року.

ЦК КП(б)У направив 5 тисяч новобранців з Росії на боротьбу проти Григор'єва, позаяк солдати-українці були ненадійні. 6 серпня 1919-го Троцький телеграфував до Політбюро РКП(б) про необхідність якнайсуворішої чистки тилу на Україні. За його вимогою туди було спрямовано тисячу чекістів з Росії. Рада Оборони УСРР затверджувала повсюдно воєнопольові суди, систему заручництва, за якої на випадок селянського повстання всі заручники розстрілювалися.

* * *

В середині червня 1919 року Махно ще не міг оговтатися від недавніх подій. Він шукав нову тактику і новий шлях боротьби. Голова Олександрівського виконкому рад М. Гоппе та комбриг Дяченко в умовах облоги Олександрівська білими запропонували Махнові організувати спільну оборону Олександрівська. «Батько» із загоном у дві тисячі бійців увійшов до міста, але за вимогою Троцького переговори з Махном були перервані і махновцям було запропоновано негайно залишити місто. Махно пішов за Дніпро, де вирішив на свій страх та ризик самостійно зайняти ділянку антибілогвардійського фронту від Кічкаського мосту під Олександрівськом до Нікополя. Комбригові Дяченку, який був поряд на фронті, Махно заявив, що буде боротися проти білих, незважаючи на всі образи від більшовиків.

Поява «батька» на позиціях у кінці червня 1919-го, коли на фронті було досить тихо, призвела до того, що в його загін почати перебігати його колишні підопічні, які опинилися у складі 14-ї армії: кінний ескадрон Щуся (300 шабель), загони повстанців командирів Соловійова, Булгакова та ін. (разом до 700 багнетів), ардивізіон, панцерні потяги «Урицький» та «Свердлов» разом з екіпажами вкрай «лівих» матросів. Під Олександрівськом у Махна вже зібралось понад 4 тисячі бійців при 6 гарматах. Матроси Азовсько-Чорноморської флотилії, кораблі якої стояли в Олександрівську (3 кораблі з командою до 200 людей), перейшли у «відання» Махна.

Хоча махновська дивізія офіційно й припинила своє існування, окремі її полки у червні 1919-го влилися в різноманітні формування 14-ї армії. Так, до складу 7-ї дивізії увійшли колишні махновські полки Ударний, Маріупольський, 7, 8, 9-й — Задніпровські, 5-й — кавалерійський Черняка, Запасний. 58-ма дивізія складалася майже наполовину з махновців: кавалерійський загін Куриленка, 3-й полк. 3-тя радянська бригада Маслова 58-ї дивізії складалася на 60% з махновців. Те ж можна сказати й про 2-гу бригаду Захарченка, про бригаду ім. Леніна командира Чалого.

Частини Махна відбили спроби білих переправитися на Правобережжя і захопили Кічкаський міст. Однак Дибенко наказав махновцям залишити Нікополь та наступати на Синельникове. Є деякі згадки про те, що махновці готували замах на Дибенка, але з його усуненням з посади командарма необхідність у цьому відпала. Відставка Дибенка була наслідком сварки з його командиром-конкурентом Ворошиловим, до того ж не останню роль у цьому відіграли зневажливі вислови Дибенка про центральну владу та повний розклад у його частинах.

У той же час кіннота генерала Шифнера-Маркевича захопила ст. Верховцеву за 80 верст на захід від Катеринослава, погрожуючи тилам як червоних, так і махновців.

9 липня 1919 року загін Махна раптово залишає фронт і прямує у червоний тил, у Знам'янські ліси, знищивши по дорозі продагін, котрий грабував селян. Що вплинуло на рішення «батька»? Бажання помсти за розстріляних товаришів, прагнення грати самостійну і значну роль у долі України, надія допомогти селянам, котрих мордували більшовики.

Махно вирішив зробити з Херсонщини новий базовий район свого руху, однак тут уже був свій харизматичний отаман, і «батькові» довелося шукати з ним компроміс. Махно із загоном у тисячу шабель попрямував до села Верблюжки (велике село, яке було для отамана Григор'єва тим, чим було Гуляй-Поле для Махна) шукати зустрічі з отаманом. Але у Верблюжці отамана вже давно не бачили. В той час штаб та «армія» отамана знаходилися у селах Соснівка та Компанійка.

У липні 1919 року Махно та його жінка відвідали батьків Галини у с. Піщаний Брід. Але батько Галини Андрій Іванович сприйняв Нестора з невдоволенням.

Загони Григор'єва у червні 1919-го нараховували 3—4 тисячі повстанців. Тоді отаману ще вдавалося проводити гучні рейди, результатами яких були захоплення на кілька діб вузлових станцій Христинівка, Бобринська, Знам'янка. Проте досягнути такої могутності, як у середині травня 1919-го, Гри-

гор'єв уже не зміг. Більша частина селянства Херсонщини відмовила йому в підтримці. 14 червня 1919-го Григор'єв зробив спробу захопити Каховку, але його загін був ущент розбитий. Те ж сталося і під с. Дмитрівка 18 червня, і під ст. Помощна 3 липня 1919-го. Частина отаманів пропонувала Григор'єву повернутися до Червоної армії... Так, брат отамана Нечипора Григор'єва Олександр (член штабу повстанців) закликав до союзу з Червоною армією.

Ще за тиждень перед тим Махнові надійшли відомості про те, що поряд з Верблюжкою в повітовому місті Єлисаветград чекістами були заарештовані та кинуті до в'язниці анархісти й махновці. Махно вирішив звільнити їх. 10 липня 1919 року 500 вершників під керівництвом Щуся напали на Єлисаветград. Однак махновці так і не змогли взяти центр міста та тюрму з ходу, червоні оговталися і ударили у фланги наступаючих. Махновці відступили, розгромивши місцевий вокзал та агітпояг з Києва, розігнали міліцію. Наступний напад махновців 12 липня 1919-го був більш успішним, тюрму було взято, і всі політв'язні заарештовані відпущені. Однак закріпитися в місті і цього разу махновці не змогли.

Протягом кількох годин перебування у місті махновці лише встигли розгромити військові склади та поповнити запаси набоїв. Мешканці Єлисаветграда сприйняли цей напад махновців за напад григор'євців, котрі обіцяли «багатьох перерізати», а відтак озброїлись і вчинили сильний опір махновцям. За кілька днів до цього Єлисаветград уже зазнав нападу місцевих селян, але напад був також відбитий.

13 липня 1919-го махновці вийшли до села Компаніївки, навколо якого діяли загони григор'євців. Махно відправив для переговорів про військовий союз з Григор'євим Хому Кожу¹. Через дві години той повернувся з Григор'євим та начальником григор'євського штабу Бондарем. На зустріч з Махном Григор'єв приїхав на своєму автомобілі. Махно зустрів отамана Григор'єва з його «Універсалом» у руках і заявив, що хоча не зовсім з «Універсалом» згодний, але готовий до спільних дій і союзу. Протягом цілого дня йшли переговори, підсумком яких було утворення спільного фронту проти білих і проти червоних. Махно зрозумів, що отаман більш за все бажає битися проти червоних, а бажання воювати з білими або армією

¹ *Кожя* (Кожин) *Хома* — селянин з Юзівського району, анархіст. Починав повстанську діяльність у загоні Щуся. В махновських загонах — з грудня 1918 року, командир кулеметної команди. У 1919—1921 роках — командир махновського полку, бригади, кінної групи. З 1921 року — на еміграції, за іншою версією — помер у 1921 році в Україні.

УНР у нього помітно менше. Григор'єв навіть рекламував Махнові генерала Денікіна як прихильника Установчих зборів і борця «проти єврейського панування». Але під тиском Махна отаман пообіцяв битися з Денікіним, припинити єврейські погроми та антиросійську агітацію на Херсонщині.

Але свого слова Григор'єв не дотримав. Під час нових нападів його загонів на Олександрію та Єлисаветград було вбито близько 70 євреїв.

Через кілька днів після зустрічі Григор'єва з Махном до отамана прибув емісар від Петлюри з пропозицією про повернення отамана у склад армії УНР. Григор'єв написав листа урядові Директорії, в якому пропонував петлюрівцям почати переговори про військовий союз. Новий лист до Директорії УНР був уже підписаний і представниками Махна. В ньому повстанці пропонували військовий союз з Петлюрою на засадах самостійності України, народоправства та «радянського ладу» в Україні. В той же час повстанці не визнавали Директорії УНР та Трудового Конгресу України. Замість Директорії повстанці пропонували «тимчасову головну раду Республіки із соціалістичних елементів, які стоять на ґрунті радянської влади в незалежній Українській Республіці».

У ті ж самі дні до армії УНР приєднався загін Юрка Тютюнника, який привів Петлюри до 3 тисяч колишніх григор'євців.

На цей час отаман Григор'єв, оглядавшись після свого розгрому, мав «армію» до 3 тисяч селян-повстанців. Його підтримали й інші місцеві повстанські отамани Чайковський, Орлик-Дорошенко, Сагайдачний, котрі у червні-липні 1919 року нападали на Берислав, Каховку, Нікополь, ст. Долинську. Сам Григор'єв на добу вдерся у містечко Олександрію і тим перерізав основні залізничні шляхи у Центральній Україні.

Радянський розвідувальний бюлетень повідомляв, що червоні частини, вислані проти Григор'єва, ухиляються від боїв, пиячать та безчинствують, що «григор'євськими настроями заражені деякі члени партії <...>, а самі григор'євці громлять продзагони, роздаючи відібраний хліб, а також руйнують залізницю, загинаючи рейки за допомогою упряжі волів». До 10 тисяч червоноармійців, висланих проти Григор'єва, вели пасивну оборону, утримуючи лише вузлові станції та повітові міста.

Об'єднання сил передбачало те, що Махно ставав головою Повстанської ради спільної армії, Григор'єв — командувачем об'єднаного війська, а брат Махна Григорій — начальником спільного штабу. Григор'єв пообіцяв не допускати у військах єврейських погромів і заявив, що минулі погроми проходили без його відома. На нараді махновських командирів не все від-

бувалося так гладенько. Більшість махновських командирів висловилися проти цього союзу, запропонували розстріляти Григор'єва за єврейські погроми (7 чоловік — за розстріл, 4 — за союз). Махно виступив з пропозицією, що розстріляти Григор'єва «завжди можна встигнути», але необхідно приєднати його повстанців до себе. Після цього 9 чоловік підтримали «батька», а 2 — утрималися. Було вирішено, що Григор'єв виступить у напрямку села Плетений Ташлик для оборони району від наступу білих. Махно зі своїм загonom мав провести розвідку в районі Ново-Українка—Піщаний Брід—Добровеличка—Гладоси, звільнивши район від червоних частин.

Союз між «батьком» і отаманом тривав близько двох тижнів, протягом яких об'єднані сили здійснили напади на ст. Знам'янка, Олександрію, Помошну, зводячи нанівець спроби Червоної армії оточити і знищити повстанців. Двох повстанських ватажків багато що об'єднувало: те, що радянська влада призначила за їхні голови однакову винагороду — 500 тисяч рублів, те, що вони не довіряли один одному, прагнули один одного переграсти. Для махновців головним ворогом залишалися все-таки білі, котрі захопили Гуляй-Поле та «вільний район». Григор'євці бачили ворогів у «комісарських диктаторах», котрі заповнили їхній край продзагонами й карателями. Григор'єв часом заявляв, що не знайомий з програмою білогвардійців і тому не збирається з ними воювати. На фронті його загопи ухилилися від бою з білими, що дало останнім можливість оволодіти Єлисаветградом.

ГЛАВА В ГЛАВІ

Вбивство отамана Григор'єва

Тим часом Махно готував переворот. Він вважав, що Григор'єв воювати проти білих не буде, і до нього вже почали надходити скарги на отамана від селян, містечкових євреїв та й від окремих махновців. Отаман Григор'єв власноруч побив декількох повстанців із загону Махна, а одного повстанця навіть розстріляв за непослух. Махновцями були перехоплені білогвардійські кур'єри-офіцери з листом до Григор'єва від білого генерала Романовського, в якому йшлося про можливість союзу між отаманом і білими генералами. Допит офіцерів дав Махнові інформацію до тяжких роздумів. Можна було зробити висновок, що Григор'єв уже давно має таємні контакти з білими. Кур'єри-офіцери були вбиті самим Махном. Цей лист та свідчення офіцерів поставили

останню крапку у вирішенні проблеми двох вождів одного руху. Махно скликав нараду свого штабу та командирів, на якій одногосно було вирішено — негайно знищити отамана.

26 липня загопи Повстанської армії увійшли до великого села Сентове, що біля Єлисаветграда. 27 липня 1919 року за ініціативою Махна в селі Сентове було скликано з'їзд повстанців та селян Херсонщини для вироблення програми захисту «вільного району» від червоних та білих. За різними даними, на з'їзд зібралося від 2 до 7 тисяч повстанців і селян. Махно вирішив на цьому з'їзді усунути Григор'єва з посади командувача, оточивши своїми повстанцями центр села.

Першим з промовою на відкритті з'їзду виступив сам отаман. У ній він заявив, що головним ворогом селян є більшовики і в боротьбі з ними селяни не повинні гребувати навіть союзом із генералом Денікіним. Далі виступив махновець О. Чубенко, який звинуватив Григор'єва в симпатіях до білих, у «заохоченні» поміщиків, у грабунках кооперативів та в організації єврейських погромів. Оратор пояснив відступ Григор'єва від позицій біля села Плетений Ташлик змовою з білими генералами, про що свідчив лист, перехоплений махновцями. Чубенко назвав отамана «ворогом селянства» і «царським слугою».

Ця промова була перервана обуреними вигуками Григор'єва. Він вимагав доказів та припинення звинувачень. Для з'ясування справи і надання доказів Махно запропонував отаманові зайти до будинку штабу «для пояснень». У штабі «батько» накинувся на Григор'єва з вигуком: «Такі негідники, як ти, ганьблять усіх повстанців України, їм не повинно бути місця в лавах революціонерів!»

Розлючений Григор'єв вихопив револьвера, але Чубенко випередив отамана, вистрелив першим і поранив отамана в плече (в голову?). В лічені секунди Махно та його командири Лютий, Кожа, Білаш, Каретник, Чалий, Лепетченко відкрили вогонь, убивши охоронців Григор'єва і поранивши кілька разів самого отамана. Однак Григор'єв, незважаючи на поранення, все ж устиг вискочити на подвір'я і гукнути по допомогу. Але на подвір'ї його обступили Махно, Чубенко і Каретник й усі розрядили в нього свої револьвери.

За іншою версією, поранений отаман вибіг на двір, відстрілюючись. Але до нього під'їхав махновський кіннотник і завдав йому останнього удару шаблею. Шаблями були порубані і члени отаманського штабу.

Несподівано пролунали кулеметні черги над головами тих, хто зібрався на площі. Переляканий натовп учасників з'їзду розбігся, а махновці роззбрóїли декілька сотень григор'євців,

котрі виявляли непокору. Начальник штабу Григор'єва втік, скарбника отамана місцеві селяни забили камінням. Труп Григор'єва Махно заборонив ховати, і він довго валявся в яру за селом, ставши здобиччю вовків та здичавілих собак. Цей переворот закінчився майже безкровно, загинули в ньому лише 7 григор'євців включно з отаманом.

Колишній отаман Федір Мелешко у своїх спогадах твердить, що Махно вбив Григор'єва у с. Лозовому Олександрівського повіту.

Наступного дня з'їзд повстанців відновив свою роботу. Було схвалено вбивство Григор'єва і прийнято рішення про вступ його загонів (близько 3 тисяч чоловік) до махновського війська, яке переформувалося в Повстанську армію. Невелика частина повстанців не визнала Махна своїм командиром і вирушила у бік ст. Помозна. Але через п'ять дів цей загін був повністю ліквідований червоним військом.

У чаду того, що трапилося, Махно розіслав телеграму «Всім! Всім! Всім!», де повідомляв, що саме Махно вбив «контрреволюціонера і погромника» Григор'єва.

Глава 16

ПОВСТАНСЬКА АРМІЯ УКРАЇНИ ІМЕНІ БАТЬКА МАХНА (28 липня — 14 вересня 1919)

На кінець липня 1919 року махновські загоны контролювали північну частину Херсонщини від ст. Бобринська до ст. Знам'янка та від Ольвіополя до Новоархангельська. В селах Добровеличці, Компаніївці, Новоукраїнці, Гладосах махновські агітатори облаштовували «вільні ради» та формували повстанські загоны з місцевих мешканців. Район, зайнятий махновцями, був доволі важливим у стратегічному сенсі, тут перетиналися головні залізниці, котрі зв'язували усі частини України. Однак це ставило махновців під систематичні удари Червоної армії, котра прагнула вибити їх із стратегічних залізничних станцій. Одночасно білогвардійці, прагнучи прорватися в тили червоним та відрізати Причорномор'я, зіштовхувалися в запеклих двобоях з махновськими загонами.

Для боротьби з червоними та білими Махно 5 серпня 1919 року проголошує створення Повстанської армії, котра мала в найближчі дні сформуватися в селі Добровеличці на Єлиса-

ветградщині. Завданням цієї Повстанської армії було проголошено «звільнення трудящих України від усілякого поневолення» та боротьбу проти «буржуазії та її охоронців, радянських комісарів, членів каральних загонів ЧК, що роз'їздять по містах і селах, мордуючи трудовий народ, який не бажає підкорятися їхній свавільній диктатурі».

Кожний повстанець зобов'язувався затримувати та при будь-якому опорі розстрілювати на місці всіх цих представників «диктатури пролетаріату». Значне місце в махновському наказі № 1 відводилося питанням дисципліни: «пияцтво вважається злочинном», ставлення до місцевого населення — «чемне і товариське», «...в загонах підтримувати якнайсуворішу дисципліну». Махновцям заборонялося «під страхом суворої відповідальності» здійснювати всілякі самочинні реквізиції та конфіскації, а також замінювати у селян коней та брички без паперів начальника махновського постачання. В наказі по Повстанській армії підкреслювалося: «...серед нас не може бути місця особам, що прагнуть за спиною революційного повстанства до особистої наживи, до розбою чи пограбування мирного єврейського населення».

Тим часом, у липні 1919 року радянська влада утримувалася лише в Єлисаветграді, а у Єлисаветградському повіті тільки на деяких вузлових станціях та у прифронтовій смузі. Від Дніпра до Бугу за махновськими загонами на захід рухалися сотні возів біженців, котрі боялися помсти білих. Біженці переганяли корів, гурти овець і навіть кілька десятків верблюдів, захоплених у заповіднику «Асканія-Нова». Махновський похід нагадував велике переселення народів. До 20 тисяч біженців із «вільного гуляйпільського району» несли із собою на Правобережжя України дух волі та анархії.

Однак для місцевого селянства Херсонщини махновці були елементом прийдешнім, чужим. Селянам Правобережжя були більше до душі агітатори від Директорії чи агітатори отамана Григор'єва, тим паче, що в краї вже тривалий час діяли активісти українських есерів, українських соціалістів-федералістів, боротьбистів.

У цей же час до Повстанської армії вступили кілька десятків українських лівих есерів, котрі почали провадити в армії «культурну роботу» і в кінцевому підсумку перетягли з Повстанської армії до есерівських загонів частину колишніх повстанців-григор'євців. Махновці боронили Єлисаветградський повіт спільно з різноманітними селянськими загонами (до 5—6 тисяч повстанців), котрими керували українські есери.

Влітку 1919 року командування армії УНР досить проходно ставилося до махновської вольниці, часто-густо у своїх

зведеннях називаючи її «бандитською». За оцінками військових УНР на початок серпня 1919-го махновський рух охопив понад 50 тисяч чоловік, враховуючи біженців, однак озброєних і готових воювати повстанців було лише 5 тисяч піхоти та до 1,5 тисячі кавалерії при 35 гарматах без набоїв.

Троцький, дізнавшись про вбивство Григор'єва та про створення Повстанської армії махновців, несподівано вирішив використати її для прикриття Півдня України від наступу білих. Він запропонував дати нову оцінку останніх подій. Троцький почав стверджувати, що «Григор'єв шкодив Червоній армії через кар'єризм, жадібність, продажність. Цілком можливо, що Махно у всіх цих вадах не винний». «Серед махновців є чесні люди», — заявив нарком. Троцький закликав махновців відмовитися від «отаманства» та надати свої загоны у розпорядження командування Червоної армії.

Уряд УСРР у липні 1919 року також запропонував махновцям амністію за умови їхнього повернення до Червоної армії. Звернення Одеського губвиконкому містило твердження, що махновці «плоть від плоті трудового народу міста і села, не можуть бажати і допустити торжества царських генералів». Махновці ж, знаючи ціну обіцянок більшовиків, не поспішали об'єднуватися з Червоною армією та переходити під важку руку Троцького.

Втративши надію закрити махновцями дірки в червоній обороні, Троцький схилився до відходу червоних частин з Півдня України до Києва і до здачі південного заходу України білим. Проте Ленін наполягав на обороні Причорномор'я «до останньої можливості». Було вирішено відновити рух потягів через махновський район і звільнити цей район від повстанців шляхом оточення та знищення «махновських банд».

З 29 липня по 13 серпня 1919 року між червоними та махновцями розгорілися бої за вузлові залізничні станції Херсонщини. На ст. Помошна махновці розбили велике з'єднання червоних, захопивши дивізійну скарбницю, 45-та дивізія намагалася відбити Помошну, але невдало. Лише з підходом із Вознесенська загону 58-ї дивізії під командою колишнього прапорщика Петра Княгницького та загону «спартаківців» ст. Помошну було тимчасово захоплено, а головні сили махновських повстанців були оточені у с. Гладоси. Втім, це був лише тимчасовий успіх червоних. Прорвавшись до с. Піщаний Брід, махновці взялися громити червоні тили та радянські установи.

Частини білого Сімферопольського офіцерського полку на початку серпня 1919 року розпочали авангардні бої вздовж р. Південний Буг біля с. Баштанка.

10 серпня 1919-го ст. Помошну, Ново-Українку, Компаніївку займає каральна група Затонського, що прибула на кількох панцерних потягах з Києва до Херсонщини (полк кіївських курсантів, два полки матросів та червоногвардійців). Під час запеклих боїв за ст. Помошна Затонський на чолі карального загону чисельністю 120 багнетів захопив с. Піщаний Брід. Він вирішив покарати місцевих селян, котрі займалися тим, що пускали під укіс або зупиняли потяги і захоплювали майно, яке більшовики вивозили з Півдня України. За наказом Затонського було розстріляно голову місцевого ревкому, вчителя школи та ще кількох чоловік, у тому числі й тестя Махна — Олексія Кузьменка, колишнього писаря при жандармському управлінні.

За три тижні до своєї загибелі старий Кузьменко влаштував весілля своєї доньки Галини з «батьком» за церковним обрядом на батьківщині нареченої. Нестор Махно і багато його командирів прибули до села, де були накриті величезні столи, і селяни заздалегідь одяглися по-святковому. Село ще не бачило такого розкішного весілля, яке вирувало три дні. Однак це не завадило п'яним дядькам реквізувати майно радянського потяга, що проходив повз село. Серед трофеїв виявили й похідну касу 14-ї радянської армії. Почалася суперечка із сусіднім селом за здобич, однак Махно швидко її залагодив, розділивши добро за кількістю населення цих сіл.

Каральна акція Затонського у Піщаному Броді сильно вплинула на настрої Махна та його командирів, котрі ще думали про можливий союз із Червоною армією. Кінний полк Щуса знищив каральний загін червоних, з якого лише Затонському та п'ятнадцятьом бійцям удалося втекти до Вознесенська. Тоді ж махновцями вперше було розстріляно 16 полонених червоноармійців. «Батько», приїхавши на похорон свого тестя, побачив, що з горя збожеволіла його теща.

13 серпня 1919 року Троцький вирішив, що відрізаний район Причорномор'я вже не вдасться утримати силами червоних полків. Частинам 45, 47, 58-ї радянських дивізій було наказано об'єднатися у Південну групу під командою Якіра і готуватися до відступу на Північ України.

Паніка, хаос, дезертирство, розпач охопили робітників та червоноармійців Причорномор'я. В той час як більшовики відходили на північ, прагнучи вивезти з Півдня України якомога більше цінностей, махновці формували свою Повстанську армію як єдину захисницю народу від білогвардійців. Махно заявив, що тільки його армія продовжить боротьбу на півдні, навіть якщо вона і набуде «партизанських форм». Махновські агітатори, використовуючи ситуацію, що склалася, закликали

всіх, кому дорогі завоювання революції на Україні», не відступати з Півдня України за злочинними наказами Троцького—Якіра, а вступивши до Повстанської армії махновців, загоріти шлях білим на Херсонщину. Незважаючи на це, Троцький та керівництво УСРР оголошувалися махновцями зрадниками українського народу та революції.

13 серпня 1919 року комбриг 58-ї дивізії Кочергін наказав своїм частинам відступати з фронту біля Миколаєва на північ — на Вознесенськ. Водночас солдатам дивізії стало відомо про рішення Троцького залишити Південь України. Бійців, переважно мешканців степової України, обурювало це ганебне рішення про відступ без зустрічі з ворогом, який навіть був нездатний внаслідок своєї малочисельності завдавати значних ударів по червоному фронту.

Багато червоноармійців 58-ї радянської дивізії були солідарні із закликами Махна. На мітингах вони говорили про зраду військових спеціалістів та Троцького, про необхідність судити боягузів і обрати сміливих командирів, готових повести рішучий наступ на ворога. 15—19 серпня 1919 року в червоних частинах Півдня України відбулися події, котрі у значній мірі визначили подальшу долю Повстанської армії.

У ці дні на бік армії Махна перейшло близько 40 тисяч червоноармійців з гарматами і великою кількістю зброї та набоїв. Комбриг Кочергін, відчуваючи невдоволення колишніх махновців своєї бригади, віддав наказ заарештувати командирів колишніх махновських полків Калашникова¹ та Клейна² за те, що вони приймали у своїх частинах делегатів від Махна. Варто зазначити, що в 58-й дивізії (дивізії колишньої Кримської армії) ще з червня 1919-го діяло махновське підпілля, метою якого було перетягти всю дивізію до Повстанської армії Махна. У 58-й радянській дивізії махновські підпільники розповсюдили відозву Махна до червоноармійців, у якій зазначалося, що комуністи залишають Україну напризволяще. У відозві твердилося, що єдиною силою, яка захищає свободу трудящих України, стає Повстанська армія махновців, до якої переходять не лише червоноармійці, але й «частина справжніх комуністів».

¹ *Калашников Олександр* — гуляйпільець, колишній прапорщик, ветеран Першої світової. Секретар анархістської групи Гуляй-Поля. Командир 7-го Задніпровського махновського полку, командир Донецького корпусу Повстанської армії махновців, член оперативного відділу ради махновців. Загинув у бою в червні 1920 року біля Барвінкового.

² *Клейн Олександр* — робітник-гуляйпільець, єврей за походженням. З 1917 року — член анархістської групи, в 1919 році — командир полку, в 1920 році — командир махновської групи. Загинув у бою у серпні 1921 року.

У відповідь на наказ про арешт махновських командирів частини 7-го Задніпровського та Кубанського полків з 58-ї радянської дивізії 16 серпня 1919 року оточили штаб 1-ї бригади 58-ї дивізії в с. Новий Буг.

До повсталих приєдналися частини під керівництвом колишніх махновських командирів Дерменжі та Буданова¹. Цікаво, що колишні царські офіцери-военспеци зі штабу бригади, вирішивши, що їх оточили білі, поквапилися начепити офіцерські погоґи.

Взявши штаб бригади приступом, повсталі солдати стали вимагати розстрілу червоних штабістів, однак завдяки старанням комбрига Кочергіна було збережене життя всім командирам та комісарам бригади, у тому числі комісару Дибцю².

Червоні агенти у своїх телеграмах сповіщали Центр: «...частини бойового відділення Кочергіна з більшістю командного складу перейшли на бік Махна. Штаб захоплений махновцями. Кочергін важко поранений. Політком убитий», «частини 3-ї бригади перейшли до Махна... Весь район на північ від Миколаєва в руках повстанських та махновських банд».

На запит червоного командування, що діється у 58-й бригаді, махновці відповіли: «Бригади Кочергіна немає. Вона у повному складі перейшла у розпорядження головнокомандувача революції товариша “батька” Махна. Скоро доберемося до вас...»

Повстання розповсюдилося й на інші ділянки радянського фронту. 16 серпня 1919-го, коли радянське командування евакуювало на північ усі матеріальні цінності Миколаєва, кінний махновський загін Шуса захопив залізничний вокзал міста, намагаючись перешкодити вивозу майна і втечі солдатів з фронту. Останні дні радянської влади в Миколаєві знаменувалися єврейськими погромами, панікою, вибухами, стріляниною. Місто перебувало в облозі повстанців з навколишніх сіл. Висланий проти повсталих селян загін червоних був розгромлений.

Шусь і махновські агітатори влаштували мітинг у Миколаєві серед бійців 58-ї дивізії та матросів, закликаючи їх перейти до армії Махна. Матроси й частина червоноармійців вислови-

¹ *Буданов Абрам* — робітник з Луганська, анархіст з 1905 р. В 1918 р. — член «Набату», організатор повстанства в Україні. З Махном з травня 1919 р. — член махновської РВР та культпросвітвідділу, начштабу 1-го корпусу махновців. Репресований владою більшовиків у 30-ті роки ХХ ст.

² *Дибець С.* — анархіст-синдикаліст з 1905 року, 15 років жив на еміграції у США. Один із засновників російської анархістської газети «Голос труда», що видавалася у США з 1911 р. В 1917 році повернувся додому, з 1918 р. працював з більшовиками. Член ревкому Бердянська, червоний комісар. Після Громадянської війни — на відповідальній радянській роботі.

ли підтримку Махнові, розгромили штаб 58-ї дивізії та захопили частину міста. Миколаїв став новою ареною боїв між махновцями та червоними і загальних грабунків армійського майна червоноармійцями. Команди панцерних червоних потягів, що склалися з матросів, вирішили вивести потяги до району, що контролював Махно. Два панцерні потяги прибули на ст. Помошна, до Махна, а три інші потяги комуністи встигли підірвати, щоб не допустити подібного переходу.

Комдиву І. Федькові та М. Подвійському (колишньому наркомвоєнмору УСРР) вдалося досягти замирення сторін і продовження евакуації з Миколаєва. Однак на вимогу махновця Калашникова, солдати гарнізону Миколаєва відвантажили та відіслали армії Махна два вагони набоїв та мін. У цей же час до Махна перейшли вся кавалерія 58-ї дивізії, декілька полків 4-ї бригади 58-ї дивізії, котрі перетягнув В. Куриленко, частини 3-ї бригади 58-ї дивізії під командою Дяченка.

18 серпня 1919-го білі без значних перешкод захопили Миколаїв. 19—23 серпня 1919 року повстанці-червоноармійці на чолі з Калашниковим (його обрали комбригом повстанців, а Білаша — начштабом бригади) намагалися самостійно організувати оборону Півдня України з метою зашкодити наступові Денікіна. Однак панічна втеча червоної Південної групи Якіра, котрий, проігнорувавши наказ Реввійськради республіки, почав відступ, без бою здаючи міста білим, а також захоплення білогвардійцями Одеси зробили непотрібною систему махновської оборони.

24—28 серпня 1919-го повстанська бригада Калашникова, знявшись з фронту, йшла на з'єднання з Махном. 28 серпня нею було захоплено Помошну, де знаходилися ешелони з червоноармійцями та два панцерні потяги. До червоних прибула делегація від махновців з метою схилити їх до переходу на бік повстанців, щоб спільно боротися проти білих. Парламентарі, показавши членські квитки РКП(б), заявили, що вони є «справжніми комуністами», як «і сам батько Махно». Їм вдалося заволодіти настроями частини червоних бійців завдяки обіцянкам встановити в Україні владу «справжніх комуністів». Частина червоних перейшла на бік повстанців. Однак червоні командири віддали наказ почати боротьбу проти повстанців, і по махновцях почали стріляти з гармат та кулеметів. Наступного дня махновська кавалерія (до 5 тисяч шабел) оточила червоні частини і змусила їх капітулювати.

Деякі червоні частини були відпущені на північ. В кінці червня 1919-го бригада Калашникова (за різними даними — від 15 до 50 тисяч бійців включно з біженцями з Гуляйпільщи-

ни) приєдналася до Повстанської армії Махна. Лінія між Південним Бугом та Інгулом була охоплена загальним селянським повстанням.

У той же час частини Південної групи (45, 47, 58-ма дивізії) у 20-х числах серпня 1919 року почали відступати на Північ України у напрямку Голти та Бірзули. Їм ще треба було прориватися через ворожі фронти, позаяк Південна група опинилася в мішку. Відступаючи, червоні із Одеської групи захоплювали поранених і хворих махновців, які лежали по хатах у селах, і по-звірячому їх розстрілювали. З 1 серпня 1919 року почався загальний наступ армії УНР та Української Галицької армії проти більшовиків. У кінці місяця військо УНР підійшло до Києва, захопило Вапнярку, Умань, Бірзулу, Ольвіополь. Оточення червоних замкнули білогвардійці, захопивши Єлисаветград і підійшовши до Києва з Лівобережжя.

Командування радянської Південної групи поставило перед Махном вимогу — пропустити ешелони групи Червоної армії через ст. Помошна та контрольований махновцями район. Махно ж запропонував червоним два варіанти виходу із ситуації: роззброїтися, передавши всю зброю махновцям, а самим вийхати на північ, або ж самим увійти до складу Повстанської армії махновців.

Махно телеграфував Затонському, вимагаючи свого призначення на посаду командувача всіма радянськими військами, що ще залишилися на Півдні України, — Червоною армією Півдня України. Вірні радянському командуванню частини 58-ї дивізії були оточені у містечку Голта махновськими загонами. Після переходу всієї кавалерії до складу Повстанської армії в дивізії залишилось близько 4 тисяч бійців.

На раді червоних командирів більшість висловилося про те, що співчуває Махнові, як і більшість бійців дивізії, і воювати проти «батька» не буде. Від повної капітуляції перед армією Махна залишки радянської дивізії врятував Верблужанський полк колишніх григор'євців, котрі на знак помсти за вбивство свого отамана розпочали бій з махновцями. Це дало можливість частинам 58-ї дивізії вислизнути з оточення. Згадуючи події тих днів, Затонський стверджував, що не було впевненості в тому, що всі частини не перейдуть на бік Махна і не повірять своїм комісарів та командирів.

Деякий спротив махновцям учинив загін «спартаківців», що відступав з Миколаєва, але був розгромлений під ст. Помошною. Кілька тисяч червоноармійців з Одеси та Херсона під командою О. Хворостіна та О. Фельдмана були роззброєні махновцями біля Помошної і включені до складу Повстанської

армії Махна. Те ж саме відбулося і з Кубанським полком та загоном Ф. Анулова із 45-ї радянської дивізії.

Зазвичай після переходу червоноармійців до Повстанської армії Махна перед ними з великим піднесенням виступав сам «батько», котрий швидко завойовував їхні симпатії. У своїх промовах Махно підкреслював, що головний ворог народу у дану мить не більшовики, а білогвардійці.

Частина 47-ї дивізії, що пробивалися у напрямку Одеса—Бірзула—Христинівка, меншою мірою зазнавали махновського тиску, обійшовши махновський район із заходу. Здається дивним, але анархіст Мокроусов (командир колони 47-ї дивізії Південної групи в поході) відмовився від пропозиції Махна приєднатися до його армії, хоча в 1918—1920 роках сам активно критикував більшовиків.

Про зустріч з Махном залишив спогади командир одного з червоноармійських загонів Ф. Анулов. «Обличчя його, — писав Анулов, — було вкрай збуджене. Запалені очі. Засмагли губи. Погляд перебігав з одного предмета на інший. Рухи були нервові й поривчасті... Махно зовсім не був схожий на українського «батька». Він виглядав звичайним бійцем. Тільки хитрі сірі очі його говорили про силу волі й жорстокість. Звертаючись до мене, Махно почав промову, в якій громив комуністів, називаючи їх узурпаторами, душителями народної волі. Кричав, що комуністи тікають від Денікіна, залишають Україну. Клявся розбити Денікіна... Промова Махна була уривчастою, нервовою і недоладною. Однак говорив він з великим агітаційним піднесенням. Вірніше, кричав, а не говорив. Натовпу його промова, пересипана безліччю обіцянок, явно подобалася. Коли він закінчив, несподівано перервавши свій виступ криком «ура», натовп дико прокричав за ним кілька разів «ура»».

Багато біографів прагнули зобразити Махна гірким п'яницею, бо «батько» полюбляв чарку. Широко відзначалися перемоги, невдачі також заливалися горілкою. Махно міг випити дуже багато, траплялося, що після таких гулянок йому потрібна була допомога, щоб дістатися додому. Кілька разів ад'ютантам доводилося зв'язувати «батька» й силоміць укладати спати. Зате після перемоги командарм міг і власноручно похачувати героїв доброю горілкою. За його вказівкою пораненим щоденно видавали вино. Добре танцював, грав на гармошці. В паузах між боями в Гуляй-Полі влаштовувалися масові танці, у яких мали брати участь усі.

Командування Південної групи, виявившись безсилим у боротьбі з Махном, турбувало «батька» безглуздими наказами здати зброю та звільнити зайняті повстанцями станції. Махно від-

правив для переговорів з Якіром делегацію на чолі з анархістом Я. Алим, яка мала домовитися з червоними про спільні дії проти білогвардійців. Однак, остерегаючись гніву Троцького, Якір відхилив усі пропозиції Махна, залишаючи Повстанську армію Махна сам на сам з білим корпусом генерала Шиллінга. За іншими даними, Махно в телефонній розмові заявив Якірові: «Ви обманули Україну, а головне — розстріляли моїх товаришів у Гуляй-Полі, ваші залишки все одно перейдуть до мене, і тому я з усіма вами, особливо з відповідальними працівниками, чинитиму так, як ви з моїми товаришами у Гуляй-Полі, а потім будемо розмовляти про спільні дії». До 11 вересня 1919 року Південна група, залишивши махновський район, досягла Київщини.

Протягом першого місяця свого існування Повстанська армія України махновців, поповнившись червоноармійцями, повсталими селянами Херсонщини, григор'євцями, перетворилася у реальну військово-політичну силу.

Наказом № 2 (від 26/VIII 1919 р.) Махно поділив свою армію на 4 бригади, 3 кінних і 3 артилерійських дивізіони¹. Незабаром усі бригади армії були переформовані в корпуси. Загальна кількість бійців Повстанської армії досягла приблизно 25—30 тисяч. Структура військових підрозділів була типова: взвод—рота—батальйон—полк. Аналогічно і в кавалерії. Однак тактично армія відрізнялася. Як правило, попереду махновського війська ру-

¹ I Донецька бригада — полки: 1-й Таврійський, 2-й Азовський, 3-й Кримський, штаб — с. Гладоси, командир — Калашников.

II Азовська бригада — полки: 4-й Новоспасівський, 5-й Пологівський, 6-й Кримський, штаб — с. Піщаний Брід, командир — Бондарець, з 1/IX — командир Вдовиченко.

III Кримська бригада — полки: 7-й Таврійський, 8-й Олександрівський, 9-й Херсонський, штаб — с. Добровеличка, командир — Павловський.

IV Катеринославська бригада — полки: 10-й Гуляйпільський, 11-й Любичський, 12-й Бердянський, штаб — с. Добровеличка, командир — Гавриленко.

1-й кінний дивізіон — полки: 1-й Кубанський, 2-й Катеринославський, командир — Чермалк. 2-й кінний дивізіон — полки: 3-й Донський, 4-й Азовський, командир — Рибін. 3-й кінний дивізіон — полки: 5-й Катеринославський, 6-й Кримський, 7-й кулеметний, командир — Шусь.

Начальник армійської кавалерії — Агафонов. Командири артдивізіонів: 1-го — Сипливий; 2-го — Домашенко; 3-го — Найдюнов. Начальник артилерії — Морозов.

Начальник штабу Повстанської армії — Білаш, начальник постачання армії — Серьогін, начальник зв'язку армії — Дерменжі, начальник контррозвідки армії — Голик, начальник нових армійських формувань — Новиков, начальник залізничних військ армії — Куліш, начальник підривної команди армії — Губенко, начальник армійської артилерії — Морозов, інспектор кавалерії армії — Дорош, інспектор артпостачання армії — Данилов, начальник адміністративного відділу армії — Міндайлов, начальник військово-контрольного відділу армії — Хохотва, начальник культпросвітнього відділу армії — Волін.

халася кавалерійська лава з міцним центром та нечисленними флангами. За 200—400 метрів позаду рухалася колона основних сил: кавалерія та піхота на тачанках. Ар'єргард складала кавалерія, причому вершники іноді били нагайками візників тачанок, котрі відставали. В армії були органи постачання, зв'язку, штабні структури.

Цікаво, що близько 80% махновських повстанців були учасниками Першої світової війни і добре знали військову справу та всі премудрості бою. Махновські командири пройшли всю світову війну, дослужившись до старшин та молодших офіцерів російської армії, майже всі вони були георгіївськими кавалерами. Колишнім штабс-капітаном був Гавриленко, прапорщиками Петренко, Вдовиченко, Москаленко, колишніми унтер-офіцерами та фельдфебелями Павловський, Володін, Марченко, Нестеренко, Новиков, Шаровський та інші. Близько 50% були вихідцями з Катеринославщини, 22% — з Херсонщини та Північної Таврії, 8% — з Полтавщини. 80% Повстанської армії склали селяни, з них 41% був бідняками й батраками, 7% були раніше робітниками, 3% — міщанами. Армія налічувала 35 тисяч піхотинців, 8 тисяч кавалерії, 10 тисяч чоловік — обслуги, штабістів, постачальників, обозників. На озброєнні махновці мали до 1 тисячі кулеметів, 200 гармат, близько 12 тисяч тачанок та бричок.

Сворідним було ставлення махновців до колишніх командирів та комісарів Червоної армії, котрі перейшли на бік Махна. В махновських документах фігурують згадки про «справжніх», «вільних» більшовиків, котрі поділяли мету махновців. У радянських же джерелах вказується, що в серпні 1919 року командири й комісари Червоної армії розстрілювалися за наказом Махна. В дійсності деякі комісари хоча і загинули під час переходу радянських частин до Повстанської армії, але вони впали жертвами самосудів червоноармійців, а не підлеглих Махна. Ті комісари, за яких заступалися солдати (наприклад політкомісар 3-ї бригади 5-ї дивізії Губанов), навіть залишалися у своїх частинах. Що стосується червоних командирів, то ті з них, хто не згнівбив себе масовими каральними акціями і хто користувався повагою своїх солдатів, отримували право вільного вибору — залишити армію повстанців, як це зробили Фельдман, Дибець, Хворостін, або навіть залишитися на своїх посадах уже в армії Махна, не зрікаючись своїх переконань, як, наприклад, Полонський та Марков.

1 вересня 1919 року у с. Добровеличчі відбувся з'їзд махновських командирів і представників повстанців, який підсумував початкову діяльність по створенню Повстанської армії. Було знову обрано Військово-революційну раду на чолі з пов-

станцем Лашенком. Лашенко був тридцятирічним селянином-середняком Олександрівського повіту, у махновських загонах воював з 1918 року, був діячем махновської ради, розробляв практику побудови «вільних рад». До складу нової ради увійшли Махно, Волін, Вдовиченко, Білаш, Дерменжі, Буданов, Шпота, Хохотва, Калашников, Куриленко, Чубенко, Павловський та інші повстанці, усього 30 чоловік.

Командувачем Повстанської армії знову було обрано Нестора Махна, начальником штабу армії — Віктора Білаша. На з'їзді було вирішено вжити негайних заходів в армії з метою зміцнення дисципліни, а саме: вилучити з військових частин жінок без певного роду занять, заборонити пияцтво під страхом розстрілу. Армія отримала офіційну назву: «Революційно-повстанська армія України імені Батька Махна». Окрім того, що ця армія була погано озброєна, роздязнена, ненавчена, необстріляна, у ній майже зовсім були відсутні військові спеціалісти. Не вистачало також інтелігентів, котрі взяли б на себе організацію штабу, тилу, постачання, навчання, пропаганду та агітацію.

Напівстихийне виникнення Повстанської армії на основі кількох селянських загонів стало подією, що підтверджувала розрахунки анархістів на самоорганізацію та самодіяльність суспільних сил без вказівок з боку політичних партій, адміністрації, командування, інтелігенції. Фактично лише легендарна постать Нестора Махна як символ боротьби за волю об'єднала дядьків, котрі взяли до рук гвинтівки з найрізноманітніших міркувань. В особі «батька» селянська маса знайшла свого вождя і свій шлях.

16 серпня 1919 року кілька тисяч повсталих місцевих селян під керівництвом махновців та українських есерів вибили червоних з Єлисаветграда та Бобринця. Влада там на кілька днів перейшла до «вільної ради» під керівництвом есерів. Але вже 18 серпня місто захопила 5-та дивізія Добровольчої армії Денікіна.

З половини серпня 1919-го махновцям довелося вести безперервні бої з білогвардійцями, котрі наступали зі сходу. Вже 12—16 серпня білі опанували рубіж Черкаси—Золотоноша, а корпус Шкуро захопив ст. Знамянка і рушив на Кривий Ріг. Але 19 серпня загін генерала Склярова (2 білих козацьких полки) був розбитий біля ст. Помошна.

21 серпня махновці змусили білих знову відступити з Єлисаветграда. Махновці захопили на околицях міста велику кількість набоїв та панцерний потяг «Непобедимий». Але вже наступного дня повстанці змушені були залишити місто.

Білогвардійська преса у ті шалені дні відгукувалася про махновців так: «Воюють махновці добре — у цьому треба віддати їм справедливість. Це зрозуміло, бо вони знають — поща-

ди не буде. Обірвані, брудні, в більшості босі, майже завжди п'яні, вони в бою лізуть прямо на багнети і розстрілюються впригул». Генерал Яків Слащов свідчив: «Операції проти Махна були дуже складними. Особливо вдало діяла кіннота Махна, котра спочатку зовсім була невловимою, часто нападала на наші обози, з'являючись у тилу. Взагалі махновські війська відрізняються від більшовиків своєю боездатністю та стійкістю». Згодом Слащов згадував, що Махно вмів «швидко формувати і тримати в руках свої частини, вводячи навіть сувору дисципліну. Тому зіткнення з ним мали завжди серйозний характер, а його рухливість, енергія та вміння вести операції давали йому цілий ряд перемог над тими арміями, що з ним зустрічалися». Слащов зазначав, що факт відсутності у Махна будь-якої військової освіти створив легенду про вигаданого полковника німецького генерального штабу Клейста, котрий нібито консультував Махна і розробляв стратегію махновців. Білі не могли повірити в організаторські та військові здібності Махна.

Тогочасна більшовицька преса писала: «Дії Махна мають організований і плановий характер. Він є господарем Єлисаветградського повіту, і до нього стікається невдоволене селянство з усієї (Херсонської. — Авт.) губернії».

Михайло Омелянович Павленко (генерал армії УНР, командувач армії УНР у грудні 1919 — березні 1920 року) писав, що махновська «вольниця», як сила бойова, була на висоті тогочасних вимог.

Петлюрівські агенти так оцінювали махновську армію: «На узбережжі Чорного моря з'явився новий грізний для червоних ворог — анархіст Махно. Цей отаман спільно з іншими численними повстанськими загонами та відділами почав немилосердно нищити комуністів. Махно і повстанці натискували на 58-му дивізію».

У боротьбі з білими махновці застосовували різні хитрощі. Дружина Махна Галина одного разу пробралася до штабу білої дивізії, назвавшись дружиною офіцера, котра шукала свого чоловіка. У штабі білих вона зачарувала підполковника і дізналася про маршрут панцерного потяга «Непобедимий» та плани білих, після чого потяг було захоплено махновцями.

Селяни зустрічали білих хлібом-сіллю, запевняючи, що махновців поблизу немає, а вночі спільно з повстанцями вирізували безпечних денікінців. У ряді сіл розповсюджувалася версія, що махновців поблизу села десятки тисяч, після чого білі остерігалися просуватися далі.

В кінці серпня 1919 року махновці вели запеклі бої проти білих, щоб утримати ключову станцію Помошну та велике село

Баштанку (Полтавку). Спочатку під вогнем артилерії махновці залишили станцію Помошну з великими втратами (лише в полон тоді потрапили 400 бійців). 3—5 вересня 1919 року повстанці здійснили наступ біля с. Тальне, але результатом цього зухвалого наступу стало повне оточення Повстанської армії білими біля Помошної. Три махновські бригади штурмом заволоділи станцією і почали наступ на Єлисаветград, не дійшовши до нього всього 15 верст. В бою біля с. Костянтинівка махновці розбили козацький полк і захопили ст. Арбузинка.

В той же час армія Махна здійснила напади на Ольвіополь, Вознесенськ, П'ятихатки, с. Рівне. Махновські командири ніби не помічали, що перебувають у повному оточенні, все більше в ньому грузучи. Відсутність тилу і тилкових структур давала їм можливість широкого маневру. Окрім 5-ї білої дивізії, проти Махна було кинуте 4-ту білогвардійську дивізію, якою командував блискучий білогвардійський воєначальник Слащов. Загальне командування боротьбою проти Махна здійснював генерал Шиллінг.

На початку вересня 1919-го білі (група генерала Ангуладзе) штурмом оволоділи ст. Помошною, що утримувалася махновцями, та відкинули Повстанську армію до Ново-Українки. Але Махно вирішив силами трьох бригад відбити станцію. Під час невдалого штурму Помошної махновці зазнали великих втрат. І все ж наступного дня махновці на кілька діб знову захопили Помошну, розгромивши частини 13-ї дивізії білих та роти Литовського батальйону.

8 вересня 1919 року білі захопили с. Ново-Українка, а 9 вересня після важкого бою, в якому Махно втратив тільки полоненими 300 повстанців та 4 гармати, денікінці захопили ст. Арбузинку. Генерал Слащов відбив ще одну спробу Махна захопити Єлисаветград, хоча початковий відступ 5-ї дивізії призвів до загальної паніки в місті.

10 вересня білі вибили махновців із с. Добровеличка. 10—14 вересня 1919-го махновці продовжували контракувати білих вздовж р. Мала Красильна. І все ж 15 вересня білі прорвали лінію Помошна—Петрівка, вийшовши у глибокі тили махновців, після чого махновський фронт у 40 верст розпався, а махновцями було залишено містечко Новоархангельськ.

Махно з важкими боями вирвався з оточення. Він вирішив залишити небезпечний район ст. Помошної, бо Повстанська армія внаслідок 20-денних боїв з білими залишилася без набоїв та снарядів. Сам цей район з його густою залізничною сіткою ставив махновців під постійні удари панцерних потягів та мобільних загонів білих. Виходячи з небезпечного району, Махно підірвав свої п'ять панцерних потягів, бо в іншому районі,

де не було залізниць, вони були непотрібні. Біля Новоархангельська відбувся новий запеклий бій між махновцями та білими, після якого Махно відступив за р. Синюху і вирішив, що вона стане рубежем нової оборони.

Біле командування вважало, що перехід до оборони на велетенській ділянці фронту при нечисленності війська призведе до поразки, тому білим випадало лише наступати, розраховуючи на бойовий дух свого вояцтва та на паніку супротивника. Ця авантюристська стратегія, коли нападників було втричі менше, ніж тих, хто тримав оборону, дала збій уже через місяць. А поки що 12 вересня 1919 року генерал Денікін видав наказ про загальний наступ по всьому фронту від Дністра до Волги проти армій Леніна, Петлюри, Махна.

За бої проти Махна білим офіцерам та солдатам було вручено 109 георгіївських хрестів, а командир Сімферопольського офіцерського полку був представлений до звання генерал-майора.

Бої махновців проти білих 16 серпня — 14 вересня 1919 року надовго затримали наступ білих біля Помішної та Єлисаветграда і дали можливість частині Південної групи червоних уникнути повного оточення, а війську УНР зміцнити свої позиції на ділянці Умань—Балта й просуватися далі. В цих боях Повстанська армія Махна довела, що вона є важливою силою Громадянської війни в Україні і що її ігнорувати неможливо.

Глава 17

СОЮЗ ІЗ ПЕТЛЮРОЮ ТА ЗАМАХ НА ЛЕНІНА

(14—28 вересня 1919)

Відступаючи на захід, махновці розраховували досягти розташування військ Української Народної Республіки для того, щоб знайти нового союзника, здобути тили, можливість відпочинку для вкрай втомленої армії та надійне джерело набоїв і снарядів.

Ще в кінці липня 1919 року Махно відіслав своїх емісарів до голови Директорії УНР Симона Петлюри з пропозиціями воєнного союзу. Хоча махновська армія була ще далеко від Поділля, де українське військо боролось з більшовиками, перспективи дальшої боротьби вже були окреслені. З іншого боку, армія УНР також ще не розвинула свого успіху і намагалася використати для нього різноманітні повстанські загони в тилах червоних.

Махно вже у липні 1919 року при створенні своєї Повстанської армії думав про всеукраїнське селянське повстання, про союз із усіма антибільшовицькими та антиденікінськими силами. Але його емісари не знайшли тоді належного розуміння з боку урядовців УНР. У другій половині серпня 1919-го під час перемог Махна на Херсонщині і переходу на його бік червоних полків «батько» знову надіслав до Петлюри свого довіреного представника, члена ради — Хому Шпота з пропозицією укладення воєнно-політичного союзу з армією УНР. Цього разу махновського емісара адміністратори Директорії зустріли добре і пообіцяли допомогти махновцям.

Перед Петлюрою тоді вимальовувалася реальна перспектива наступу на Центральну Україну, і він шукав там опори в особі Махна та отамана Зеленого. Коли ж махновці перейшли річку Синюху, опинившись у Східному Поділлі, до «батька» прибули делегати від Петлюри, котрі пообіцяли воєнний союз, зброю та набої.

14 вересня 1919 року махновські полки увійшли до Умані, яку вже займала бригада січових стрільців з армії УНР. Махно відвідав Умань, а член махновської ради Шпота від'їхав до Кам'янця-Подільського для контакту з Центральним повстанським комітетом.

На ст. Христинівка було підписано воєнну угоду між махновськими емісарами і командуванням армії УНР про спільну боротьбу проти білих при збереженні незалежності кожної із сторін, що домовлялися, у політичній сфері. За угодою махновці мали отримати від армії УНР 700 тисяч набоїв та певну кількість амуніції. Отримано ж було лише 125 тисяч набоїв безкоштовно і за 50 тисяч було заплачено золотом. Річ у тому, що воякам УНР самим не вистачало набоїв, їхні частини були теж напівозброєні, а частину необхідної зброї, амуніції та набоїв доводилося везти з Румунії в обмін на цукор.

Махновці залишили в лазаретах армії УНР понад 3 тисячі своїх поранених та хворих бійців, котрі були розміщені у шпиталях Вінниці, Жмеринки і навіть перевезені до Галичини. Махновське військо за спільною угодою займало спільний фронт шириною 40 верст, глибиною 60 верст на схід від Умані, ставши між частинами січових стрільців та Волинською групою армії УНР.

20 вересня 1919 року у Жмеринці відбулося підписання політичної угоди та закріплення воєнних угод між командуванням армії УНР в особах Симона Петлюри і Юрка Тютюнника та махновською делегацією, очолюваною В. Воліним і О. Чубенком. Петлюра поставив умову махновцям не вести своєї анар-

хічної пропаганди в частинах армії УНР і на теренах, зайнятих військом Махна. Було також домовлено, що у разі спільної перемоги над білими махновцям буде виділено автономний Запорізький район у складі УНР для побудови там «вільного ладу» та «вільних рад». Виступаючи на засіданні Кабінету міністрів УНР, Петлюра виклав план об'єднання всіх українських повстанців під своєю орудою для боротьби за волю України.

21 вересня 1919 року в своєму наказі по армії Махно твердив: «Наше найближче завдання — розташувати свої частини і згрупувати їх таким чином, щоб були готовими до переходу в наступ на всьому фронті спільно з петлюрівськими військами, які до цього готуються найближчим часом».

Однак стосунки між Махном та Петлюрою не були безхмарними, мали місце гострі конфлікти та суперечності. Петлюра не забув ворожі дії махновців проти Директорії УНР у грудні 1918 року, однак прагнув використати військову силу Махна. «Батько» ж розраховував сам очолити визволення України й перетягти військо УНР на свій бік. Він був на піднесенні в результаті літніх успіхів у боротьбі з Григор'євим та червоними і гадав, що коли червоні полки приєднались до Повстанської армії, то те ж саме вийде і з полками Директорії.

Віктор Білаш, описуючи ці події під час перебування в радянській в'язниці, прагнув показати ворожість махновців до петлюрівців і цим нібито виправдати махновців в очах нової червоної влади. За його версією, Махно навіть планував убивство Петлюри, щоб після цього очолити його армію. Для цього, за даними Білаша, було створено терористичну групу, яка, однак, не наважилася здійснити замах через добре поставлену охорону головного отамана. Так чи ні це було — тепер судити важко...

Напевне ж відомо лише те, що махновські агітатори проникли в розташування частин армії УНР, і в лавах петлюрівців були навіть такі, хто перейшов до махновців. Махновський культпросвітвідділ видав тоді листівку «Хто такий Петлюра?», в якій головний отаман Петлюра критикувався за «буржуазність» і «продаж України французьким та англійським капіталістам».

Контррозвідка армії УНР доповідала Петлюрі про махновську пропаганду та злочинні наміри Махна. Вона зображала махновців, як «голоту», як «безробітних пролетарів, безпорадних у битвах», таких, які «грабують найбільш заможних селян». Апарат пропаганди Петлюри зображав махновців бандитами з «розперезаними інстинктами», що відігравали лише руйнівну роль для України. Від Махна до армії УНР перейшла частина колишніх григор'євців. Розповсюджувалися чутки про підготовку Махном перевороту в армії УНР. З іншого боку,

серед махновців ширилися чутки про те, що Петлюра домовився з білими, аби знищити Повстанську армію.

Однак, попри всі непорозуміння, махновська армія в оперативному відношенні мала узгоджувати свої плани з Генштабом армії УНР і фактично договір між петлюрівцями та махновцями в подальшому не був розірваний. Апарат армії УНР брав на себе постачання махновської Повстанської армії набоєм, амуніцією, медикаментами. Щоб налагодити всі ці питання, на 26 вересня 1919 року було призначено зустріч Петлюри і Махна в Умані. Але ця зустріч не відбулася. Махно не зміг приїхати, позаяк почався наступ білогвардійців на його ділянці. Вагон Петлюри простояв на станції Умань увесь день, але прорив білих на Умань змусив його виїхати до Христинівки.

Махна здивувала позиція галичан, котрі фактично відкрили шлях білим у махновські тили. Не знаючи всіх тонкощів стосунків командування Української Галицької армії з командуванням армії УНР, Махно своє ставлення до галичан розповсюдив на всю армію УНР. Через деякий час частини УГА перейшли на бік Денікіна, причиною чого було прагнення воювати проти більшовиків і повне виснаження через епідемію тифу та втрати в боях.

20 вересня між махновцями і білими почалися нові бої за села Рогове та Крутеньке. 21 вересня 1919 року білі частини генерала Слашова (13-й, 34-й полки, Сімферопольський, Козачий, Таманський полки, загони генерала Склярова) почали загальний наступ проти армії УНР на махновській ділянці фронту. Генерал Слашов планував оточити всю армію Махна в Умані силами загону генерала Склярова, Сімферопольського та 2-го Таманського полків, полків 13-ї та 34-ї піхотних дивізій. 23 вересня загін Склярова захопив Умань, вдаривши по тилах махновців.

Білі захопили с. Перегонівку, однак після запеклого бою змушені були відступити і відійшли на лівий берег річки Ятрань. Протягом наступних трьох днів денікінці з великими труднощами відбивали шалені контратаки махновців.

25 вересня 1919 року 1-ша махновська бригада почала наступ біля села Крутеньке, примусивши білих утікати. Відійшовши на схід, денікінці перегрупувалися і вночі рушили на махновців, сконцентрувавши свої основні сили біля с. Перегонівка. 1-ша махновська бригада тримала лінію оборони від с. Коржовий Кут до с. Перегонівка, 2-га бригада — від с. Перегонівка до с. Краснопілля, 4-та бригада утримувала фронт південніше Краснопілля, а 3-тя бригада була у резерві. 26 вересня на всіх ділянках фронту армії УНР почалися запеклі бої з денікінцями. Волин-

ська група петлюрівців змушена була відступити до Тульчина, а січові стрільці відкрили білим шлях на Умань. Після того, як загін генерала Склярова захопив Умань, махновська ділянка фронту опинилася в цілковитому оточенні ворога.

Опинившись у «казані», махновці почали готуватися до прориву і рейду великої маси кавалерії по тилах білих. Передбачалося, прорвавши фронт білих, вийти до Дніпра, не вступаючи у великі бої. З цією метою було наказано всім повстанцям ознайомитися з кавалерійською службою та пересадити повстанців на вози або на коней.

Близько четвертої години ранку 26 вересня 1919 року білогвардійці вдарили махновцям у фланги. Оточуючи повстанців, денікінці не потурбувалися про свій тил, позаяк вважали, що махновці не зважаться на серйозний наступ. Близько восьмої години бій досяг своєї кульмінації. За зброю взялися і штабні махновці, і цивільна обслуга. Махно в ранковому бою участі не брав, бо ще раніше вирушив із загоном у тил білих. Від несподіванки білі почали відступ.

Вийшовши в тил махновським частинам, білі самі оголили значну ділянку свого фронту, чим негайно скористалися махновці. Раптом з'явився сам Махно і вдарив по флангах білих. Махновці перегрупували свої сили і спрямували їх на с. Вільшанку.

27 вересня 1919-го о другій годині ночі махновці підірвали велику кількість морських мін, прагнучи полегшити свій обоз. Цей вибух став сигналом для загального наступу махновців. Кіннота 3-ї бригади-корпусу увірвалася до Умані, вщент порубавши білий гарнізон загому генерала Склярова. На південній ділянці 4-та бригада-корпус блискавично розгромила прибулі з Одеси батальйони колишніх гімназистів, захопивши кілька тисяч полонених. Однак частини 1-ї та 2-ї махновських бригад-корпусів, вистрілявши усі набої, відступили на правий берег Ятрані. Наступ на с. Перегонівку був зупинений шаленим кулеметним та артилерійським вогнем білих, котрим вдалося захопити махновську артилерію. На 9 годину ранку 1-ша та 2-га махновські бригади-корпуси опинилися в оточенні.

В махновському таборі почалася паніка, всі резерви були кинуті в бій, однак вороже кільце продовжувало звужуватися. Проте Махно й не думав про відступ. Він з'явився на передовій лінії зі своєю «чорною сотнею» (300 шабель), вдаривши у фланг білим. Присутність «батька» в самому пеклі бою піднесла військовий дух повстанців. Зібравши їх в єдиний кулак, Махно вривався в саму гущу білих, що наступали на с. Перегонівку. Денікінці відступили на східну позицію біля села і згодом, перегрупувавшись, знову атакували. Махновці знову по-

чали відступати, але тут підійшла їхня кавалерія, яка вдарила на білих, примусивши їх до втечі. Тепер денікінці самі опинилися в оточенні махновської кавалерії.

Кілька груп білих змогли вирватися з оточення, але Махно з «чорною сотнею» кинувся їм навперейми. Кілька разів у ході бою «батькові» доводилося міняти вбитих під собою коней, він виявив незвичайну сміливість, реакцію і блискавичність у прийнятті тактичних рішень. Після 12 верст відступу більша частина білих була оточена біля р. Синюхи, і майже всі вони були порубані махновцями, були знищені більша частина Сімферопольського офіцерського полку, 2-го Феодосійського полку, 51-го Литовського білогвардійського полку, Керченського полку, а частина солдат Пластунського та Лабінського полків здалися. Білі втратили вбитими, пораненими й полоненими від 5 до 10 тисяч чоловік, половину яких склали офіцери.

Так, частина Сімферопольського офіцерського полку (близько 100 офіцерів) спочатку піддавалася атакам кавалерії махновців, а потім, притиснута до р. Синюхи, була розстріляна махновською артилерією. Взагалі у боях проти махновців Сімферопольський полк втратив близько половини свого складу — 650 вбитими та пораненими.

Після перемоги під Перегонівкою тил білих виявився відкритим, внаслідок чого махновці могли б ударити по фронтових тилах білих на північ від Умані, чим допомогли б Петлюрі, а потім уже разом з військом УНР розвивати наступ.

У 1920—1921 роках Махно не раз згадував про свого союзника Петлюру, намагаючись координувати спільну боротьбу і залучаючи петлюрівських селянських отаманів до воєнного союзу. У червні 1921 року у своїй новій «Декларації» Махно поставив завдання махновцям — об'єднатися у вільний союз з петлюрівцями та використовувати їхню підпілля для своєї боротьби в Україні.

ГЛАВА В ГЛАВІ

Замах на Леніна

Усе почалося з того, що анархіст Вітольд Бжесток, за походженням поляк, чоловік Марусі Никифорової, вирішив не на словах, а на ділі почати боротьбу проти диктатури більшовиків. Навесні 1919 року в Москві, де мешкав Бжесток, уже не було бойових анархістських груп, які б боролися зі зброєю в ру-

ках проти уряду Леніна. Тому Бжесток вирішує створити й очолити збройне анархістське підпілля. Зібравши чоловік з десять, переважно молоді, анархістів-екстремістів, він випустив листівку до 1 травня 1919 року із закликом поквитатися з більшовиками за загублену волю. Однак для боротьби необхідні були великі гроші, зброя і головне — надійні та віддані ідеї люди. Всього цього у Бжестока в Москві не було. Наприкінці травня 1919 року Бжесток прибуває в Україну до Махна, де знаходить зброю, гроші, однодумців та... кохання — Марусю Никифорову.

Бурхливі події, пов'язані з початком походу Троцького проти Махна, захопили Вітольда й Марусю. Значний вплив на анархістів справив розстріл червоними членів махновського штабу. Махно, котрий був до цього налаштований проти збройної боротьби з більшовиками, дізнавшись про деталі розстрілу, закликав анархістів до помсти — вбивств головних винуватців трагедії — Троцького, Раковського і П'ятакова. «Батько» дав Бжестоківі та його однодумцям з махновської контррозвідки значну суму грошей (близько 500 тисяч) на організацію підпілля та помсти.

Анархісти з групи Ковалевича—Соболева спробували ліквідувати у Харкові Троцького, Раковського, П'ятакова. Але їх переслідували постійні невдачі. Спочатку всіх трьох більшовицьких бонз не було у Харкові, а потім і сам Харків був захоплений білими. Було вирішено перенести терористичну діяльність до Москви, щоб ліквідувати Леніна та його «міністрів» як головних винуватців трагедії в Україні. Бжесток обіцяв своїм однодумцям, які вирушили до Москви, приїхати до Москви із 40 мільйонами рублів у кишені, однак спочатку разом із Марусею та її загоном Бжесток вирішив організувати вбивство Денікіна, котрий прибув до Криму.

Але й тут на анархістів чекала невдача. У Севастополі Вітольд і Маруса були впізнані і за вироком суду повішені у вересні 1919 року.

У Москві ж прибули з України анархісти Соболев і Ковалевич створили підпільну організацію, до якої увійшли близько 20 бойовиків з України, 18 латишів з анархістських груп «Лесне» та «Аусма» і до 40 мешканців Москви із Союзу анархістської молоді та різних організацій анархістів, максималістів, лівих есерів. Теоретиком та лідером анархістів підпілля став Казимир Ковалевич — член ЦК Всеросійської спілки залізничників, організатор московських залізничників. Цими людьми було створено «Всеросійський повстанський комітет революційних партизанів» або, як він ще називався, «Комітет

анархістів підпілля». Цей комітет мав тісні зв'язки з Махном та «Набатом».

Так, Ковалевич раніше неодноразово навідувався до штабу Махна за грішми та вказівками. Петро Соболев керував бойовою групою підпільників, учасників усіх бойових виступів. Один із заарештованих Московською ЧК підпільників охарактеризував Соболева як людину надзвичайної хоробрості, здатну «індивідуально багато повернути». Підпільники почали з агітації широких мас. Лідери підпільних анархістів у своїх листівках писали: «Нині для мас зрозумілі два імені: більшовики й Денікін. Треба популяризувати третє — Повстанський штаб. За цією третьою силою, революційною силою, буде все...» Тиражами 13—15 тисяч примірників анархісти підпілля видавали листівки «Правда про махновщину», «Де вихід?», «Зволікати не можна», «Повідомлення», «Декларація», а також надрукували 2 номери газети «Анархія» (тираж 3 тисячі примірників). Ці видання розповсюджувалися серед робітників-залізничників Москви.

Для розгортання своєї діяльності анархістам потрібні були великі гроші. Експропріації радянських установ липня-серпня 1919 року дали близько 5 мільйонів рублів («екси» в Тулі, Іваново-Вознесенську, Москві). Підпільники, маючи в розпорядженні ці кошти, вирішили створювати місцеві організації в Тулі, Брянську, Іваново-Вознесенську. Яків Краснокутський та Марк Мрачний вирушили для організації підпілля на Урал і до Сибіру, Олександр Курбатов — до Самари, анархіст «Володя» — до Глухова.

Цікаво, що в кінці червня 1919 року в Москві були заарештовані всі делегати з'їзду анархістської молоді, через місяць їх випустили, і декілька чоловік пішли до підпільників. Максималісти серед підпільників створили свою дружину (50 бійців), що готувалася для поїздки до армії Махна. Але події в Гуляй-Полі затримали їх у Москві.

Варто зазначити, що у складі організації анархістів-підпільників були досить колоритні постаті: Іван Приходько (Хлібнийський) — помічник начштабу 48-ї радянської дивізії, Михайло Тямін і Марк Мрачний — працівники Наркомосвіти Радянської Росії, Попов — колишній командир Кримського дивізіону на Царицинському фронті, Донат Черепанов — до революції аспірант-юрист, член ЦК партії лівих есерів. Двоє з підпільників пробралися до комуністичної партії для добування цінної інформації.

«Анархісти підпілля» підготували і здійснили найбільш грандіозний і кривавий терористичний акт в історії Громадянської

війни — вибух штабу Московського комітету більшовиків. Цей вибух, котрий був організований для страти Леніна, було здійснено махновцями в ім'я Махна та його повстанців.

25 вересня 1919 року о 9 годині вечора «анархісти підпілля» кинули потужну бомбу в приміщення Московського комітету більшовиків у Леонтіївському провулку, де зібралось понад 100 партійних лідерів. Анархісти гадали, що на засіданні присутній Ленін, але він на півгодини затримався, що, можливо, і врятувало йому життя. Від вибуху загинуло 12 чоловік, у тому числі голова Московського комітету партії В. Загорський. Отримали поранення 55 чоловік, зокрема М. Бухарін, Є. Ярославський та інші.

Невдовзі у своїй листівці анархісти оголосили, що цей вибух був актом помсти за розстріл махновського штабу. «Смерть за смерть! Черговим питанням підпілля є організація динамітної боротьби з режимом Раднаркому і ЧК та організація масового руху», — заявили підпільники.

На 6—7 листопада 1919 року анархісти планували вибух Кремля та центральної ЧК. Але за кілька днів до цього Московська ЧК натрапила на слід анархістів підпілля. У перестрілці з чекістами на московських вулицях загинули лідери організації Ковалевич та Соболев. 5 листопада 1919-го чекісти оточили дачу в Краскові під Москвою, де знаходилися центр «анархістів підпілля», друкарня і майстерня вибухівки. Після двогодинної перестрілки між чекістами та захисниками дачі анархісти, бачачи безвихідність ситуації, підірвали дачу. Від вибуху загинули шість анархістів, у тому числі виготовлювач бомб Азов та скарбник організації махновець Глазгон. 60 пудів динаміту, котрі були призначені для Кремля, вразки рознесли дачу анархістів.

Незабаром ЧК заарештувала та розстріляла й інших анархістів підпілля: Ценціпера, Попова, Домбровського, Гречанникова, Хлібнийського, Ісаєва, Восходова, Ніколаєва. Було заслано до Сибіру і там убито Доната Черепанова. Після арештів анархістів у листопаді 1919 року «Всеросійський комітет революційних партизанів» припинив своє існування. На допитах у ЧК анархіст Барановський твердив, що коли б між Махном та більшовиками була досягнута нова угода, тоді анархісти припинили б терор проти більшовиків.

Але на окупованих білими теренах України, у Києві, Харкові, Одесі восени 1919 року анархісти-комуністи та «набатівці» вели підпільну боротьбу проти білих у союзі з підпільниками-більшовиками.

Після перемоги біля села Перегонівка махновці вирушили в тил білогвардійців, котрі не мали жодного великого з'єднання на шляху Повстанської армії, щоб зупинити Махна. Шляхи на Катеринослав, Одесу або Київ були відкритими.

В оперативному махновському зведенні зазначалось, що «офіцери втікають у ліси, а поле засіяне трупами та погонами від Умані до Кривого Рогу!» Відзначалось також, що «розвідка наша, вислана у напрямку Олександрівська, П'ятихаток, Катеринослава, до цього часу ворога не знайшла».

Серйозною помилкою командування частин армії УНР було те, що вони не вирушили в глиб України разом з Махном, не скористалися проломом, влаштованим махновцями, а обмежились у своїх діях проти білих лише обороною.

28 вересня 1919 року махновські командири і члени махновської ради на своїй нараді вирішили повертатися до рідного Запоріжжя і цим почати третю анархістську революцію по всій Україні, розіславши в усі сторони країни своїх агітаторів та організаторів для всенародної підтримки махновського руху. «Катеринославщину вважати базою Повстанської армії та революції», — вирішили махновські лідери. Культпросвіт махновців мав негайно скласти програму третьої анархореволюції — «Декларацію махновців» і віддрукувати й розповсюдити серед селян відозви із закликом до загального повстання.

Починаючи похід на схід, махновські частини вишикувалися в каре на 40 верст за шириною наступу. Армія Махна була розділена на три групи, котрі рушали у тил білих, перебуваючи на відстані 30—60 верст між собою, маючи постійний зв'язок і таким чином займаючи 90—120 верст фронту.

Ліва колона махновців, яка складалася з піших полків 1-го Донського корпусу (командир Калашников), за стратегічним планом, що розробили Махно та Білаш, мала пройти 320 верст у напрямку Ново-Архангельське—Єлисаветград—Нова Прага—ст. Кам'янка—Катеринослав. Центральна група, очолювана самим Махном, мала йти шляхом Ново-Українка—Верблюжка—Софіївка—Апостолове (350 верст). Права колона під командою Павловського, котра складалася із піхотних полків 2-го Азовського корпусу, мала пройти 315 верст через Піщаний Брід—Софіївку—Бобринець—Делинську—Кривий Ріг—Апостолове—

Нікополь. Махновці подалися в саме дігво білогвардійців, де їх чекала слава або смерть.

До 5 жовтня 1919 року планувалося досягти лінії Дніпра і, не зупиняючись, розвивати наступ на Донеччину, Полтавщину, Таврію, Херсонщину. Здійснюючи по 70—90 верст на добу, верхи чи на возах, махновці являли собою першу велику мобільну армію в часи тодішньої Громадянської війни.

Запишавшись своїми воєнними успіхами, Махно ледве не втратив своєї головної переваги — фактора раптовості. 29 вересня 1919-го він з дружиною Галиною заїхав до Піщаного Броду, до родичів дружини, чим затримав рух центральної махновської колони на дві доби. Фактично рейд цієї колони розпочався тільки 30 вересня.

Початковому успіхові рейду сприяв широкий повстанський рух на Херсонщині та Запоріжжі, біля Єлисаветграда та Олександрії. В тих місцевостях Махно ще при своєму відступі залишив декілька своїх мобільних повстанських загонів, котрі в середині вересня 1919 року спільно з повстанцями-боротьбистами підняли селянські повстання. На Катеринославщині ще у липні 1919 року залишився зі своїм загоном махновець Петренко-Платонов (тисяча бійців, 6 кулеметів), котрий постійно шарпав білих. Ще навесні 1919 року махновці створили у волостях Катеринославщини свої підпільні штаби, що контролювали ситуацію по селах. Щоб активізувати їх, у вересні 1919-го Махно спрямував на північ Катеринославщини отамана Брову із загоном для організації потужного повстання проти білих.

Білогвардійське командування зовсім не чекало такого потужного махновського наступу і не змогло організувати жодного своєчасного спротиву. До того ж білим генералам було соромно зізнатися в перевагах селянської армії Махна, і вони дезінформували ставку білих та місцеві власті, всіляко применшуючи значення махновського прориву. Так, командувач Добровольчої армії генерал Май-Маєвський 30 вересня 1919 року заявив, що перемога Махна — «це епізод, котрий суттєвого впливу на хід воєнних дій мати не може», що Махна «залишається добити», що «ні про який спротив зібраних ним загонів мови не може бути», що вже «всі банди розсіяні та знищені». В кінці вересня 1919-го газета «Единая Русь» (Одеса) заспокоювала обивателя повідомленнями такого типу: «Стійка військова сила Махна розбита ще в уманських боях. Військова сила перетворилася в зграї волоцюг, котрі пройшли між добровольчими загонами, розпорозилися по Єлисаветградському повітові і побігли до Дніпра, в напрямку Нікополя», а «махновці винищуються» тощо.

Вже в середині жовтня 1919 року тон «білих» газет змінився, позаяк замовчувати перемоги Махна було просто неможливо. В газеті «Южный край» генерал Май-Маєвський пояснював успіхи Махна якимись фантастичними причинами: «...зв'язком з Німеччиною» і отриманням звітти «доброго озброєння» та одночасно «рукою Москви» (!). Генерал тоді обіцяв протягом тижня ліквідувати Махна.

Боротьбу проти Махна на початку жовтня 1919 року було доручено малоініціативному генералові Ревішину, який розробляв ефемерний план оточення та знищення Махна, маючи в своєму розпорядженні військо у вісім-десять разів менше, ніж у Махна. Кільце білих виявилось з великими дірками, через котрі просочувалися загони повстанців, що самі оточували білогвардійців. Губернатор Катеринославщини Щетинін закликав місцеве населення до боротьби «з нечисленними і погано озброєними бандами» і почав насильницьку мобілізацію місцевих селян для подібних дій. Кадет і колишній ліберал, покровитель місцевих профспілок — катеринославський губернатор Щетинін незабаром був названий пресою «найбездарнішим губернатором».

У розпорядженні білих, в районі Катеринослав—Олександрівськ були незначні тилові частини, загони поліцейської варти, мобілізовані селяни та загін необстріляних гімназистів. Білі не могли зрозуміти, в чому полягає успіх «банди» Махна. Чи то Махно діє самостійно, чи він є авангардом об'єднаних сил Петлюри, Тютюнника і Зеленого, «німецького імперіалізму». Через відсутність своєї агентури у середовищі махновців білі не могли передбачити, куди «завернуть» мобільні загони Махна: чи то на Єлисаветград, чи то у чигиринські ліси, де вже купчилося повстанство, чи на Київ. Через брак інформації та резервів генерал Слащов виділив для переслідування Махна тільки один полк (!), який після першої ж сутички з махновцями ледве втік. Білі відчували великі труднощі через поруйновані повстанцями залізниця, станції та через нестачу загонів кінноти.

Згодом генерал Слащов писав: «...Махно блискуче зумів скористатися зневагою стосовно нього з боку білої ставки головному і, виявивши високий організаторський хист, швидко сформував нові загони... Кидається в очі вміння Махна діяти не лише партизанським, але й регулярним способом і швидко формувати свої частини (за мірками Громадянської війни взагалі міліційного характеру) і добре регулярне військо, яке взято воювало...»

Вже 1 жовтня 1919 року у штабі Махна з'явилися українські ліві есери-активісти Блакитний (Степовий) та Миргородський, котрі запропонували «батькові» союз і спробували спря-

мувати махновські частини до району свого впливу на Кременчук—Черкаси. Есери Келеберда, Скирда, Блакитний отримали від «батька» до тисячі трофейних гвинтівок і статус командирів Середньодніпровського махновського корпусу, що тільки формувався.

Напевне Махно не бажав остаточно поривати з армією УНР, практично з єдиним на той час своїм союзником, що мав свою територію і вплив в українському селі. Тому на початку жовтня 1919-го, щоб не порвати зв'язку із Симоном Петлюрою і не опинитися у цілковитій ізоляції, Махно вирішив діяти через колишніх григор'євців, направивши в район Умані свою невеличку київську групу (500 бійців при 4 кулеметах). Ця група була найзахіднішою у Повстанській армії і мала на меті підбрати махновців, котрі залишалися в тих краях внаслідок поранення чи хвороби. Київська група діяла безпосередньо в тилу білих частин, що наступали на армію УНР, і надавала допомогу регулярним частинам Петлюри.

Після перемоги під Перегонівкою у штабі Махна відбувалися постійні суперечки з питань стратегії й тактики. Начштабу та деякі командири пропонували діяти проти білих невеликими рухливими повстанськими загонами по всій території України. Ці загони чисельністю від 500 до 5 тисяч бійців мали б розійтися по всіх українських повітах і організувати навколо себе всіх невдоволених, фактично підняти повстання по всій Україні і підпорядкувати це повстання махновському рухові та єдиному лідеру. Прихильники цієї тактики стверджували, що величезна, в 50—60 тисяч бійців, Повстанська армія недоцільна, її неможливо буде прогудувати, озброїти і, головне, забезпечити всім необхідним при повній відсутності тилу, військових заводів та інших джерел постачання. Та й утримати в порядку таку велику селянську армію, що складалася з автономних загонів з їхніми свавільними «батьками», було б просто неможливо.

Однак стратегічний та організаційський хист Махна й полягав якраз у тому, що він досягав неможливого. «Батько» висловився проти розпорошеної, партизанської тактики ведення війни і наполіг на своєму: на збереженні потужного військового кулака Повстанської армії з 4-х корпусів (40—50 тисяч бійців) та допоміжних частин — невеликих маневрових груп в 500—2000 бійців, котрі розійшлися по значній частині території України.

Махно вважав, що боротися з таким сильним ворогом, як біла Добровольча армія, протистояти Червоній армії і чинити реальний вплив на події в Україні можливо лише завдяки великій армії під керівництвом єдиного штабу. Якби Повстан-

ська армія розпорошилася, її окремі частини стали б легкою здобиччю білогвардійських каральних загонів. Махно здійснив неможливе в історії воєн XIX—XX століть.

Колона Калашникова не виконала повністю свого стратегічного завдання. Затримавшись у бою за Єлисаветград, вона не вийшла до Дніпра у призначений термін, та й захоплення Єлисаветграда махновцями було тільки тимчасовою перемогою. Скориставшись недбалістю Калашникова, білі повели наступ і вибили махновців з міста до с. Аджамівки. Не зв'язавшись із Махном, група Калашникова подалася на Південь України, 1 жовтня 1919-го зайнявши Кривий Ріг і відхилившись від своєї мети — Катеринослава. За невиконання наказу Калашников і Буданов були притягнуті до суду спеціальної махновської комісії, але обмежилися суворою доганою. 3 жовтня колона Калашникова знову розгорнулася в напрямку Катеринослава, а 8 жовтня вона вже почала облогу Катеринослава, захопивши навколишні села Сурсько-Литовське, Михайлівку, Софіївку.

Загін Петренка-Платонова та 2-й махновський полк захопили Славгород та Синельникове, чим завершили оточення Катеринослава. Білі, очолювані Катеринославським губернатором Щетиніним, генералом генштабу Ревішиним, жандармським полковником Попковичем та колишнім думським лідером Михайлом Родзянком, змогли зібрати в Катеринославі сили чисельністю з дивізію, котрі переважали махновців 2-го та 13-го полків, що в той час атакували місто.

Калашников з 1-м та 3-м махновськими полками лише 10—11 жовтня вирушив з Кривого Рогу до Катеринослава. Свою затримку він пояснював відсутністю кінноти та вилученням із його групи маневрених ударних груп для інших стратегічних завдань.

У той час як сили Калашникова загрузли під Катеринославом, частини корпусу Гавриленка обійшли Катеринославі зі сходу, захопили ст. Чаплине і попрямували на ст. Лозова.

Махновська Південна колона Павловського на шляху на схід зустріла незначний спротив білих під Бобринцем та Долинською. 4 жовтня 1919-го колона Павловського розгромила полк білих під Кривим Рогом, під час бою багато білогвардійців потрапили в полон, інші — втекли на ст. Долгинцеве. На початку жовтня 1919-го з колони Павловського Махном було виділено окремий Херсонський корпус — 900 багнетів, 100 шабель, 10 кулеметів, 1 гармата — під команду Вашенка (колишній григор'євець). Оперативний напрямок цієї групи — Миколаїв, Херсон, Новий Буг, Вознесенськ.

5 жовтня 1919 року 4-й Кримський корпус махновців захопив Нікополь і ст. Мирова. В бою за Нікополь були розбиті

корніловські полки й захоплено близько 80 кулеметів та 20 гармат, в полон потрапило 500 білогвардійців. Закріпивши за собою Нікополь, 4-й корпус почав наступ у Північній Таврії з метою вийти на Перекоп. У цей час полки корпусу почали розгортатися в окремі бригади.

8—9 жовтня 1919 року Павловський¹ з 9, 10, 12-м махновськими полками зайняв Каховку, а його помічник Володін² з 11-м піхотним та кавалерійським полками зайняв Мелітополь і ст. Федорівку. 13 жовтня 1919-го Кримський корпус вийшов до моря: Володін захопив Генічеськ, Павловський — Олешки. Причому білі втекли, не вчинивши жодного серйозного спротиву. Успіхи махновців були дивовижні: 2 панцерні потяги, 2 панцерники, 2 танки, 100 автомашин, 4 баржі із збіжжям тощо. Ейфорія перемог навівала думки про наступ на Крим. Павловський уже готувався до штурму перекопських укріплень. У Криму настирливо розповсюджувалися чутки про наступ махновців на Сімферополь.

Кримські підпільники (більшовики, ліві есери, анархісти) готували виступи на випадок махновського рейду в Крим. Підпілля в Криму планувало потужний вибух зсередини, агітуючи прибулих із Франції російських військовополонених Першої світової до виступу проти режиму білогвардійців.

Однак 17 жовтня 1919 року білі повели наступ на лівий фланг 4-го Кримського корпусу Павловського. Частини Володіна були вибиті кримськими загонами білих з Генічеська. Зате частини Павловського, продовжуючи наступ, захопили Перекоп, але продовжувати наступ на Крим сил уже не вистачило.

Найбільших же успіхів досягла центральна махновська колона, де були сконцентровані кращі махновські частини, головні сили кавалерії та артилерії і яку очолювали лідери руху Махно, Удовиченко, Гавриленко. На цю групу покладалися основні надії махновців.

Ще 29 вересня 1919 року частини центральної колонії увійшли до с. Верблюжки (колишній центр григор'євського руху). 2 жовтня ці частини захопили Софіївку біля Кривого Рогу,

¹ Павловський (?—1921) — селянин с. Велика Лепетиха, ветеран Першої світової війни, георгіївський кавалер, фельдфебель. У 1919 році командував полком у Григор'єва. 3 серпня 1919 року — анархіст, командир бригади-корпусу Повстанської армії.

² Володін (1890—1920) — анархіст з Одеси, ветеран Першої світової війни, повний георгіївський кавалер, фельдфебель. У Махна з травня 1919 року на пропагандистських та командних посадах. Заступник Павловського у Кримському корпусі, командир групи-бригади. Скаржився Махнові на Павловського, називаючи його диктатором і есером. Влітку 1920 року перейшов до військ Врангеля, готуючи повстання у лавах Руської армії. Страчений за зраду за наказом Врангеля.

а 4 жовтня вони мали серйозну сутичку з білими загонами біля с. Томаківка. Білі гарнізони міст Олександрівська та Нікополя, силами до двох тисяч багнетів, спробували біля с. Томаківки «ліквідувати махновську банду». Однак, не розрахувавши сил, змушені були самі капітулювати. Більшість мобілізованих білими солдатів цього загону (до 500 бійців) добровільно вступили до армії Махна. Це були солдати трьох рот Слов'яно-сербського полку — селяни навколишніх сіл Олександрівського повіту. З них Махном було створено повстанську групу під командуванням лівого есера, колишнього григор'євця Матяша. Цікаво, що колишні григор'євці, що тільки у серпні 1919 року стали анархістами: Матяш, Мелашко, Огій, — основною метою своєї боротьби вважали незалежність України, хоча й не визнавали зверхність Петлюри в українській революції.

Групі Матяша (1500 бійців) було наказано прикривати тил махновців від білогвардійців із заходу, тримаючи оборону в районі Софіївка—ст. П'ятихатки. 9 жовтня 1919 року Матяш зайняв ст. Долинську, розгромивши гарнізон білих.

Основні сили Махна були спрямовані на штурм Олександрівська. В той час Олександрівськ обороняли лише батальйон білої піхоти, ескадрон кавалерії та кілька рот гімназистів з кулеметами (разом — тисяча бійців). О 3-й годині ночі 5 жовтня 1919-го вся кіннота Махна, на ходу знищивши білий ескадрон в Кічкасі та охорону мосту, увірвалася до Олександрівська. Білі в паніці втекли з Олександрівська до Катеринослава.

Наступного дня махновські кінні бригади Шуся та Коляди, 3-й корпус Гавриленка вийшли з Олександрівська на схід, без відпочинку переслідуючи денікінців. Увечері 6 жовтня Махно з боєм зайняв містечко Оріхів, де було захоплено у білих 4 панцерники, 2 танки, а також взято в полон близько 200 солдат та офіцерів. Не зупиняючись в Оріхові, махновці вирушили до рідних місць. 7 жовтня на світанку Махно увірвався до рідного Гуляй-Поля.

На ст. Пологи махновці центральної групи зустрілися із першим серйозним спротивом білих. Це були піхотний полк та 3 тисячі кіннотників маршових ескадронів білих, що склалися з чеченців та козаків отамана Шкуро. Після чотиригодинного бою махновці захопили до тисячі полонених і 9 вагонів артилерійських набоїв. Сам Махно на чолі Катеринославського корпусу вирушив далі на схід і протягом 15 жовтня 1919 року захопив Царевокостянтинівку та Велику Янісоль. В той же час бригада Шуся захопила село Дібровку. Останніми пунктами просування корпусу на схід стали захоплені махновцями Гришине та Юзівка в Донбасі.

6 жовтня з Олександрівська на південний схід до Азовського моря вирушив махновський Азовський корпус Удовиченка. Цей корпус найбільше відзначився в жовтневих боях 1919-го року. Уже 8 жовтня частини цього корпусу оточили Бердянськ. І хоча денікінців було трохи більше двох тисяч, вони вперто обороняли місто протягом п'яти годин, будуючи барикади, копаючи шанці, прагнучи закріпитися в місті. З метою порятунку частини білого гарнізону завантажилася на пароплави, котрі стояли в порту. Однак махновська артилерія ті пароплави потопила. Залишки денікінців утекли на косу, що виходила в Азовське море на 20 км, де знаходився так званий «Варшавський арсенал»¹. Махновці прагнули захопити всі запаси арсеналу, однак випадковий гарматний набій призвів до грандіозного вибуху арсеналу. Від детонації одного складу мін вибухнули всі сусідні склади. Ці вибухи розірвали кілька сотень білогвардійців та ліквідували всі військові запаси. Але і вцілілі в Бердянську трофеї були значні: 2 тисячі артилерійських набоїв, 3 мільйони набоїв для гвинтівок, 50 кулеметів, 35 автомашин, 5 панцерників, 3 тисячі комплектів англійської уніформи, 50 тисяч пудів збіжжя, 16 гармат. Було захоплено навіть аероплан, котрий здійснив ряд розвідувальних польотів, але незабаром зламався. Махновська авіація, а була й така, налічувала у жовтні 1919-го три справних літаки.

9—13 жовтня 1919-го Азовський корпус Удовиченка просувався до Маріуполя, і вже 14 жовтня повстанці захопили цей важливий промисловий центр. Маріуполь захищала артилерія англійської морської ескадри, котра завдала серйозних втрат махновцям. У Маріуполі Удовиченко пробув три дні, захопивши 4 пароплави, 4 мільйони пудів вугілля, велику кількість англійської уніформи та спорядження, безліч зброї, мануфактури. Звільнено було багато селян, насильницьки змобілізованих до денікінської армії. Махновці заарештували італійського консула, який невідомо звідки опинився в Маріуполі. Розгромили повстанці і маєток генерала Врангеля під Маріуполем.

Протягом 15—18 жовтня махновці найбільш інтенсивно просувався у східному напрямку. Тоді 2-га кавбригада махновців зайняла ст. Новоазовськ, котра знаходилася за 65 верст від Таганрога, де була ставка Добровольчої армії. Махно мріяв захопити Таганрог та вийти в донські степи, щоб підняти донських та кубанських козаків проти їхніх білогвардійських командирів.

¹ «Варшавський арсенал» — арсенал, що був перевезений білими з Новоросійська в Бердянськ незадовго до цих подій. Арсенал постачав набоями основну ділянку білого фронту — Орловський напрямок. В арсеналі було зібрано 20 мільйонів кулеметних та 60 тисяч артилерійських набоїв та мін, 20 гармат.

Корпус Удовиченка підійшов до околиць ст. Волноваха, де знаходилася головна артилерійська база Добровольчої армії. Два ескадрони махновської кінноти під командою Тарановського навіть увірвалися до Волновахи, однак не змогли підірвати склади і захопити станцію. Через кілька годин махновці були вбиті з Волновахи.

Передовий кулеметний полк Кожі захопив Юзівку і протягом трьох днів утримував місто. В той же час махновцями були захоплені вузлові станції Межова та Лозова, а також міста Павлоград та Новомосковськ.

До 18 жовтня денікінці вдавалися тільки до непевних та слабких спроб повернути втрачене. Так, 10—14 жовтня 1919 року 4 офіцерські роти, що прибули з Одеси, розбили ослаблену махновську групу Матяша і захопили Кривий Ріг та Нікополь. Лише допомога місцевих селян дозволила махновцям повернути Нікополь і припинити просування білих в тили головних сил Махна. Активно діяв проти махновців кінний загін добровольців-куркулів з Гуляйпільщини, сформований білогвардійцями.

Останнім актом переможного рейду махновців можна вважати захоплення губерньського центру Катеринослава. Близько трьох тижнів Катеринослава був обложений махновцями. Тільки 21 жовтня їм вдалося остаточно закріпити за собою ст. Синельникове.

До штабу Махна в Олександрівську прибула делегація робітників Катеринослава і Нижньодніпровська з проханням об'єднати зусилля махновців та робітничих загонів цих міст для захоплення Катеринослава. В той час робітничі загопи (близько тисячі бійців) концентрувалися на околицях Катеринослава. Члени махновської ради Волін, Горелік та інші були проти штурму Катеринослава, запевняючи, що основні сили треба кинути на східний махновський фронт, звідки вже наступали білі. Члени ради переконували Махна, що атмосфера великого міста Катеринослава розкладатиме селян-повстанців і призведе до грабунків та погромів. Але Махно наполіг на негайному загальному штурмі міста.

Три дні (23—25 жовтня 1919 р.) махновці безуспішно штурмували Катеринослава. Командир найбільшого 13-го махновського полку Лашкевич¹, не бажаючи збільшувати свої втрати під час штурму, вдався до хитрощів. Під виглядом селян, котрі йдуть на возах із навколишніх сіл на недільний базар, махновці

¹ Лашкевич Петро — махновський командир 13-го полку. У 1918 році був комуністом, командиром червоного полку. У махновців — із серпня 1919 року. Розстріляний Махном у 1920 році за розтрату коштів махновської армії та пиятики.

пробралися до міста, сховавши під капусту та кавуни свої кулемети та гвинтівки. Завітавши до центру міста і зайнявши таким чином стратегічні пункти в різних частинах міста, махновці за умовним знаком почали штурм владних установ міста.

Кулеметна стрілянина в центрі міста призвела до паніки серед денікінців. Одночасно це було сигналом до загального штурму. 28 жовтня 1919 року Катеринослав захопили 4 тисячі махновців (під керівництвом Лашкевича), до яких приєдналися робітничі загони під керівництвом більшовиків, лівих есерів, боротьбистів, анархістів. Четверта зведена дивізія білих та бригада міської варты втекли до Верхньодніпровська та П'ятихаток. Білі не втримали міста, хоча за 5 днів до цього отримали наказ командувача Май-Маєвського — «місто не здавати за жодних обставин». Головом Добровольчої армії пообіцяв білим у Катеринославі, що на допомогу обложеному уже вирушили кінні полки генерала Шкуро.

Махновці запропонували робітникам охороняти Катеринослав з допомогою загонів міської самооборони, звільнили із в'язниць кілька тисяч селян, заарештованих білими за різні провини та дезертирство. Однак робітники міста не дуже поповнили армію. Багатьом тоді здавалося, що перемогу здобуто й можна розходитися по домівках. У махновців же не вистачало достатніх сил для оборони міста та оборони району по Дніпру. До того ж довгі бої за Катеринослав відволікли сили Махна від запланованого походу Донського корпусу на Полтавщину.

В контексті описуваних подій варто згадати про одне явище, котре значно заважало в діяльності Повстанської армії. 10 жовтня 1919 року, коли Повстанська армія, пройшовши з важкими боями близько 450 км, звільнила свої рідні землі, Махно вирішив, що більша частина справи зроблена і можна перепочити. Він оголосив тижневу відпустку по армії для 2/3 особового складу, котрі на той час безпосередньої участі в боях не брали. В Гуляй-Полі та навколишніх селах почалися весілля та святкування перемоги. «Батько» та інші командири запрошувалися на весілля почесними гостями. 14 жовтня у Гуляй-Полі оточення Махна святкувало ювілей «батька» — 30 років (насправді йому тоді виповнилося 31 рік). «П'ятий тиждень» серйозно підірвав дисципліну в махновському середовищі і відволік керівництво рухом від планування воєнних операцій та організації тилу.

Тому на початок білогвардійського контрнаступу (18—19 жовтня 1919 року) багато махновських «відпускників» ще не повернулися до своїх частин або на позиції. У Махна в середині жовтня 1919-го була унікальна можливість зміцнити своє вій-

ськове становище, однак весілля та свята, мітинги та урочисті збори займали весь час. «Батько» здійснював об'їзд своїх «володін», насолоджуючись привітаннями та здоров'ям на свою честь. Безліч нових турбот звалилося на начальника формувань Новикова, котрий організовував нові полки й бригади з місцевих селян-добровольців з незвичайною енергією та швидкістю. Навіть величезні трофеї цієї кампанії не могли задовольнити матеріальних потреб Повстанської армії, котра за місяць зросла в 4 рази.

Захопивши восени 1919 року землі Війська Запорізького (в їх обсязі за XVIII ст.), Махно мріяв про відродження славного Запоріжжя. Що це було? Збіг обставин? Повторення історії? Чи ще одна спроба здобуття волі українцями? Чи, може, стійкий генотип? Цікаво, що у своїх мріях про майбутнє Махно відштовхувався від минулого свого краю. Він дав відомому історикові козащини Яворницькому «охоронну грамоту», щоб музей історика у Катеринославі не був розграбований.

До Яворницького з проханням передати з музею до козацьких загонів запорізькі клейноди звертався ще один шанувальник історії українського козацтва — отаман Юхим Божко¹. Божко у жовтні 1918 року створив унікальну на той час Запорізьку Січ — воєнно-політичне формування, що дублювало устрій Січі XVIII століття. Божко влаштував свою нову Січ на острові Хортиця з метою обороняти запорозькі землі від будь-якого ворога. Він запровадив у своїй дивізії армії УНР військовий побут XVIII століття. Козакам заборонялося реквізувати продукти у населення, відлучатися без дозволу отамана із табору, пити горілку, грати в карти. У Січі Божка зберігалися традиційні козацькі посади, а форма одягу відповідала старим часам (висока папаха із шликом, жупан, широкі шаровари), козакам було наказано відпустити «оселедці». У жовтні 1919 року отаман Божко звернувся до Симона Петлюри: «Ласкаво прошу, коли звільнимо Україну від ворога, уряд мусить подарувати у власність моєї Січі землі за порогами, які належали колись запорозцям».

¹ *Божко Юхим* (1885—1919) — підполковник царської армії під час Першої світової війни. Брав участь у повстанні проти гетьмана Скоропадського. З кінця 1918 року — начальник охорони Катеринославської залізниці, полковник армії УНР. Січ Божка складалася із 2 тисяч козаків, панцерного потяга, 100 кулеметів, 6 гармат. У грудні 1918 року завдяки козакам Божка Махно та червоні загони були вибиті з Катеринослава. У 1919 році січовики Божка увійшли до складу Запорізького корпусу армії УНР як 2-га дивізія. Навесні 1919 року Січ Божка розташовувалася у Балті, де воювала проти червоних. У грудні 1919 року Божко підняв повстання проти Петлюри, та був підступно вбитий за наказом свого спільника по змові отамана Волоха.

МАХНОВЦІ ТА ПОВСТАНЦІ УКРАЇНИ

(вересень—грудень 1919)

3 серпня 1919 року на теренах України, зайнятих білогвардійськими військами, розгорнулася партизансько-повстанська боротьба українського селянства. Тактично ця боротьба була продовженням весняно-літнього (1919 рік) селянського повстання проти політики «воєнного комунізму», у повстанців тоді лише змінився супротивник.

Партизансько-повстанські з'єднання, що утворилися ще в березні-квітні 1919 року, залишилися господарями у повсталих «самостійних» селянських районах. «Третя» селянська сила у формі отаманщини прагнула позбутися будь-якої центральної, чужої влади. Як і в попередній період Громадянської війни, отамани контролювали значні сільські райони, намагаючись не допустити туди продовольчі, каральні загани білих та нову адміністрацію. В той же час при допомозі органів Червоної армії та наркоматів РРФСР в Україні були створені нові «червоні» партизанські частини, керівники котрих намагалися підпорядкувати собі весь повстанський рух.

У жовтні 1919 року махновська Повстанська армія увійшла на землю Катеринославщини, де вже кілька місяців тривала партизанська боротьба проти білогвардійців. Ліси Катеринославської губернії — Дібрівський, Новомосковський, Чорний, Дніпровський плавні та безкраї безводні степи були притулком партизанів «петлюрівсько-махновського типу» (саме так їх характеризував місцевий губком комуністів). Так, уздовж ріки Орель на Катеринославщині був сильний самостійницький рух, у лісах біля Новомосковська — боротьбистсько-лівоесерівський, південніше лінії Синельникове—Чаплине — махновський.

Фактично в цей час у подніпровських степах сформувався специфічний український анархо-бунтарський рух, уособлюваний відомими батьками та отаманами Махном, Кацюрою, Зеленим, Шубою, Зубковим та іншими. Цей рух значною мірою відрізнявся від міського анархізму, переважно космополітичного та нездатного до конкретних воєнних дій.

Повстання проти білих охопило Куп'янський, Вовчанський, Зміївський повіти Харківщини; Ніжинський, Борзнянський, Конотопський, Кролевецький, Глухівський повіти Чернігівщини. На Київщині повстанську боротьбу очолювали отамани Зелений та Ангел (обидва загинули в боях з білими), Струк, Мордавич, Чучупака, Хмара, боротьбисти Фесенко та Кириленко.

На Поділлі повстання очолив отаман Яків Шепель, у грудні 1919 року відбивши у денікінців Жмеринку. Біля Миргорода партизанську боротьбу проти білогвардійців очолив отаман П'явка, котрий ще з травня 1919 року воював проти більшовиків. Чигиринський повіт контролював батько Кацюра, котрий виступав під анархістськими, боротьбистськими та українськими національними гаслами.

Кацюра був вождем Чигиринського повстанського полку, котрий влітку 1919 року воював як проти більшовиків, так і проти загонів отамана Григор'єва. Кацюра проголосив «Незалежну Радянську Чигиринську республіку» під анархістськими гаслами з червоними та чорними прапорами. Повстанці Кацюри (до 3 тисяч бійців) стояли на платформі «вільних рад без партійної диктатури». Кацюра підтримував своїх спільників махновців у боротьбі проти частин генералів Шилінга та Слащова, проти білої Чеченської дивізії. Кацюрі вдалося об'єднати загани кількох місцевих отаманів (Сатани, Ільченка) у Чигиринський ревком і спільними зусиллями здійснити наскоки на Єлисаветград, ст. Знамянку, ст. Бобринець.

Фактично «армія» отамана Кацюри прикривала махновський район з північного заходу, з боку Києва. Складні стосунки склалися в отамана Кацюри із петлюрівськими повстанцями, котрі також боролися в Придніпров'ї проти білих. Колишній командир війська УНР Василь Чучупака, загін якого базувався у Холодному Яру, і керівник місцевого петлюрівського ревкому отаман Андрій Гулий-Гуленко, наказали Кацюрі підкоритися наказам Петлюри і виконувати вказівки їхнього ревкому. Однак той відмовився від союзу з петлюрівцями і до лютого 1920 року вів бої з повстанськими селянськими загонами Чучупака.

В Херсонській губернії в районі ст. Помошна—ст. Бобринець селянське повстання охопило майже 30 сіл. У вересні—жовтні 1919 року на Херсонщині виникли партизанські республіки в селах Баштанці та Висуньки, загани яких разом перевищували 10 тисяч повстанців. Загани цих «республік» брали участь у спільних операціях разом із махновцями, спільно з ними вели облогу Херсона. За кілька днів до наскоку махновців на Єлисаветград в кінці 1919 року повстанці з с. Компаніївка під керівництвом В. Петренка на декілька годин захопили Єлисаветград. На чолі цих загонів стояли українські ліві есери, боротьбисти, комуністи. Незважаючи на різні політичні платформи, у повстанців було прагнення до об'єднання своїх сил для розгрому денікінців. Так, спільниками Махна були кілька загонів петлюрівських отаманів, з якими махновці уклали тактичні угоди і котрим передавали трофейну зброю та набої.

Боротьбисти Катеринославщини і Полтавщини в оперативному плані підпорядкували свої повстанські загони штабові Махна, на з'єднання з махновцями із районів Центральної України вирушили боротьбисти загонів Матяша, Вогня, Лісовика. Вони стали самостійною бойовою одиницею Повстанської армії махновців. Резолюцію про об'єднання повстанських сил України (як Правобережжя, так і Лівобережжя України) під керівництвом Махна і його штабу в листопаді 1919 року підписали Волін, Марченко, Чубенко — з боку махновців, а з боку боротьбистів — Грудницький (від Всеукраїнського ревкому партії боротьбистів), Матяш, Лісовик. Цей воєнно-політичний союз схвалив лідер боротьбистів Єфим Медведєв (псевдонім «Юрко»). Колишній лівий український соціал-демократ, союзник більшовиків, Медведєв був головою президії ЦВК УСРР, формально «першим радянським президентом України» (з 17/ХІІ 1917 р. по 19/ІІІ 1918 р.). З літа 1918 по літо 1919 року Медведєв був членом КП(б)У, але потім, розчарувавшись у більшовиках, перейшов до боротьбистів, став членом Всеукраїнського ревкому боротьбистів. У той час боротьбисти заявили, що поділяють позиції Повстанської армії Махна та засуджують диктатуру більшовиків.

Повстанську армію України передбачалося перейменувати в Українську радянську армію, основою котрої мали стати махновці. Махновці та боротьбисти вважали, що ця армія стане гарантом незалежності Радянської України та її рівноправності в стосунках з РРФСР. Згідно з угодою боротьбистам надавалася можливість участі у виданні махновської газети українською мовою «Шлях до волі» та її редагування. Разом з тим махновці підкреслили, що угода з боротьбистами має тимчасовий характер і має бути затверджена з'їздом повстанців і трудящих «вільного району» як політичний союз.

Боротьбисти Катеринославщини і Полтавщини виступали за військове об'єднання з петлюрівськими і махновськими повстанцями. Махновці також шукали союзників, до числа яких входили повстанські загони, якими керували боротьбисти, ліві есери, максималісти, українські ліві есери — «активісти». Боротьбистські повстанські загони Матяша й Вогня, отримавши від штабу Махна 150 гвинтівок та 2 тисячі набоїв, оголосили про своє підпорядкування «батькові», після чого попрямували з Полтавської губернії на південь, для об'єднання з силами Махна. Ці загони на кілька днів відбили у денікінців Кобеляки і Хорол. Більшовицьке командування спробувало підкорити своєму впливові загін Матяша, однак невдало.

В той же час ставлення махновців до повстанців самостійницького напрямку було стриманим. Тоді ще йшов процес

боротьби за сфери політичного впливу на українських повстанців. Самостійники-петлюрівці міцно закріпили за собою Правобережжя України та Полісся. Херсонська, Полтавська, частина Харківської губернії були ареною суперництва махновського, боротьбистського і петлюрівського керівництва. Як відзначалося у звіті Катеринославського губкому, «ставлення махновців до петлюрівського руху відрізнялося підозріливістю, що межувала з ворожістю і яка особливо посилилася в кінці катеринославського періоду махновщини».

Самостійницьким повстанським рухом на території України, окупованій денікінцями, керував із Кам'янця-Подільського Центральный український повстанський комітет. На Херсонщині та Катеринославщині головним отаманом самостійників був проголошений отаман Гулий-Гуленко.

Між тим ряд місцевих отаманів-самостійників Катеринославської губернії часто-густо входив у воєнно-оперативний союз із махновцями, спільно воюючи з денікінцями. Це були отамани Коша українських повстанських козацьких військ Мелашко і Дяківський (діяли у районі Катеринослава), отаман Котик (Кривий Ріг), отаман Хмара (П'ятихатки). Саме ці розмаїті повстанські сили відіграли величезну роль у розгромі Денікіна.

Щоб паралізувати білі частини та їхній наступ, у кінці жовтня 1919 року Махно спрямовував свої загони рейдувати по тилах ворога. Це були так звані маневрені частини — загони Камєнева, Чередняка, Сіробаби, Сиви та ін. Одночасно з махновцями активно діяли загони Гулого-Гуленка, Хмари та інших самостійників. Гулий-Гуленко у грудні 1919-го став начальником штабу і фактично командуючим повстанських військ Херсонщини та Катеринославщини петлюрівського спрямування. Ці війська тримали фронт проти білих на напрямку ст. Знам'янка—Верблюжка—Суботинці.

Зіткнувшись із таким потужним повстанським рухом в Україні, денікінці приходять до висновку, що окупація Правобережної України не дала жодних стратегічних переваг, а навпаки, значно погіршила становище білих, позаяк на придушення повстанського руху відволікалися значні сили Добровольчої армії. Така ситуація значно полегшувала становище більшовиків у їхній боротьбі з білими на Південному фронті. Тим паче що більшовики ще з літа 1919 року намагалися самостійно активно діяти на охопленій повстанським рухом Україні, розпросторюючи свій вплив у повстанському середовищі.

Комуніст, керівник червоних партизанів, старий знайомий Махна Г. Колос-Колосов спочатку навіть уклав угоди про воєнний союз з Махном, Ангелом, Зеленим. Але коли про це

довідалося червоне командування, воно суворо заборонило «оформлення» подібних союзів.

У серпні 1919 року ЦК КП(б)У і керівництво Червоної армії поспіхом створили партизанські більшовицькі загони на півночі Катеринославщини між станціями Синельникове і Лозова, під керівництвом Г. Колос-Колосова, а також червоний повстанський штаб і реввійськграду червоних повстанських військ Лівобережної та південно-східної України на чолі з тим же Колосом. Колос у своєму наказі під страхом розстрілу вимагав підкорення собі всіх отаманів лівобережних повстанських загонів України. Колос призначив своїх командирів і в різні райони України: Я. Лантуха — у Катеринославський, Успенського — у Харківсько-Донецький, Я. Покуса — у Полтавський район тощо.

До жовтня 1919 року, до приходу Повстанської махновської армії на Катеринославщину підпільний Катеринославський губком більшовиків давав чіткі вказівки — жодних угод з махновцями не укладати і намагатися зліквідувати будь-якими засобами їхній вплив у губернії. Загонам Колоса інколи вдавалося розгромити або роззброїти дрібні анархо-махновські загони. Так, біля Павлограда частина махновського загону була розстріляна загonom Колоса. У тимчасовій інструкції партійного керівництва наголошувалося, що більшовики-повстанці вважають одним із головних завдань боротися проти «соціального будівництва анархістів і компанії».

11 жовтня 1919 року, налякавшись можливих наслідків переможного рейду махновців по Катеринославщині, Колос видає наказ про передислокування всіх повстанських червоних загонів Катеринославщини на північ — до Полтави і Харкова. Наказ цей був наслідком масового переходу червоних повстанців із загонів Колоса до махновської армії, прагнення більшовиків вивести свої загони з-під впливу махновської агітації. Відвівши свої загони на північ, Колос залишив Махна повним господарем південного сходу України.

Невдовзі, зрозумівши, що з допомогою червоних повстанців неможливо боротися з махновцями і що значно вигідніше використати махновців як своєрідний таран у денікінському тилу, більшовицьке Зафронтбюро змінює тактику стосовно махновської армії. У своєму циркулярі Зафронтбюро висуває тактику «проникнення» сотень своїх агентів у бунтівні села і загони «для надання їм комуністичної спрямованості» та «припинення отаманських та батьківських проявів». Однак повний політичний контроль над повсталою Україною Зафронтбюро так і не встановило.

Більшовицьке керівництво червоними повстанськими загонами у листопаді 1919 року пішло на воєнний союз з махновцями проти білогвардійців, заявивши, що його дія лише тимчасова. Заявивши про готовність до воєнного союзу з повстанцями, котрі «ведуть боротьбу з денікінцями під будь-яким прапором», Колос одночасно відкинув усілякі політичні компроміси персонально з Махном.

Перед комуністами ставилося завдання розшарувати, розкласти небільшовицькі загони, відірвати рядових повстанців від отаманів. Планувалося, створюючи в повстанських загонах більшовицькі осередки, розгорнути там пропаганду і підпорядкувати рядових повстанців більшовицькому впливові. В махновській армії комуністи мали зв'язатися з тамтешніми комуністами-командирами, котрих у Махна було досить багато, зокрема це були командири Кримського корпусу та кулеметних полків.

При переході частин Червоної армії на бік махновців у деяких полках і батальйонах залишилися колишні комісари та командири, котрі визнали військове керівництво Махна (Губанов, Виноградов, Миронов, Судженко, Ейман, Полонський). Виборність комскладу, що практикувалася у махновців, дозволяла комуністам у багатьох випадках залишатися на своїх посадах. Це й мали використовувати більшовицькі агенти, що засилялися до махновських частин. Вони мали створювати осередки й вести агітацію проти махновської внутрішньої політики та «вільних рад». Крім того, ці агенти повинні були організовувати підпільно загони, щоб їх можна було в будь-який час вивести з-під керівництва Махна.

Вливаючись в махновську армію, комуністи парторганізації Катеринославщини вносили деструктивність, розклад, розвал в структуру Повстанської армії, сіяли недовіру і ворожнечу до махновського керівництва. Місцеві парткоми розгорнули активну підривну роботу серед махновського війська. Махно ж, як відзначали самі більшовики, «не вживав проти Губпарткому і організації рішучих заходів», внаслідок чого і стало можливим проникнення більшовицького підпілля в структуру Повстанської армії.

Зафронтбюро наказало Олександрівському повітовому комітетові КП(б)У ввести свої загони в Повстанську армію для її розкладу. Керівник «червоних партизанів» Колос, формально знаходячись у воєнному союзі з махновцями і навіть затвердивши на командуванні Павлоградською групою махновця Нікітіна-Макарова, у своєму таємному наказі пропонував «звільнити» повстанців від впливу «авантюристів-батьків», ліквідувати «силою зброї штаби цих батьків і самих батьків». Цей наказ

оголошував терор повстанським керівникам і провокував повстанців на внутрішню братовбивчу боротьбу. Передбачаючи це, Колос наказував організувати комуністичні повстанські полки з перевірених людей, щоб виступити проти Махна. І це робилося за ситуації, коли Нестор Махно героїчно бився з білими в тилах денікінської армії, допомагаючи Леніну і Троцькому врятувати їхнє «соціалістическое отечество».

Наштабу Повстанської армії Віктор Білаш з кінця вересня 1919 року почав формувати невеликі мобільні загони з автономними завданнями для розширення махновського руху по всій Україні.

Херсонська група махновців (тисяча повстанців під командуванням Ващенко) була спрямована під Миколаїв і Херсон, щоб потім розгорнутися у Херсонський повстанський корпус. Київська група на чолі з Рябовим (500 багнетів та шабель, 4 кулемети) йшла на південь Київщини для формування Київського повстанського корпусу.

При допомозі есерівських і боротьбистських загонів Кацюри, Келеберди, Скирди, Блакитного махновським штабом було сформовано Середньодніпровську повстанську групу (2,5 тисячі бійців при 17 кулеметах). В листопаді 1919 року оголосили себе махновцями і визнали зверхність «батька» селяни-повстанці південної Київщини — району Біла Церква—Фастів. Вони вигнали з Фастова денікінців і вирушили на Київ, але біля села Півні були розбиті. Махновцями називали себе й окремі повстанські загони біля Коростеня.

Полтавська повстанська група Хрестового (1500 бійців, 10 кулеметів, 1 гармата) мала розгорнутися під Гадячем у Полтавський махновський корпус. На Полтавщині частиною місцевих повстанців керувала федерація анархістів-повстанців, що об'єднувала у своєму складі ряд повстанських загонів: Бібіка, Огаркова, Диявола, Гонти, Христового та ін. Ці загони (6—8 тисяч чоловік) заявили про свою підтримку махновського руху.

В районі Глухів—Путивль повстанську боротьбу місцевих селян і колишніх червоноармійців очолював анархіст Василь Шуба, котрий зумів розповсюдити свій вплив і на фронтові червоноармійські частини. На нараді МК РКП(б) вказувалося, що серед червоноармійців з'явилися «послідовники» анархіста Шуби, котрий одним з перших висунув гасло «Ради без комуністів». Штаб Махна планував формування Чернігівської повстанської групи отамана Шуби у кількості 3 тисячі повстанців.

З одного боку, у жовтні 1919 року у своєму загоні «шубівці» мали політкомісара з 12-ї радянської армії і виконували оперативні накази командування Червоної армії, вступаючи в угоду з Червоною армією. З іншого — заявляли про свою підтримку

Махна і симпатії до анархізму, створювали «безвладні ради» на теренах контрольованих ними Глухівського, Кролевецького, Путивльського повітів. У грудні 1919 року «шубівці» захопили кілька повітових центрів і, оголосивши себе послідовниками Махна, проголосили там «безвладдя», проводячи свої ідеї в газеті «Дело крестьян» та листівках.

У багатьох районах України селяни-повстанці оголошували себе махновцями — прихильниками «вільних рад». Іноді й червоноармійці у повному складі своїх частин переходили на бік Махна. Наприклад, кінний полк Червоної армії під командуванням комуніста Огаркова з боями пробився до Махна з-під Харкова. З фронту, з-під Брянська, вийшла з військ Червоної армії «повстанська дивізія» анархіста Бібіка (2 тисячі бійців). П'ять тижнів, пробиваючись через тили білогвардійців, дивізія Бібіка вступала в запеклі сутички з денікінцями, при цьому двічі захопивши Полтаву (15 жовтня і 4 листопада 1919 р.).

В листопаді 1919-го біля с. Вільне частини Бібіка та Огаркова першими зіткнулися з кинутими проти Махна полками генерала Шкуро, були сильно пошарпані і залишки цих частин вилізли в Катеринославський махновський корпус.

Окрім Повстанської армії махновців, до якої входили приблизно 60 тисяч повстанців (за іншими свідченнями — 30, 50, 80, 100 тисяч!), зверхність Махна та ідеологію махновського руху визнавали ще близько 15 тисяч повстанців України.

В атмосфері широкої підтримки Повстанської армії махновців з боку українського селянства, міфологізації образу Махна в умовах повстання, що охопило всю Україну, ідеологи махновців проголошували: «Наші прапори повинні тріпотіти по всій Катеринославщині, Харківщині, Полтавщині, по Донецькому басейнові <...> на всій території України, від крайньої півночі до крайнього півдня».

«Батько» ж Махно будував ще більш фантастичні плани: «...викинути денікінство наволоч з України, затім повалити в Росії комісародержавство, а там рушити на захід», щоб ошасливити світ своїм розумінням рівності і свободи. Махно відчував себе історичною особою, «другим Бакуніним». Махна вабив уже світовий масштаб, де Україна «зайняла б місце двигуна». «Вчитель-пророк з караючим мечем» — таким було самоусвідомлення як Махна, так і його антипода Троцького, таким було світовідчуття російського різночинця епохи загального зламу.

Але не дивлячись на всю самозакоханість, Махно навіть за висловом його противників із РКП(б) був у кінці 1919 року справжнім «вождем бунтівних мас», «єдиною значною силою, що була покликана бити ворога в спину, дезорганізувати тил».

МАХНОВСЬКИЙ ФРОНТ

(кінець жовтня — грудень 1919)

Здавалося, все нестримно йде до розв'язки... Генерал Соколов, що у жовтні 1919 року завітав до ставки Денікіна у Таганрог, писав: «Всюди панувала паніка. Панікували іноземні місії, панікували штабні пані, деякі встигли евакуюватися. Спішно збирали офіцерів. Говорили, що загони Махна займають Маріуполь і що махновці знаходяться у 80 верстах від Таганрога. Сил, які б можна було їм протиставити, майже немає. Викликані з фронту кубанці ніяк не можуть доїхати через розлад транспорту та “бандитів”, які псують колії. Офіцерський полк, що йшов з кавказького узбережжя, затриманий у морі штурмом. Ставка знаходиться під реальною загрозою». Тоді Денікін вважав, що махновська кіннота за два дні може дістатися Таганрога, бо вона знаходиться у 80 верстах від міста. Роздратований Денікін наказав своїм генералам: «Щоб я більше не чув прізвища Махна».

В той же час більшовики відступали по всьому фронту, незважаючи на свою чисельну перевагу над білогвардійцями. На початку жовтня 1919 року білі змусили до втечі частини 8, 13, 14-ї радянських армій. Впали Курськ, Воронеж, Чернігів, Орел, під загрозою опинилася Тула — головний арсенал Червоної армії. Уряд Леніна вже обдумував можливість здачі Москви, переходу у підпілля чи перенесення столиці до Костроми. ЦК РКП(б), РНК і Рада Оборони республіки закликали громадян до негайних ходів задля порятунку революції. У жовтні 1919-го по Москві ходили чутки про білі роз'їзди на околицях столиці. Чекісти виллювали симпатиків «білої справи», котрі з кожним днем ставали активнішими. Білі війська Юденича підступили до Петрограда, захопивши Гатчину і Царське Село і дійшовши до передмість колишньої столиці імперії на відстань гарматного пострілу.

В цей фатальний час владу більшовиків урятували дві події. Це перекинення на Південний фронт кавалерійського корпусу Будьонного і двох радянських армій, а також зняття з головної ділянки білого фронту в районі Орла кращих «ударних» сил Добровольчої армії (Терської та Чеченської кавалерійських дивізій, кавбригади донських козаків, 3-х піхотних полків, 3-х артилерійських батареї). Ці сили терміново були кинуті командуванням Білої армії проти повстанців України — махновців, котрі практично знищили тил білих, перервавши в найрішучішу мить постачання фронту, відрізавши південні чорномор-

ські та азовські порти, до яких приходили кораблі Антанти із набоями і гарматами для денікінців. На фронті у Добровольчої армії почалися перебої з постачанням набоями, провіантом, вугіллям. Транспорти союзників виявилися непотрібними і не врятували Денікіна в рішучу хвилину. Сполучення фронту і тилу було паралізоване махновцями. Тому й спрямував головнокомандуючий Добровольчої армії Май-Маєвський свої кращі частини не на Москву, а на українське село Гуляй-Поле, яке, мабуть, і врятувало столицю світового пролетаріату.

Наступ на Москву захлинувся у вирішальних боях 12—16 жовтня. Займаючи значну територію, Махно не прагнув її розширювати, завдаючи удару на північ, оскільки боявся зустрічі з Червоною армією. У другій половині жовтня 1919 року під Орлом і Воронежем на головному напрямі відбувалися бої, що вирішили долю всією кампанії, всієї Громадянської війни. Зняття з фронту з метою боротьби проти Махна 13—15 тисяч білих вояків, у тому числі кращої денікінської кавалерії, зіграло фатальну роль для Добровольчої армії в час вирішального наступу на Москву. До речі, цей факт старанно замовчувався і фальсифікувався радянськими та російськими емігрантськими істориками. Ще б пак, провал грандіозного наступу через «якихось там» селян-махновців.

У середині листопада 1919 року «Правда» писала: «Загони Махна являють собою переконливу силу. Про них говорять, як про непереможну армію. Загонами Махна зайнято Гуляй-поле, Олександрівськ, Синельникове, Маріуполь та ін.». Вибираючи напрям майбутнього контрнаступу, командування червоних враховувало дії армії Махна.

17 жовтня 1919-го білі почали контрнаступ у своєму тилу проти махновців. Контрнаступ здійснювався із заходу — від Одеси на Нікополь та Олександрівськ. Нікополь білим вдалося відбити у махновців, однак лише на один день. Другий удар білих був спрямований із Криму на Генічеськ та Каховку. Третій удар — від Таганрога на Маріуполь. 18 жовтня 1919 року білі захоплюють Маріуполь, однак і тут їх очікувала поразка, а ввечері вони залишили місто. Перший денікінський наступ було відбито також біля ст. Розівка.

Другий рішучий загальний наступ білих почався 21 жовтня 1919 року, коли зняті з «московського» фронту білі частини частково вже прибули до Волновахи, Таганрога, Лозової. Генерал Ревішин, призначений командувачем протимахновських сил, розробив план оточення головних сил Махна шляхом ударів з трьох боків: з боку Волновахи (кіннота і панцерні потяги), Таганрога (піхота) і десанту з моря з англійських кораблів у тил

махновців у районі Бердянська та Маріуполя (кілька піхотних полків).

П'ять тисяч махновців у Маріуполі опинилися повністю відрізаними від головних сил Махна. Місто обстрілювалося з англійської ескадри (можна навіть казати про «війну Англії проти Махна»). Чотири години тривав кривавий бій за Маріуполь. Оточеним махновцям вдалося таки прорвати кільце білої облоги. Махновська кавалерія зуміла відбитися від навального нападу денікінців і відійшла до Бердянська. Однак козака кіннота притисла до Азовського моря частину махновської піхоти й порубала шаблями до 500 махновців.

У цей же час завдяки зусиллям махновців на білогвардійському фронті активізувалися частини Директорії УНР, перейшовши у контрнаступ проти білих.

24 жовтня 1919 року білі обложили Бердянськ. У бою біля с. Новоспасівки махновці спробували контратакувати наступаючих, але їм у тил вдарила кіннота донських козаків. У махновському таборі зчинилася паніка, і кілька тисяч повстанців потрапили в полон до денікінців, не зумівши переправитися через річку Берду. Після такої поразки махновці залишили Бердянськ, відійшовши до Великого Токмака. Несподівано для жовтня в Приазов'ї почалися дощі й снігопади, посилювся мороз.

Махновці не були готові до цього, не мали теплої одежі і почали масово залишати фронт, що розтягнувся на 1180 км. У снігову бурю козаки непомітно пройшли крізь махновські сторожі і захопили Великий Токмак, взявши там у полон 500 махновців, що мирно спали по хатах. Тієї ж ночі козаки напали на махновський полк у сусідньому с. Чернігівці, але там махновці змогли організувати відсіч і частково вирватися з оточення.

Загін генерала Ревішина (9-та кінна дивізія білих) діяв у районі Катеринослава, тримаючи північний антимяхновський фронт. На початку листопада 1919 року точилися бої за Славгород, під час яких білі змогли розгромити кулеметний полк махновців. 29 жовтня 1919-го почалися вирішальні бої за «столицю» махновців — Гуляй-Поле. До Гуляй-Поля з трьох боків підійшли ворожі частини: терські та донські козаки і бригада добровольців. У Гуляй-Полі тоді сконцентрувалися махновські резерви та штаб Махна (близько 10 тисяч повстанців), кілька панцерників та батарей. Після двох днів боїв, якими керував сам Нестор Махно, махновці були вимушені відійти до Оріхова. Через велике скупчення повстанських військ у Гуляй-Полі та загальний розгардіяш Махно не зміг створити добру оборону. Після сильних морозів почалася відлига, тачанки та панцерники махновців, грузнучи в болоті, були нездатними до маневру.

31 жовтня 1919 року Махно дав вирішальний бій, знову повівши своє військо на Гуляй-Поле, що вже було захоплене білими. П'ять махновських полків на чолі з Каретниковим і Петренком (переважно кіннота і тачанки) вдарили із заходу по селу. Шість полків Азовського та Донського корпусів махновців під командою Удовиченка наступали з півдня. Махновська перемога була блискавичною, і Махно на кілька днів повернув собі Гуляй-Поле та Пологи. Проте невдовзі він зрозумів, що білі відступили, щоб обхопити його військо з флангів. Щоб уникнути повного оточення, Махно відвів усі свої сили до Олександрівська. При цьому, прагнучи затримати переслідування білих, «батько» наказав zostавити на шляху наступу донських козаків кілька діжок спирту. Як наслідок, декілька козацьких полків добряче перепилилися і відстали.

4 листопада 1919 року фронт стабілізувався на лінії Ногайськ—Кінські Роздори—Синельникове—Верхньодніпровськ—Софіївка—Апостолове—Каховка. 4—8 листопада махновці відбивали наступ двох дивізій білих, що підійшли до Олександрівська. На лівому березі Дніпра махновці виявилися притиснутими до Дніпра, в поганому стратегічному становищі. Командир полку Полонський здав Кічкаський міст білим і відійшов за Дніпро, але незабаром махновці відбили цей міст. 7 листопада 1919 року під Олександрівськом відбулася ще одна грандіозна битва тієї війни. Білі силами до 30 тисяч багнетів та шабель при трьох панцерних потягах намагалися зіштовхнути махновців у Дніпро. Махновці були вимушені почати контрнаступ, маючи приблизно 26 тисяч багнетів та шабель при п'яти панцерних потягах.

Донці та шкурівці були відбиті на всіх ділянках фронту, втрапивши кілька тисяч бійців. Але махновці знову не змогли опанувати становище. Їхній північний фронт (що утримував Донський корпус) відступив, здавши ст. Синельникове під ударами білогвардійської Донської дивізії (до 3 тисяч шабель).

Чому ж при певних успіхах на фронті махновці здають Олександрівськ, який ще можливо було оборонити? Тут далися ознаки хаосу у обложеному місті, де махновська контррозвідка заарештувала 80 «буржуїв», а Махно наказав їх усіх відпустити, «під слово честі». Вплинув на обороноздатність міста і страйк металістів Олександрівська. Далася ознака також і відсутність нормального тилу та тилового забезпечення Повстанської армії. До цього варто додати нездатність партизанського війська до серйозної довготривалої оборони і падіння ентузіазму повстанців після втрати Гуляй-Поля. Так чи інакше, але 11 листопада 1919 року Олександрівськ був залишений махновцями. Махновська Дніпровська флотилія відпливла на Нікополь. Ще

протягом двох діб махновці обороняли Кічкаський міст, після чого підірвали цей важливий стратегічний об'єкт, щоб не дати білим просуватися на Правобережжя. Відійшовши на правий берег Дніпра, махновці ще півтора місяця обстрілювали Олександрівськ і робили кілька спроб ним заволодіти.

Перед тим махновські командири, представники місцевих рад зібралися в Олександрівську на з'їзд, залишивши фронт у критичні дні, що й далось взнаки на всьому ході операції.

Тим часом денікінці, захопивши Олександрівськ, учинили криваву розправу над повстанцями та співчуваючими махновцям. Шістнадцять махновців було повішено на головному майдані міста. Сотні хворих та поранених махновців було вбито й замордовано в лікарнях, звідки вони не встигли евакуюватися. Ця звіряча розправа викликала обурення і протести навіть з боку місцевої буржуазної громадськості Олександрівська.

Неприємності переслідували Махна й на початку листопада 1919 року. 6 листопада частини генерала Слащова (8 тисяч бійців) з боку П'ятихаток та бригада кінноти Шкуро (4 тисячі бійців) з боку Синельникового нападають на Катеринослав. І хоча білих було вдвічі менше махновців, вони зуміли захопити місто завдяки недбалості махновських командирів та їхніх союзників — Повстанського козачого війська Катеринославщини отамана Дяківського. Цей отаман займав ділянку загального фронту біля Кам'янського—Верхньодніпровська і фактично пропустив білих поза свій фронт. Завдяки бездіяльності отамана Дяківського білі зуміли захопити місто. Не знаючи про реальні сили ворога, махновський Катеринославський корпус поспіхом відступив на 30 км південніше Катеринослава. В той же час у тилу білих опиняються махновські загони отаманів Кацюри, Бібіка, Матяша, що завдають йому відчутних ударів.

Генерал Слащов, знаючи, що слабке місце повстанців — оборона, змусив їх оборонятися і вдарив усіма силами на вузькій ділянці фронту, скориставшись його розтягнутістю та пасивністю оборони супротивника.

Після відступу з Катеринослава та Олександрівська під владою махновців залишилася невелика територія на Правобережжі Дніпра навколо Нікополя. Штаб Махна та махновська рада розташувалися в селі Сурсько-Литовському. Там, на загальних зборах повстанців, було вирішено за будь-яку ціну повернути Катеринослав. Махно ще міг на це спрямувати 10—12 тисяч своїх повстанців. До цих сил приєднувалися також ті частини, котрі залишили Олександрівськ.

Махно здійснив три загальних наступи на Катеринослав, але вони закінчились невдало і призвели до значних втрат. Тільки

13 листопада 1919 року під сильною зливою, розгромивши біля Новоолександрівська білих, махновці увірвалися у Катеринослав. У штурмі міста брали участь 5 полків Катеринославського корпусу, махновська кавбригада Бондарця, група Петренка, робітничі загони з передмість. Позиції білих були атаковані біля Верхньодніпровська повстанцями петлюрівського напрямку, біля Новомосковська — повстанцями більшовика Колоса.

Однак, вибивши білих з Катеринослава, махновці не розвинули наступу, дозволивши білим закріпитися в передмістях Катеринослава — на лівому березі Дніпра. Білі засіли і в Нижньодніпровську і звідти щоденно обстрілювали з гармат центр Катеринослава. Щоб урятувати своє становище біля Катеринослава, 13—14 листопада білі спробували переправитися біля Олександрівська на правий берег Дніпра і вдарити у тил махновцям. Якби це вдалось, Повстанська армія була б розгромлена. Однак залишки повстанського Азовського корпусу не лише не дали можливості білим переправитися через Дніпро, але й здійснили несподівані напади на Олександрівськ і Славгород.

Проте виконати наказ Махна і закріпитися біля Олександрівська і Оріхова Азовському корпусу не вдалось. Безрезультатно закінчуються і спроби махновського Донського корпусу відбити Нижньодніпровськ і розвинути наступ на ст. Чаплине. Тільки Катеринославський корпус зумів виконати наказ Махна і захопив ст. Верховцеве, розвиваючи наступ на Кривий Ріг.

Протягом усього цього часу Повстанську армію розривали внутрішні проблеми, пов'язані з недоліками її формування і з відсутністю військових фахівців. За лічені дні, з 5 по 25 жовтня 1919 року, Повстанська армія Махна виросла в декілька разів, її поповнили ненавчені, погано озброєні, недисципліновані селяни. Різке збільшення чисельності армії підривало організованість, постачання, згуртованість, зв'язок між частинами. Махновські командири не були готові командувати махновськими корпусами по 20—30 тисяч повстанців у кожному. Тим паче що дрібні повстанські отамани, загони яких входили до корпусів, прагнули до максимальної незалежності. В таких умовах героїзм махновців не міг зламати добре налагодженої машини білогвардійської армії.

Попередній розподіл Повстанської армії махновців на бригади був замінений розподілом на корпуси та дивізії з дуже приблизним складом. Бували випадки, коли в дивізії було менше людей, ніж у сусідньому полку. Корпуси були мало дієздатні в повстанській боротьбі, бо в полках і дивізіях не склалися ще структури і можливості для взаємодії. Армія була ще в стадії формування. В той же час розвідувальні акції махновців

відзначалися високою ефективністю, тому що спиралися на великий контингент місцевого селянства — «співчуваючого населення». Розгалужена агентурна мережа махновців складалася з підлітків 12—16 років, жебраків, жінок, літніх людей. Для збору інформації в той чи інший район направлялися спеціальні розвідгрупи, що формувалися при відділах розвідки махновських бригад-корпусів. У махновській контррозвідці вміло виготовляли підробні документи. Махновська контррозвідка під керівництвом Левка Голика та Левка Задова взагалі була однією з кращих у цій війні. Близько 50 агентів-терористів, як червоних, так і білих, що мали на меті ліквідацію Махна, було знешкоджено контррозвідкою тільки за 1919 рік.

Відсутність промислової бази, військових заводів тягла за собою хронічну нестачу в набоях, зброї, спорядженні. Армії Махна доводилося розраховувати лише на трофеї. Чверть армії на початку жовтневих морозів не мала чобіт і теплих речей. Повстанці на позиціях промерзали і часто обморожувалися. Ранні морози, сильні і несподівані, гнали махновців з позицій у села й міста. Із 70-тисячної (у 20-х числах жовтня 1919 року) армії Махна на середину листопада 1919-го боєздатними залишалися лише 30 тисяч бійців. Повстанці, які чудово володіли практично блискавичних нападів і рейдів по тилах, не були підготовлені до тривалої позиційної боротьби. Для оборони вони не мали найнеобхіднішого.

Перемоги початку жовтня 1919 року настільки впевнили Махна у своїх незмінних успіхах, що він забув про реалії війни, про необхідність тяжкої копіткої роботи. Він уже мав наміри один розбити всіх ворогів Гуляй-Поля. Романтизм затулював собою реальність. Тим часом на південних ділянках махновського фронту продовжувалися бої із змінним успіхом. Частини Азовського корпусу стримували білих на Лівобережжі Дніпра біля Великого Токмака. Махновські загони Павловського та Ващенко зайняли станції Водопій, Бобринець, Снігурівка. 6 листопада 1919 року махновці захопили Миколаїв, утримуючи частину міста протягом двох днів. 9 листопада махновці захопили передмістя Херсона, однак денікінський міноносець вогнем артилерії вигнав їх звідти.

Махно видав наказ по Кримському корпусу рухатися в кількох напрямках з метою захопити Херсонщину і вийти до Криму. Дев'ять полків бригади Кримського напрямку (командир Володін) вели бої у Північній Таврії за Мелітополь, Берислав, Снігурівку. Довгий час махновцям вдавалося боронити Мелітополь від білих. Але 25 листопада 1919-го білим вдалося захопити Мелітополь. Махновці Кримського корпусу були витиснуті до

Дніпровських плавнів — у район Каховки. Все ж таки в кінці грудня 1919 року повстанці Кримського корпусу повернули собі Мелітополь, Великий Токмак і Бердянськ. На південному напрямі проти махновців воювали 10 тисяч білогвардійців та кілька тисяч озброєних німецьких колоністів-волонтерів.

У другій половині листопада 1919 року наступ білих в районі Катеринослав—Олександрівськ призупинився по Дніпру, від Кам'янського до Нікополя. Послаблення тиску білих було пов'язане з розгромом білих в районі Орла та з початком наступу Червоної армії на Харків. Біла Терська дивізія, що боролася проти Махна, була терміново переведена на червоний фронт. Донську бригаду білих було передислоковано в район Єлисаветграда і віддано під команду генерала Слащова, який продовжував боротьбу проти Махна до січня 1919-го.

Горці білої Чеченської дивізії заявили, що вони не будуть боротися проти Махна, і вирушили на Кавказ. Козаки-кубанці, дізнавшись про придушення на Кубані козачого самостійницького руху¹, залишали махновський фронт або ж приєднувалися до самих махновців. На 1 грудня 1919 року махновці утримували фронт по лінії Катеринослав—Нова Одеса—Новий Буг—Кобеляки—Чаплине. За махновцями залишалися міста Катеринослав, Апостолове, Кам'янське, Нікополь, Каховка, Берислав. Чисельність армії Махна складала близько 30—35 тисяч бійців при 50 гарматах і 600 кулеметах (за перебільшеними даними В. Білаша — начальника штабу Махна, Повстанська армія складала 100 тисяч бійців при 118 гарматах та 1 тисячі кулеметів).² Білі на махновському фронті ще мали близько 30 тисяч багнетів і шабель (за даними Білаша — понад 50 тисяч бійців).

На 5 грудня 1919 року Махно намічав загальний наступ, однак повернути Олександрівськ чи розвинути перші успіхи йому не вдалося. Наступ завершився захопленням махновцями на декілька днів Павлограда і Знамянки.

В той же час для вдалого наступу у Махна були добрі можливості — на початку грудня 1919 року білі залишали Україну. Але страхітлива епідемія тифу, що почалася в середині листопада 1919-го, майже знищила Повстанську армію махновців. Лише у Катеринославі нараховувалося до чотирьох тисяч хворих на тиф махновців. За спогадами сучасників цих подій, тисячі трупів тифозних махновців валялися непохованими. Мах-

¹ Вбивство денікінцями керівників Козачої Кубанської ради, котрі, окрім свого сепаратизму, мали яскраво виявлений проукраїнський характер.

² Донський корпус — 15 тисяч багнетів, 3 тисячі шабель; Азовський корпус — 21 тисяча багнетів, 4 тисячі шабель; Катеринославський корпус — 29 тисяч багнетів, 5 тисяч шабель; Кримський корпус — 17 тисяч багнетів, 3 тисячі шабель.

новські лікарі самі похворіли на тиф, і ніякої медичної допомоги в Повстанській армії не було. До епідемії тифу додалися епідемії чорної віспи та сифілісу. Почалося масове дезертирство. Ті невеликі території, що їх ще утримували махновці, на кінець грудня 1919-го не могли вже прогодувати багатотисячну Повстанську армію. Між тим Червона армія продовжувала наступ на Україну. В середині грудня 1919 року білі залишили Київ. 23 листопада член РВР 12-ї армії Затонський повідомив ЦК РКП(б), що «підтримувати повстання в тилу Денікіна немає сенсу. І без того все палахкотить». Він був проти входження партизан у регулярні червоні частини. В той же час член РВР 14-ї армії Орджонікідзе вважав, що «все, що кусає Денікіна, добре».

Генерал Слащов, рухаючись з київської ділянки фронту на південь, вирішив вибити Махна з Катеринослава, маючи порівняно невеликі, але добре організовані та мобільні сили (2 тисячі багнетів, 1,5 тисячі шабель, 2 панцерні потяги, 32 гармати), зведені у 3-й армійський корпус Добровольчої армії.

Слащов мав ще боездатні кінні полки з терських і донських козаків. Незважаючи на загальний відступ білих, ці частини зберегли тверду дисципліну та завзяття. Слащов розстрілював панікерів і сам подавав приклад самовідданості.

В той же час махновці невірно оцінили кількість білих, чий напад справив враження великого війська. 17 грудня 1919 року проти Слащова була вислана махновська група Петренка (1500 багнетів і шабель), котра була вщент розгромлена Слащовим. Катеринослав намагалися утримати 5 тисяч махновців. Але 19 грудня махновці відійшли з міста, залишивши там 2 панцерні потяги та 3 тисячі повстанців, хворих на тиф.

Махно не змірився із втратою Катеринослава і намагався протягом 5 днів вибити білих з міста. 19 грудня, коли білогвардійці спробували оточити повстанців під Катеринославом, Махно наказав своїм командирам виділити усіх кіннотників, залишивши лише по 30 вершників для розвідки і зв'язку, і сформувати з них кавалерійську частину, яка спільно з 1-ю Дніпровською кавбригадою завдала нищівного удару денікінцям. Противник так і не зрозумів, звідки у Махна взялося стільки кінноти. Втративши самовладання, «батько» піднімав повстанців 8 разів у навальні атаки, незмінно йдучи попереду своїх лав, але щоразу атаки захлиналися в зустрічному вогні. Під час одного із штурмів махновцям удалося яром увірватися до околиць Катеринослава, проте щільний артобстріл змусив їх повернути назад. Відчуваючи, що його справа програна, Нестор Махно в ці дні шукав смерті, але кулі його не брали. У відчай він кидає на смерть усе нові й нові полки... В цих запеклих

штурмах Катеринослава повстанці втратили вбитими й пораненими до 5 тисяч чоловік.

23 грудня 1919-го відбувся останній махновський наступ на Катеринослав, який до цього часу був взятий в облогу махновськими частинами. Дві тисячі повстанців на чолі з Махном наблизилися до міста із заходу, розбивши висланий проти них полк білих. Загін Петренка захопив Верхньодніпровськ. Але махновська кіннота не змогла вчасно вдарили на Катеринослав тому, що коні дуже втомилися після цілої доби наступу. «Батько» прагнув повернути Катеринослав до появи в цих краях червоних ворогів. Він розраховував, що володіння значним стратегічним центром додасть йому ваги у нових стосунках із «пришельцями з півночі».

Перебуваючи в тяжкій депресії, «батько» все ж відводить свої частини з-під Катеринослава до Нікополя. Він ще вимагає від своїх командирів та ради затвердити розстріли повстанців за невинуватого панічну втечу, дезертирство, за безпорядки в полках. У своєму зверненні до повстанців він вимагав напружити всі останні сили, щоб запобігти розвалові Повстанської армії. Махно то погрожував відставкою та розстрілами, то намагався дати надію, котра вже була втрачена.

Поразки останнього часу підірвали Махна фізично і морально. В останні дні 1919 року непереможний «батько» зліг від тифу.

Тим часом з північного сходу до Катеринослава вже наближались червоні війська. Командування білих наказало генералу Слащову залишити Катеринослав і зосередитися на обороні Перекопу та Північної Таврії. Розуміючи мізерність своїх сил, Слащов вирішив не воювати за степові райони Північної Таврії, а утримувати лише Перекоп. 25 грудня 1919 року його частини, не зав'язуючи боїв з червоними, вирушили на південь через район, зайнятий махновцями.

27 грудня 1919 року Слащов вибиває махновців з Олександрівська, яким ті заволоділи кілька днів тому. Втрати махновців у бою за Олександрівськ були значними. Слащов не став затримуватися у місті і того ж дня рушив на південь, до Криму. Дійшовши до Мелітополя, він і звідти на кілька днів вибив махновців. 7 січня 1920 року Слащов стає біля Перекопу, закривши Крим і не давши можливості червоним зненацька заволодіти півостровом.

31 грудня 1919 року махновці зібрали свою раду, де панувало пригнічення, розпач та відчай. Щоб урятувати Повстанську армію від повного розвалу, необхідно було, уникаючи зіткнень з білими, відвести повстанців до спокійного району і зайнятися переформуванням війська. У полках було по 80—100 чоло-

вік, чисельність Донського корпусу складала трохи більше півтисячі бійців. Частина командирів запропонувала відійти в район Кривого Рогу, де з'єднатися з частинами петлюрівського отамана Мелашка. Однак на Правобережжі України проти повстанців ще діяли білогвардійські частини генерала Склярова (2 тисячі чоловік). Деякі гарячі махновські голови запропонували переправитися через Дніпро і рухатися у тил білих — на Синельникове—Гуляй-Поле. Цьому планові сприяло те, що частини Шкуро 25 грудня 1919-го залишили східну ділянку фронту з махновцями і самочинно пішли на Дон в район Ростова. На раді махновців було вирішено силами 3-го махновського корпусу і ударної групи вибити з Олександрівська білі частини генерала Ангуладзе, що там ще залишилися.

Шлях на Гуляй-Поле і Катеринослав — заповітну мрію Махна — був відкритий. Після відходу генерала Слацова Катеринослав чотири дні був нічий. Але у повстанців уже не було сил на наступ. Тиф звалив 60% махновських бійців. Захворіли командири армії Білаш і Петренко, та і сам «батько». Близько 20% махновської армії дезертирували або таємно переходили на бік червоних, котрі вже 30 грудня 1919 року захопили Катеринослав.

Кривавий 1919-й залишався позаду. На початку січня 1920 року махновці займають Олександрівськ.

Створення фронту в тилу білогвардійців і утримання Повстанської армії без підготовленого апарату постачання і реальних джерел зброї було дивовижним явищем в історії світу. Повстанці стримували наступ білих фактично у круговій обороні, постійно відчуваючи сильну нестачу в набоях, але так і не дали себе перемогти. Це було справді героїчним етапом махновського руху. Волею історії тоді, в листопаді 1919 року, озброєні українські селяни врятували російських більшовиків у Москві, чим проклали собі шлях на Голгофу.

ГЛАВА В ГЛАВІ

Змова Полянського

В середині листопада 1919 року більшовицьке керівництво було занепокоєне успіхами Махна в Україні та його спробами створити своє державне утворення і перетягти всіх повстанців України на свій бік.

Троцький і К^о вирішили, що в цьому більше клопоту, ніж зиску, бо небезпечною була повна «махновізація» України, якщо

Махно перехопить ініціативу і здобуде підтримку та співчуття трудящих мас. Тим паче, що Махно уже зробив свою справу — розгромив білі тили і дав можливість Троцькому прорвати фронт Денікіна. У Москві було вирішено «кінчити» Махна ще до повернення червоних в Україну.

Центр радив більшовикам Півдня України і цілим партійним групам входити до Повстанської армії для підривної діяльності у військах махновців, для створення підпільних більшовицьких осередків у махновському війську. Командир Третього Кримського махновського полку Михайло Полонський мав координувати цю діяльність, а також збирати відомості з усіх військових, адміністративних та господарських справ махновців для Центру. Полонський безпосередньо виходив на Катеринославський губернський ревком більшовиків та Зафронтбюро ЦК КП(б)У.

Ще у 1917 році Полонський був матросом-анархістом і до того ж місцевим мешканцем (народився в с. Великий Токмак) і в цій якості був давно знайомий з Нестором Махном. У жовтні 1917 році Полонський брав участь у штурмі Зимового палацу, а влітку 1918 року залишив анархістів і вступив до більшовицької партії. У травні 1919 року за таємним завданням Олександрівського повіткому КП(б)У Полонський організував загін для замаху на Махна, однак виконати завдання тоді він так і не зміг. Влітку 1919 року Полонський уже командир полку в Кримській армії Дибенка. У серпні 1919 року, опинившись в оточенні махновців, він на вимогу своїх бійців переходить на бік Махна із цілим полком, хоча й не приховує того, що є комуністом. Невдовзі його полк розгортається в махновську бригаду. В той же час таємно від керівництва Повстанської армії більшовики обрали Полонського головою Нікопольського повітового ревкому, керівником підпільного армійського комітету партії в Повстанській армії махновців.

2 грудня 1919 року на засіданні Катеринославського підпільного губкому і ревкому більшовиків було вирішено «підірвати зсередини махновщину». Полонський у своїй доповіді на засіданні відзначав великі успіхи у створенні більшовицьких осередків серед повстанців, заявляючи, що вже 11 командирів махновських частин (Маркін, Ледушев, Бродкін, Ейдман, Губанів, Шпаковський та інші), а також 4 члени махновської ради готові очолити переворот у махновській армії, але для цього необхідно ліквідувати самого Махна.

Командування Південного радянського фронту вже давно вирішило ліквідувати Махна і замінити його на посаді коман-

дувача Повстанської армії Петром Ткаченком¹, однак відклало цей план до того часу, коли буде взято Київ та Харків, поки що «використовувати ударну силу Махна» проти білих. Разом з цим Затонський телеграфував ЦК РКП(б): «Заміна Махна Ткаченком, як це було зроблено Південфронтом, недопустима. Між іншим, Ткаченко вже показав себе. Він оголосив себе начальником червоних партизанів Правобережжя і виготовив бланки з девізом «Голодранці усіх країн, єднайтесь!» Це не безграмотність (Ткаченко колишній вчитель), а, безпечно, анархо-махновщина».

І ось на початку грудня 1919 року цей час настав. Однак претендент на звання нового «батька» — Петро Ткаченко, керівник червоних партизанів Правобережної України — був не меншим «самостійником», ніж Махно, створюючи на місцях «республіки голодранців».

Полонський сам розробив план перевороту, розраховуючи на «крісло» «батька», і добився у губкому і партії дозволу на реалізацію свого плану вбивства Махна. Було вирішено за допомогою місцевих робітничих загонів та колишніх червоноармійців із Повстанської армії штучно створити безладдя у Катеринославі і отруїти Махна та його найпопулярніших однодумців. На потреби перевороту, на підкуп зрадників Полонський використав гроші, отримані від Махна на переформування свого полку в бригаду. Однак махновська контррозвідка не дримала. Вона більше місяця слідкувала за діями Полонського, чекаючи від нього рішучих дій. На засіданні, де обговорювалися деталі перевороту в Повстанській армії (засідання ревкому та губкому), прибув агент махновської контррозвідки, який назвався Захаровим, що мав підробний мандат «для організації підпілля в Україні» від ЦК КП(б)У.

Цікаво, що на тому таємному засіданні був і інший агент — уже білогвардійської розвідки, один із лідерів більшовиків Олександрівська — О. Орлов. Махновський контррозвідник був утаємничений в усі деталі змови, в структуру антимахновського підпілля, він з'ясував усі прізвиська махновських командирів-змовників, котрі зв'язалися з Полонським.

У середині грудня 1919 року махновський штаб зібрав надзвичайну нараду командирів, присвячену провалам на фронті, розвалу тилу, втечі окремих частин з позицій, відмові деяких

¹ Ткаченко Петро Семенович (?—1920) — створив у 1918 році на Херсонщині протигетьманський повстанський загін, увійшов у дивізію отамана Григор'єва, однак невдовзі посварився з ним і брав участь у його розгромі. Деякий час був червоним комбригом, але згодом усунений з посади за непокірність. Був направлений до білогвардійського тилу для організації повстанського руху в Україні. Загинув у бою на початку 1920 року.

махновських частин воювати проти червоних. Після наради Полонський запросив на день народження своєї дружини до себе додому за святковий стіл Махна та командирів з його близького оточення: Губенка, Каретникова, Василевського та Шуся.

Пізніше махновська комісія, що розслідувала спробу змови та перевороту, встановила, що «випивка та закуска», приготована для гостей дружини Полонського, була отруєна стрихніном (дані лікарського аналізу). В помешканні та у дворі дому Полонського було влаштовано засідку з 10 озброєних комуністів. Отруєння Махна, а також вбивство в лазаретах деяких поранених махновських командирів, за планом Полонського, мали стати сигналом до загального перевороту в Повстанській армії. Але надії заколотників були марними, в плані було чимало прорахунків.

Колішні червоноармійські частини, які перейшли до Махна, тоді не базувалися в Катеринославі, та й комуністичні осередки в Катеринославі були нечисленні.

Окрім махновського контррозвідника «Захарова», змовників видав командир махновського полку Огарков, якого Полонський намагався завербувати для реалізації свого плану, позаяк Огарков до вересня 1919 року був командиром Червоної армії. Як з'ясувала махновська контррозвідка, змовники розраховували на підтримку полку Огаркова та кулеметного полку комуніста Маркіна, на кілька батарей, а також на підкуплених медиків, котрі мали отруїти поранених командирів у шпиталях Катеринослава.

Попереджений про змову Махно прибув до Полонського із сильною охороною, на «таємній вечері» заарештував Полонського, його дружину та комуністів, що були в засідці. Того ж або наступного дня (за різними свідченнями) махновська контррозвідка розстріляла чи то 7, чи то 10 змовників (Полонського та його співжительку, яка запевняла, що вона дружина, і комуністів Іванова, Селянченка, Азарова, Бродського, Вайнера. Ці комуністи потрапили до засідки і на квартирі Полонського).

У Нікополі начальник махновської контррозвідки Лев Голік заарештував ще кількох комуністів, що готували переворот. Паніка охопила напівлегальні партійні організації КП(б)У, котрі в очікуванні широких арештів у махновському районі перейшли на нелегальне становище. Губернський ревком направив до Махна делегацію з ультиматумом про звільнення Полонського і К° (очевидно, в Катеринославському губкомі ще не знали про розстріл змовників), стверджуючи, що звинувачення їх у змові — це лише провокація, інспірована махновською контррозвідкою. Ультиматум більшовиків містив загрозу на випадок відмови Махна звільнити Полонського, вдатися

до військової сили і підняти проти Махна «революційних партизанів». Більшовики терміново видали листівку «До робітників і селян» із закликом взяти під захист групу Полонського. На заводі Катеринослава прибули більшовицькі агітатори, намагаючись підняти робітників на демонстрацію протесту проти арештів.

У махновській раді у зв'язку з арештами і розстрілом групи Полонського почалася затяжна внутрішня криза, котра й призвела раду до швидкого розвалу. За ініціативою члена президії ради Семена Новицького було розпочато розбір «справи Полонського». Не задовольнившись запевненнями Махна про змову та замах на його життя, рада створила «незалежну слідчу комісію» під керівництвом голови ради В. Воліна. Махно був викликаний на засідання ради для пояснення своїх дій. Він стверджував, що у двох пляшках горілки, якою хотів погостувати гостей Полонський, була сильна отрута. Незабаром знайшовся й свідок — Огарков, котрий заявив, що його втягнули до групи заколотників. На засіданні ради Задов розповів, що Полонський наказав отруїти всю їжу, що була на столі, стрихніном. Першим скуштував смаженої картоплі Чубенко і, відчувши щось негаразд, штовхнув під столом ногою Махна, давши знак. Коли викликали лікаря, той підтвердив, що всі шість страв, які знаходилися на столі, отруєно.

На тому ж засіданні ради Махно відрізав: «Якщо якийсь негідник наважиться вимагати відповіді, йому буде куля». «Військове командування має право із зрадниками розпоряджатися на свій розсуд», — заявив Махно. Після такого «пояснення» Волін вискочив із зали засідання, гримнувши дверима.

Махно сам звинуватив групу Полонського не лише у змові, але і в контактах з білими і поставив перед радою вимогу негайно схвалити розстріл зрадників. Але махновська рада не санкціонувала розстріли... Кілька членів ради на чолі з Новицьким вийшли із її складу, закликавши повстанців до дезертирства з махновської армії і до переходу у лави Червоної армії.

В керівництві махновським рухом почався розвал: рада поставила питання про свій саморозпуск. Частина махновських командирів, причетних до змови, сховалася в кулеметному полку Маркіна. Для того щоб пом'якшити конфлікт, Махно передав ряд додаткових фінансових та адміністративно-господарських функцій у «вільному районі». Місцевим більшовикам Махно пообіцяв не оголошувати їх поза законом і не починати переслідування за партійною ознакою. Незабаром конфлікт цей було забуто в бурхливих подіях, пов'язаних з втратою Катеринослава, розвалом Повстанської армії та епідемією тифу.

Глава 21
**ПІВДЕННОУКРАЇНСЬКА ТРУДОВА ФЕДЕРАЦІЯ
МАХНОВЦІВ**
(жовтень — початок грудня 1919)

В середині жовтня 1919 року, коли махновці захопили велику територію Півдня України, виникло питання про гарантії революційних перетворень, порядку, забезпечення життєдіяльності в містах та селах, підконтрольних махновцям. Перед Махном постало велике завдання організації у «вільному районі» нового, досі небаченого суспільства, заснованого на знищенні будь-якої влади, держави та великої приватної власності. Близько століття про це суспільство рівних мріяли, сперечалися, писали Прудон, Бакунін, Кропоткін. Але ніколи ще можливість реалізації анархістського експерименту не поставала так реально перед «шукачами волі», ніколи ще реально не будувався цей новий, ще недавно фантастичний світ.

Фантастичність передбачуваного будівництва полягала і в тому, що розвиток людської моралі та цивілізації ще не досяг «ідеальної людини», яка й мала б жити в «суспільстві анархії». Творилася махновська «анархія» — «ідеальне суспільство» простими селянами, розлюченими безперервними війнами, здириством, брехнею, насильством та несправедливістю. Жорстокий час диктував презирство до ідеалізму, віру у гвинтівку, з допомогою якої вирішувалися всі питання у світі. Анархістське суспільство махновці створювали в самому епіцентрі пекла Громадянської війни, коли ворог був скрізь і всі сили й засоби треба було віддавати цій боротьбі. Військове питання домінувало над усіма іншими сторонами життя «махновської держави». Хаос, голод, повний розрив зв'язків, епідемії, розкол суспільства — усе це, здавалося, було проти планів Махна влаштувати ідеальне суспільство. Але він уперто намагався реалізувати свою мрію.

Згодом пам'ять про проголошену махновцями «Південноукраїнську трудову федерацію» старанно витравлювалася із народної свідомості чекістами від науки, літераторами типу О. Толстого. Хоча махновська федерація (фактично держава) проіснувала в тилу денікінців близько 100 днів, більше, ніж Паризька комуна, але про неї в радянській історичній науці відсутня навіть згадка! Дуже вже неприємною була ця історія для комуністів, навіть Кронштадтський заколот 1921 року не так драгував, як цей «дикий хохол Махно».

Починаючи з весни 1919 року радянські пропагандисти багато сил поклали на те, щоб створити спотворений образ Мах-

на. Якийсь Іван Ракитов у брошурі, виданій у 1920 році, стверджував, що у махновців «програми будівництва нового життя нема і не може бути» і що вони не мають «жодної мети <...> крім грабунку селян». Газета «Бердянские известия» в 1921 році переконувала, що «у Махна немає програми, як у Петлюри. Він просто гасав з місця на місце, знаходячи дике задоволення в розгулах та вбивствах». Однак там, де більшовицька преса не відчувала диктату вищого партійного керівництва, а саме — у підпіллі, де махновці були союзниками по зброї у боротьбі проти білогвардійців, тон більшовиків був зовсім іншим. Так, більшовицька «Звезда» (Катеринослав) наприкінці 1919 року повідомляла, що армія Махна «має святу мету і завдання звільнення трудящих». Неучасть анархістів у політичних іграх подавалася червоними пропагандистами як відсутність політичної програми. При цьому замовчувалося, що анархісти як прихильники стихійності намагалися стати не диктаторами, а «ідеологічними та технічними агентами мас».

Організація «безвладної республіки» мала відбуватися не за вказівкою теоретиків і вождів згори, а як творчість мас знизу. Принципи створення «вільної самоврядної держави» були сформульовані у «Проекті Декларації Революційно-Повстанської армії України», котрий був підготовлений Махном, Воліним та Аршиновим. Вони були затвержені махновською радою, коли «Декларація» була прийнята на з'їзді трудящих Півдня України та повстанців-махновців, який відбувся в Олександрівську з 27 жовтня по 2 листопада 1919 року.

В «Декларації» вказувалося, що в Україні відбувається третя, анархістська революція, що має знищити державу, революція, авангардом котрої є махновці. Окрім білогвардійців, у числі ворогів революції називалися й більшовики, чия політика «призводить до розчарування, незадоволення й озлобленості, ...паралізує вільну діяльність творчих мас».

Цікаво, що проголошення «Декларації» стало, по суті, проголошенням нового українського суспільства. Цього чомусь і сьогодні не помічають українські історики. В «Декларації» фігурує основне поняття — Україна, про Росію майже нічого не говориться, і вона ніби випадає з поля зору Махна.

Ось як подає кінцеву мету боротьби Повстанської армії махновців «Декларація»: «І коли революція ця, розгорівшись повним полум'ям, охопить собою Україну та звільнить її від усіх насильників і володарів, — тоді ми, її вірні бійці, розчинимся в мільйонних лавах повстанського народу і перейдемо рука об руку з ним до вільного будівництва анархії». Об'єктом махновського перетворення була проголошена лише Україна.

Цікава, скажімо, назва статті «Декларації» — «Зносини з іноземними державами». Вона ставить Україну поза Росією і наділяє її функціями вільної міжнародної політики. Автори статті фактично забули про головну мрію інтернаціоналістів-анархістів — всесвітню республіку рад за повної відсутності кордонів. Таким чином, махновці були більше реалістами, ніж теоретиками анархізму.

Махно підкреслював, що волю народу буде захищати «все трудове населення України». Він виступав за «соціальну й трудову незалежність України», за право на самовизначення як «самовизначення трудящих», відкидаючи водночас націоналізм «зразка Міхновського» та окремих петлюрівських отаманів. Місцеве населення українських губерній, вважав Махно, мало само обрати собі рідну мову і перейти на неї в діловодстві та шкільництві. Махно закликав: «Я визволив вас! Я приніс вам свободу, а ви робіть собі, що хочете!» В листопаді 1919 року махновські газети закликали до захоплення махновцями всієї України «від крайньої Півночі до крайнього Півдня, використавши вигоди нинішнього становища».

Союзи з Петлюрою, боротьбістами, отаманами-самостійниками, неодноразові заяви Махна про прагнення заповнити своїм рухом всю Україну та звільнити її, в історичній науці, чомусь, перекреслюються критикою Махна соціальної програми урядів Директорії. Але діячі УНР і Директорії критикуються Махном зовсім не за прагнення до самостійності України, а за державний централізм та «буржуазний ухил».

Не слід забувати, який величезний вплив на Махна мала Галина Кузьменко, його кохана дружина і переконана прихильниця незалежності України. Під впливом Галини Махно став схилитися до усвідомлення необхідності боротьби за національне визволення України. Махно усвідомлював, що Україна — його Батьківщина, що махновський рух — породження українського менталітету, воскресіння запорізької вольниці.

Неправда, що за роки ув'язнення в Бутирках Махно забув українську мову чи зовсім нею не розмовляв. Понад 85% мешканців Гуляй-Поля і приблизно стільки ж махновців були українцями, причому Запоріжжя тоді ще не було русифіковане. Махно спілкувався з повстанцями й родичами русифікованою українською мовою — «суржиком».

Ось що Махно пише в передмові до першого тому своїх спогадів: «Про одне лише доводиться пожалкувати мені, випускаючи цей нарис у світ, — це те, що він виходить не на Україні і не українською мовою. Культурно український народ крок за кроком іде до повного визначення своєї індивідуальної своє-

рідності, і це було б важливо. Але в тому, що я не можу видати своїх записок мовою свого народу, провина не моя, а тих умов, у яких я перебуваю».

Махно було висунуто ідею «вільного радянського ладу», причому ради виступають не як політичні, а як «суспільно-економічні організації», що регулюють виробництво та соціальні відносини. Махно наполягав, що «вільні ради» повинні бути вільною справою широких мас без примусу і свавільного втручання політиків і властей. Передбачалося створити «знизу догори» об'єднавчі органи — економічні ради, котрі об'єднували б сільські комітети, ради, кооперативи, фабзавкоми тощо. Економічні ради (волосні, міські, обласні) повинні були мати лише дорадчо-виконавські функції, регулюючи господарське життя і розподіл. Відділи при радах займаються тільки громадською діяльністю: освітою, статистикою, зв'язком, шляхами... Всіляка ж політична діяльність у таких умовах, на думку Махна, «скасовує сама себе».

Об'єднання рад у федерації, по районах, під керівництвом економічних рад мало б завершитися утворенням Конфедерації трудових федерацій на договірних засадах. Спільні з'їзди федерацій мали виділяти комісію для «щоденних зносин з іноземними державами».

Махно вважав, що справжнє правосуддя і самооборона відкидає судовий та поліцейний апарат, а відтак суд і самооборона мають бути побудовані на основі самоорганізації населення. Тюрми, суди, правосуддя повинні бути скасовані «при першому подихові вільного життя». Замість них ради встановлювали «ті чи інші, конкретні форми правосуддя <...> при широкій участі населення і при повній відсутності попередньо визначених норм покарання». «Декларація» проголошувала повне впровадження свобод слова, друку, совісті, зборів, організації.

Важливим питанням на з'їзді в Олександрівську було земельне. Його рішення, за вказівкою з'їзду, було компромісне — земельні зміни «не мають відбуватися шляхом накидання волі згори, а шляхом самодіяльності селянства», з бажанням переходом до общинного землеволодіння на умовах правової рівності всіх селян і всіх форм власності, без «кровопускання» куркульських елементів.

«Трудове селянство, — мовилось у «Декларації», — саме без труднощів упоратється з куркульством, спершу переймаючи у нього зайву землю на користь суспільства, а потім втягуючи куркульські елементи в суспільну організацію». Махно висту-

пав проти насильства в кооперації сільської праці, пропонував розпустити колгоспи і денационалізувати землю, передавши її спочатку в особисте користування, а вже потім намагатися залучити селян-власників до кооперації, в артілі, комуни. Зрівняльний розподіл землі, ліквідація найманої праці були початковими завданнями моменту.

З'їзд ухвалив рішення провести зрівняльну й добровільну мобілізацію трудящих до Повстанської армії махновців з 19 до 39-річного віку «внаслідок важкого становища на фронті». Але в принципі анархісти відкидали регулярну армію та мобілізацію. В «Декларації» стверджувалося, що армія повинна бути вільною та всенародною, побудованою на виборних засадах та самодисципліні. Забезпечення армії будувалося на конфіскації майна ворожих режимів, трофеїв, контрибуцій з буржуазії. Було вирішено надавати матеріальну допомогу сім'ям повстанців, організувати мережу лазень та лазаретів для армії. Суворий контроль встановлювався над зберіганням спирту, а також вводилися суворі покарання за пияцтво та грабунки з боку повстанців. Полки Повстанської армії формувалися за територіальним принципом. На загальних мітингах приймалися рішення про самообілізацію, котра подеколи мала примусовий характер.

На з'їзді серйозним чином критикувалася махновська контррозвідка, котра своєю каральною політикою багатьом мешканцям «вільного району» навіювала страх. «Біла» газета «Новая Россия» у листопаді 1919 року писала: «Головне й найбільш стійке ядро у Махна складають карні злочинці». Контррозвідка протягом 20 днів хазяйнування махновців в Олександрівську заарештувала 80 чоловік, розстріляла кількох офіцерів, а також комуністів Прозера та Шільмана за спробу створити паралельну владу — ревком більшовиків. За звинуваченням у «білогвардійській змові» та в «антиповстанській пропаганді» були розстріляні директриса місцевої гімназії Степанова та ще двоє викладачів гімназії, що викликало обурення громадських організацій Олександрівська. Враховуючи напруження у місті, Махно заборонив усілякі розстріли в місті й наказав випустити всіх заарештованих «під слово честі». Пізніше, уже на еміграції В. Волін, М. Мрачний, А. Шапіро, критикуючи махновців за «селянський» терор, називали їхній рух «рухом багнета і контррозвідки, близьким до народництва у своїй безвладній владності». Анархіст-індивідуаліст А. Андреев вказував на згубну роль контррозвідки у Повстанській армії, котра перетворила махновський рух в «соціалізм із судами та грішми».

Контррозвідка махновців була організована Максом Черняком¹ та Львовою Голиком. З'їзд в Олександрівську постановив створити контрольну комісію у справі перевірки діяльності контррозвідки і оприлюднити її справи. Втім, варто зазначити, що контррозвідка чудово працювала на користь махновського руху. Численні замаху на Махна та спроба перевороту в Повстанській армії були попереджені саме нею.

Секретні агенти контррозвідки Махна були практично у всіх ворожих частинах, починаючи від роти і закінчуючи штабом, їх було безліч і серед місцевого населення. Причому добровільні агенти жодної матеріальної винагороди часто-густо не одержували. Якби махновської контррозвідки були в підпіллі у багатьох містах: Одесі, Херсоні, Миколаєві, Полтаві, Юзівці, Таганрозі, Ростові-на-Дону, Єйську, Севастополі, Харкові, Черкасах, Києві.

Часто в літературі зустрічаються суперечливі твердження про те, що махновці як справжні противники грошей спалювали грошові знаки та самі друкували «карбованці» з анекдотичним написом «Ой, кумо, не журися, в Махна гроші завелися!» Це лише вдала літературна вигадка. В анархістській «державі», як і в інших державах періоду Громадянської війни, в обігу були гроші всіх урядів. Ідеологи махновців пояснювали це небажанням утискувати фінансове становище усіх прошарків суспільства — власників різноманітних грошових знаків, а курс цих грошей залежав від ситуації на фронтах Громадянської. Махновська скарбниця поповнювалася за рахунок воєнних трофеїв, конфіскації банків, скарбниць, контрибуцій.

У той же час махновська скарбниця інколи «легалізувала» гроші з допомогою «махновського штампа», який вказував новий номінал та приналежність до повної політико-економічної системи.

На буржуазію Бердянська, Олександрівська, Катеринослава було накладено контрибуцію в 125 млн рублів, однак з буржуазії вдалося «витиснути» лише 35 млн рублів. У листопаді 1919 року махновці мали у розпорядженні 8—10 мільярдів різних грошей (за іншими даними, лише 75 млн рублів), причому золотий запас махновців становив 15 млн рублів у золоті та прикрасах. Основна частина цих коштів йшла на забезпечення

¹ Черняк Макс — колишній перукар, анархіст, учасник революції 1905 року, емігрант у США. З 1917 року в Україні анархіст у Донбасі, організував загін проти німців, у січні 1919 року вибив Болбачана з Харкова. В 1918 році керував контррозвідкою Червоної армії на Царицинському фронті, але незабаром був усунутий з посади як «нестійкий елемент», з лютого 1919 року — у Махна. Разом з ним до Махна прибули брати Левко та Данило Задови. Після Громадянської війни Черняк емігрував до Франції, а потім до Аргентини.

армії: купівлю у селян продовольства, коней, на платню повстанцям (рядовий махновець отримував щомісяця 50 рублів). Через відділи місцевого самоврядування та соціальної допомоги махновців частина грошей виділялася для потреб місцевих рад, профспілок, на розбудову громадських служб, на соціальні потреби: допомогу лікарням, заводським лікарняним касам, притулкам, сім'ям загиблих...

Значні кошти йшли на потреби контррозвідки, зокрема на підпілля в червоних та білих тилах, на повстанські організації, на підкуп військових ворожих спеціалістів, на здобування інформації, на створення бойових груп у Москві, Варшаві, Сибіру. Ще одна значна стаття витрат — пропаганда: видання махновських листівок та газет, популяризація анархізму по всьому світу.

Для підтримки безробітних та бідноти в містах «вільного району» махновцями практикувалася роздача грошей. У Катеринославі вони роздавалися протягом усього часу перебування махновців. Грошова допомога становила 300 рублів. Для її отримання людині необхідно було подати документ про своє соціальне становище. Кожного дня за грішми вишиковувалися величезні черги. Ці 300 рублів давали можливість сім'ї протягом місяця не померти з голоду. Однак Махно вважав це лише тимчасовим заходом, він був проти перетворення робітників міста у клас, що паразитує, і закликав працювати на виробництві та обмінюватися товарами свого виробництва з селом. У подальшому планувалося «вільне, добровільне самооподаткування» трудящих та створення децентралізованої системи народних банків на кооперативних засадах.

Однак між селянським повстанством та робітничим класом у Катеринославі та Олександрівську виникли серйозні тертя, що одразу ж проявилися на Олександрівському з'їзді. При однаковому виборчому цензі (1 делегат від 3 тисяч робітників та селян) на з'їзд до Олександрівська, де мало бути деклароване рішення про утворення махновської конфедерації — «держави», прибуло тільки 17 чоловік від робітничих організацій, та й то лише від Олександрівська, хоча були запрошені робітники ще 6 міст махновського «вільного» краю. Представництво робітників губилося в селянській масі з 230 делегатів, які обиралися на волосних з'їздах Катеринославищини, Херсонщини та Північної Таврії. Для мешканців Гуляйпільської волості та повстанців ценз було знижено, і він складав 1 делегат від 2 тисяч гуляйпільців (8 делегатів) та 1 делегат від кожного повстанського полку (65 делегатів). За партійним складом Олександрівський з'їзд розподілявся так: 42, 6% — анархісти, переважно махновський командний склад, 10,5% — ліві есери, українські есери,

боротьбисти, максималісти, 5% — більшовики і меншовики, 44,4% — безпартійні.

Прихід махновців до промислових районів Катеринославщини зруйнував усі економічні зв'язки у білогвардійському тилу, частково паралізував роботу місцевої промисловості. Заводи не отримували замовлень, робітники — платні. Заклики махновців не відповідали реальним можливостям району. Село перейшло до натурального господарства і не відчувало потреби в продукції важкої промисловості, яка вироблялася у Катеринославі та Олександрівську. Такий стан у промисловості «вільного району» використали меншовики, котрі очолювали місцеві профспілки. Підтримка кваліфікованих робітників денікінською владою сприяла зв'язку профспілок робітників із білогвардійськими політичними та владними структурами, робітники-росіяни прагнули зберегти «єдину неподільну Росію», а не махновське «самостійництво».

Делегати-робітники на з'їзді стали в опозицію до селянської більшості з'їзду. Спершу робітничі ватажки взагалі хотіли бойкотувати з'їзд і змушені були з'явитися лише після рішучих вимог самого Махна. З'явившись на з'їзді, меншовицькі лідери заявили, що робітники беруть участь в його роботі лише як спостерігачі, з метою отримати інформацію. Проте це не завадило їм відкинути пропозиції про «вільні ради», про соціалізацію виробництва, про самообізнання робітників до Повстанської армії.

«Промова Махна, — говорить у стенограмі Олександрівського з'їзду, — включала в себе брутальну лайку на адресу робітників як політичних шахраїв, сволоти, прохвостів, паразитів і тунєядців, друзів Денікіна, із згадуванням прізвищ делегатів робітничих організацій. На питання делегатів, чи стосуються ці випадки тільки окремих осіб або тих, кого вони представляють, знову вибухнула лайка з боку Махна, який кричав, що всі робітники шкурники, які думають тільки про свої шлунки, що вони працюють безкоштовно на Денікіна, а з них, махновців, вимагають 12 000 карбованців за ремонт замка гармати, що вони, робітники, — п'явки, присмокталися до буржуазії і не бажають з нею розпрощатися, що вони працювали з охотою при пануванні Добровольчої армії і не допомагають армії махновців, тільки гальмують роботу з'їзду, і чим швидше вони залишать з'їзд, тим його робота буде продуктивнішою. Оскільки ані голова, ні збори не протестували проти нецензурної лайки й обвинувачень на адресу робітничої делегації і удостоїли Махна бурхливої овації, робітнича делегація, природно, не змогла залишатися серед учасників з'їзду». «Ми звільнили вас від золотопогонників, — заявляли махновські промовці, — а тепер влаштовуйтеся, як самі

вмієте. На заводах маєте залізо, дріт, канати, ремені тощо. Продавайте це або міняйте на хліб. Ми вам заважати не будемо, але й допомогти від нас не чекайте. Наша справа воювати». Незабаром Махнові довелось вибачитися і заявити, що його лайка на з'їзді відносилася цілком до меншовиків, які, замість того щоб битися з денікінщиною, намагаються реанімувати ідеали «учреділовки». Дійсно Махно назвав «вилупками буржуазії» якраз тільки меншовицьких лідерів профспілок.

Махновська преса тих днів писала, що «робітники заснули міцним сном» і вже не є революційним класом, що вони «втомилися» від революції і їх цікавлять лише «шкурні інтереси». До речі, більшовицьке Зафронтове бюро також відзначало байдужість робітників Центральної України до боротьби проти білих і, навпаки, — «революційний настрій села». Махновська преса бідкалася, що повстанство «...не отримало тієї підтримки, котрої воно вправі чекати від своїх міських братів». Робітнича міліція Олександрівська відмовилася підтримувати махновців, а меншовицька рада профспілок Катеринослава постановила, що «махновці не є рушійною силою революції, а їхня влада лише тимчасова і з нею не можна співробітничати», аби «не компрометувати цим профспілки». Рада профспілок ухилилася від надання робітничих загонів для оборони Катеринослава та зірвала озброєння робітників махновцями. Усі спроби Махна домовитися з профспілками та фабзавкомом закінчилися крахом у Катеринославі та Олександрівську. Його промови до робітників про соціалізацію заводів, тобто переведення їх в управління самими робітниками, не дали помітних результатів.

Робітники не йшли шляхом самоорганізації, самоврядування і пасивно ставилися до закликів «самим будувати своє вільне життя». Рада профспілок не взяла на себе функції регулювання самоврядного суспільства. Заводи зачинялися, інженери та адміністрація не ставали до роботи. Інколи робітники здійснювали заклики до соціалізації безпосередньо, виносячи із заводів усе, що можна було ще продати на базарі, вирубувалися навіть дерева у міських скверах.

Обрана міська рада Катеринослава — «рада вільних міст» не діяла, в ній точилися постійні сварки між анархістами, есерами та меншовиками. Анархісти-синдикалісти, котрі взялися за створення ради міської комуни Катеринослава та активізацію профспілкового життя міста, також не досягли великих успіхів. Скрізь відчувалася загрозлива відсутність «інтелігентських кадрів» — фахівців, відсутність досвіду та теорії анархістського будівництва. Анархістську модель управління виробництвом спробували реалізувати лише харчовики та за-

лізничники «вільного району», останні соціалізували частку залізниці Олександрівськ—Мелітополь.

Військово-революційна рада — ВРР (махновський парламент) не стала будівничою силою і лише формально була керівником Південноукраїнської трудової федерації. Реальна влада знаходилася у Махна та його військових комендантів і командирів армії. ВРР, куди входило близько 30 чоловік, виконувала фактично функцію дорадчо-декларативного органу при Махнові, хоча й боролася за право бути вищою законодавчою владою для Федерації та центральним військовим органом для повстанців. На цьому ґрунті у жовтні—листопаді 1919 року Військово-революційну раду шматували інтриги, а справа організації «нового суспільства» була відсунута на другий план. У «Махновії» йшла боротьба за розподіл влади.

З моменту утвердження Воліна головою Військово-революційної ради він намагався ідеологічно очолити махновський рух, а не вдовольнявся лише роллю владника при «батькові». Волін, спираючись на приїжджих анархістів, прагнув перетворити махновський рух у підсобну силу Конфедерації «Набат». Розходження між Військово-революційною радою та махновським ядром намагалися використати більшовики з користю для себе.

Військово-революційна рада почала вимагати виконання своїх законів у Повстанській армії та на всій «вільній» території, яку контролювала Повстанська армія, а також контролю над усіма махновськими фінансами та контррозвідкою. Але жодна з цих вимог не була виконана. Махно виставив з ради Воліна і Трояна, котрі в грудні 1919-го були вимушені виїхати до Кривого Рогу, тоді захопленого махновцями, з метою агітації населення. Замість Воліна головою ради було обрано повстанця Лашенка (праву руку Махна), замість Трояна — Новицького.

Однак незабаром голова ради Лашенко захворів на тиф, і в кінці грудня 1919 року діяльність ВРР розвалилася. Більшовицькі елементи проникали до Військово-революційної ради та усіма засобами намагалися ліквідувати або розколоти махновський рух.

Ще 3 жовтня 1919 року махновська рада легалізувала більшовицькі структури в махновському тилу. Комуністи, хоча й критикували Махна на Олександрівському з'їзді, із з'їзду не пішли, а прийняли пропозицію Махна про створення єдиного «лівого блоку», домігшись включення своїх трьох представників до махновської Військово-революційної ради. Ці представники зайняли в раді значні посади: С. Новицький (керівник профспілки «Голка», член повітового комітету КП(б)У), Максимов та Красножонов (останній, можливо, не більшовик,

а боротьбист) стали членами виконкому Військово-революційної ради.

Цікаво, що частина більшовиків Півдня України влітку 1919 року не пішла на північ, а, оголосивши себе «істинними комуністами», не підзвітними ЦК КП(б)У та РКП(б), перейшла до Махна. Так, із 150 комуністів махновського району близько 100 оголосили себе «вільними комуністами», а 21 з них залишилися з Махном і в 1920 році (наприклад командир Бойко). Однак «вірні лєнінці» маскували легальним ставленням до Махна і легальною роботою у «вільному районі» свою підривно діяльність супроти махновського руху. Вони створювали підпільні місцеві ЧК та ревкоми, бойові загони під розпливчастою назвою «Союз молоді по боротьбі з контрреволюцією». Члени більшовицького Олександрівського ревкому навіть запропонували Махнові розподілити політичну та економічну владу в «вільному районі», залишаючи йому лише владу військову. Після такої пропозиції «батько» розлютився, розігнав ревком та заборонив більшовикам створювати подібні організації під загрозою розстрілу. Однак преса більшовиків (газета «Звезда») здійснювала постійну критику «махновських порядків» та реквізицій. Було піднято галас з приводу конфіскації махновським штабом Катеринославського ломбарду. Більшовики заявляли, що від цього постраждали малозабезпечені верстви міста, котрі заклали свої останні речі у ломбард. Невдовзі за наказом Махна були повернуті заклади тим, хто доводив, що заклав речі «з нужди».

Як відзначали очевидці подій осені 1919 року, грабунків при захопленні міст Махно не допускав. За грабунки наказом «батька» встановлювався розстріл на місці: «Влада анархістів виявилася більш упорядкованою, ніж влада Добровольчої армії, котра прийшла наводити “порядок”, почавши з грабунків та погромів», — заявляв свідок подій. Фальсифікацією є писанина Раковського про те, що «за конституцією махновської армії два дні на місяць вона мала законне право грабувати, але звичайно махновці ці два дні перетворювали на місяць».

У махновській армії діловодство велося на високому рівні. Кожна частина мала свої бланки, інколи із зображенням черепа й кісток, печатки. Усі накази по армії друкувалися на машинці й підписувалися Махном або кимось із вищого командування.

Щоб запобігти самовільним експропріаціям чи присвоєнню майна повстанцями, у листопаді 1919 року кожен повстанець отримав новий документ — «Записну книжку революціонера-партизана усіх військ батька Махна». Вона засвідчувала майновий стан повстанця, служила для обліку та контролю його речей, грошей, зброї, про що були записи у відповідних

графах «книжки». Махновський штаб, таким чином, міг виявити мародерів, це була своєрідна «декларація прибутків». Кожен махновець повинен був завжди мати при собі «Записну книжку» і пред'являти при одержанні платні, зброї, обмундирування тощо. Ця «книжка» складалася з 12 сторінок, у ній вказувалися прізвище, ім'я та по батькові бійця, час вступу в Повстанську армію, дата і місце народження, віросповідання, сімейний стан, військова спеціальність та яке знає ремесло, грамотність. У спеціальній графі «проходження служби» фіксувалося, коли і в якому полку, батальйоні, роті, взводі та відділенні служив повстанець. Тут же відзначалося його відношення до служби в армії, перебування на лікуванні та в короткострокових відпустках, грошові заохочення тощо. Існувала у махновців інструкція штабу «Про поведінку при зайнятті міст», де вказувалося, що махновські командири «в жодному разі не є політичною владою над населенням». Комендантам та начальникам махновських гарнізонів наказувалося не втручатися у справи міського самоврядування. Крім того, в армії Махна з метою боротьби з дезертирством існували «відпускні посвідчення». Для посилення дисципліни штаб Махна наказав виганяти жінок з усіх бойових частин армії.

Виступаючи запеклим ворогом системи продрозкладки, прагнучи зберегти підтримку селян, махновський штаб здійснював постачання армії через свої закупівельні комісії шляхом закупівлі продуктів у селян за розцінками, встановленими самими селянами, що засідали у махновській раді. Практикувався обмін трофейних промтоварів на селянські продукти. Ця робота здійснювалася відділом постачання та окружними інтендантськими управліннями. Однак система вільних заготівель могла поєднуватися з реквізиціями у найбільш заможних селян, поміщиків, німців-колоністів, а також поєднувалася із добровільними жертвами селян, котрі підтримували Махна. За постій та харчування власникові будинку, де перебували повстанці, виплачувалася компенсація грошима чи товаром. Нестачу медикаментів поповнювали закупівлею їх у містах, що були захоплені білими чи червоними, через спеціальних махновських агентів у підпіллі. Теплі речі реквізувалися на ворожих складах (наприклад 25 000 комплектів англійського обмундирування), закуповувалися на базарах, знімалися з полоненого ворога. Іноді махновський штаб робив навіть платне замовлення на пошив теплої одягу для армії. Військово-революційною радою було вироблено також спеціальний раціон повстанця, куди входило 150 г білків, 110 г жирів, 510 г вуглеводів на день.

Значним недоліком Повстанської армії та махновської «держави» була неспроможність організувати виробництво набоїв у Гуляй-Полі, Олександрівську, Катеринославі, бо для цього не вистачало ні спеціальної сталі, ні хімічних компонентів, так що набої у Повстанській армії використовувалися лише трофейні.

Міськими справами мали займатися обрані на місцях ради та центральна махновська Військово-революційна рада. Однак деякі коменданти міст ігнорували накази і втручалися у місцеві справи, конфліктували з місцевими радами. Махновські коменданти: Катеринослава — Дорош, Олександрівська — Рибалко, потім Каретников, Бердянська — Хмарський, Мелітополя — Сандомирський — часто-густо конфліктували з місцевими радами.

Махновська інструкція підкреслювала, що військові мають допомагати в організації рад, «дати поштовх в організації економічної роботи», здійснювати зв'язок армії з населенням. Метою Махна було підштовхнути суспільство до творчості безвладдя та захисту «вільного ладу». Він відмовлявся нав'язувати свої накази, заявляючи, що «відпасти повинен навіть натяк про насильницьке насадження комунізму згори». Однак така позиція махновців тягла за собою бездіяльність, стихію, що підірвало їхній тил.

Махновська рада звернулася до населення Катеринослава із закликом створювати вільні органи самоврядування — вільний радянський лад, систему домових комун, бачачи у домових комітетах первинні осередки міського самоврядування. Зразком для махновців служив досвід Паризької комуні 1871 року. У разі створення дійової системи самоврядування міст і сіл Махно заявляв, що він буде лише охороняти район від ворогів і не втручатися в жодні місцеві справи.

Але майже все впиралося у кадри — не було економістів, фінансистів, інженерів, постачальників, взагалі людей з високою освітою, відданих махновському рухові. Ті декілька сотень анархістів-теоретиків та пропагандистів, що засіли у махновських структурах, переважно були ідеалістами-гуманітаріями, «працівниками розмовного жанру», а не практиками-будівниками. Вони могли повести за собою маси своїми розмовами, але не більше.

Штаб Махна звернувся із закликом «До всіх чесних соціалістів та інших осіб», прохаючи допомогти у налагодженні господарського життя в махновській «державі». Подібні заклики були й на адресу профспілкових лідерів. Окремий заклик був до української інтелігенції, щоб та допомогла побудувати в Україні нове вільне суспільство. Однак вся інтелігенція бачила в Махнові лише деструктивну силу, що руйнувала звичну струк-

туру унітарної держави. Єдину підтримку Махнові надали боротьбисти, українські ліві есери-активісти, російські ліві есери. Але серед них у «вільному районі» було тільки 15—20 спеціалістів. Боротьбистські кадри допомагали махновцям налагодити видання газети «Шлях до волі» та організувати українську секцію в культпросвітвідділі махновської армії.

В листопаді 1919 року члени махновського штабу вели успішні переговори з лідерами боротьбистів — Медведєвим¹ та Грудницьким, членами Всеукраїнського ревкому боротьбистів, Лісовиком і Матяшем — командирами повстанських боротьбистських загонів. Було укладено воєнно-політичний союз між махновцями та боротьбистами Катеринославщини та Полтавщини, за яким боротьбисти визнавали політичний напрямок махновського руху і боротьбистські загоны підпорядковувалися махновському командуванню. Було вироблено спільну резолюцію про об'єднання всіх повстанців України в незалежну Українську радянську армію, котра стала б гарантом самостійної України, уберегла б Україну від зазіхань більшовиків-централістів. Махно визнавався боротьбистами повстанським командиром як на лівому, так і на правому березі Дніпра, і всі повстанські загоны мали виконувати його оперативні накази. Остаточне закріплення цього союзу, а головне, політичної єдності мало відбутися в грудні 1919-го, на з'їзді трудящих Півдня України, але із-за зміни військової обстановки цей з'їзд так і не відбувся.

В 1919 році в культпросвітвідділі Повстанської армії заправляли анархісти з «Набату» на чолі з Воліним та група анархістів з Іваново-Вознесенська на чолі з Аршиновим. Махновський культпросвітвідділ при штабі армії мав кілька підвідділів: усної пропаганди (організація мітингів, зборів), де працювали відомі агітатори-анархісти Бармаш, Уралов², Могила, Губенко та інші; театральний відділ, де були духові оркестри, хори, драмгуртки (керівник — артист Микита Конопля); шкільний підвідділ, яким керувала Галина Кузьменко. У цьому відділі Галина активно пропагувала розвиток української національної школи.

Найбільш важливим для «вільного району» був підвідділ преси, котрим керував Петро Аршинов. Склад підвідділу —

¹ Медведєв Є. Г. (Юрко) — у 1917 році лівий український соціал-демократ став союзником більшовиків і обраний головою президії ЦВК УСРР. Фактично перший керівник УСРР з 17.12.1917 по 19.03.1918 року, до весни 1919 року. Член КП(б)У, потім переходить до боротьбистів.

² Бармаш В. — анархіст з 1903 року, учасник революції 1905—1907 років, каторжник, учасник Жовтневого перевороту 1917 року. Член Московської ради, ініціатор Московської федерації анархістів. Творець анархізму-універсалізму. Уралов С. — матрос, анархістський публіцист, лідер бердянських анархістів.

15—17 анархістів і пересувна друкарня-«американка», котра постійно працювала, друкуючи листівки та газети. При захопленні міст у зайнятих повстанцями стаціонарних друкарнях підвідділ друкував «явочним порядком» великі тиражі газет. У махновців друкувалися газети: «Набат», «Путь к свободе» (офіційна махновська газета Повстанської армії), «Шлях до волі» (український аналог «Пути к свободе»), «Повстанець» — усі вони були щоденними. Виходили іноді й місцеві махновські газети (1—5 номерів): «Екатеринославский набат», «Вольный Бердянск», «Вольный Мелитополь», «Вольный Александровск», «Вольный Никополь», «Вольное Орехово», «Гуляйпольский Набат», «Вольное Гуляй-Поле». Завдяки свободі слова в махновському районі друкувалися газети різних «лівих» політичних партій: «Боротьба» (орган партії боротьбистів), «Народовластие» (орган ПСР — есери), «Знамя борьбы» та «Свободный крестьянин и рабочий» (органи партії лівих есерів).

Великі кошти Махно витрачав на пропаганду та видання листівок, нелегальних газет в тилу білих. Махновці обладнали підпільні друкарні у Севастополі, Сімферополі, Харкові, Вовчанську, Кременчуці, Єлисаветграді, Миргороді, Полтаві, Києві, Херсоні, Одесі, Миколаєві, Чернігові.

Південноукраїнська Трудова федерація протягом трьох місяців утвердилася на Півдні України. Ряд великих промислових центрів України, насамперед Катеринослав та Олександрівськ, сотні сіл, мільйони мешканців степової України жили за законами нового безвладного суспільства під керівництвом «батька», який мав чотири класи освіти, за відсутності будь-якого адміністративного апарату та позаекономічного примусу. Махно показав, що може обійтися без грошової системи, без військової промисловості, без поліції, без продрозкладки та каральних загонів. Прагнення створити своє вільне суспільство було притаманне українцям південних степів, і це довела історія махновського та григор'євського повстань, сотень інших селянських повстань, котрі були спрямовані проти московських «призначенців».

Махновська Південноукраїнська трудової федерацію треба розглядати як оригінальну форму української державності — мілітарно-безвладницьку демократію, котра за своїм духом та традицією нагадувала те суспільство, яке створилося тут за 400 років до Махна, — Запорізьке військо. У 1920 році генерал армії УНР Михайло Омелянович-Павленко писав: «Українське село організується, саме своїм розумом розпочинає справжнє громадське будівництво...»

Махновська федерація передбачала якнайширшу участь населення у вирішенні основних питань, в управлінні суспільст-

вом, ініціативу та самоорганізацію трудящих, економіку, що функціонує на основі вільних договірних засад та трудової власності. Однак усе це передбачало наявність нової людини, з новою свідомістю, мир і стабільність. І саме цього у Махна не було і не могло бути. Його дії з метою створення «ідеального суспільства» розбивалися об мур ворожості, нерозуміння, розчарування. Вороги з усіх боків намагалися знищити махновську «державу», а після її знищення знищити й саму пам'ять про неї.

Глава 22

«ЗАМИРЕННЯ» ВІЛЬНОГО СТЕПУ

(січень 1920)

У грудні 1919 року Червона армія вибила білогвардійців з Чернігівської, Київської, Полтавської, Харківської губерній. Під ударами червоних, чий сили в багато разів переважали денікінські, та при постійній загрозі з боку численних повстанських загонів білі поспіхом залишили українські терени. 14-та Радянська армія відрізала лівофлангову групу Шиллінга від головних сил білогвардійців, розташованих на Дону, зайнявши при цьому 5—7 січня 1920 року Маріуполь та Бердянськ.

Переслідуючи білих, частини Червоної армії стикалися з повстанськими загонами та підконтрольними їм «вільними районами». Це викликало занепокоєння більшовицького керівництва. «Розмови партизанів, червоноармійців та селян крутяться навколо імені Махна... Небезпека велика <...> особливо якщо мати на увазі наше швидке просування», «скинувши Денікіна в партизанське море, ми змушені йти ним і легко можемо захлинутися».

Безвладдя чи радше розпорошення влади й зверхність влади місцевої, а не центральної, отаманщина, руїна й хаос запанували тієї зими в Україні. Частини Червоної армії, пройшовши за кілька тижнів половину України у своїй гонитві за білими, залишили власні тили без охорони. Там панували отамани та вороже налаштовані до більшовицької диктатури «вільні ради». Місцеві більшовицькі агенти надсилали своєму керівництву панічні телеграми з України: «...безкарність партизанства при Денікіні, а тепер при нас — усе це створює атмосферу повного ігнорування будь-якої влади і дає можливість селянству з наплювальної точки зору дивитися на окрики та погрози нових органів Радянської влади, а також дає реальну впевненість вста-

новити при бажанні яку завгодно владу», «влади не відчувається. Боротьбисти і меншовики піднімають голову <...> Раковський намагається спертися на чужі багнети і панувати над селянською Україною». «В Донбасі — <...> становище катастрофічне <...> в ревкомах недосвідчені, недостойні люди, часто злочинний елемент» (зведення НКВС).

«Про окупацію України північчю кажуть навіть на партійних конференціях, а на безпартійних відкрито критикують більшовиків і висувають гасло «Ради без комуністів». «Організувати Радянську владу в Олександрівському повіті неможливо, цілий ряд сіл не бажає організувати ревкоми, роз'яснення та погрози даремні <...> селяни не хочуть збиратися на сходи і приймати яке-небудь управління».

Повстанські отамани, які в більшості своїй виступали за радянську владу, але проти комуністів, контролювали ці сільські райони. Отамани відкидали «воєнний комунізм», вимагали самостійної Радянської України та створення автономної Української радянської армії на основі українських повстанських формувань.

Питання про створення незалежної Української радянської армії як гаранта незалежності Радянської України стало одним з основних на початку 1920 року.

Троцький та більшовицьке керівництво заявляли про неприпустимість створення Української радянської армії з повстанських частин. Хоча у жовтні 1919 року, коли становище червоних ще було непевним, більшовицьке керівництво, заграючи з повстанцями, припускало можливість створення такої армії. В січні 1920-го більшовицький Центральний ревком в Україні (Петровський, Затонський, Мануїльський) видав звернення, згідно з яким навіть спроба політичних сил «спертися на повстанські загони як такі або покласти початок формуванню з них особливої армії повинні тавруватися як військова зрада», за що належав розстріл «незалежно від попередніх заслуг». «Величезною політичною оманною» назвав ревком створення української армії без ліквідації «партизанства» та без «каральної роботи», «організації».

Всі партизанські загони, за планами більшовиків, мали бути розформовані, а ті, хто опиратиметься, — знищені. «Ліквідація партизанства — питання життя і смерті для України», — заявляли більшовики. Значною політичною силою залишалися боротьбисти, в чиєму розпорядженні були великі повстанські з'єднання. Вони вимагали створення незалежної Української Червоної армії, наголошуючи, що боротьбистський ревком має на цей рахунок домовленості з ЦВК УСРР, котрі дійсно були досягнуті в ході звільнення України від денікінців.

Створення Української радянської армії вимагала більшість ватажків повстанського руху: Махно, Шуба, Христовий, Кацюра, Туз, Фесенко, Романко. Отаман Волох, якого боротьбисти висували на посаду командарма, за згодою Троцького, вже затверджувався керівником радянських повстанців Правобережної України. Щоб зберегти свої загони від розгрому, за Українську радянську армію виступили навіть отамани-самостійники, тимчасово відійшовши від Петлюри: Гуляй-Гуленко, Ю. Тюпонник, Мелашко, Петренко, Гладченко.

Однак долю отаманів було вирішено у Москві ще в грудні 1919 року. Всі вони були приречені. Частина боротьбистських партійних лідерів, щоб залишитися на своїх місцях у ревкомі та здобути владу в Радянській Україні, відступилася від ідеї Української армії та з байдужістю споглядала розгром повстанських загонів.

7 грудня 1919 року з трибуни VII з'їзду рад Троцький заявив, що «після звільнення України махновці стануть смертельною небезпекою для робітничо-селянської держави». Махновський рух він назвав «національним українським чиряком», який мав бути «вирізаний раз і назавжди».

Українське селянство Троцький вважав «людським матеріалом», котрий важко втримати під своєю владою. Перед своїми агітаторами, яких він відправив у грудні 1919-го до України, Троцький поставив ряд завдань, котрі були сформульовані у сумнозвісній «Інструкції».

Це був справді підступний, езуїтський план боротьби проти українського народу. «Для досягнення нами мети усі засоби однаково добрі», — мовилося в «Інструкції». Троцький пропонував використати «особливості характеру українців — довірливість, поступливість, відсутність єдності» з метою їхнього нового поневолення. Він закликав обдурювати українських селян і казати їм, «що в Росії комуни немає, і на перших порах не нав'язувати комуни на Україні». Пропагандисти-агітатори повинні були стверджувати, що Петлюра уклав союз із радянською владою, а махновці-повстанці є «буржуї, куркулі й денікінці». Всі випадки грабунків з боку червоноармійців пропонувалося звалювати на повстанців. Щодо вивезення з України хліба більшовицькі агітатори мали твердити, що хліб везуть не в Росію, а віддають його найбільшим українським селянам та робітникам в Україні.

На початку грудня 1919-року в деяких радянських газетах з'явилися замітки про успіх махновців, там навіть брехливо стверджувалося, що Махно захопив Ростов і Крим. 7 грудня 1919 року Серго Орджонікідзе поставив вимогу припинити в пресі популяризацію «батька», котра збільшувала симпатію до

нього в середовищі червоноармійців. Троцький закликав убезпечити Червону армію від зараження партизанщиною, цією «смертельною небезпекою для держави», не допустити «розкладення» бійців. Він наказав не давати солдатам-українцям можливості відвідувати рідні села і тимчасово не здійснювати мобілізацію до Червоної армії в Україні.

Через кілька днів у новій секретній директиві про заходи боротьби проти партизанщини Троцький наказував командирам Червоної армії при зустрічах з повстанськими загонами їх роззброювати та розформувувати, а командирів-повстанців віддавати під суд ревтрибуналу (тобто розстрілювати, як і всіх з цим не згодних). «Роззброєння, слідство та розправа мають здійснюватися в найкоротший термін, по можливості не більше 24 годин».

З метою уникнення в лавах Червоної армії партизанщини та заколотів Троцький наказав приймати до Червоної армії добровольців лише до тилових частин, а «український елемент» не допускати до фронтових частин. На його думку, будь-який партизанський загін лише є «матеріалом для переробки», котра проводилася шляхом «вилучення» — розстрілу «небажаних елементів». За будь-яке невдоволення та «смуту» належала нещадна кара з розстрілом заручників та використанням особливих (каральних) загонів. Навіть найнадійніші червоні партизанські загони розформовувалися.

Виявляючи цілковиту недовіру до «українських елементів», Троцький заявляв, що вони, «за їх словами, палають бажанням боротися, але на три чверті вони палають бажанням грабувати». Троцький видав директиву, у якій рекомендувалося спрямовувати агентів особливих відділів Червоної армії до повстанських загонів задля вбивства повстанських отаманів. Причому ліквідація отаманів не ставилася у залежність від рівня лояльності останніх до радянської влади.

У грудні 1919 року почалися перші бої частин Червоної армії проти повстанців, у тому числі й тих, хто боровся за «вільні ради» чи за махновську «трудова федерація». На Київщині частини 45-ї та 58-ї радянських дивізій розгромили повстанців, що називали себе махновцями і воювали проти білих. Кілька місяців на північному сході України відбувалося замирення повстанців Глухівщини та Новгород-Сіверщини. Анархістів-повстанців у цьому районі налічувалося кілька тисяч. Щоб урятувати повстанців від розправи над ними з боку Червоної армії, їхній командир — отаман Шуба — пішов з керівництва, розуміючи, що як махновець-анархіст він викликає ненависть у підлеглих Троцького. Шуба навіть закликав своїх партизанів лояльно ставитися до Червоної армії.

На своєму з'їзді в кінці грудня 1919 року 250 селянських делегатів Півночі України виступили проти насильств більшовицької диктатури, заявивши, що «новій владі не довіряємо, продуктів не дамо, призначенців-комісарів та чекістів повбиваємо». До травня 1920 року повстанці-шубівці боролися проти частин 12-ї радянської армії. Бої відбувалися біля станцій Атюша та Мачетна й поблизу Глухова. Армійська газета у січні 1920 року погрозувала: «шубівщину буде нещадно придушено». Ці погрози збулися — «вільний район» Глухівщини до літа 1920 року був потоплений у крові.

Згодом настала черга повстанців небільшовицького напрямку на Полтавщині. Після захоплення 11 грудня 1919 року Полтави червоними частинами спільно з повстанцями-анархістами повстанців стали роззброювати, а їхні команди розстрілювалися або ж безслідно зникали. У Полтаві були розгромлені штаб федерації анархістів-повстанців, їхній клуб, газета «Анархіст-повстанець» та газета максималістів.

Отаман Кацюра оголосив свої повстанські загони ядром Української радянської армії. Однак до Чигиринщини прибули чекісти та призначенці, щоб замінити ревком «Чигиринської республіки» та «ліквідувати Кацюру». Удар Червоної армії по повстанських загонах, заборона на створення Української радянської армії викликали зворотні дії повстанців.

Січень 1920 року був часом найбільшого впливу отаманів на Україні. Білі відступили, червоні в гонитві за ними не встигали зміцнювати тили і знищувати там повстанські загони. З Волині на Придніпров'я прийшла частина армії Української Народної Республіки, здійснюючи свій 1-й зимовий похід під командою генерала Михайла Омеляновича-Павленка. Отаман Мелашко став господарем Верхньодніпровська і загрожував Катеринославу, отаман Туз заволодів Звенигородкою. Отаман Несміянов був у Ржищеві, отаман Борисов захопив Олександрівськ. Частини армії УНР під командою Юрка Тютюнника взяли Черкаси, отамани Шепель та Голуб — Умань, Кириченко й Фесенко — Канів. Однак невдовзі Червона армія зуміла відбити захоплені українськими повстанськими силами міста Подніпров'я.

Ще 28—30 грудня 1919 року частини Червоної армії захопили Катеринославу, Синельникове, Бахмут, Новомосковськ, не зустрічаючи на своєму шляху серйозного спротиву ні з боку білих, ні з боку махновців. Перед тим 28 грудня 1919-го 45-та дивізія Червоної армії зустрілася з махновською новомосковською бригадою. За наказом комдива Якіра махновці були роззброєні, а їхній комбриг — анархіст Макеев-Диявол, який сам приїхав до штабу червоних, — розстріляний.

1—4 січня 1920 року червоні частини, заглибившись у махновський район, підійшли до Олександрівська. На початку січня не було зафіксовано жодного випадку, коли б махновські загони ставали на шляху червоних, коли ті просувалися на південь. Махновці, пропустивши частини Червоної армії через свої позиції, залишалися біля своїх сіл або розходилися по домівках, вважаючи свою місію у боротьбі проти білогвардійців виконаною.

4 січня 1920-го командування 14-ї радянської армії отримало секретний наказ від Троцького — готуватися до знищення «банд Махна». Операцію планували розпочати за тиждень. З цієї метою 41-ша дивізія мала контролювати район Орхів—Пологи—Гуляй-Поле, Латиська дивізія — район Павлограда. Незабаром (9 січня 1920 року) для боротьби з Махном були спрямовані нові радянські сили: Естонська дивізія (в район Олександрівська), 9-та стрілецька дивізія (в район Кутейникового), 11-та кавалерійська дивізія (до Катеринослава). Однак більшість сил червоних до початку антимахновської операції спізнилася, позаяк вона почалася не 2 січня 1920-го, як планувалося, а 8 січня, і основні дії проти Махна вели тільки 45-та та 41-ша дивізії.

5 січня бригада 45-ї дивізії увійшла до Олександрівська, який за кілька днів до цього був звільнений від білих частинами 1-го та 2-го махновських повстанських корпусів. Штаб Повстанської армії, як і сам Махно, знаходився в Олександрівську в «Гранд-готелі», комендантом міста був призначений комбриг Шусь.

Махновці, не бажаючи воювати з Червоною армією, направили до командира бригади Левенсона делегації на чолі з Каретниковим та Голиком для укладання воєнної угоди. Поки йшли переговори, спільні мітинги, спільні різдвяні вечери, поки махновський та червоний комендант ділили місто на сфери впливу, частини Червоної армії потихеньку оточили Олександрівськ, не випускаючи з нього махновські загони.

Газета «Коммунист» писала, що на переговорах махновці заявили про свою готовність до спільних дій проти білих на ділянці спільного фронту, підлягаючи оперативним наказам командування, пообіцявши «вести себе поважно». Повстанці заявляли, що червоні повинні укласти з Махном і політичну угоду, яка б визнавала вільний махновський район.

Однак Троцький наказав жодних переговорів з Махном не вести і готуватися до розгрому повстанців. За даними розвідки червоних, в Олександрівську під командою Каретникова сконцентрувалося до 6 тисяч піхоти та 1600 кіннотників, приблизно 13 тисяч махновців знаходилися біля Апостолового, Нікополя, Мелітополя.

8 січня 1920 року Реввійськрада 14-ї армії на пропозицію Троцького і Сталіна наказала махновській армії негайно вирушити на Польський фронт в район Мозиря—Гомеля для боротьби з польським військом. Махновська армія за цим наказом передавалася «у розпорядження РВР 12-ї армії».

Уборевич, командувач 14-ї армії, заявив Якіру, що цей наказ — лише політичний маневр і що на згоду Махна та його штабу з цим наказом немає жодних сподівань, зате він дасть лише політичний привід для звинувачень проти Махна та для розгрому повстанців.

Якір попередив тоді Уборевича, що Махно, отримавши такий наказ від 14-ї армії без «авторитетної особи з Центру», дасть негативну відповідь, операція проти Махна буде важкою, і краще використати махновську силу на фронті. Вказуючи на непідготовленість операції, Якір натякав на поганий зв'язок між червоними частинами, на рухливість частин Махна.

Наказ цей став провокаційним, лише приводом для походу проти Махна. Повстанська армія на цей час не мала жодних домовленостей з Червоною армією і не перебувала в підпорядкуванні РВР 14-ї армії. Щоб ще більше принизити махновців, їм наказувалося в районі Гомеля—Мозиря перейти в підпорядкування 12-ї армії. До того ж Махно і багато його командирів хворіли на тиф і були не в змозі віддавати накази.

Коли до штабу махновців надійшов наказ 14-ї армії, там саме обговорювалося питання про подальші дії. Зустріч з більшовиками була фатальною для махновців. Вони розуміли, що не змогли заявити про себе як про силу, рівну більшовикам.

Махновська газета за кілька місяців перед тим слушно відзначала, що ставлення більшовиків до махновців буде залежати від того, «наскільки ми як військова сила поширимося по всій Україні і зможемо спертися на загальноукраїнський орган, який визнають трудящі всієї України». Створити загальноукраїнський уряд махновці не змогли, до того ж їхній колись широкий район скоротився на кілька повітів. Армія махновців уже готувалася до підпільної боротьби.

Отримавши наказ, махновський штаб відповів на нього офіційною пропозицією підписати на вищому рівні військовий союз Червоної та Повстанської армій, надавши автономію махновському району (окремі повіти Катеринославщини та Херсонщини). Ультиматум червоних про перехід махновської армії на польський фронт було вирішено поки що не виконувати, позаяк із усього було видно, що відірвані від своїх сил махновці потраплять у пастку до червоних ще в ешелонах на шляху до польського фронту. Сам наказ червоних махновські

командири вважали провокаційним, але, незважаючи на це, заявляли, що будуть боротися проти білих на Півдні України і готові зайняти задля цього ділянку фронту.

Махно підписав телеграму «Всім! Всім! Всім!», у якій мовилося, що доки з центральною владою не буде досягнуто угоди, не може бути й мови про виконання махновцями будь-яких наказів червоних, що після боїв партизани мають право на відпочинок, а «Повстанська армія зуміє дати відсіч усім спробам зазіхнути на її незалежне життя». Одним із подальших варіантів дій був розпуск Повстанської армії по своїх селах для місячного відпочинку.

Махновські агенти доповідали, що Троцький видав ряд документів, у яких закликав знищити махновщину, бо «махновці вже оточені червоними частинами». У відповідь на це махновська рада спільно зі штабом видала листівку-звернення до червоноармійців із закликом не піддаватися провокаціям і не брати участі у братовбивчих операціях. Незважаючи на всю таємність задумів більшовиків супроти Махна, ці задуми не стали, як бачимо, несподіванкою для повстанців.

Операція проти Махна розпочалася із виводу 9 січня 1920 року з Олександрівська усіх червоних частин і оточення міста 45-ю та 41-ю дивізіями. Офіційно ж було оголошено, що частини 45-ї дивізії йдуть з Олександрівська на Перекоп — воювати проти білих. Проте червоне командування відмовилося тоді від штурму Перекопу та звільнення Криму, хоча саме тоді це можна було зробити значно легше, ніж десять місяців по тому. Якби Червона армія не взялася тоді за махновців, Громадянська війна, напевно, закінчилася б набагато раніше. Однак махновці виявилися для Троцького страшнішими за білих.

Українські радянські урядовці вимагали лише повного знищення махновців. Кривава розправа мала довести народів, хто насправді господар в Україні, і встановити порядок, побудований на загальному страхі перед червоним терором. «Той, хто зможе впоратися із хвилею куркульсько-махновського визначальства, скувати залізним обручем революційної дисципліни цей деморалізований трирічною зміною влад, недбалістю, господарською руїною тил, той буде господарем на Україні».

9 січня постановою Всеукрревкому Махно та його командири були оголошені поза законом за «непідкорення наказам», «заколот», «грабунки», «розкладення частин» і за такі примарні гріхи, як «дружба з Григор'євим» (убитим, до речі, самим Махном), «відкриття фронту денікінцям», «злочини анархістів у Москві». Було оголошено, що махновці «точать ножі, щоб виступити збройною силою», «продають Україну вдруге польським панам». Упередженість цих звинувачень та недолугість

дій для розгрому махновців зазначалися навіть радянськими воєначальниками.

Операція з метою оточення та знищення Повстанської армії 9—14 січня 1920 року проводилася дуже кволо і не дала червоним бажаного результату. Кілька полків відмовилися виступити проти Махна, а 41-ша дивізія взагалі пропустила через свої порядки махновців, котрі відходили з Олександрівська, відмовившись стріляти в дядьків, з якими вони за спільним столом святкували Різдво. Селянські за своїм складом частини 41, 42, 45, 46-ї дивізій зі «слабким завзяттям», як повідомляли чекісти, боролися проти махновців, каральні ж функції виконували Латиська та Естонська дивізії, китайські та інтернаціональні батальйони.

Після наказу, що оголошував Махна поза законом, щодо махновців застосовувалися лише каральні акції. Комунисти, котрі побували в махновських частинах, заявляли, що агітація серед махновців — «марне гаяння часу». За планами червоних, не лише полонені махновці, але й селяни, котрі їм співчували, повинні були «нещадно винищуватися». Для того щоб налаштувати червоноармійців на репресії, їх переконували в тому, що Махно «такий же контрреволюціонер, як і Денікін». Затонський попереджав, що махновці «більш серйозна небезпека, ніж польське військо». Яковлев (Епштейн) наполягав на тому, що махновці — «зłodії», «анархо-денікінський елемент», а сам Махно — «помічник Денікіна». З легкої руки наклепників махновців звинуватили навіть у єврейських погромах.

Усі ці звинувачення посипалися всього через 11 днів після того, як більшовицька газета «Звезда» (Катеринослав) написала про великі заслуги махновського руху перед революцією, про його «величезну революційну цінність та яскраво революційне походження».

Частини махновців, які вийшли з Олександрівська (штаб, кавалерія, частина піхоти на тачанках), здійснили тиск на 41-шу радянську дивізію і, скориставшись непевністю в її лавах, вранці 9 січня вирвалися з оточення. Причому цей прорив був цілком несподіваним для червоних завдяки блискучій роботі махновської контррозвідки. Бо в той час коли червоні таємно починали концентрувати свої сили проти Махна, сподіваючись взяти його «тепленьким у ліжку», махновці вже знали про пастку і як діяти далі. Однак з Олександрівська не зміг вирватися обоз з 200 кулеметами та 12 гарматами, що дісталися червоним як трофеї. Дві тисячі піших махновців вимушені були здатися в полон, але наступного дня більшість з них утекла. Вони зібралися на острові Хортиця, щоб продовжувати боротьбу, але, зрозумівши її безперспективність, незабаром розійшлися по домівках.

8 січня 1920 року махновський 4-й Кримський корпус зайняв Мелітополь, вибивши звідти білогвардійців. 12 січня червоні (13-та, 16-та стрілецькі дивізії, 8-ма та 14-та кавдивізії) увійшли до Мелітополя і почали роззброювати махновців, не зупиняючись навіть перед застосуванням зброї. Були знищені 15-й та 16-й кінний полки Кримського корпусу махновців. У цих важких умовах Павловський та Володін вирішили вивести з-під удару збережені частини 4-го корпусу і вийти в Крим, у тил білогвардійців. Для цього 20 січня 1920-го махновці Кримського корпусу вдарили на Перекоп. Але, опинившись на Перекопі, махновці опинилися поміж двох вогнів: з півдня — білі, з півночі — червоні. З-під ворожих ударів удалося вийти лише декільком махновським загонам. Отамани Володін та Протчан (100 шабель) зуміли прорватися до Криму з метою вийти до Кримських гір. Павловський (800 шабель) подався до Дніпровських плавнів на березі Сивашу. Півтори тисячі махновців Кримського корпусу опинилися в червоному полоні.

З частин 3-го махновського корпусу, що стояли в районі Нікополя та Апостолового, 2/3 особового складу були хворі на тиф, частково розійшлися по домівках, частково опинилися в полоні (близько 10 тисяч повстанців). Червоним тут залишилися великі трофеї: артсклади, 10 гармат, 5 панцерних потягів, аероплан. В одному з махновських полків відбувся переворот, в результаті якого частина махновців, повіривши обіцянкам більшовиків, виявила бажання увійти до складу Червоної армії. 150 повстанців, котрі не погодилися з цим рішенням, були негайно заарештовані червоними.

10 січня 1920 року ядро та штаб Повстанської армії з кількома тисячами махновців прибули з Олександрівська до Гуляй-Поля, вирішивши боронити свою «столицю». Однак уже наступного дня на засіданні штабу було вирішено розпустити армію у відпустку на місяць, поки остаточно не з'ясується ситуація в Україні, а за цей час спробувати домовитися з радянською владою про автономію.

До завдань махновських командирів входило збереження штабу та формування нових частин, які боронили б незалежність району. Полки розійшлися по домівках. Штаб 1-го корпусу та штаб армії залишилися в Гуляй-Полі, штаб 2-го корпусу вирушив на Новоселівку. Махно в тифозному маренні на селянській підводі у супроводі п'ятнадцяти охоронців був вивезений до Дібровки і згодом схований на хуторі Білому за 5 км від цього села. Рада та культпросвітвідділ махновців роз'їхалися по місцях і селах. Фактично протягом десяти днів, з 5 по 15 січня 1920 року, величезна Повстанська армія зникла.

Червона контррозвідка повідомляла, що в махновському штабі «повна розгубленість», що Махно «хворий чи помер», а в Гуляй-Полі залишилася 1 тисяча повстанців при 12 гарматах. За іншими даними червоної розвідки, в Гуляй-Полі знаходилося до 5 чи навіть 15 тисяч повстанців. Мабуть, розвідники зараховували до махновців усіх мешканців Гуляй-Поля.

На 20 січня 1920 року червоні захопили Новоспасівку і розгромили штаб та структури 2-го Азовського корпусу махновців.

Цікаво, що після провалу плану знищення Махна в Олександрівську та розпорошення махновської армії більшовицькому керівництву доповіли, мабуть, про смерть «батька» та про повну перемогу над повстанцями, бо понад тиждень махновців у Гуляй-Полі не чіпали. Здавалося, про них забули, позаяк їхня армія вже не існувала. Махновські командири у Гуляй-Полі ще на щось сподівалися, хоча повідомлення з повітів показували справжню ваханалію червоного терору, розстріли махновських командирів та рядових повстанців. Можливо, червоне командування вважало, що в Гуляй-Полі доведеться зіткнутися із серйозним супротивником, і тому тільки концентрувало війська довкола села.

23 січня (за іншими даними — 25 січня) 1920 року червоні вирішили все-таки знищити махновську «столицю», використовуючи сили Естонської радянської дивізії, котра наступала на Гуляй-Поле з півдня та заходу. В той же час 42-га радянська дивізія рухалася на Гуляй-Поле з півночі та сходу. Було наказано полонених махновців відправляти до Олександрівська, а їхніх командирів негайно розстрілювати незалежно від того, чинитимуть опір махновці чи ні. Щоб зненацька захопити махновців, червоні пішли на хитрощі. До Гуляй-Поля 22 січня прибула делегація, щоб нібито з'ясувати, чи збирається Махно підкоритися наказові 14-ї армії і чи буде він роззброювати свою армію, а якщо буде, то до якого терміну.

Махновський штаб відкинув пропозицію роззброюватися, як ганебну для Повстанської армії, і висловив протести проти арештів та розстрілів повстанців. Пропозицію червоних махновці назвали «плодом прикрих непорозумінь» і запевнили червоних, що Повстанська армія готова воювати «проти спільного ворога».

Але незважаючи на всі хитрощі червоних та їхньої розвідки, махновська контррозвідка викрила червоних шпигунів, котрі за день до нападу червоних опинилися в Гуляй-Полі. Червоне командування пригрозило артобстрілом села, і шпигунів відпустили, заявивши, що повстанці будуть боронити село до останнього. Рано-вранці червоні пішли в наступ, але серйозного

спротиву 700—800 махновців семи тисячам червоноармійців учинити не змогли, хоча бій тривав на вулицях села вісім годин.

В результаті бою близько 300 махновців загинули або потрапили у полон, причому їхні полонені командири були негайно розстріляні. До червоних потрапили значні трофеї: махновська скарбниця (гроші, кілька пудів золота та коштовностей), лазарет, велика кількість набоїв, 8 гармат, 8 кулеметів.

Однак більшість захисників села розпорошилася по цілому гуляйпільському району. Махновська армія припинила існування, її розгром був для всіх несподіванкою і більше нагадував капітуляцію. Важливою обставиною було те, що махновці думали про союз із Червоною армією, бо не хотіли проливати братню кров, і тому, зрештою, розійшлися по домівках. Тоді багато хто з повстанців був переконаний, що війна закінчилася і що з нею закінчилися й страждання місцевого селянства. Хвороба Махна та деяких інших впливових командирів залишила махновців без керівництва. Тиф прикував до ліжок або звів у могилу 20—30 тисяч повстанців, близько 10 тисяч опинилися в радянських концтаборах або ж були розстріляні. Решта повернулася до своїх колишніх мирних занять, ретельно приховуючи своє минуле.

Здавалося, кров людська вже вдосталь зросила український степ.

Глава 23

ПОЛУМ'Я, ЩО НЕ ЗГАСАЄ

(лютий—травень 1920)

Лютий 1920 року характеризувався новим визволенням України від білогвардійських військ. Багатьом мешканцям України здавалося, що війну закінчено і настав очікуваний мир. Але на заході ще було чути гуркіт боїв червоних з поляками. Зрештою, й в Україні «визволителі» з півночі заповзялися надягати на український народ нове ярмо. В більшості випадків ради в Україні не обиралися, натомість створювалися ревкоми з величезними повноваженнями, які склалися з більшовиків-росіян чи євреїв. Одночасно повернулися усі «ознаки» попередньої «червоної весни» 1919 року з надзвичайками, продзагонами, масовими розстрілами. Надії на громадянський мир не справдилися. Під вереск пропагандистів та сталеві кроки наказів налагоджувалася машина державного насильства, яка в умовах політичного та економічного хаосу поступово набирала оберти.

Близько 60% заводів та копалень в Україні не працювало, безробіття в містах сягнуло 50% серед робітників, майже вдвічі скоротилися посівні площі.

Пам'ятаючи, яку ненависть виявили українські селяни до колгоспів, держгоспів, радгоспів, більшовицький уряд змушений був припинити форсовану колективізацію і роздати частину землі згаданих господарств селянам.

Зведення, що надходили з найбільш неспокійної Катеринославщини, поки що не віщували диктаторам нового народного вибуху.

Відносний спокій у селах «вільного району» у січні—лютому 1920-го пояснювався тим, що селяни були знекровлені боротьбою з білими і тифом, що вразив частину населення Півдня України. Повстанство було або розгромлене, або ізольоване й позбавлене керівництва, або ж розійшлося по домівках. Більшовицькі ж порядки, насильства й грабунки під гаслами «воєнного комунізму» ще не стали повсякденним явищем.

Цей період не був перепочинком у повстанській боротьбі, а скидався більше на запаморочення від великої втрати крові та усвідомлення всієї підступності червоних. І все ж село вичікувало, куди зверне Всеукраїнське — тимчасовий орган, до якого увійшли представники боротьбистів, створивши видимість блоку лівих сил.

Одночасно на початку лютого 1920 року на Півдні України почалися збройні виступи селян проти реквізицій та насильств, що їх чинили прибулі з Росії червоні частини. Ці селянські і партизанські виступи проти радянських російських і латиських частин призвели до початку широких репресій з боку нової влади. Більшовики планували не лише відібрати в українського селянина 600 млн пудів хліба відповідно до продрозкладки. Вони одразу ж наклали свою лапу на самостійні селянські організації, намагаючись шляхом насильства ствердити своє панування в українському селі.

Наприклад, Маріупольський ревком доповідав: «У селі необхідно змінити всі волревкоми, позаяк більшість із них складається з махновців». Зведення НКВС та військового командування повідомляли: «В Олександрівському повіті організувати Радянську владу неможливо, умовляння створювати ревкоми даремні. Бандитизмом заражено 90% населення, є села, з якими взагалі немає зв'язку. Народ не збирається на сходи і не бажає терпіти керівництво <...> значна частина трудящих заражена махновщиною <...> населення співчуває Махнові, ставить вороже до Червоної армії та комуністів <...> ставлення робітників Олександрівського повіту до комуністів негативне» і т. д.

Навіть робітники не були в захваті від утвердження диктатури пролетаріату, і більшовицький вплив у їхньому середовищі був мінімальним.

В кінці січня — на початку лютого 1920 року про Махна та його армію практично не було жодних повідомлень. Повстанці розійшлися по домівках, прихопивши із собою зброю. Біля Махна, котрий був при смерті через тиф і туберкульоз, залишилися кілька командирів та особиста охорона. Червоні частини, що снували махновськими селами, ніде не знаходили повстанських загонів. Створювалося враження, що українське село нарешті скорилося, а повстанці перетворилися на мирних гречкосіїв.

Махновські охоронці переховували важко хворого «батька» по селах і хуторах. Як не намагалися чекісти, їм не вдалося ліквідувати Махна, незважаючи на справжнє полювання за ним. Зникнення Махна надихнуло Українську радянську інформаційну агенцію повідомити про смерть «батька» «від запалення мозку».

З'являлися серед махновців і ренегати. Так, відомий у Бердянську махновець-матрос Уралов на прохання більшовиків підписав заклик, у якому засуджувалася боротьба махновців проти Червоної армії. Однак це йому не допомогло, і він був усе ж заарештований органами ЧК. Колишні махновці с. Новогригорівки також винесли резолюцію, що засуджувала боротьбу Махна проти комуністів і закликала махновців скласти зброю та «на першу вимогу виступити проти бандитизму».

В перших числах лютого 1920 року «батько» нарешті став на ноги і заходився відроджувати свою багатотисячну армію, однак ситуація на той час була вже зовсім іншою. Селяни бажали миру і не поспішали до повстанських загонів, вичікували. Це справило на Махна гнітюче враження, іноді його охоплювала жажлива апатія. Він топить свої мрії в горілці, прагнучи забути і не бачити того, що діється довкола.

В цей час з «батьком» залишалося близько тридцяти чоловік, переважно командирів, які були віддані йому до кінця. Відсутність у Махна значних сил породжувала у селян невпевненість у можливості продовження боротьби.

Але Махно не втрачав надії. Перші ж бої, проведені його маленьким загonom, були блискучими. Вже 2 лютого 1920 року біля с. Успенівка 20 махновців захопили в полон 100 червоноармійців з двома кулеметами.

4 лютого Махно на кілька днів захопив рідне Гуляй-Поле, яке залишили перед тим основні сили червоних карателів. У полон до «батька» потрапили близько 200 солдатів 42-ї дивізії та важка артбатарея. Повернувшись до Гуляй-Поля, Махно розраховував на тріумф. Однак село зустріло його мовчазно, а ветерани-мах-

новці не квапилися записуватися до махновських загонів. Кривава бійня, незадовго перед тим влаштована більшовиками, породила занепокоєння не лише за себе, але й за свої родини, котрі могли опинитися заручниками у більшовицьких лапах.

Влаштований Махном мітинг у Гуляй-Полі не мав успіху, на ньому були присутні одиниці. Розгніваний «батько», напившись горілки, ганявся за своїми односельцями з нагайкою і шмагав їх за відмову продовжувати боротьбу.

В Гуляй-Полі Махнові вдалося видрукувати кілька тисяч листівок, у яких він уперше за кілька тижнів закликав селян до боротьби проти більшовиків, заявивши, що «їхній владі не повинно бути місця на Україні». Селянам пропонувалося створювати таємні загани в кожному селі і готуватися до загального повстання, припинивши будь-яку допомогу властям.

6 лютого 1920 року командувач Південно-Західного фронту Єгоров, розлючений першими успіхами Махна, видав наказ Естонській дивізії в найкоротший термін придушити махновців «до повного знищення і стерти населені пункти з лиця землі».

8 лютого 522-й кавполк 42-ї дивізії несподівано наскочив на Гуляй-Поле і оточив махновський штаб. Махно випадково зумів вирватися з оточення разом з тридцятьма вершниками, більшість його загону була розгромлена (21 повстанець загинув, близько 30 потрапили в полон). Голик так коментував ці події: «Кляті гуляйпільці не бажають воювати, боячись за свої родини».

«Батько» із залишками загону увірвався до Царевоколястинівки, де роззброїв роту червоних, захопив обоз 373-го полку і розстріляв усіх полонених комуністів. Протягом наступних 10 днів махновці гуляли степом, пускаючи під укіс ешелони, знищуючи продзагони і червоних агітаторів. Дізнавшись, що в Пологах знаходиться центр постачання 42-ї дивізії, махновці 19 лютого напали на цю станцію, захопивши 12 гармат і 10 кулеметів. Але, забарившись на станції, вони потрапили під вогонь панцерного червоного потяга. Зірвавши замки з гармат і захопивши кулемети, махновці пішли до Кінських Роздорів.

У цей час групами по 10—20 чоловік до Махна почали прибувати його колишні повстанці під команду Держменжі та Дашкова, а також повстанці з Оріхова та Гусарки. Знову у Махна набрався загін близько сотні людей при 12 кулеметах.

21 лютого 1920 року махновці числом до сотні шабель знову захопили Гуляй-Поле, полонивши 300 червоноармійців, серед яких багато зголосилося служити у Махна. Замість махновської скарбниці «батько» знайшов у селі лише полкову скарбницю червоних з двома мільйонами рублів, які він одразу роздав повстанцям. 400 червоноармійців утекли до сусіднього села, зали-

шивши махновцям батарею та військове спорядження. Втікачі потрапили до рук своєї ж Естонської дивізії, причому командири та деякі солдати були одразу розстріляні за боягузтво.

В Гуляй-Полі Махно почав посилено формувати свою армію у складі трьох полків піхоти (Коханова, Огаркова, Клейна), полку кавалерії (Шуся), кулеметного полку (Кожі).

Але незабаром на Гуляй-Поле несподівано напав посилений кавполк червоних під команду Рязанова. Він опинився в центрі села, сильно збентеживши махновців. У перші хвилини бою червоні захопили махновський штаб у центрі села і вбили деяких штабистів, що дезорганізувало оборону. Під час бою було вбито брата Нестора — Саву Махна (начальника постачання армії) і Коростильова. Багато махновців загинули і потрапили в полон у цьому бою. Червоні знову захопили всю махновську артилерію та канцелярію.

В кінці лютого 1920 року біля Дібровки Махно з'єднався із загonom свого колишнього командира Петренка, котрий, роззброюючи дрібні червоні частини, курсував біля сіл Комар та Велика Янісоль. Туди ж підійшов і загін Забудька. До початку березня 1920-го Махно рейдував по селах Велика Янісоль—Святодухівка—Туркенівка—Воздвиженка, проводячи в захоплених селах мітинги і вербуючи добровольців до своєї армії. В цей час махновці перетворилися в районний загін і не здійснювали тривалих далеких рейдів, навіть не виходили до своїх головних центрів над Азовським морем, діючи виключно навколо Гуляй-Поля.

У березні 1920 року, коли продробота більшовиків пішла вже повним ходом і коли продзагони діставалися аж до віддалених степових сіл, настрої селянства знову хитнулися в бік збройної боротьби проти «совдепії». Ці настрої змальовував Інформвідділ ЦК КП(б)У: «...селяни по всій Україні заявляли, що не призначенці, а вони самі є Радянська влада і не дозволять у себе комуністів та комун... До рад комуністів обирати не будемо». З Олександрівського повіту повідомлялося, що «анархобандитизм звив собі тут міцне гніздо» і виявляється в 33-х з 43-х волостей, що «деякі ревкоми працюють напівлегально внаслідок постійної загрози махновщини».

У лютому 1920 року почалася нова хвиля терору в Україні проти лівих есерів-інтернаціоналістів, правих есерів, меншовиків. Більшовики вирішили заборонити будь-які не більшовицькі зібрання. Так, у Білій Церкві була розігнана конференція боротьбистів, а в березні 1920 року більшовики взагалі заборонили діяльність партії боротьбистів по всій Україні. Більшовицька система будувалася незалежно від волі мас. Боротьбисти ж усе більше привертати співчуття не лише селян, але

й робітників. Селянські з'їзди приймали їхні резолюції, київська безпартійна робітничка конференція також була «настроєна по-боротьбистськи».

Виборних прав були позбавлені близько 60% сільських виборців (усі, хто виявляв нелояльність до радянської влади). В містах близько 50% робітників — основи режиму — не з'явилися на вибори 1920 року. НКВС мав необмежені права і фактично диригував виборами до рад. Його співробітники склали досє навіть на радянських працівників.

У травні 1920 року в Україні почали створюватися комітети незалежних селян (комнезами) — нова основа диктатури більшовиків на селі. На кінець 1920 року комнезами існували в кожному третьому селі України і в усіх волосних центрах. Вони стали фактично органами влади на місцях, оскільки абсолютна більшість місць у радах та їхніх виконкомах належала комуністам та членам комнезамів. Комнезами потрібні були більшовикам для того, щоб нарешті розколоти українське село, нацькувати селянську бідноту на більш заможних селян, розв'язати в селі справжню громадянську війну. Незважаючи на те, що в 1920 році село «осереднячилося», гасло переділу стало тією довбнею, яка дозволяла люмпенським, ледачим елементам села утискувати працелюбних, хазяйновитих селян, а головне — переслідувати всіх, хто був невдоволений радянською владою.

Внутрішня війна в селі призводила до знищення працюючого селянства, яке прагнуло бути землевласниками і не залежати від політичних змін. Для цього членам комнезамів були надані значні політичні та економічні привілеї. Вони звільнялися від продрозкладки і отримували 10% майна розкуркулених селян або селян — упертих антирадянщиків. Забезпечений таким чином комнезамівець уже не турбувався про продуктивність свого господарства, а прагнув побільше розкуркулити та награтувати. Комнезами найчастіше вдавалися до висилки розкуркулених до Сибіру, для того щоб не боятися помсти і скористатися землею, будівлями та худобою розкуркуленого. Керівники комнезамів та ревкомів у селі дуже часто зловживали владою, відчуваючи свою повну безкарність. В більшості це були люди, призначені з місцевих комуністів, котрі знали про становище в українському селі переважно з листівок та агітаційних плакатів. Часто таких керівників постачали політками частин, що дислокувалися в цих селах, і тоді село перетворювалося в якусь химеру, що поєднувала в собі риси військового поселення XIX століття та концентраційного табору.

IV конференція КП(б)У пояснювала витіснення «радянської форми» з українських сіл тим, що «до рад потрапляють ворожі

елементи, махновці, котрі проводять антидержавну політику». Але насправді насильства в селах призводили до того, що навіть на повітовому та районному з'їздах ревкомів у Мелітополі й Великому Токмаку різко критикувалася політика більшовиків на селі. Навіть на Катеринославській губернській партконференції переважала критика цієї політики.

КП(б)У звернулася до членів комнезамів із закликом: «Комнезами — на куркульського коня проти бандитів!». Почалося створення озброєних каральних загонів КНС (у кожному повіті — кавалерійської сотні КНС). Усього в Україні було створено 730 таких загонів, до яких входило близько 55 тисяч чоловік. Взагалі існувало близько 10 тисяч комнезамів (з них 670 — на Катеринославщині). Більшість загонів комнезамівців була відправлена на боротьбу проти махновців. Але в Катеринославській губернії з 670 комнезамівців до жовтня 1920 року збереглося лише 165. В середовищі КНС панували розгубленість та паніка. Махновці вважали комнезами «чекістською організацією» і переслідували членів КНС.

Махновський командир Удовиченко у листівці до членів КНС попереджав: якщо вони не припинять свою діяльність, то будуть знищені «як головні помічники більшовиків». Однак деякі комнезами стали таємним підпіллям махновців і вербували для Махна прихильників. Більшовицька «чистка» комнезамів виявила, що 30% КНС Катеринославщини не відповідали своєму призначенню або були «отруєні махновщиною».

Махно оголосив терор проти комнезамів та їхніх загонів. У районі дії Повстанської армії (Донбас, Приазов'я, Катеринославщина, Північна Таврія) комнезами практично знаходилися у підпіллі або ж припинили своє існування. Внаслідок цього з усієї України на Запоріжжя було відряджено 500 досвідчених комуністів для відновлення діяльності комнезамів. В конференція КНС відзначала, що «головною умовою ліквідації бандитизму на Україні <...> є залучення до боротьби з бандитизмом незаможних елементів на основі планомірної експропріації куркуля». Більшовики організовували в селах загони самооборони із членів колгоспів та радгоспів.

Села, котрі відмовлялися створювати ревкоми та комнезами, розглядалися як «гнізда Махна» з усіма наслідками, що випливали звідси. Такі села зазнавали військової блокади, артобстрілів, виселення. За вбивство комуніста у селі або на околицях села розстрілювалося 10—20 чоловік «заручників» цього села.

Члени КНС, ревкомів, мобілізовані на село робітники ставали помічниками продрпрацівників, котрі грабували селян. У 1920 році з України продзагонами було насильницьки виве-

зено 190 млн пудів збіжжя, 6 млн пудів м'яса, 300 тис. пудів картоплі тощо.

1 березня 1920 року (за іншими даними — 7 березня) махновці укотре вже вибили з Гуляй-Поля червоний полк 42-ї дивізії і стали господарями в селі. Махно знову став відновлювати систему «вільних рад» у районі. Однак, незважаючи на те, що селяни зустрічали «батька» хлібом-сіллю, приплив їх до повстанського війська був незначний. У загоні Махна зібралося близько 1,5 тисячі повстанців. На зборах командирів було вирішено провести кілька рішучих нападів на червоних для того, щоб здобути зброю та набої для армії. Було вирішено махновським командирам видавати платню в 1,5 тисячі рублів на місяць, рядовим бійцям — 1 тисячу.

4 березня 1920 року червоні спробували заволодіти станцією Гуляй-Поле, але їхній наступ був відбитий, причому кілька полків Естонської дивізії були розгромлені. Командування Південно-Західного фронту спрямувало на махновців частини Латиської та 41-ї дивізій, окремих кавалерійський полк.

12 березня махновців було вибито з Гуляй-Поля. Ейфорія від тривалого перебування в рідних хатах приспала турботу про розвідку та оборону, що призвело до поразки. Махно та його командири почали шукати втіхи в самогоні, а дружина «батька» Галина Кузьменко розважала повстанців аматорськими виставами.

3 Гуляй-Поля Махно пішов на Успенівку—Дібровку—Гаврилівку—Комар—Велику Янісоль, де до нього приєдналися нові загони, створені Огарковим, Василевським, Будановим, Тарановським. Махновські командири вирішили накопичувати сили для нового захоплення Гуляй-Поля. 15 березня махновці спалили німецьку колонію Марієнталь за те, що німці обстріляли махновський загін і вбили кількох повстанців. 30 колоністів були махновцями розстріляні, і більше сотні коней було забрано. 16 березня махновці захопили й розстріляли 120 солдатів радянського карального загону 22-го полку (цей загін розстріляв перед цим 44-х махновців і спалив 8 осель). Усіх полонених карателів повстанці й селяни розстріляли чи закололи вилами.

Навесні 1920 року «батько» сіяв смерть на Запоріжжі, знищуючи в кожному селі по 5—10 чоловік «агентів» влади, продзагонівців, комісарів, комуністів, міліціонерів.

Особливо жорстоко махновці обходилися з колишніми повстанцями, котрі перейшли на службу до більшовиків. «Іноді махновський терор обертався і проти колишніх повстанців, котрі не бажали знову приєднуватися до Махна і розглядалися ним як дезертири (таких «колишніх» було розстріляно кілька десятків). «Батько» розстрілював також махновців, котрі привлас-

нювали гроші повстанської скарбниці. Так, 18 березня був розстріляний колишній начальник Катеринославського гарнізону Лашкевич, котрий розтринькав 5 млн «казенних» рублів.

17—19 березня 1920 року махновці після боїв відпочивали біля сіл Богатир та Велика Янісоль, а 20 березня Махно здійснив напад на Гуляй-Поле. Але через два дні він був вибитий звідти особливою кавдивізією (командир Блинов), спеціально створеною для боротьби проти махновців. Ця дивізія та кілька бригад 42-ї дивізії надовго закріпилися в Гуляй-Полі та на сусідніх хуторах, заблокувавши базовий махновський район.

На початку квітня 1920-го в с. Федорівці махновці провели з'їзд селянських делегатів 10 волостей спільно з повстанцями. На з'їзді селяни прохали Махна «не припиняти боротьби проти насильників та грабіжників», знищувати продовольчі та каральні загони. Було обрано нову махновську Військово-революційну раду на чолі з матросом Лашенком. З'їзд постановив мобілізувати сільську молодь «вільного району» до загонів Махна. Махновський з'їзд у Федорівці постановив, що махновці повинні «мобілізувати» і реквізувати кожного третього коня в селянському господарстві. Це викликало невдоволення з боку заможних селян і трохи послабило соціальну базу махновців.

Квітневий огляд «Положення в Україні» особливого відділу Південно-Західного фронту свідчив, що «головний елемент» армії Махна складає «...найбідніша селянська молодь, якій Радянська влада в Україні не зуміла нічого дати, крім формального права на землю».

В ці дні червоні чомусь залишили махновців у спокої і не турбували вже звичними оточеннями та нападами. Це дало можливість махновцям, розбившись на кілька агітаційно-терористичних мобільних груп, формувати нову армію, нові регіональні загони, знищуючи навкруги «агентів» червоної влади. Махно налагодив зв'язки з центром українського самостійницького руху — повстанкомом (голова — М. Петренко) для координації своїх рейдів.

У квітні 1920 року головний загін Махна здійснив рейд у напрямку Новомосковськ—Павлоград, знищуючи на шляху каральні загони 3-ї дивізії. 25 квітня у с. Маринівці махновці повністю полонили 377-й полк Української трудової армії. До рук повстанців потрапило багато зброї, амуніції, харчів. Значна кількість червоноармійців перейшла на бік «батька».

Між 24 і 28 квітня 1920 року Махно займав Гуляй-Поле, вибивши звідти будьонівців 14-ї дивізії 1-ї Кінної армії. В Гуляй-Полі махновці віддрукували ряд листівок для розповсюдження в середовищі червоноармійців. У виданій у Гуляй-Полі

листівці «До червоноармійців фронту й тилу» зазначалося: «...Продовжуйте знищувати денікінську зграю, а разом з нею і володаря-комісара. Не йдіть з фронту, продовжуйте боротьбу з золотопогонниками, знищуйте ваших комісарів».

У кінці квітня 1920-го 1-ша Кінна армія (15 тисяч бійців) перекидалася з Кавказького фронту на Польський для того, щоб зупинити просування армії УНР та польського війська на Київ та Вінницю. Перед командуванням 1-ї Кінної було поставлене завдання: під час маршу через махновський район повністю знищити повстанський рух.

29 квітня 1920-го бригада 14-ї кавдивізії, оточивши Гуляй-Поле, вибила звідти махновців. Наступного дня махновці, опинившись у смузі пересування маршових рот будьонівців, витримали бій з частинами 4-ї та 6-ї кавдивізій біля сіл Новопавлівка та Богатир. Загони 1-ї Кінної рейдували по махновському району, розстрілюючи колишніх махновців, котрі намагалися перейти до мирного селянського життя. Однак 1-ша Кінна так і не виконала свого завдання. Частини, створені Думенком¹, Мироновим, Маслаковим, склалися з козаків, які відчували певні симпатії до вольниці Махна і прагнули ухилитися від каральних акцій. Користуючись цим, Махно без труднощів унікав ударів і, більше того, проводив посилену агітацію в середовищі будьонівців, намагаючись привернути їх на свій бік.

Під впливом такої агітації, наприклад, 6-та дивізія Кінармії, проходячи 8 травня 1920 року через Новомосковськ, розгромила місцеву тюрму та ЧК і звільнила політичних в'язнів, у тому числі й махновців. Варто зазначити, що брати визначних командирів червоної кінноти Пархоменка й Миронова воювали на боці Махна, і цей факт також використовувався у махновській пропаганді.

Так, брат червоного командарма Миронова з червня 1919 по грудень 1920 року воював у Повстанській армії і був начальником штабу Азовської групи (корпусу). Через нього підтримувався зв'язок між Махном та командиром 2-ї Кінної армії Мироновим. Однак тоді, в останні дні квітня 1920-го, на бік Махна перейшли лише 180—200 будьонівців з чотирма гарматами.

¹ Думенко Б. М. (1888—1920) — творець ядра 1-ї Кінної, командир червоного зведеного кавалерійського корпусу. Комісари, які перебували при Думенкові, доповідали в Центр, що він «вірний Махнові і не сьогодні-завтра поверне багнети», що він «відкрито агітує проти Радянської влади». 25 лютого 1920 року за підозрою в організації вбивства комісара Думенка заарештували, звели на нього наклеп і незабаром розстріляли. Бійці 1-ї Кінної, які ставилися з величезною симпатією до Думенка, вимагаючи його звільнення, збунтувалися в Ростові. Однак більшовики запевнили, що жодна волосина не впаде з його голови, і зуміли вивести Кінну армію з Ростова.

«Батько» вирішив залишити район дій Червоної армії і подався на південь до Азовського моря, маючи при собі понад тисячу повстанців при 50 кулеметах та 3 гарматах. 1—3 травня 1920-го Махно захопив села Святодухівку, Гайчур, Царевокостянтинівку, полонивши в ході боїв близько 1500 червоноармійців, з яких 300 чоловік перейшли на бік повстанців.

Махно тим часом попрямував у район Новоспасівки, де, за його відомостями, активізувалася махновська Азовська група Удовиченка. Ця група разом з новоспасівськими анархістами протягом січня—квітня 1920 року перебувала у підпіллі, розпустивши більшу частину бійців по домівках. Махновські командири, остерегаючись розстрілу, переховувалися на Михайлівських хуторах біля азовського лісництва. В цей час у відпустку з Червоної армії в зв'язку з пораненням приїхав В. Куриленко (з літа 1919 р. знаходився у Червоній армії як командир полку). Він розповів підпільникам про становище в країні, про насильства більшовиків над селянством. Махновські командири Вдовиченко, Домашенко, Білаш, Бондарець, Миронов вирішили вийти з підпілля і продовжити боротьбу разом з гуляйпільцями.

8 травня 1920 року махновці (1200 чоловік, 50 кулеметів, 8 гармат) зайняли с. Миколаївку, де до них приєдналися махновці-новоспасівці (200 чоловік). У Чернігівці, Софіївці, Кирилівці, Петропавлівці, Басані до махновців пристали нові групи добровольців. Ще півтори тисячі махновців перебували в місцевих махновських загонах на Катеринославщині та в Північній Таврії. На спільному засіданні махновських командирів було укладено новий союз між анархістами гуляйпільського та новоспасівського районів. Махна обрали командувачем армії, а Білаша — начальником штабу армії. Командири вирішили форсувати створення великої дієздатної Повстанської армії для боротьби проти більшовиків.

12 травня 1920 року, розгромивши піхотний полк червоних, махновці зайняли ст. Пологи і вже увечері того ж дня й Гуляй-Поле, де взяли в полон частину бригади 42-ї дивізії. Кілька сотень бійців з 800 полонених червоноармійців виявили бажання перейти до Махна. За кілька днів Повстанська армія зросла до трьох тисяч чоловік.

У середині травня 1920 року махновці біля с. Вікторівка розгромили червоний особливий загін Коваленка, захопивши 2 гармати та страгивши комуністів навчальної школи 125-ї бригади.

В цей час із Кавказу на Польський фронт продовжували перекидатися окремі частини 1-ї Кінної армії, котрі просувалися махновським районом. Махновський штаб вирішив здійснити напад на будьонівців, розраховуючи захопити багаті тро-

феї і залучити до своєї армії полонених. 14 травня махновці напали на штаб 6-ї кавдивізії (комдив Тимошенко), який стояв біля Ново-Успенівки. На початку бою махновці захопили штаб, багато полонених і 5 бричок грошей — касу всієї 1-ї Кінної. Однак вони забарилися, розбираючи трофейний обоз, що притупило їхню пильність. Тим часом будьонівці силами кількох бригад оточили піхоту Махна, котра скупчилася біля трофеїв, і силами п'яти тисяч шабель ударили на тисячну махновську кінноту. Махно зазнав страшної поразки, втративши вбитими й полоненими до двох тисяч піхотинців, 500 кіннотників, усі 12 гармат та 50 кулеметів з 60. Втім, частина полонених махновців незабаром змогла втекти з полону.

Все, що «батько» збирав протягом трьох місяців, розсипалося. Повстанська армія знову перестала існувати. Разом з Махном залишилося всього кілька сотень повстанців. Але дивно, що ця маленька купка людей продовжувала боротьбу. Дивно, що Махно не впав у розпач. Він вирішив залишити район перебування 1-ї Кінної і рейдувати на північ, прагнучи з'єднатися з маневреними загонами махновців. Махновський загін рейдував на сході Донбасу (біля Волновахи), а також на Катеринославщині (поблизу р. Самари). До Махна, уже після розгрому під Ново-Успенівкою, приєдналися загони Кожина та Москалевського (700 шабель, 30 кулеметів).

У травні 1920 року махновці загрожували Олександрівську, де знаходився штаб 13-ї радянської армії, планували напасти на олександрівську тюрму і звільнити заарештованих повстанців. Однак обмеженість сил змусила Махна відмовитися від свого задуму і вдовольнитися дрібними операціями. Розбивши біля ст. Єленівки червоний полк і захопивши 2 гармати, махновці (300 кіннотників) подалися до Ново-Успенівки, де 21 травня 1920-го витримали запеклий бій з червоними. 22 травня махновці розгромили червоний полк на ст. Єленівка і захопили 2 гармати.

23 травня махновці на кілька годин захопили Гуляй-Поле. Згодом армія Махна знову розпорошилася на кілька загонів по 300 шабель і по 10 кулеметів, рейдуючи по степах північніше Гуляй-Поля.

29 травня 1920 року на спільному зборі махновських командирів було обрано нову раду революційних повстанців України, котра мала завдання об'єднати все повстанство в Україні. Ця рада фактично повторювала штаб махновців. Її головою та заступником голови стали Махно та Білаш. Рада складалася з відділів: оперативного (нач. Білаш), адміністративно-організаційного (нач. Куриленко), культурно-просвітнього (нач. Буда-

нов). Крім воєнної місії, рада ставила своїм головним завданням «безвладне будівництво життя», організацію спілок селян і робітників, встановлення між ними економічних зв'язків, товарообміну, взаємодопомоги.

У кінці травня 1920 року махновська армія знову зросла до 3-х тисяч чоловік і курсувала в південних повітах Харківщини, поблизу Гришиного та ізюмських лісів. Перед червоними частинами було поставлено завдання до 15 червня 1920 року ліквідувати махновський рух.

Протягом чотирьох місяців махновський рух то спалахував, то загасав. Червоний терор та удари військових з'єднань, здавалося, зводили нанівець махновський рух. Після розгрому в січні 1920 року махновський рух відродився, але спочатку лише для захисту свого гуляйпільського району. В кінці квітня 1920-го частини Кінармії повідомили про повне знищення махновців і полонення «батька» (п'ятнадцяте фальшиве повідомлення такого роду). До травня 1920 року махновці вели криваву боротьбу за Гуляй-Поле, захищаючи себе, свої сім'ї та домівки. Лише у травні вони зважилися на тривалі рейди Україною. Навесні 1920 року махновці виявили небачену живучість і заручилися підтримкою населення, яке на початку року ще сподівалося на краще життя при червоних.

Глава 24

«МАХНОВСЬКА КАРТА» ВРАНГЕЛЯ ТА ДЗЕРЖИНСЬКОГО (6—30 червня 1920)

У травні 1920 року основна маса радянських військ, що знаходилися в Україні, була перекинута на Польський фронт, щоб припинити наступ українсько-польського війська в глиб України і домогтися перелому у війні. 26 травня почалися операції з метою вибити з Києва сили польської армії. Однак, незважаючи на чисельну перевагу, протягом перших тижнів контрнаступ червоних був украй неефективний. Лише 12 червня 1920 року червоні зайняли Київ. 16 червня українсько-польське військо залишило Вінницю та Жмеринку, а в серпні 1920-го Червона армія опинилася вже під Львовом та Варшавою.

Переходом основних сил Червоної армії на Польський фронт скористалася Руска армія Врангеля, яка вирвалася із Криму на оперативний простір степової України у Північній

Таврії. Врангель розраховував, що зможе мати тут підтримку в особі Махна та інших повстанських отаманів, що йому вдасться підняти козаків на Дону й Кубані на новий похід на Москву, а також поповнити продовольчі запаси своєї голодної армії. Сільське господарство Криму не могло повністю задовольнити потреби білогвардійської армії та десятків тисяч утікачів від червоного терору, котрі вщерть заповнили кримські міста. В Україну армію Врангеля гнали голод та прагнення реваншу. Проте колишні покровителі «білої справи» англійці відмовили в економічній підтримці цього наступу.

6 червня 1920 року генерал Слащов з тисячею білогвардійців висадився біля Генічеська і 10 червня зайняв Мелітополь, повністю відрізавши 13-ту армію червоних (14 тисяч бійців, 155 гармат у складі 6 стрілецьких та 1-ї кавалерійської дивізії) від Радянської України. Перед тим 7 червня 1920-го почався загальний наступ врангелівського війська через Чонгар та Сиваш. Військо Врангеля, що вело наступ, нараховувало 23 тисячі багнетів та шабель. Танки, панцерні машини, аероплани Врангеля наводили жах на бійців 13-ї армії, і вони панічно втікали. Червоних підвело те, що вони вважали Таврійський фронт другорядним, бо головним був оголошений Польський фронт, як «вікно в Європу» через Варшаву. Через два дні після початку свого наступу Врангель зайняв майже всю Північну Таврію, а 23 червня 1920 року білі вийшли в центр махновського «вільного району» поблизу Пологів та Оріхова, де фронт тимчасово стабілізувався.

Незабаром 13-та армія червоних під командуванням Уборевича була збільшена до 42 тисяч чоловік, після чого Уборевич зважився на контрнаступ. Червоним командуванням було створено дві групи прориву: групу Федька (3 дивізії та 2 бригади), яка наступала з Олександрівська на Мелітополь, та кінну групу (армію) Жлоби (8 тисяч шабель), що мала підійти до Мелітополя зі сходу. Червоній кінноті відводилася головна роль у прориві. Вона мала вийти в тил білим і вдарити їм у спину.

29 червня 1920 року група Жлоби почала наступ від Царевокостянтинівки на Пологи. Спочатку Жлобі вдалося проламати оборону і вийти в тил білим. Однак корніловська дивізія та донські козаки відбили наступ Федька з півночі й оточили корпус Жлоби, незважаючи на те, що білої кінноти на цій ділянці було у 8 разів менше, ніж червоної. На початку липня 1920-го кінний корпус Жлоби був повністю знищений білими, рештки червоних козаків потрапили в полон і незабаром взято воювали на боці Врангеля. Білі почали наступ на Маріуполь, Катеринослав, Олександрівськ, у тилу червоних був висаджений козацький десант Назарова.

Політика, що її проводив генерал Врангель, була охарактеризована Петром Струве, як «ліва політика правими руками». Зазнавши краху під монархічними, консервативними прапорами, лідери білогвардійців вирішили спробувати спертися на увесь спектр прошарків, невдоволених більшовиками, у тому числі й на середнє селянство. Праві звинуватили Врангеля в надмірному демократизмі та симпатіях до есерів. З метою привернення на свій бік селян генерал Врангель намагався використати есерівські гасла. Його наказ № 3207 мав назву «Народові — земля і воля в устрої держави». Закон про землю, що його проголошував Врангель, передбачав поділ великих поміщицьких маєтків через викуп на користь селян. Водночас боронилося право власності середніх та дрібних землевласників. Було обіцяно свободу торгівлі та широку обласну автономію на основі земства — «народне земельне самоврядування». Окрім того, політичний режим на підконтрольних Врангелеві теренах був досить-таки ліберальним. Колишні радянські службовці не переслідувалися, а з червоних військовополонених формувалися вже білі військові частини. За політичні злочини було розповсюджено такий засіб покарання, як висилка з Криму до Радянської Росії.

У середині травня 1920 року Врангель видав таємний наказ про координацію дій білогвардійців із силами Петлюри, Махна та інших повстанських українських отаманів. Він вирішив «...домовитися хоч з дияволом, але проти більшовиків». Начальник Генерального штабу Руської армії генерал Шатилін звернувся з листом до Махна, пропонуючи спільні дії проти комуністів. Махнові було обіцяно генеральські погони та посаду комдива, повне постачання махновського війська як штатної дивізії Руської армії. Махновцям було запропоновано широку районну автономію, перерозподіл землі між селянами на умовах, вироблених з'їздами селян в губерніях. Після розгрому більшовиків були обіцяні переговори з махновцями про майбутнє Росії.

«Батьківщина й народ <...> батькові й нам дорожчі за все, — мовилося в листі, — а ворожнеча — лише плід непорозуміння й незнання одне одного». Махновцям пропонувалося вдарити по червоних тилах та зайняти Волноваху—Маріуполь. Але незважаючи на таке звернення й обіцянки, ні «батько», ні його командири не припускали навіть думки про союз з білими. Самоврядування, розподіл землі, свобода торгівлі — усе те, за що боролися махновці і що могло зблизити їх з білими, не могло змінити психології Громадянської війни, де ворог, що погубив друзів та рідних, мусив залишитися ворогом. Українське селянство не сприйняло обіцянок генерала Врангеля, вороже поставившись до нових «визволителів» у старих золотих погонах.

Між іншим, спроби Врангеля навести мости з Махном мали місце ще в квітні 1920 року, коли поручник Єрмаков був надісланий до штабу Махна, але був перехоплений ЧК. Два посланці Врангеля — полковник та капітан, котрі прибули до Махна в червні 1920 року з листом з пропозиціями союзу, були, за рішенням махновської ради, повішені. На лобі одного з повішених цвяхом було прибито відповідь генералові Врангелю, повну образ і знущань. Однак Врангель, незважаючи на таку відповідь, не полишав сподівань на союз з Махном аж до жовтня місяця 1920-го. Він розумів, що лише авторитет Махна серед селян зможе схилити чашу терезів і залучити українських селян на бік білогвардійців. У цьому генерал вбачав запоруку своєї перемоги. З цією метою створювалися окремі частини із селян, розкидалися з літаків листівки з врангелівським законом про землю, всіляко афішувався вигаданий союз із Махном.

Містифікація білих про вже укладений союз із «батьком» використовувалася врангелівською пропагандою задля виправдання походу в Україну та для залучення селян до Руської армії. У складі Білої армії з'явилися полки імені батька Махна, сформовані полоненими махновцями Володимиром, Савченком, Протчаном та білогвардійським ротмістром Г. Яценком. Командири цих полків видали листівки із закликами до повстанців та селян, у яких від імені самого «батька» закликали вступати до Білої армії, спільно боротися проти безбожників та комуністів. Ці заяви були досить незграбними хоча б тому, що Махно ніколи не користувався релігійною термінологією, що мала місце в цих заявах. У білогвардійській пресі з'явилися вигадки про те, що махновці вже захопили Харків, Катеринослав, Полтаву.

Провокаційними чутками, що їх розповсюджували білогвардійці, скористалася і радянська пропаганда. Фелікс Дзержинський з часу свого призначення начальником тилу Південно-Західного фронту (5 травня 1920 року) розповсюджував чутки про те, що Махно служить білим і отримує від них набої та амуніцію. Я. Яковлев від імені уряду УСРР стверджував, що у радянської влади є документальні підтвердження «служби Махна у Врангеля». Десятки газетних статей, тисячі листівок на всі заставки розписували союз білих і «чорних». З'являлися статті типу «Махно — царський прислужник». Ось декілька прикладів назв листівок, виданих за вказівкою «залізного Фелікса»: «Куркуль, махновець, генерал», «За царя чи за Радянську владу». У зверненні Раднаркому УСРР, що було написано Дзержинським, Махна було названо агентом польської шляхти та Врангеля, «в тисячу разів злочиннішим та підлішим, ніж Врангель», вказувалося, що Махно живе в розкошах від нагробованого в селах.

У травні—липні 1920-го Дзержинський, надісланий до України для наведення залізного порядку, практично став господарем України, поєднуючи посади наркома внутрішніх справ УСРР, голови української ЧК та начальника тилу Південно-Західного фронту. Україну було перетворено в суто поліційну республіку, де законодавча та виконавча влада рад була лише вивіскою. Криваний терор упав на всіх невдоволених. Головним об'єктом цього терору стали повстанці-махновці. Через місяць свого перебування в Україні в листі до своєї дружини Дзержинський писав: «Україна досі не є радянською органічно. Я б не хотів повернутися до Москви раніше, ніж ми знешкодимо Махна. Мені важко з ним боротися, бо він діє при допомозі кінноти, а в мене кавалерії немає».

Відсутність кавалерії Дзержинський намагався компенсувати великою кількістю агентів ЧК, сексотів та різного роду провокаторів. Було вирішено будь-якими засобами вбити Махна. Захопленому в полон махновському командирові Чубенкові було запропоновано вбити Махна в обмін на власне життя, але Чубенко відмовився і був відправлений до Бутирської тюрми.

У своєму зверненні до селян Катеринославської губернії Дзержинський та Раковський закликали «чесних та мужніх революціонерів» із селян вбити Махна, обіцяючи величезну нагороду за голову «батька».

У червні за справу взялася група чекіста Ф. Мартинова. Про цю групу, що наполовину складалася з провокаторів, варто сказати окремо. Вона була створена на початку 1920 року українською ЧК з метою розгрому анархістського підпілля. Куратором цією групи був горезвісний В. Манцев¹. Група складалася з восьми чекістів та десяти провокаторів. З-поміж останніх були Челдон — колишній член махновського культпросвітвідділу, Глушенко — колишній махновський контррозвідник, колишні анархісти Іванов, Кобозєв, Сидоров, Петраков, Єрмилов, Бурцев, Високий, колишній грабіжник Костюхін-«Дурной».

Група Мартинова розгромила анархістське підпілля в Самарі, Харкові, Одесі, Катеринославі, Олександрівську. Були розстріляні або ув'язнені десятки анархістів-підпільників, «набатівців», індивідуалістів, експропріаторів, латишів-анархістів. Ф. Глушенко та Я. Костюхін, котрим пообіцяли зберегти життя та даєти по 300 тисяч рублів, якщо вони вб'ють Махна, прибули до ст. Туркенівки, де перебував штаб Махна. Але того ж дня

¹ Манцев Василь Миколайович (1889—1939) — член більшовицької партії з 1906 року. В 1920 році — начальник Центрального управління ЧК України, член колегії ВЧК, начальник особливого відділу Південно-Західного фронту, кат України.

Глушченко прибув до штабу, повинився і видав свого спільника, заявивши, що навмисно запропонував себе чекістам для цієї операції, щоб попередити «батька». Однак обох агентів було негайно розстріляно, не дивлячись на їхні прохання дати їм змогу кров'ю змити ганьбу служби в ЧК. Доля оберігала Махна.

Одним з перших наказів Держинського в Україні був наказ, у якому мовилося про необхідність «покласти край махновщині <...> не зупиняючись перед застосуванням найрішучіших заходів», а махновців «знищувати, як диких звірів». Одним з таких заходів була реєстрація у триденний термін усіх, хто будь-коли перебував у махновських загонах. Причому було брехливо обіцяно, що махновці, які воювали лише проти білих, не будуть притягатися до відповідальності, а сім'ям, які в цих боях утратили годувальників, буде виплачуватися відповідна грошова допомога. Тим, хто зареєструється і покається, було обіцяно заглидити свою провину на Польському фронті. Тим махновцям, які не зареєструються, а також і тим, хто переховуватиме чи не видасть колишнього махновця, загрожував розстріл. Цей наказ був черговим маневром для розстрілів та ув'язнень в концтаборах селян, які були головною підпорою махновського руху. Махновці, котрі добровільно реєструвалися, негайно відправлялися до концтаборів.

Водночас командування Червоної армії та Рада Народних Комісарів УСРР наказували військовим частинам спалювати або знищувати артилерійським вогнем повсталі села. Села, котрі відмовлялися приймати більшовицьких «призначенців» і створювати ревкоми, розглядалися як «бандитські гнізда Махна» з усіма можливими наслідками. Більшовики розповсюджували також відозви-фальшивки, в яких махновців закликали «зі зброєю в руках перейти на бік радянської армії», а всім махновським командирам у них наказувалося «змити свій гріх перед революцією на Польському фронті». Хоча всім командирам-махновцям було добре відомо, як панічно боялися комуністи проникнення махновських настроїв у частини Червоної армії.

Тактика Держинського у боротьбі з махновцями зводилася до оточення махновських загонів значними силами Червоної армії та розгromу повстанців окремими маневреними ударами. У розпорядженні Держинського на внутрішньому фронті проти повстанців використовувалося до 50 тисяч бійців Червоної армії, ВОХР, чекістських з'єднань з артилерією, панцерними дивізіонами, загонами літаків. Але всі заходи, вжиті Держинським проти руху Махна, успіху не дали. В безсилій люті «залізний Фелікс» застосовував усе нові кари щодо українських селян. Саме тоді він писав Леніну таке: «В ділянці моєї спеціальності

тут багатий урожай. Величезна перешкода в боротьбі — відсутність чекістів-українців. З Махном мені не щастить...»

Політична «спеціалізація» Держинського косою смертю збирала в Україні найбагатший «врожай» цієї війни. Масові арешти по селах здійснювалися «четвірками» з продроботи, з боротьби з куркулем та бандитизмом. Було піддано арештам повітові та волосні ревкоми на ґрунті звинувачення в тому, що там були колишні махновці. В цей період по Україні більшовиками було створено 18 концтаборів, у які було кинуте близько 30 тисяч селян. З махновського району туди потрапляли чоловіки віком від 19 до 45 років.

На знак протесту проти такої владної політики селяни відмовлялися брати участь у виборах у ради. Селяни повсюдно на зборах, організованих більшовиками, провалювали їхні резолюції. Але це вже нікого не цікавило, бо вибори відбулися й без виборів. Більшовики були справжніми майстрами політичних фальсифікацій. За даними Антонова-Саратовського, на Катеринославщині з 226 волостей лише 3 мали виразний радянський настрій.

У травні—червні 1920 року на теренах українського Приазов'я почався збір продрозкладки, який супроводжувався масовими розстрілами селян. Це викликало повсюдне махновське повстання у багатьох південних повітах. Селяни Олександрівського повіту та лівобережних повітів Катеринославщини відмовилися виконувати продрозкладку і чинили збройний опір продзагонам. У Центр повідомлялося про підтримку Махна селянами всієї Катеринославщини, юзівсько-гришинського та маріупольського районів Донбасу, де повстали десятки волостей. Симпатії до Махна були настільки сильними, що його агенти пробралися навіть в Олександрівський більшовицький ревком та на телефонні станції Півдня України, повідомляючи у штаб повстанців дані про пересування частин Червоної армії.

Водночас нове селянське повстання охопило південь Правобережної України. Містечка Одещини Саврань, Ананьєв, Балту захопили повстанці отаманів Заболотного, Пшеника, Тютюнника. Повстання охопило Тираспольський, Балтський, Ананьєвський та Вознесенський повіти, повстали також 15 волостей Херсонського й Миколаївського повітів. Повстанці с. Білозерки, що під Херсоном, висловлювали свою солідарність з армією Махна. Зважаючи на велику кількість окремих невеликих повстанських махновських загонів, на початку літа 1920 року штаб Махна мав у розпорядженні близько 12 тисяч багнетів та шабель. Влітку, коли загострилася ситуація в українському селі, внаслідок продрозкладки та надзвичайних каральних дій приплив добровольців до Махна посилювався.

6 червня 1920 року махновці, пройшовши через Павлоградський та Новомосковський повіти, повернулися на Гуляйпільщину. Коли вони проходили повз Катеринослав, у місті почалася паніка. Голова Катеринославського губревкому став вимагати від Центру для відсічі махновцям терміново надіслати піхотну дивізію, кавалерійську бригаду та «крутого командира типу Дибенка». У місті були мобілізовані всі члени більшовицької партії. Створений з них комуністичний батальйон був направлений проти Махна, але далі передмість Катеринослава не пішов.

Хоча в повітах Катеринославщини було оголошено воєнний стан, махновці досить легко просувалися по степових районах губернії, розгромили на ст. Зайцеве червоний батальйон і захопили 30 тисяч набоїв та 2 кулемети. Махновська армія витримала бій з двома червоними панцерними потягами біля с. Успенівка.

11 червня 1920-го Махно захопив Гуляй-Поле і розповсюдив свою владу на довколишні села й хутори. Місцем дислокації армії було обрано Велику Михайлівку. Для управління відновленим «вільним районом» було відтворено раду революційних повстанців України, що складалася з 8 членів. Вона прийшла на зміну Військово-революційній раді махновців, до складу якої входили раніше 30 чоловік. Цю новостворену раду очолив Махно, секретарем ради став Дмитро Попов¹.

На засіданні махновських командирів було вирішено розгорнути справу створення Повстанської армії та розпочати воєнні дії, щоб силою змусити більшовиків піти на угоду з Махном і визнати незалежність гуляйпільського «вільного району», дати свободу анархістській пропаганді в Україні. Емісари Махна були надіслані до різних кінців України, щоб об'єднати розпорошені повстанські загони під керівництвом «батька». Махновські командири запропонували червоним воєнний союз проти білих та свою допомогу в розгромі тилу Врангеля в обмін на автономію «вільного району».

На середину червня 1920 року махновці контролювали значну частину Запоріжжя, видавали у Гуляй-Полі газету «Повстанець». 15 червня 4 тисячі червоних при 4-х гарматах та панцерному потязі оточили Гуляй-Поле з метою знищити Махна. До

¹ Попов Дмитро Іванович (1893—1920) — матрос, лідер московських лівих есерів у 1918 році. Член ВЦВК рад РРФСР, член колегії ВЧК і командир загону ВЧК, організатор повстання лівих есерів у Москві 6 червня 1918 року, за що був засуджений більшовиками до розстрілу, однак зумів утекти. З літа 1919 року — командир Терновського полку в армії Махна. Розстріляний більшовиками в кінці 1920 року.

Гуляй-Поля також рухалися 6 тисяч бійців 42-ї радянської дивізії, однак вони спізнилися до початку операції. Махновці в першому ж бою вщент розгромили червоних, котрі оточили Гуляй-Поле. «Батько» закликав червоноармійців «повернути багнети проти Троцького» і почав мобілізацію селянської молоді в гуляйпільському районі.

Захопивши в полон частину бійців Чаплинської та Гайчурської груп, Махно накинувся на 42-гу дивізію і обернув її до втечі.

В другій половині червня 1920-го махновці билися за «вільний район» проти 42-ї та 96-ї дивізій, Першого кінного корпусу червоних. Розділившись на три великі групи, Повстанська армія здійснила напади на Юзівку, Гришине, станції Зайцеве та Письменну.

Завданням 42-ї дивізії та кінної бригади було не допустити махновців у район Донбасу. Частини 42-ї дивізії мали поганий зв'язок, недостатній вишкіл, слабких командирів і часто-густо рятувалися від махновців втечею. Близько тисячі бійців дивізії перейшли до складу Повстанської армії після кількох лекцій анархістів-агітаторів перед полоненими-червоноармійцями. Багато бранців відпускалися махновцями «на всі чотири сторони», і, повертаючись до своїх частин, ці бійці розповідали про принади махновського полону, роблячи висновок, що краще потрапити в полон, ніж бути порубаними повстанцями.

Як повідомляють радянські джерела, багато бійців Червоної армії «були налаштовані на користь Махна». Так, у повному складі до Махна перейшов 522-й полк 46-ї дивізії, що стояв у с. Велика Янісоль, перетворившись пізніше в самостійний загін махновської армії.

В боях біля ст. Доля та ст. Богоявленська 42-га дивізія була вщент розбита махновцями. 15 червня 1920-го відбувся новий бій біля с. Велика Михайлівка. Обстріл червоними села з гармат не злякав махновців. Вони контратакували червоних, захопивши у них 2 гармати, 1 кулемет, 50 полонених. Кіннота Махна вдарила з тилу та флангів по частинах червоних, піхота махновців — у лоб. Сім батальйонів червоних були розбиті і втікали аж до ст. Гайчур.

16—21 червня 1920 року Махно рейдував по своєму районі, навідуючись до сіл Комар, Велика Янісоль, Кременчик, Туркенівка, Санжарівка. В ході боїв із 46-ю дивізією махновці захопили артдивізіон із 1500 гарматними набоями.

21 червня 1920-го «батько» знову заволодів Гуляй-Полем, де захопив у полон тисячу червоноармійців, а також 30 кулеметів та 40 возів (за радянськими свідченнями, 24 вози) з набоями до них з обозу 13-ї армії. Але надовго закріпитися у Гуляй-Полі

Махно не зміг. Село було оточене з усіх боків бригадою червоних курсантів та 20-ю кавдивізією. 24 червня 1920-го махновці вирушили на Велику Михайлівку—Велику Янісоль, де захопили в полон батальйон ВОХР і полк 174-ї бригади. Наступного дня махновці розгромили два батальйони ВОХРу.

Махновці рушили в напрямку Комар—Підгірне—Олексіївка, отримавши тимчасовий відпочинок. Деякий час махновці провели в лісах між Новомосковськом та Павлоградом.

Глава 25

ПОНЕВІРЯННЯ В ПОШУКАХ ТЕРИТОРІЇ

(1 липня — 27 вересня 1920)

На початку липня 1920 року махновська армія повернулася до рідних місць і з ходу захопила Гуляй-Поле. Махновці, скориставшись тимчасовим затишком, приводили свою армію до ладу. «Червоних не чути», — повідомляла махновська розвідка. Червоні справді ніби забули про Махна, зосередивши всі свої зусилля на спротиві наступові Врангеля на Катеринославщині. Махновці тим часом налагодили видавництво газети та листівок, частина з яких переправлялася у тил врангелівської армії.

Бої з білогвардійцями вже точилися поблизу Гуляй-Поля, Оріхова. Близькість фронту призвела до скупчення південніше махновської «столиці» значної кількості червоних військ та панцерних потягів. Рейдувати серед цього військового табору було небезпечно для махновської армії, бо тоді встановилося співвідношення сил 10:1 на користь Червоної армії. Отже, стало питання про передислокацію армії до іншого, більш спокійного району. Питання про передислокацію виникло ще й через те, що махновці опинилися в складному політичному становищі. Вони не бажали захоплення свого району білими, але розуміли, що дії Повстанської армії в тилу червоних можуть підірвати боєздатність останніх. Махно видав листівки із закликом до червоноармійців тримати фронт проти білих, незважаючи на всі недоліки більшовицької влади. Сам «батько» намагався тимчасово утримуватися від ударів по тилах червоних, по військових частинах Червоної армії...

Рада махновських командирів та анархістів запропонувала залишити прифронтний район і податися в тил білих або червоних, щоб захопити там територію і почати будувати на ній

новий анархічний лад. На раді було переобрано керівництво руху. Махно знов був обраний головою ради та командармом, Білаш — заступником голови та начальником штабу.

Значний вплив на ситуацію в махновському русі в цей час мало те, що у травні—червні 1920 року до Повстанської армії «для анархістської роботи» прибули: член Секретаріату групи «Набат» А. Барон¹ з дружиною, «набатівці» Я. Алий², І. Тепер (Гордеєв), П. Аршинов і ще декілька десятків анархістів. «Набатівці» планували зібрати всі анархістські сили та махновців і з допомогою Повстанської армії захопити район для здійснення там анархістського експерименту. Вони помилково розраховували поставити Махна та його командирів під контроль «Набату» і особисто Арона Барона, який міг би спрямовувати політику махновського руху у необхідному анархістам напрямку.

Барон і сам пнувся у великі стратеги та народні вожді. Він почав збирати навколо себе анархістів, невдоволених «всевладдям Махна», його «диктаторством». Барон почав втручатися у справи командування Повстанською армією, бо його не влаштувало скромне місце в культпросвітвідділі, позаяк він прагнув стати теоретиком і «контролером» махновщини.

Зблизившись із командирами із Новоспасівки, котрі стояли децю особно від Махна та були «лівішими» за гуляйпільців, Барон почав кампанію проти махновської контррозвідки як «знаряддя терору». Незабаром махновську контррозвідку справді було позбавлено каральних функцій, і вона стала лише воєнно-розвідувальним органом Повстанської армії. Контррозвідці та окремим повстанським командирам було заборонено вирішувати долю військовополонених. Для скорого суду було утворено новий орган Повстанської армії — комісію антимахновських справ із чотирьох осіб — дружини Махна Галини Кузьменко та махновських командирів Зубченка, Василенка,

¹ Барон Арон (Полевой) — учасник революції 1905—1907 років, анархіст, організатор анархістської групи у Києві. Втік із заслання в Сибіру до США, де брав участь у робітничому русі та редагував газету «Alarm». В 1917 році повернувся до Росії, де діяв у Київській профспілці пекарів, від якої був висунутий до Київської ради. Учасник підпілля за гетьмана, денікінців, організатор групи «Набат». У 1919 р. діяв у Москві та Одесі, редактор «Одесского набата». З 1920 по 1937 рік (рік смерті) перебував в ув'язненні та на засланні. Його дружина-американка Фанні розстріляна ЧК в 1921 році як анархістка-підпілляниця.

² Алий Яків (Суховольський) — учасник революції 1905—1907 років, друкар. Із заслання утік до США, в 1917 році повернувся на Батьківщину. Організатор анархістів Єлисаветграда, один з організаторів «Набату». В махновському русі з 1919 року, член культпросвітнього відділу Повстанської армії. За одними свідченнями — розстріляний ЧК у листопаді 1920 року, за іншими — емігрував до Польщі на початку 1920-х років.

Чайковського. Ця комісія могла засуджувати до смерті «без розгляду справи» полонених чекістів, продзагонівців, керівників колгоспів та радгоспів, комісарів, комуністів, які виступали проти Махна. Більшість полонених, переважно рядових червоноармійців, частіше відпускалася.

Барон та Алий переконували Махна в необхідності зібрати тисячу тачанок з піхотою та кілька тисяч кавалерії, прорватися у тил Врангеля для того, щоб розгромити його зсередини, увірватися до білого Криму і заснувати там безкласове анархічне суспільство, здійснивши нарешті анархістські мрії на практиці. «Набатівці» запевняли Махна, що Крим за своїми природними умовами є ідеальним місцем для такого експерименту, справжнім «раєм земним». «Батькові» доводили, що Перекоп можна боронити незначними силами, що з Криму можна контролювати приазовські степи та Гуляй-Поле. До того ж Махна переконували, що в Криму вже розгорнулася широка партизанська боротьба під керівництвом анархістів.

Дійсно, позиції анархістів у кримському підпіллі були досить сильними. Там діяли Південна група анархістів-комуністів, група «Набат» та група анархістів-синдикалістів. У керівництві Кримського підпільного ревкому спільно з чотирма більшовиками перебували три анархісти — Л. Луговик (голова бойових груп ревкому), Г. Столяров (колишній махновець, член групи «Набат», голова Севастопольського ревкому), О. Улановський (Буланов) (член ревкому Феодосії, командир підривної команди ревкому). Поза тим, у Кримських горах діяло кілька дрібних партизанських загонів анархістського спрямування. Найбільший з них під командою С. Захарченка нараховував близько 100 чоловік.

Ідея анархістського повстання в Криму кілька місяців захоплювала «набатівців», і, можливо, у зв'язку з нею варто розглядати діяльність загону Володіна та «Зеленої армії» Мокроусова.

Восени 1920 року анархісти покладали якісь надії на свого однодумця — анархіста Мокроусова, котрий прибув до Криму з мандатом Радянського уряду на командування Кримською партизанською армією. Мокроусов прибув до Криму з компанією матросів-анархістів, серед яких був і «набатівець» Адольф, котрий деякий час був у Махна. Цей Адольф запровадив у Кримській партизанській армії анархістські гасла і не визнавав більшовицького партійного керівництва. Втім, цим його анархістські дії й обмежилися.

У червні 1920 року, повіривши в каяття махновця, Врангель звільнив із в'язниці махновського комбрига Володіна, котрий тоді заявив, що спокутує провину перед батьківщиною та Русь-

кою армією і сформує загін махновців для боротьби з червоними. Хоча ще місяць тому загін Володіна (1 тисяча бійців), перебуваючись у плавнях Дніпра, здійснював напади на білі та червоні тили під чорним прапором, на якому було вишите «Смерть усім гадам!» Загін цей склався із дезертирів з Білої та Червоної армії. Отже, за розпорядженням Врангеля з в'язниць було випущено до 500 махновців, котрі побажали воювати проти червоних під керівництвом отамана Володіна. За наказом штабу Руської армії в Криму також розпочалося формування декількох дрібніших загонів із полонених махновців під керівництвом отаманів Савченка, Протчана, Яценка, Гришина, Чалого.

Отаман Яценко випустив відозву до селян, у якій стверджував: «Денікіна немає, є російська армія, котрій подамо руку й згуртуємо лави, станемо любити одне одного та звільнимо свою замордовану Русь святу від комісарського царства...» Отаман Савченко закликав: «Складіть зброю до ніг тих, хто йде за народну волю, землю й справжню, не комуністичну свободу. Ідіть швидше до повстанських лав, до лав Російської армії».

Незабаром Володін з частиною підлеглих опинився у Сімферополі, де формувався його полк. Володін зв'язався з анархістським підпіллям та повстанцями сімферопольського району, до яких звернувся із закликом до спільного повстання проти білих. Про якесь «махновське повстання» в Криму в серпні 1920 року повідомляють окремі джерела. Відомо, що лише 12 жовтня 1920-го за наказом Махна Володін виступив проти Врангеля, громлячи тили білих в районі Нікополя. Однак цей виступ був скоро придушений, Володін та два його командири були повішені, 70 чоловік з його загону — кинуті до в'язниці.

11 липня 1920 року махновці вирушили до лінії «біло-червоного» фронту з метою прорватися в тил білогвардійцям. Перша група під командою Щуся й Кожі (200 шабель) прорвалася через червоний та білий фронти біля Оріхова. Друга, основна група Махна (1 тисяча шабель) спробувала прорватися в тил білих біля с. Успенівка. Про цей маневр махновців червоне командування дізналося через своїх агентів у махновському війську. Під час прориву фронту на махновців накиннулися два кавалерійські полки червоних, які відтерли махновців від передової і своїм раптовим нападом завдали значної шкоди повстанцям.

Залишається загадкою, чому червоне командування зважалося на удар по Махнові, який рвався нищити білогвардійські тили. Можливо, тут зіграла певну роль спокуса червоних одним махом покінути з «батьком» — здобути лаври переможців. Напевне, також враховувалася небезпека анархістських експериментів у тилу білих, зокрема зростання в зв'язку з цим

популярності махновців, бо спростовувався міф про «дружбу Махна з Врангелем». Так чи інакше, але червоні перешкодили махновцям здійснити свої наміри. Офіційні ж прохання махновської ради та штабу до радянського командування — пропустити повстанців для боротьби з білими через лінію фронту — залишилися без відповіді. Ця помилкова позиція червоних призвела до того, що протягом ще двох з половиною місяців махновські загони громили не білі, а червоні тили, послаблюючи сили Червоної армії.

12 липня 1920 року почався рейд Махна на Схід України до Ізюмських лісів та Донбасу. В його армії в цей час було до 6 тисяч повстанців при 10 гарматах та 165 кулеметах. За перебільшеними даними Білаша, армія Махна нараховувала 15 тисяч багнетів та шабель, 600 кулеметів, 16 гармат. Напевне, тут враховувалися усі місцеві загони по всій Україні. Як повідомляв Катеринославський губком, 13-та радянська армія не могла впоратися з Махном.

З метою не допустити Махна в Донбас було створено особливу групу (4 батальйони, 3 особливі мобільні загони, артбатарея, панцерний потяг). З боку ст. Гришине проти повстанців діяли 173-тя та 82-га радянські бригади. З боку Волновахи проти махновців виступали 42-га дивізія, 9-й особливий загін, 375-й полк, 164-та бригада. Із заходу за Махном кинулися 67-ма, 127-ма, 185-та бригади та особливі групи Куличенка й Стеслицького. Усі ці сили намагалися оточити та знищити Повстанську армію в районі Гришине—Слов'янськ.

16 липня 1920 року біля с. Максимівка відбувся бій, внаслідок якого Махно вирвався з оточення на оперативний простір. Однак наступного дня махновська група під командою Клейна (3 тисячі повстанців, 5 гармат, 100 кулеметів) була атакована й оточена біля Юзівки. До Махна прорвалося лише 500 вершників та 30 тачанок з кулеметами. Близько двох тисяч полонених махновців червоні негайно розстріляли біля ст. Курахівка. Цю варварську акцію здійснила Чаплинська група радянських військ, що була створена для боротьби проти Махна та прикриття тилів 13-ї армії. Група налічувала 5 тисяч багнетів, 1 тисячу шабель, 12 гармат, 2 панцерні потяги, а також частини ВОХРу і батальйони ЧК з Москви й Петрограда (усього 3 тисячі чоловік).

Незабаром махновці напали на містечко Гришине і на знак помсти за розстріляних вирубали всіх місцевих комуністів. Поразка групи Клейна розбиралася махновською комісією, котра винесла Клейнові смертний вирок за безтурботність та погану розвідку. Однак Махно відхилив вирок і обмежився доганою та пониженням Клейна по службі.

17 липня 1920 року армія Махна захопила Ізюм, знищивши там усіх комуністів та взявши в полон близько двох тисяч солдатів гарнізону, частина з яких разом із звільненими в'язнями з місцевої тюрми стала під прапори Повстанської армії. Махновцям дісталися 8 возів з набоями, 10 тисяч шинелей та 50 тисяч солдатських шароварів. За день до нападу на Ізюм махновці намагалися захопити Слов'янськ, однак штаб оборони Слов'янська використав загін червоних курсантів, з допомогою яких відбив три атаки повстанців.

20 липня 1920-го махновці знову зіштовхнулися з частинами Чаплинської та Гайчурської червоних груп біля с. Комишівка. Прориваючись з нового оточення, Махно вийшов у ліси вздовж Сіверського Дінця, де діяли численні загони махновської орієнтації під керівництвом Савонова¹, Терезова, Шаповала² та ін.

В кінці липня 1920 року махновці, діючи поблизу Харкова, здійснили напади на Валки, Лозову, Мерефу, Лихачове, Карлівку.

Чаплинська група та інші червоні частини, призначені для боротьби з Махном, заступили йому шлях на Гуляй-Поле. Махно вирішив не йти рейдом на Гуляйпільщину, щоб там не зламати червону оборону проти військ Врангеля.

Повертаючись з рейду на Донбас і Харківщину, «батько», вийшов на р. Орель до містечка Кобеляки і там оголосив про початок нового рейду Повстанської армії Полтавщиною. 28 липня Махно несподівано вирушив на південний захід до Магдолинівки (на північ від Катеринослава), уникнувши чергової пастки червоних.

На Полтавщині влітку 1920 року діяло до 150 повстанських селянських загонів, що зробило її центром повстанського руху. 33% повстанських загонів Полтавщини оперувало у чітко визначених повітах, до 40% загонів пересувалося по всій губернії. До 25% загонів мали анархічне або «махновське забарвлен-

¹ Савонов Григорій Михайлович (1898—1921) — типовий бунтівник з робітників Ізюма. Під час Першої світової війни він дослужився до підпрапорщика і став повним геортьівським кавалером. В 1917—1920 роках був спочатку лівим есером, а згодом — більшовиком. В 1917 році — комендант м. Оскіл, в 1918 році — командир червоного партизанського загону, що воював проти гетьмана та білих, у 1919 році — командир батальйону Червоної армії, ватажок повстанців Ізюмського повіту, комендант Ізюма. В 1920 р. Савонов закінчив курси червоних командирів, був повітвійськкомом Ізюма. В липні 1920-го на чолі карального батальйону був направлений проти повстанців, однак із сотнею червоноармійців перейшов до Махна і став махновським отаманом Ізюмського повіту, був проголошений «батьком». До червня 1921 року керував повстанцями Ізюмського повіту. У липні 1921 року у лікарні був схоплений червоними та розстріляний.

² Отаман Шаповал з весни оперував у лісах понад Сіверським Дінцем. Влітку 1920 року зі своїм загonom Шаповал захоплював Святогорськ, Маяки, Ямпіль.

ня». Загальна чисельність усіх повстанських загонів на Полтавщині була понад 70 тисяч бійців при 150 кулеметах та 12 гарматах.

Ще у лютому 1920 року місцеві повстанці захопили й декілька діб утримували місто Гадяч. У червні 1920-го повстанські загони Ф. Буховецького та Л. Христового¹ обложили Гадяч і кілька разів намагалися його здобути.

Вже 1 серпня 1920 року, захопивши с. Орлик, махновська армія почала рух на північ вздовж Дніпра до Кременчука. Біля цього міста махновці розбили червону бригаду, захопивши 4 гармати, 16 кулеметів, 500 полонених. Незабаром Махно дійшов до північних районів Полтавщини, 7 серпня махновці на одну добу захопили Гадяч, розбивши при цьому три полки червоних та захопивши склади й скарбницю.

На Полтавщині до Махна приєдналися загони самостійницького напрямку під керівництвом отаманів Левченка, Рядка, Петренка, Келеберди, Скирди, Мовчана, Біленького, Заславського, Двигуна, Білокози, Кікота, Матвієнка, Садового (усього близько 6 тисяч повстанців), а також автономні махновські анархістські загони Живодера (500 бійців), Матяша (600 бійців), кілька сот повстанців із загону Шуби з Чернігівщини та загону Колесника з Харківщини.

В районі Гадяч—Зіньків до Махна приєдналися значні повстанські сили на чолі з отаманами анархістської орієнтації Христовим, Бутовецьким, Чорним (усього 3 тисячі чоловік). Ці анархістські отамани визнали зверхність Махна і контролювали кілька повітів Полтавщини. Вони провели мобілізацію на Полтавщині чоловіків у віці 20—27 років, створюючи територіальні роти повстанців. Фактично в серпні 1920 року Зіньківський та Гадяцький повіти опинилися у руках повстанців.

З Чигиринського повіту Київщини до Махна прибуло кілька повстанських отаманів. Вони заявили про своє підпорядкування Повстанській армії та попрохали допомоги у Махна. «Батько» підтримав їхні загони грошми та зброєю.

9—15 серпня 1920 року махновці відпочивали в захопленому ними місті Зінькові (12 тисяч мешканців). Тут у місцевій друкарні Махно встиг видрукувати номери газет «Путь к свободе» та «Голос махновца», провів кілька мітингів у місті та поповнив свою армію добровольцями, після чого вона виросла до 8 тисяч бійців. Маючи Зіньків за свою базу, махновські загони

¹ Христовий Леонтій (1895—1922) — селянин с. Лютецьки, у 1918 році — старшина армії УНР, з літа 1919 року — селянський отаман Зіньківського, Миргородського та Гадяцького повітів. Загинув у бою у березні 1922 року.

здійснили напади на Охтирку та Лебедин і на місцеві цукрові заводи. Саме район Зінькова Барон та деякі махновські командири пропонували як район для анархістського будівництва і закликали захищати його всіма силами повстанців, що були на Полтавщині (близько 15 тисяч чоловік).

Особлива роль у захисті «вільного району» покладалася на отаманів Бутовецького та Христового, котрі отримали від Махна зброю. Ці отамани також запропонували Махнові залишитися в Зінькові. Барон під час переговорів з цими отаманами переконував їх підтримати ідею анархії. Проте Махно не мав достатніх військових сил боротися в цьому районі проти Червоної армії. До того ж командири та бійці з Гуляйпільля рвалися до рідних місць, які, за відомостями махновців, уже захопили білогвардійці.

На Полтавщині, Катеринославщині, частині Харківщини було зруйновано всю «радянську роботу» — повітові комітети та державні установи. Мало не в кожному селі махновські агітатори закликали селян до непокори більшовицькій владі, до акцій протесту, при цьому махновці роздавали селянам майно, що було у захоплених радянських складах. Увесь пройдений махновцями шлях супроводжувався діяльністю спеціальних агітаційних загонів, що склалися, як правило, з агітатора, 50 вершників та 2-х кулеметників. Ці загони руйнували більшовицькі структури на місцях і намагалися ствердити на практиці в окремо взятих селах ідею «вільних рад». Такі агітаційні загони спрямовувалися навіть у більш віддалені райони — до Юзівки, Білої Церкви, на Чернігівщину, де невдовзі внаслідок діяльності махновців виникали махновські загони.

14 серпня 1920 року червоні оточили Зіньків силами 9 тисяч солдатів та 3-х панцерних потягів, однак махновці розбили ці сили, захопивши 6 гармат та тисячу полонених. Залишивши Зіньків, махновці 16 серпня 1920 року захопили повітовий Миргород (15 тисяч населення). На цей час махновська армія значно зросла чисельно і стала менш рухливою, усе важче повстанцям доводилося вириватися з оточень чи відриватися від переслідувань, ускладнилося постачання набоєм та продовольством.

Влітку 1920 року Повстанська армія майже на третину складалася з колишніх червоноармійців. За махновськими даними, за 80 днів безперервних боїв (з 20 травня по 9 серпня 1920 року) частини Червоної армії та ВОХРу втратили полоненими понад 13 тисяч бійців (повністю здалися 429-й та 433-й батальйони ВОХР, 323-й та 1-й ударний батальйони Червоної армії, 522-й полк, маневрений загін, ескадрон Червоного козацтва). Розбитими в боях були частини загальною чисельністю 26 тисяч бійців: Чаплинська група, 520-й, 521-й полки; 5, 6, 8-й винищу-

вальні загони; Латиський, Орловський, Ізюмський батальйони, 233-й батальйон ВОХРу, дрібні загони червоноармійців. Махновцями було захоплено 15 гармат, близько 100 кулеметів.

Рейд Полтавщиною був кривавим та виснажливим. З боями махновці пройшли 700 верст.

З 17 по 23 серпня 1920 року Повстанська армія діяла в розпорошеному стані, знищуючи червоні тили на півдні Полтавщини та Катеринославщини (в районі Новомосковська та Павлограда). Основні загони Махна, Іванова, Живодера, Марусі, Огаркова, Хмари (кожен нараховував 1—2 тисячі повстанців) рейдували на Полтавщині та Катеринославщині. Виходячи з Полтавщини в 20-х числах серпня 1920 року, Махно розпустив частину своїх бійців, переважно полтавчан, по домівках на польові роботи.

Кілька днів махновці відпочивали в Самарському лісі біля Новомосковська на своїй основній базі та закликали до себе місцеві загони, що збереглися на довколишніх територіях. Біля с. Кочерижки махновці витримали бій з червоними і відійшли до ст. Лозової. В цьому бою на боці махновців воював загін «Сімки» (700 бійців), яким керувала рада семи анархістів Самарської організації анархістів Павлоградського повіту.

Основний загін Махна тоді налічував близько 6 тисяч чоловік: піхотні полки Клейна, Вікторова, Клерфмана, кавалерійські полки отаманів Щуся й Гаркуші, кулеметний полк Кожі (60 кулеметів), 8 гармат, «чорна сотня», штаб, контррозвідка, лазарет. У Зінькові Махно залишив Христового (до 3 тисяч чоловік, 40 кулеметів, 4 гармати).

Рухаючись у бік Дону, махновці захопили Костянтинівград, а 27 серпня 1920-го вони знову налетіли на Ізюм. У боях за Ізюм їх підтримували місцеві загони Савонова і Шаповала. Разом було розгромлено 20-ту бригаду червоних. У своєму русі на Дон Махно переслідував декілька завдань:

- 1) здобути набої на місцевих заводах і складах Донбасу;
- 2) розгромити центри влади і не допустити вивезення вугілля та хліба з Донбасу в Росію;
- 3) спробувати підняти на повстання й приєднати до себе козаків Дону та робітників Донбасу;
- 4) переkritи шлях білогвардійському десантові Назарова, який висадився біля Таганрога, і спробувати залучити білих козаків на свій бік.

У середині серпня 1920 року у Махна виник гострий конфлікт з Ароном Бароном через великі амбіції «набатівського» лідера. Махно суворо заборонив Баронові втручатися у справи штабу армії та вести свою агітацію у війську. Цей конфлікт завершився

втечею Барона після того, як він на махновській раді зачитав свій меморандум, у якому звинуватив «батька» у відході від анархізму, у «владництві», антисемітизмі, терорі, небажанні анархістського експерименту. Після цієї витівки Барон перелякався, що махновська контррозвідка «прибере» його з дороги, подався до радянського Харкова, щоб сховатися там у підпіллі.

В другій половині серпня 1920 року махновське керівництво відмовилося від планів закріплення певної території для анархістського будівництва. Останньою спробою заволодіти територією було прагнення деяких командирів закріпитися в кінці серпня 1920-го на Старобільщині чи в районі Ізюма. Довженко на нараді махновських командирів від імені Союзу анархістів гуляйпільського району обгрунтував неможливість закріплення «вільного району» на Полтавщині або Слобожанщині такими аргументами: 1) армія Махна не має сил для того, щоб боронити великий район і стримати військову блокаду Червоної армії; 2) Повстанська армія не може стати замкнутою місцевою одиницею і відірватися від усіх повстанців Лівобережної України, в тому числі і від гуляйпільських повстанців; 3) махновці повинні захищати інтереси селян всієї України, а не окремого «вільного району», знищити диктаторську червону владу в усіх селах України; 4) армія повстанців не може використовуватися для будівничої роботи — побудови нового анархічного суспільства, тим паче, що час такого будівництва ще не настав, позаяк не зруйновано систему державного насильства; 5) армія Махна повинна прагнути об'єднати всі повстанські групи по всій Україні, у тому числі й українських повстанців-самостійників; 6) махновці повинні поділити з анархістами сфери впливу: махновці піднімають на боротьбу селянство, а «набатівці» — міських робітників.

Махновці мали розходження з «набатівцями» в питаннях як приватної власності на землю, так і майбутнього анархістського суспільства. Були суперечності між «набатівським» космополітизмом та махновською ідеалізацією українського селянина. Махновська газета «Путь к свободе» писала: «Махновщина не є анархія. Махновська армія не складається з анархістів і не є анархістською армією.

Анархістський ідеал “загального щастя й рівності” не може бути досягнутий зусиллями будь-якої армії, навіть якби вона повністю складалася із самих анархістів. Револьюційна армія в кращому разі годиться для руйнування старого, а у справі ж будівництва, створення й творчості будь-яка армія, що природно спирається на силу й накази, цілковито безсила та шкідлива. Лише трудівники самі свідомими зусиллями можуть влаштувати своє щастя без влади та господарів».

Треба зазначити, що Махно не був якимсь «анархістським диктатором» з необмеженими диктаторськими повноваженнями. Він справді був селянським вождем з великим авторитетом, але, разом з тим, підкорявся рішенням Союзу анархістів гуляйпільського району — справжньому таємному кабінетові, про який з дослідників ніхто не згадує.

Союз анархістів гуляйпільського району був таємним колегіальним керівним органом усього того руху, символом якого став Нестор Махно. Цей союз об'єднував селянських лідерів насамперед Гуляйпільської, Пологівської, Новоспасівської та Дібрівської анархістських груп — центрів махновського руху. Головні свої рішення Махно координував із цим союзом. «Батько» був рівним серед рівних у союзі, який він вважав головною об'єднавчою силою української селянської революції. До того ж цей союз не входив у Конфедерацію «Набат», і лідери союзу критично ставились до окремих «набатівських зірок».

Зовсім не анархісти зі сторони, а члени цього союзу виробляли ідеологію, стратегію, тактику, основні пропагандистські гасла махновського руху. Разом з Махном ухвалювали рішення члени цього союзу гуляйпільці Марченко, Лепетченко, Каретников, Чубенко, Гавриленко; новоспасівці Білаш, Удовиченко, Куриленко, Бондарець, Чуприна; дібровці Шусь, Петренко. Згодом Махно з жалем писав, що він занадто близько допустив до справ анархістів, які в повстанському русі поклалися на нього.

Барон, який на початку вересня 1920-го прибув до Харкова, заявив своїм однодумцям, що краще загинути в радянській тюрмі, ніж бути в армії Махна.

3—8 вересня 1920 року у радянському Харкові підпільно зібралася конференція анархістів-«набатівців», на якій відбувся розкол в рядах «Набату» в позиціях стосовно Махна та його армії. Барон і Мрачний пропонували конференції винести рішення про помилковість ставки анархістів на махновців, заявляючи, що махновщина — це не революція, а бунт, що у Махна почався занепад анархістських поглядів та посилилося прагнення до змови з радянською владою. Було також заявлено, що армія Махна не може цілком вважатися армією анархістів, та її встановлення анархізму з допомогою лише збройної сили є безперспективним. Барон та Мрачний вважали, що сам Махно занадто «примхливий» і не узгоджує та й не буде узгоджувати своїх дій з анархістами з «Набату».

«Набатівці» Алий, Емігрант, Саф'ян заявили про свою солідарність з Махном та про правомірність можливого перемир'я Махна з радянською владою, для того щоб махновці знову виїшли на «історичну арену». Для внесення до махновської армії

«ідеалів свідомості» пропонувалася масова участь у ній анархістських пропагандистів з «Набату». На конференції було вирішено працювати в усіх повстанських загонах, навіть українського самостійницького напрямку, бо українське селянство, мовляв, по суті своїй є анархічним. Водночас було підкреслено, що, визнавши необхідність роботи анархістів у махновських низах, не можна ставитися до Махна із зайвим оптимізмом внаслідок втоми, занепаду революційності як у його армії, так і на місцях.

На вересневій конференції анархісти прагнули виробити план подолання відчуження від мас та власного захоплення стихійністю й руйнівництвом. Передбачалася глибока теоретична робота й тривала пропаганда, виховання свідомості в масах. Разом з тим «набатівці» більш вороже, ніж махновці, ставилися до диктатури пролетаріату і намагалися створити селянське та робітниче підпілля на кшталт «московського підпілля анархістів зразка 1919 року». Відсутність єдності у ставленні до махновського руху, суперечності всередині самих анархістських угруповань підривали надії на формування потужного руху «єдиного анархізму».

В ніч з 28 на 29 серпня 1920 року біля Ізюма колона повстанців на чолі з Махном і Куриленком в тумані наштовхнулася на бригаду червоних, опинившись, причому, перед стіною кулеметів. Шквал кулеметного вогню збив перші лави махновців. На землі залишилися лежати Махно з Куриленком з перебитими кулеметною чергою ногами. Однак махновська кіннота не втратила самовладання, знищила кулеметний заслін з 20 кулеметів і розгромила Чаплинську групу, котра намагалася оточити повстанців. Лідери руху Махно й Куриленко опинилися в дуже важкому стані й надовго відійшли від керівництва армією, що зруйнувало всі задуми донського рейду махновців. Повстанська армія після «Ізюмської битви» також переживала не кращі часи.

Начальник радянського тилу Донецької губернії вказував, що в серпневих боях 1920 року махновці витратили всі набої і розраховують лише на шаблі. Одним з основним завдань Махна в Донбасі було захоплення Луганська, щоб заволодіти продукцією місцевого патронного заводу. Однак червоні, розгадавши наміри «батька», стягнули під Луганськ до 10 тисяч солдатів, три панцерні потяги. Червоні не дали махновцям можливості з'єднатися під Луганськом з місцевими повстанськими загонами, яким ще 30 серпня 1920-го штаб Махна наказав наступати на Луганськ і шукати зв'язок із загonom Махна.

1 вересня 1920 року Повстанська армія вирушила на Донбас, захопивши ст. Мелеватка. 3 вересня махновці зайняли Старобільськ. Місцевий батальйон ВОХРу при появі Повстанської армії склав зброю і частково перейшов на бік повстанців. У Старо-

більську були зібрані місцеві лікарі, котрі зробили операції Махнові й Куриленкові, однак «батькові» це допомогло мало, і він довго не міг ходити, а в сідлі не міг воювати до кінця листопада 1920 року. В Старобільськ до Махна підійшли загони Буданова та Каменюка (усього близько 3 тисяч повстанців, 4 гармати), після чого спільними зусиллями був захоплений Біловодськ.

3—8 вересня 1920 року махновці контролювали район між Старобільськом та Біловодськом, нападаючи на Лисичанськ, станції Лиман та Кам'янське, повсюду знищуючи владні структури. Селяни з навколишніх сіл кинулись до захоплених Махном містечок на возах, знаючи, що махновці роздають місцевим селянам добро з державних складів, хлібопунктів, цукрових заводів.

Незабаром загін Буданова захопив містечко Слов'яносербськ, а військо Махна (3 тисячі бійців, 6 гармат) продовжувало кружляти навколо Луганська в пошуках слабого місця в обороні червоних. Проти Махна була спрямована червона Мобільна група Степанова (2 тисячі багнетів та 2 панцерні потяги), котра рухалася від Гришиного на Біловодськ, а також червоні загони Луганського району.

11 вересня 1920-го махновці розпочали тривалі бої біля ст. Міллерове (стратегічно важливий залізничний вузол Донської області). Наступного дня вони увірвалися у Міллерове, червоний полк, що обороняв станцію, капітулював. Повстанці спалили в'язницю, попередньо звільнивши з неї 300 арештантів, переважно політичних. Деякі з них увійшли до складу махновського війська. На станції махновці захопили значні трофеї: 1 тисячу гвинтівок, 20 кулеметів, панцерний потяг, набой. Затримка Махна біля ст. Міллерове дала можливість червоному командуванню стягнути для оточення Махна до 10 тисяч червоноармійців. Однак, незважаючи на потужний артобстріл, махновці прорвали кільце оточення і в боях 13—15 вересня 1920 року захопили до 800 червоноармійців. «Батько» керував боями, втрачаючи свідомість від болю в розтрощеній кулями нозі. Бої під ст. Міллерове коштували Повстанській армії 1500 бійців. Однак близько 500 полонених червоноармійців виявили бажання воювати у складі махновського війська.

19—21 вересня 1920 року махновці стояли на ст. Чернишевська в самому центрі земель колишнього Війська Донського. Невеликі махновські загони роз'їхалися по навколишніх козацьких станицях, сподіваючись підняти дончаків на боротьбу проти червоних. Проте мітинги серед козаків, на яких виступали махновські агітатори, не дали бажаних результатів. Червоні зведення вказували на те, що при появі Махна у донських степах настрої козаків «очікувальний». Донський край був зне-

кровлений червоним терором 1918—1920 років, сумнозвісним розкозачуванням. Чоловіки, котрі залишилися в живих, були або ж у Врангеля, або в Будьонного.

Протягом двох тижнів рейдувала пошарпана махновська армія донськими степами. І якщо селянство Донецької губернії України співчувало махновцям (навіть за зведенням НКВС), то росіяни — козаки Дону — з недовірою поставилися до «хитрого хохла» — чужого їм Махна з його анархістськими гаслами та колишніми «заслугами» в боротьбі проти козаків Добровольчої армії. Похід Махна на Дон не збільшив Повстанської армії й не став детонатором козацького повстання. На бік «батька» перейшло лише кілька сотень козаків з білогвардійського десанту Назарова, які, щоб уникнути розгрому, блукали по Дону. На Дону також було повно червоних частин. Зокрема частини 2-ї Особливої радянської армії розгорнули полювання на махновців.

21—23 вересня 1920 року махновці вели бої з червоними в районі ст. Чорткове—ст. Морозовська—ст. Кутейникове. Їм вдалося розбити або захопити в полон продзагін (200 чоловік), частини 2-ї Донської бригади (1300 шабель та багнетів), 1-й зразковий червоний полк. Як трофеї махновцями було взято 7 кулеметів та 65 тисяч набоїв до них, 250 гарматних набоїв.

25 вересня 1920-го на ст. Шептухівка махновці захопили ешелон з неозброєними червоноармійцями. З понад 1 тисячі полонених 400 добровільно влилися до складу Повстанської армії.

26 вересня 1920 року махновці повернулися з Дону в Україну в Старобільський повіт, де потрапили під обстріл панцерного потяга, який, втім, випустивши у повітря близько двохсот гарматних набоїв, не заподіяв повстанцям жодних втрат. 27 вересня Махно знову увійшов до Біловодська, де дізнався, що поки він рейдував на Дону, червоні серйозно пошарпали його загони поблизу Луганська та Слов'яносербська. Місцеві загони в усій південно-східній Україні мали ще значний військовий потенціал. За даними Білаша, в них було до 15 тисяч бійців (дані дещо перебільшені, реально махновців у місцевих загонах було близько 6—8 тисяч чоловік), а головне ядро махновців, за його ж даними, складало 20 тисяч бійців (реально 10—11 тисяч бійців). Однак махновський рух у 1920 році поступово виснажувався.

Між іншим, у цей час доля зіштовхувала махновців з багатьма цікавими особистостями, зокрема з письменниками Джоном Рідом, Володимиром Короленком, Михайлом Шолоховим. До речі, молодому продармійцю Шолохову така зустріч ледве не коштувала життя. Він був захоплений махновцями на

Дону разом з карателями з продзагону, яких комісія з антимахновських справ усіх засудила до розстрілу. Махно, побачивши підлітка — майбутнього класика літератури, сказав: «Відпустимо його, нехай підростає та усвідомлює, що чинить. А ні, іншим разом повісимо».

Глава 26

НОВИЙ СОЮЗ ЧЕРВОНИХ І ЧОРНИХ

(27 вересня — 16 листопада 1920)

Цілковитою несподіванкою для більшості повстанців-махновців та червоноармійців був початок переговорів про воєнний союз між командуванням Червоної армії та махновськими ватажками.

У липні—серпні 1920 року махновці надіслали кілька телеграм до Москви та Харкова до штабу Південного фронту, пропонуючи воєнний союз проти Руської армії Врангеля. Відповіді на ці телеграми не надійшли. Тоді через «набатівця» Марка Мрачного міся з організації переговорів була покладена на червоного командира — анархіста Хому-Олексія Мокроусова. Мокроусов разом з впливовим анархістом та есером зустрівся з головою уряду Радянської України Раковським і запропонував більшовикам пропустити махновську армію через лінію фронту в тил білогвардійцям і забезпечити її набоями для ведення там «партизанської боротьби, для захоплення Криму зсередини». Але й ця пропозиція була відкинута. 19 липня 1920 року Махно надіслав Раковському листа, в якому звинуватив червоні частини в перешкоді прорватися в тил білих та злочинному ударі в спину повстанцям.

Ще одна спроба махновців налагодити контакт з владою завершилася несподіваним успіхом. 27 вересня 1920 року начальник штабу махновців Білаш по телефону домовився з начальником особливого відділу Південного фронту Манцевим про початок таємних переговорів між командуванням Червоної армії і представниками Махна. Така рішуча зміна позицій червоних пояснювалася рядом причин.

В середині вересня 1920 року здав справи та виїхав з Харкова у Москву начальник тилу Південно-Західного фронту, тимчасовий диктатор України «залізний» Дзержинський, який люто ненавидів Махна і відхилив будь-який компроміс з «бандитами». Було утворено новий Південний фронт на чолі з Ми-

хайлом Фрунзе, котрий мав свій власний погляд на ведення війни проти білих. На цей час вкрай неприємно для червоних розвивалися події як на фронті, так і в тилу. На фронті стотисячна Червона армія безладно відступала під ударами нечисленних з'єднань армії Врангеля.

11 серпня 1920-го провалився контрнаступ червоних біля Каховки, а через місяць — 14 вересня — почався наступ білих по всьому фронту. 15—22 вересня 1920 року білі розгромили червоні частини і захопили Олександрівськ, Гуляй-Поле, Бердянськ, Синельникове, впритул підійшли до Катеринослава, в якому почалася паніка та евакуація. 28 вересня Руською армією були захоплені Маріуполь та Волноваха. 13-та армія червоних була повністю розгромлена. Білі опинилися за 30 верст від Таганрога, звідки відкривався шлях на Дон, наблизилися на 15 верст до Юзівки. Здавалося, ще стрибок, і білі, вийшовши на Дон, знову піднімуть козацтво і залишать радянську владу без вугілля й металу. Тил червоних був дезорганізований та повністю деморалізований.

Лише 24 вересня 1920 року більшовики усвідомили всю небезпеку Врангеля, проголосивши нове політичне гасло «Всі на боротьбу з Врангелем!» Фрунзе повідомляв Леніну: «...Дух війська надламаний, серед мас точаться розмови про зраду, свіжих резервів немає, становище ускладнюється дезорганізацією тилу. В самому Харкові у мене нині немає жодної надійної частини. Відчуваю себе зі штабом фронту оточеним ворожою стихією». Як тут не згадати заяви в анархістській пресі про те, що штабний полк Фрунзе у Харкові звертався до анархістів з пропозицією очолити виступ проти більшовиків. Сотні повстанських загонів захоплювали містечка, громили. В тилу у червоних панувало цілковите безладдя. В Донбасі відчувалася нестача вугілля, а в хлібній Полтавщині — нестача хліба.

Становище червоних погіршало після грандіозного розгрому Червоної армії під Варшавою в 20-х числах серпня 1920 року. Після цього розгрому, який поляки назвали «чудом на Віслі», польська армія спільно з військом УНР почала стрімкий контрнаступ і через місяць була вже під Житомиром та Жмеринкою. В кінці вересня 1920 року поляки реально мали шанси знову здобути Київ. Ця критична ситуація змусила більшовицьке керівництво та командування Червоної армії поступитися принципами й розпочати переговори з «бандитом» Махном.

Більшовики сподівалися використати угоду з «батьком» з метою ліквідувати або хоча б підірвати повстанський рух в Україні та зміцнити свій тил, вони намагалися вивільнити радянські частини від боротьби з махновцями та використати їх у боротьбі проти Врангеля. Дійсно, ці радянські частини, що

ще у вересні 1920-го воювали з Махном, вже у жовтні перейшли в контрнаступ проти білих в районі Синельникового та Волновахи. Пам'ятаючи минулорічний рейд Махна по тилах білих, який фактично зруйнував наступальні можливості Денікіна, червоні вважали, що нині знову можна буде це повторити. Більшовики мали надію, що виснажливий, кровопролитний рейд Махна по врангелівських тилах не лише підірве оборону білих, але й знекровить, а можливо, й призведе до розгрому самої Повстанської армії Махна. Таким чином, вбивалися зразу два зайці. Крім того, більшовики планували використати угоду з Махном з пропагандистською метою, розповсюдивши міф про те, що Махно пішов на союз тому, що, мовляв, розкався, що «повстанці прозріли і вирішили кров'ю змити свою провину перед революцією».

29 вересня 1920 року пленум ЦК КП(б)У підтвердив рішення встановити контакт з махновцями для підписання воєнної угоди. Було вирішено максимально використати союз з Махном для організації всередині його армії підпільної більшовицької роботи. Цікаво, що рішення про умови миру з Махном лідери КП(б)У вирішили широко не розголошувати, напевно, соромлячись, що йдуть на угоду з «кровопивцею трудящого люду», як вони довго й наполегливо змальовували «батька» своєю пропагандою. Замість повідомлення про мир та союз з Махном керівництво ленінської партії напівтаємно повідомило своїм ланкам, що з Махном укладено лише воєнну угоду про сприяння переходові його загонів у тил Врангеля.

Згодом, розгадавши задум лідерів більшовиків України, Махно став вимагати від них публічного розголошення всього тексту взаємної угоди, що його радянська влада утримувала в таємниці, а також зняття усіх минулих звинувачень стосовно махновського руху. Лише загроза відмови махновців виходити на фронтіві позиції змусила більшовицький уряд оголосити воєнну частину угоди, політична ж частина була оприлюднена лише одним виданням аж у листопаді 1920-го.

Сором'язливо посилаючись чомусь на французів, ніби французькі газети були доступні українському читачеві, більшовицькі керівники писали, виправдовуючись за недавні наклепи, таке: «Як відомо, французька преса дуже багато говорила про союз Врангеля з Махном. Радянська преса свого часу також надрукувала документи, котрі свідчили про формальний союз Махна з Врангелем. На сьогодні з'ясувалася хибність цієї інформації...»

29 вересня 1920 року махновці, вже як союзники Червоної армії, увійшли до Старобільська. Червоному гарнізону було наказано не чинити жодного спротиву армії Махна. Махно ви-

дав наказ по Повстанській армії — припинити ворожі дії проти червоних частин та адміністрації. Через два дні такий же наказ видав командувач червоного Південного фронту Фрунзе.

В Старобільську махновці відпочивали та переформовувалися до 5 жовтня, а з 8 по 13 жовтня 1920 року відпочивали вже в Ізюмі. В махновському керівництві не було одностайної підтримки рішення про союз із червоними. Так, наприклад, Попов і Каретников були проти цього союзу, але підкорилися рішенням ради Повстанської армії та ради анархістів. Деякі незгодні з цим союзом махновські командири погрожували залишити армію і вимагали розпустити раду Повстанської армії за її примиренство та зраду ідеалів анархії.

Махно спочатку зайняв вичікувальну, нейтральну позицію, заявивши, що він тяжко хворий і не працює в раді, переказавши всю відповідальність за союз на свого заступника Віктора Білаша, з якого він погрожував «спитати», якщо цей союз з червоними буде пасткою. Білаш, зі свого боку, поставив ультиматум частинам повстанців, вимагаючи підкорення раді Повстанської армії, яка вирішила йти на союз, і погрожував застосуванням військової сили проти тих командирів та повстанських загонів, хто не підкориться рішенням ради, «як проти контрреволюціонерів».

Махно тоді заявив: «...залишаючись на сьогодні стороннім глядачем, українські повстанці допомогли б утвердженню в Україні або історичного ворога — польського пана, або знову ж таки царської влади». Махновці вирішили тимчасово, до розгрому ворогів революції, піти на союз із Червоною армією і з допомогою угоди намагалися розв'язати ряд своїх проблем: насамперед домогтися автономії «вільного району», свободи анархістської пропаганди в радянських республіках, амністії анархістам та махновцям. Махно мріяв отримати можливість відпочинку, позбутися переслідування з боку Червоної армії та отримати від червоних набої, зброю, військове спорядження.

Махновська армія була чималою силою, здатною вплинути на боротьбу з Врангелем, — у вересні 1920-го вона складала близько 10 тисяч кавалерії й піхоти на тачанках при 200 кулеметах та 10 гарматах.

Однак у махновській армії відбувся розкол, 3—4 тисячі махновців на чолі зі своїми командирами таємно залишили Повстанську армію, незважаючи на погрози розстрілу за дезертирство. Це були донські козаки групи Фоміна (700 бійців), 300 колишніх червоноармійців з групи Петренка, повстанські полки Пархоменка, Бондаренка, частина повстанських груп Каменюка та Гаркуші. Вони виправдовували свій крок небажанням потрапити в «червону» пастку та недовірою до ширості більшовиків. Цікаво, що

з частиною цих повстанців махновський штаб продовжував підтримувати зв'язок, вважаючи їх своїми, а от командирів 8-го махновського полку Матяшеві не пощастило — він був розстріляний за спробу вивести свій полк з Повстанської армії.

Загін «батька» Савонова, за наказом Махна, використовувався для перехоплення та роззброєння тих махновців, котрі йшли на Дон продовжувати боротьбу проти червоних. Самому Савонову, який почував себе досить вільно у повстанському війську, Махно погрожував, що коли той не піде на союз із Червоною армією, то він не буде вважати його своїм, «а при зустрічі пику наб'є».

Відозва до махновців була написана дружиною Махна у зв'язку із укладенням союзу з червоними. Ця відозва була переповнена революційною патетикою і пояснювала причини союзу з червоними тимчасовою необхідністю захисту від ворогів революції в Україні. Наказ махновської ради вимагав «згуртуватися навколо Махна усім без винятку загонам повстанців, припинивши боротьбу проти Радянської влади та Червоної армії». Ті ж повстанці, котрі залишалися пасивними або продовжували ворожі дії проти Червоної армії за наказом, вважалися Повстанською армією ворогами повстанського руху, з якими «треба розправлятися, як з бандитами». Це була дуже серйозна заява, позаяк авторитет Махна серед повстанців був незаперечний, і багато загонів або підкорилися цьому наказові, або ж припинили військові дії проти Червоної армії, подавши в ліси чи розійшовшись по хатах.

До Махна під час дії союзу з червоними приєдналися автономні махновські групи із різних районів України: загопи Савонова, Сироватського, Колісниченка, Брови, Христового та інших. Від тих командирів, котрі пішли з Повстанської армії, до Махна надійшов лист, у якому, зокрема, зазначалося: «Ми не хотіли миру з більшовиками, котрі здатні обманути... Бажаємо вам успіху у справі розгрому Врангеля і благаємо: не кладіть пальці до рота більшовикам — відкусять».

2 жовтня 1920 року до махновського штабу прибула делегація ЦК КП(б)У на чолі з Івановим (керівником Київського губвиконкому). Провівши переговори з Махном, ця делегація підписала попередню угоду. Ділячись своїми враженнями, Іванов повідомляв, що махновці мають «певну вагу, великий досвід партизанської боротьби, дуже міцну жорстку дисципліну».

5 жовтня 1920 року рішення про союз із Махном прийняла Реввійськрада Троцького, а 9 жовтня — московський уряд. Тепер Троцький визнавав, що в армії Махна є бідняки й середняки, а не лише куркулі, як він сам донедавна твердив. Тро-

цький знову лукавив, коли казав, що угода з Махном «у жодному разі не повинна мати тимчасового характеру». Набоїв зі складів Червоної армії махновці отримали дуже мало: 300 набоїв для гармат та 20 тисяч набоїв для кулеметів.

В Ізюм до Махна приїхали з Харкова відпущені з в'язниці Гавриленко¹, кілька десятків анархістів-«набатівців» та досвідчений хірург, котрий прооперував ногу «батька».

11 жовтня 1920-го угода між урядом УСРР, командуванням Червоної армії та махновцями була офіційно підписана. З більшовицького боку угоду підписали: Фрунзе, Яковлев, Гусев, Бела Кун, з махновського — Попов, Куриленко, Каретников. І хоча Фрунзе віддав наказ вирушити на фронт, махновці затягували вихід аж до підписання союзу. Ще 8 жовтня 1920 року Фрунзе наказав армії Махна рухатися на ст. Чаплине і у випадку наступу білих на Павлоград вдарити білим у фланги. Махно відхилив пропозицію Фрунзе рухатися на фронт у залізничних ешелонах. Знаючи підступність більшовиків, Махно остерігався, що, сівши в ешелони, повстанці могли бути легко знищені кулеметним та артилерійським вогнем або ж роззброєні.

Угода мала воєнну і політичну частину. Воєнна частина включала згоду махновців оперативно підпорядкуватися командуванню Червоної армії та воювати проти Врангеля. Махновці зобов'язувалися не приймати до своїх лав дезертирів та перекинчиків з Червоної армії, поширити звернення до повстанців про припинення боротьби з червоними. Махновці зберігали повну автономію своєї армії, незмінне керівництво, чорний прапор, вони мали перебувати лише на Південному фронті... Хворим та пораненим махновцям надавалося право лікуватися в лазаретах Червоної армії. Їхнім сім'ям надавалися такі ж пільги, як і сім'ям червоноармійців. Махновці мали право вербувати до своїх лав місцевих селян південного сходу України.

Чотири пункти політичної частини угоди зазначали:

1. Припинення переслідування махновців та анархістів на теренах усіх радянських республік (за винятком збройних виступів анархістів проти властей), звільнення махновців та анархістів із в'язниць.

2. Свобода агітації та пропаганди для махновців та анархістів, використання радянських друкарень для видання анархістської літератури.

¹ Гавриленко, як махновець, сидів з березня 1920 року в тюрмі в Москві. У жовтні 1920 року він був призначений помічником начальника штабу Повстанської армії. У листопаді 1920 року від був підступно арештований червоними та розстріляний.

3. Вільна участь у виборах та підготовці 5-го Всеукраїнського з'їзду рад для анархістів та махновців.

4. Створення в махновському районі незалежних «вільних рад», визнання автономії самоврядного махновського району, який повинен мати зв'язок із центральною владою лише на федеративно-договірних засадах.

Цей четвертий пункт був найголовнішим у махновсько-більшовицьких торгах і визначав фактичну мету махновської боротьби. Однак якщо всі інші пункти були негайно прийняті більшовиками, то 4-й пункт угоди не був підписаний радянським керівництвом. Більшовики всіляко затягували час, обіцяючи, що тільки після узгодження з Москвою 4-й пункт буде підписано, хоч насправді підписувати його вони й не збиралися.

Для переговорів з урядом більшовиків з приводу 4-го пункту політичної угоди, а також для нагляду за виконанням угоди до Харкова було направлено делегацію махновців на чолі з Поповим та Будановим. Делегація отримала з махновської каси 200 тисяч рублів на поточні витрати, їй було наказано поводити себе коректно і не кидатися антибільшовицькими гаслами. До командувача Південного фронту Фрунзе як військові спостерігачі були відряджені махновські командири Куриленко, Хохотва, Клейн, Чаров. Однак на початку листопада 1920-го вони всі були відкликані, і в Харкові залишилися тільки Попов, Буданов та Ольга Таратута. На час своєї місії в Харкові Попова було звільнено з посади секретаря махновської ради, і його місце зайняв Рибін¹. Деякі командири махновців розцінили непідписання червоними 4-го пункту як обман і пропонували до підписання цього пункту утриматися від переходу на фронт та від боїв з білими.

Махновці лише після підписання угоди зрозуміли, що «забули» в ній обумовити питання постачання та фінансування своїх частин, що згодом призвело до повної відмови керівництва червоних постачати махновцям харчі, зброю, спорядження. Махновці вирішили вимагати від Фрунзе 100 млн рублів на утримання своєї армії.

13 жовтня 1920 року махновці виступили на фронт, зайнявши його ділянку між Синельниковим та Чаплиним (між частинами 13-ї та 14-ї радянських армій). Повстанська армія скла-

¹ Рибін Петро (Зонов) — робітник з Орловської губернії, учасник революції 1905—1907 років. Емігрував у США, де був членом Спільки російських робітників. У 1917 році повернувшись до Росії, став лідером профспілки металургів Катеринослава. Делегат з'їзду та конференцій профспілок, працівник центральних профспілкових органів. У 1919 році — у Спільці металургів Харкова. У жовтні 1920 року приєднався до Махна. У січні 1921 року розстріляний чекістами у Харкові.

далася з 9 тисяч багнетів та 4 тисяч шабель (3-х оперативних та однієї резервної групи). Це були: 1-ша група — 3 тисячі багнетів, 1 тисяча шабель, 100 кулеметів, 50 гармат, командир Марченко, начальник штабу Тарановський.

2-га група — 3 тисячі багнетів, 1 тисяча шабель, 100 кулеметів, 5 гармат, командир Петренко, начальник штабу Шусь.

3-тя група — 3 тисячі багнетів, 1 тисяча шабель, 100 кулеметів, командир Забудько, начальник штабу Огарков.

Резервна група — 1 тисяча багнетів, 500 шабель, кулеметний полк із 500 кулеметів, командир Каленик.

Спочатку червоне командування призначило широкий контрнаступ проти Врангеля на кінець вересня 1920-го, але потім Фрунзе переніс його на другу половину жовтня 1920 року, за що був вилаяний Леніним. Фрунзе чекав переходу 1-ї Кінної армії з Польського фронту на Південний та передислокації армії Махна на фронт. Обидві армії до 18 жовтня 1920-го зайняли позиції на Південному фронті. Напередодні були отримані звістки про те, що білі готують наступ на Павлоград, і махновцям разом із 42-ю дивізією було віддано наказ підготуватися до оборони і у випадку прориву білих вдарити їм у фланги.

20 жовтня 1920 року махновці почали бойові дії біля ст. Успенівка. В перший же день боїв до Махна з-під Синельникового перейшов отаман Чалий зі своєю бригадою.

22 жовтня 1920 року 2-га та 3-тя групи махновської армії були об'єднані в Ударну групу Каретникова—Білаша, до якої було ще передано 2 батальйони махновського кулеметного полку (250 кулеметів) та повстанський загін Чалого.

Махновський штаб звернувся до окремих повстанських загонів, які були сформовані Врангелем, із закликом вдарити по тилах білих, приєднатися до махновської армії. Це були загони повстанців, котрі білі планували використати для навернення селян Півдня України на свій бік. Врангель запевнив повстанців, що таємний союз із Махном ним вже укладений.

Махновські отамани, котрі перейшли на бік Махна із армії Врангеля, утворили такі частини в складі Повстанської армії: бригада Чалого — 800 бійців, бригада Савченка — 700 бійців, бригада Яценка — 700 бійців, полк Голика — 200 бійців, полк Сомка — 300 бійців. Згодом своє повернення під махновські прапори ці отамани пояснювали тим, що просто хотіли використати Врангеля для легальної вербовки селян та отримання зброї, набоїв, амуніції, грошей.

Групи Петренка та Забудька спільно з Чалим (загальне керівництво здійснювали Білаш та Каретников) ударили по з'єднаннях білих у районі Синельникового, розгромивши три від-

бірні полки двох білих дивізій та увійшовши в тил супротивника. Біля Олександрівська махновці витримали запеклий бій з 7-ю кавалерійською дивізією Барабовича, примусивши її до втечі і вдаривши при цьому у стик 1-го армійського корпусу і 3-го Донського корпусу білих.

23 жовтня 1920 року о 9-й годині ранку махновці та 23-тя стрілецька дивізія червоних взяли Олександрівськ. У запеклих боях біля Ново-Миколаївки, Михайлово-Лукашівки, Софіївки були розгромлені три полки білих. Близько половини складу цих полків було набрано із колишніх полонених червоноармійців, котрі виявили бажання боротися на боці Врангеля.

До махновців приєдналися загони отаманів Яценка, Савченка, Іщенка. Махновцями було захоплено 1500 полонених, 8 гармат, 50 кулеметів.

24 жовтня 1920 року Фрунзе поставив перед особисто йому перепідпорядкованими махновцями завдання: глибоко врізавшись у білогвардійський тил, розгромити ворожі комунікації та оборонні позиції біля Маріуполя та Оріхова. А далі спробувати захопити і контролювати Кримський перешийок і при вдалому розвитку подій прорватися до Криму і очолити там повстанський рух спільно з Кримською повстанською армією Мокроусова.

Махновський штаб та рада Повстанської армії ідею Фрунзе про рейд по білих тилах підтримали, проте, реально оцінивши ситуацію, прийшли до висновку, що одночасно утримувати перешийок та діяти в Криму махновцям буде не під силу.

24 жовтня 1920-го, незважаючи на завірюху й ожеледицю, махновці вийшли в глибокий тил білих і захопили Оріхів. Група Іщенка (1 тисяча бійців) захопила Пологи (артилерійську базу білих), група Чалого (2 тисячі бійців) та кінний полк Москалевського (700 шабель) повели наступ на Великий Токмак. Тоді ж почався наступ 13-ї армії червоних по всьому фронту. 25—26 жовтня махновська група під команду Марченка та Гавриленка вдарила на Гуляй-Поле, де розташовувалися значні сили Донського кінного корпусу генерала Морозова, а також знаходилися 2 танки та 8 аеропланів. Цілий день бою за Гуляй-Поле коштував махновцям великих втрат (близько 2-х тисяч повстанців убитими, пораненими, полоненими), причому 700 полонених махновців білі тут же стратили. Махновські полки Клерфмана та Савонова були повністю розбиті, заволодіти Гуляй-Полям повстанці так і не змогли. Лише в ніч на 26 жовтня, з підходом основних сил Махна з-під Великого Токмака, Гуляй-Поле було звільнене від білогвардійців. Після цього, посилаючись на значні втрати, Махно попросив у Фрунзе

надати Повстанській армії 4 дні відпочинку в Гуляй-Полі, щоб перегрупувати свої сили.

Але червоне командування такого часу махновцям не дало, і вже ввечері 26 жовтня 1920 року для нового рейду проти білих було сформовано похідну Кримську групу махновців (5 тисяч багнетів, 5 тисяч шабель, 800 кулеметів, 16 гармат) під команду Каретникова. В Гуляй-Полі залишилися лише штаб Махна, «чорна сотня» Махна, сам «батько» та рештки полків Савонова й Клерфмана. В той же час білі відступили до Пологів, де розгромили махновську групу Іщенка.

Така похапливість у новому поході махновців пояснюється різкою розмовою Фрунзе з Махном, у якій командувач фронтом вилаяв «батька» за невдалу операцію із взяттям Гуляй-Поля, яка не була передбачена планом Фрунзе. Він планував захопити Гуляй-Поле силами червоних і не допустити махновців до їхньої «столиці». Махно звинувачувався в ухилянні від походу в Крим по тилах білої армії. Дісталось Махну також і за знищення в Гуляй-Полі трофейних аеропланів білих.

27 жовтня 1920-го махновська Кримська група Каретникова, рейдуючи маршрутом Гуляй-Поле—Пришиб—Мелітополь, захопила на ст. Великий Токмак значні трофеї: ешелон з гарматними набоями, 3 панцерні потяги, 5 аеропланів. При цьому було добре пошарпано Донський корпус та 6-ту піхотну дивізію білих, 500 білогвардійців було порубано, 200 — полонено.

29 жовтня повстанці групи Каретникова, глибоко прорвавшись у тил білих, під шаленим артилерійським вогнем взяли Мелітополь. При захопленні міста махновці здобули великі трофеї: 2 танки, 2 аероплани, 18 гармат, 3 панцерні потяги, багато кулеметів. Із трофейних кулеметів було сформовано 2-й кулеметний полк Повстанської армії, а 12 гармат відправили до Гуляй-Поля в резерв Махна. Махновці вщент розгромили Марківську дивізію і захопили в полон 3 тисячі її бійців. Одночасно з повстанцями рейд по тилах білих здійснила 5-та Кубанська радянська кавдивізія. В цей час 55 тисяч червоних та «чорних» у Північній Таврії гнали 35 тисяч білих до перешийків Перекоп та Чонгар.

31 жовтня 1920 року махновці вийшли до кримських перешийків біля с. Петрівка і спробували закрити відступаючим білогвардійцям шлях до Криму. Однак, хоча білогвардійці були розгромлені в Північній Таврії, Фрунзе не вдалося повністю їх знищити чи закрити їм шлях до Криму, як це було заплановано. Ні 1-ша Кінна армія червоних, ні червона Кубанська кавдивізія, ні Махно не мали сил затримати білих біля Сивашу. Операція затягувалася, махновські частини були добряче виснажені, втративши третину бійців через погану артилерійську

підтримку та відсутність допомоги з боку сусідніх червоних частин.

1 листопада 1920-го махновська армія розділилася на дві основні групи: основну Кримську (командир Каретников, начштабу Гавриленко, командири Марченко, Голик, Задов, Кожа) та Тилову групу, яка вирушила до Гуляй-Поля для відпочинку й поповнення, де згодом розсипалася на дрібні загони, що опанували «вільний район».

Група-бригада Каретникова була підпорядкована 6-й радянській армії Південного фронту як окрема військова одиниця.

Червоне командування та ленінське керівництво підганяли Фрунзе з початком штурму Криму. Їм хотілося за будь-яку ціну приурочити розгром Врангеля до 7 листопада, тобто до 3-ї річниці Жовтневого перевороту, і нікого не цікавило, яких жертв це коштуватиме. Вождям потрібен був тріумф влади, яка нічого не дала людям, крім кривавих перемог на фронтах внутрішньої війни.

Фрунзе розробив план, за яким першими до Криму мали увійти махновці, переправившись через Сиваш на Литовський півострів у тил перекопських укріплень. Таким чином, на махновців лягла дуже небезпечна місія, що загрожувала Повстанській армії повним знищенням, і деякі махновські командири підозрювали, що цей план — пастка.

В метушні швидкого наступу навіть не були знайдені броди через Сиваш. Вода в озері Сиваш почала прибувати і незабаром навіть на бродах перевищувала людський зріст (за різких вітрів у Сиваші змінювався рівень води, причому це могло відбуватися кілька разів на добу). В тиху погоду вода на бродах досягала 1 метра, за східного вітру вода піднімалася до 2-х метрів, припливаючи з Азовського моря, а при сильному західному вітрі броди могли взагалі оголитися, або ж над ними могла бути товща води всього в кілька сантиметрів.

5 листопада 1920-го біля с. Строганівка кінні махновці почали форсування Сивашу, але пройшовши половину шляху Сивашем і побачивши, що брудна драговина доходила до кінських сідел, вони повернули назад. Махновці були обурені, що червоні командири хочуть «утопити» їх у Сиваші, що їх відправляють самих на ворожі укріплення, без будь-якої підтримки, без артилерійської підготовки та цілком таємно. Коли махновці повернулися на берег, розлючений Фрунзе пригрозив розстріляти командирів Кримської групи махновців за зрив наступу та невиконання наказу.

Але 6 листопада 1920 року вітер змінився; Сиваш почав міліти, сапери проклали по його дну шлях з дощок, колод та со-

ломи. В ніч із 7 на 8 листопада почалася переправа через Сиваш на Литовський півострів частин 52-ї та 15-ї червоних дивізій. Ці частини досить швидко збили берегову оборону білого загону генерала Фостикова, однак прорватися в тил Перекопу їм не вдалося, вони були зупинені через нестачу артилерії та кінноти і зайняли оборону. Вода ж у Сиваші знову почала прибувати, затопивши переправи і перервавши зв'язок з червоним десантом. Червоним частинам загрожувало повне знищення, позаяк нізвідки було чекати допомоги, а штурм Турецького валу на Перекопі обернувся тисячними жертвами і був невдалим.

Врангель зі свого боку кинув на відрізані на Литовському півострові червоні частини свої кращі резервні полки. Здавалося, увесь план Фрунзе розвалився і Крим залишиться «непопложеною територією контрреволюції». Фрунзе, погрожуючи Каретникову розстрілом, поставив вимогу перед махновцями, щоб вони за будь-яку ціну негайно форсували Сиваш і врятували червоні частини. 3 тисячі махновських вершників та 2 тисячі піхотинців на тачанках при 450 кулеметах та 30 гарматах форсували семикілометрову водну смугу Сивашу, глибина якої була вже близько 1 метра.

Форсування відбувалося під сильним артилерійським вогнем білих. Спільно з 15-ю стрілецькою та полками 7-ї кавалерійської дивізії махновці розгромили врангелівське військо, що контратакувало на Литовському півострові, і 9 листопада 1920 року вийшли на оперативний простір у тил білим.

В ніч на 9 листопада 1920 року врангелівське військо залишило перекопські укріплення, які червоні так і не змогли взяти лобовим штурмом. Частини червоних, котрі штурмували Перекоп з фронту, втратили понад 80% свого складу, але такі втрати виявилися марними. До того ж лише вранці червоноармійці побачили, що ці укріплення залишені білими.

Тим часом частини Червоної армії та махновці, наступаючи з Литовського півострова, всією масою навалилися на останню надію Врангеля — Юшуньські укріплення. Махновська бригада Каретникова була передана в підпорядкування 2-й Кінній армії (командир Миронов). Фрунзе тоді писав: «...на дії Повстанської армії надії не покладаю».

Щоб перешкодити просуванню махновців та червоних до озера Безіменного, 11 листопада Врангель направив проти них кавалерійський корпус генерала Барбовича та Кубанську кавбригаду (4 тисячі шабель, 150 кулеметів, 30 гармат, панцерники). Кінна лава вдарила несподівано й рішуче у фланг наступаючим, щоб зайти «червоно-чорним» у тил. 16-та дивізія червоних не витримала натиску і почала безладно відступати. Однак ситуа-

ція була врятована махновцями... Вони спочатку помчали назустріч кінній лаві білогвардійців, а потім, блискавично розвернувшись на 180 градусів, ударили по білих із 250 кулеметів кулеметного полку Кожі. Коли білі, втративши під таким пекельним вогнем свої кращі передові ескадрони, повернули назад, махновська кіннота довершила розгром корпусу Барбовича. У бою проти махновців білі втратили до 500 бійців убитими і кількасот — полоненими.

Саме махновці на плечах кавалерії Барбовича, що відступала, прорвали Юшунські укріплення. Частина махновців та 2-ї Кінної армії ввечері 11 листопада наздогнали розтрощений корпус Барбовича біля ст. Воїнка. Біла кіннота знова відступила перед лавою махновців. 12 листопада махновці захопили ст. Курман-Кемельчі... Останній бій з врангелівцями махновці витримали, увірвавшись першими на ст. Джанкой.

13 листопада 1920 року махновці першими увійшли в залишений білими Сімферополь. Але вже через кілька днів махновську бригаду перепідпорядкували, вивели із складу 2-ї Кінної армії та передали до складу 4-ї армії (командарм Лазаревич). Махновці були виведені в глухий степовий район Криму поблизу Саків, де з півдня було море, а з заходу — Солоне озеро. Слід відзначити, що, крім Кримської групи (бригади) Каретникова, в боях проти Врангеля за Крим брали участь ще кілька окремих махновських полків та ескадронів, що увійшли до складу кавалерійських частин Червоної армії. Ці махновські сили налічували близько 2 тисяч багнетів та шабель.

Радянські командири відзначали, що махновські бригади Каретникова «тримали себе коректно <...> не розграбувавши жодної підводи, не зірвавши з червоноармійців жодної зірки». Лев Каменев у газеті «Известия» (29 жовтня 1920 р.) писав, що махновці «зобов'язання виконують і поводять себе стримано стосовно представників Радянської влади».

Щоб не дратувати більшовиків, махновці навіть відмовилися від проведення запланованого на 15 листопада 1920 року чергового з'їзду селян та повстанців у Гуляй-Полі, перенісши його на грудень 1920-го. Махно, до того ж, з тактичних міркувань відмовився прийняти до лав Повстанської армії понад 2 тисячі бійців 30-ї Сибірської радянської дивізії, котрі, обеззброївши своїх командирів та комісарів, з ідейних міркувань виявили бажання перейти на бік Махна, заявивши при цьому, що вони є «сибірськими повстанцями».

1 листопада 1920 року ЦК КП(б)У підтвердив свою угоду з махновцями, хоча й не підписав пункт про «вільні ради». ЦК розіслав усім губкомам партії роз'яснення своєї позиції і вима-

гав від них ідеологічно боротися з пропагандою «вільних рад», що стала прикриттям «куркульства», та нейтралізувати агітаційну роботу анархістів. Анархісти ж у свою чергу заявляли, що будуть продовжувати ідейну боротьбу проти насильства державної влади та комісарів-державників, не визнаючи існуючу владу. Отже, мир між червоними та чорними був дуже нетривким. Уже на початку листопада 1920-го відзначалися випадки владних репресій стосовно анархістів та махновців. Українська ЧК вирішила використати угоду та легалізацію анархістів з метою взяти їх під контроль та на облік.

В той час як бригада Каретникова воювала за Крим, Махно, його штаб та 3 тисячі повстанців перебували в Гуляй-Полі й навколишніх станціях. Через важке поранення Махно мало придіяв уваги справам війська та організації «вільного району». Цими справами переважно займалися начальник штабу Білаш та секретар махновської ради Рибін. У махновській армії Рибін організував курси пропагандистів для двохсот слухачів.

У Гуляй-Полі та навколишніх селах більшовикам-«призначенням» не вдалося створити ні ревкомів, ні ЧК, ні інших владних структур. Ці спроби одразу ж нейтралізувалися штабом Махна, його радою та створеними «вільними радами» на місцях. Приїхавши одного разу до Гуляй-Поля, харківські ревкомівці побачили, що вся влада у селі в руках махновської ради, і тому негайно забралися геть.

Махновська рада, не чекаючи підписання 4-го пункту угоди радянською владою, проводила політику на утвердження незалежності свого «вільного району». Спеціально створеною комісією із селян-махновців розроблялися «Основні положення про вільну трудову раду» та «Конституція вільного району». Про те, що відбувалося у махновському районі в ті дні, можна мати уявлення із зведень НКВС, міліції, місцевих парткомів: «Влади Радянської в повіті немає — кілька ревкомів існують як завіса для приїжджих інструкторів <...> не можна вийти далі меж міста <...> в третині волостей Запорізької губернії вільні ради <...> селяни заявляють, що дадуть хліб лише після того, як отримають промислові товари <...> вони відмовилися зібрати на потреби 42-ї дивізії 1 тисячу пудів хліба».

Таким чином, махновцями та анархістами у «вільному районі» поспіхом формувалися органи паралельної влади — «вільні ради». Преображенська волость проголосила створення «Вільної Радянської Преображенської Республіки», подібну «республіку» оголосила також Білецька волость. В Оріхові, селах Токмачці, Жеребці та інших населення відмовлялося створювати ревкоми, а там, де селяни йшли на їх створення, «при-

значенці» не приймалися, а керівництво обирали самі сільські збори. Так, у Великому Токмаку районна конференція ревкомів була «цілком махновська».

Нові громадські структури махновського району будувалися на поширюваних махновцями «Основних положеннях про вільну трудову раду». Махновський культпросвітвідділ створював школи політосвіти, «вільні школи», театр при Повстанській армії, веселі аукціони на користь поранених. На виставі повстанського театру «Запорожець за Дунаєм» на ст. Пологи був присутній і сам важкопоранений Махно. Одне слово, громадське життя у махновському краї вирувало і доводило, що енергія махновських діячів спирається на справжню творчу підтримку місцевих селян, на їхню одвічну мрію про дійсно вільне й можливе життя. Махновський культпросвітвідділ для пропаганди махновського досвіду розіслав сотні своїх агентів Україною.

Міліція та військкомати були вигнані з району, натомість було зорганізовано загони селянської самооборони та вербувальні пункти Повстанської армії. Махновці, як повідомлялося в черговому повідомленні більшовицьких агентів, чекають підписання 4-го пункту як найважливішого, а до того їхня рада відмовилася від усяких зв'язків із Центром.

Треба зазначити, що у «вільному районі» мали місце окремі випадки пограбувань, вбивств, роззброєння червоноармійців, але вони здійснювалися тут не бійцями Повстанської армії, а різного роду кримінальними угрупованнями. З боку Махна було вжито рішучих заходів аж до смертної кари з метою припинення грабунків та провокацій і налагодження добрих стосунків з частинами Червоної армії. Махно побоювався, що різного роду інциденти можуть призвести до розгрому Повстанської армії, і навіть видав спеціальний наказ про найкоректніше ставлення до червоноармійців та селян. В той же час чекістами було розстріляно кілька махновців, котрі вербували до Повстанської армії бійців Червоної армії.

В цей період до махновського району знову почали прибувати анархісти з Москви, Харкова та інших міст. Це були бойовики та агітатори, останніх відправляли до сіл для створення основ «вільного суспільства».

Тим часом махновський штаб посилив свою діяльність з метою створення нових махновських загонів. Тилову групу махновців більшовицька агентура оцінювала в межах від 10 до 20 тисяч чоловік. Штаб та культпросвітвідділ махновців розгорнули широку мережу агітаторів у селах Півдня України та в частинах Червоної армії. «Вся місцева молодь вливається до махновської армії», — повідомляли органи більшовицької влади. Незважаю-

чи на те, що махновські агітатори в Червоній армії розстрілювалися, все ж вони стали там постійними гостями, що посилювало приплив червоноармійців до Повстанської армії.

Окрім цього, махновський штаб здійснював мобілізацію «старих партизанів», котрі раніше брали участь у махновському русі. Повідомлялося, що все Запоріжжя переповнене махновськими загонами. Махновські піхотні полки з доданими кавескадронами стояли по селах Царевокостянтинівка, Мала Токмачка, Великий Токмак, Жеребець, Воскресенка, Григор'ївка. У Залив'янській волості перебував загін та культпросвітвідділ 4-ї групи отамана Чалого, у Новомиколаївській волості — загін отамана Правди, у Мало-Михайлівській — загін Каленика (500 повстанців), у Новоспасівці — загін Удовиченка (3 тисячі повстанців). Крім цих сил, по селах були створені добровільні загони самооборони, котрі контролював махновський штаб.

Отже, якщо 25 жовтня 1920 року в гуляйпільському районі було всього 2 тисячі махновців при 30 кулеметах та 2 гарматах, то через 20 днів кількість бійців збільшилась у 5 разів, а гармат — у 10 разів.

Махно та його оточення розуміли, що союз із більшовиками є тимчасовим явищем, і тому прагнули створити сильну, боєздатну Повстанську армію, готову до тривалої боротьби. Також «батько» намагався зорганізувати структури махновських рад та ревкомів, які були б готові будь-якої миті перейти у підпілля. Розвиваючи свої ілюзії стосовно майбутнього, махновці писали у своїй газеті «Голос махновця»: «Комуністи несуть нам нове кріпацтво, нове рабство <...> ми завжди будемо ідейними непримиренними ворогами партії комуністів-більшовиків». Секретар махновської ради Рибін зазначав: «Більшовики ніколи не дозволять нам самоврядуватися, не допустять, щоб у державному організмі було місце, заражене безвладдям. Треба готуватися, щоб силою зброї відстояти незалежність району та подальший розвиток анархістського ладу».

І дійсно, Маріупольський більшовицький ревком своїм розпорядженням заборонив у повіті всі збори, які відбуваються без відома властей, поставив вимогу перед організаторами зборів надавати списки затверджених ораторів та вирішив фіксувати слова критики з метою притягнення тих, хто критикує владу, до відповідальності «за наклепи на комуністичну партію».

Те, що комуністи не будуть терпіти махновців за будь-яких обставин, було яскраво продемонстровано Львом Троцьким у жовтні 1920 року, коли він критикував махновців за тверду дисципліну, яка «підтримувалася кулаком та розстрілом» (ніби в Червоній армії та дисципліна трималася на ласці та любові!),

хоча раніше Троцький стверджував, що махновська вольниця — ворог військової дисципліни. Соратник Ілліча «зарапортувався» до того, що заявив, що в Червоній армії «більше свободи, ніж у Махна». Він висловив надію, що перебування махновців під його наглядом приведе до «очищення» повстанців від «куркульських елементів».

Отже, влада готувала розв'язку.

Глава 27

НЕЗРУЧНИЙ СОЮЗНИК. ПІДГОТОВКА ЗРАДИ

(16—25 листопада 1920)

Після перемоги над Врангелем Південний фронт виявився Троцькому непотрібним. У середині листопада 1920 року після підписання перемир'я з Польщею та поразки армії УНР відпала потреба і в триманні Західного фронту. Громадянська війна, як вважали більшовики, закінчилася «повною перемогою» комуністів. Однак цей висновок виявився хибним, позаяк в Поволжі, Сибіру, Карелії, на Тамбовщині відбувалися численні селянські повстання проти більшовиків, у яких брали участь до 300 тисяч чоловік. Не склали зброю й українські повстанці (до 20 тисяч бійців), котрі підтримували Директорію УНР. Війна зовсім не закінчилася, а лише була загнана всередину держави диктатури пролетаріату. Головним фронтом цієї війни стали повсталі села, головним ворогом держави селяни — «третя сила».

Цю «малу війну» Ленін характеризував, як «форму менш військовоу, але в деяких відношеннях більш тяжку і більш небезпечну для нас». У вир повстанського руху втягувалися робітники, солдати і матроси Червоної армії (Кронштадтське повстання, страйки в Катеринославі, Харкові, Одесі, Миколаєві). Уряд Леніна відчував містичний страх перед цією хвилею народної стихії, що могла знести з владного Олімпу своїх «благодійників».

Радянське керівництво вирішує позбутися свого союзника, гадаючи, що махновська вольниця може «розкласти» як українське селянство, так і червоноармійців. Десь між 13 і 15 листопада 1920 року, коли ще не всі білогвардійці залишили Крим, більшовики вирішують ліквідувати махновський рух як «потенційно небезпечний». З 16 листопада 1920-го почалася розробка плану антимахновських операцій, і таємно виділялося військо для боротьби проти Махна. 17 листопада Фрунзе наказав

махновській бригаді Каретникова перепідпорядкуватися командарму 4-ї армії і зайняти район міста Саки. Навколо частин махновців був розташований радянський кінний корпус. 1-ша та 2-га Кінні армії направлялися в район Катеринославо—Гуляй-Поле. На кримських перешийках були поставлені сильні військові загороджувальні загоны.

На V Всеукраїнській конференції комуністів Я. Гамарник (керівник Київського губкому) назвав союз з Махном «великим злочиним», а махновщину — «джерелом зарази». Я. Яковлев (член Політбюро ЦК КП(б)У) в своїй доповіді заявив, що Махно — «куркульський керівник» і з ним «треба кінчати», тому що він є «продовження Врангеля, Петлюри і Антанти». Лідер ленінської партії Г. Зинов'єв на зборах Харківського міськвиконкому закликав українських комуністів до боротьби з махновцями, котрі внаслідок «свободи анархістської пропаганди <...> можуть висунутися».

З цього часу починається широка пропагандистська кампанія в радянській пресі. Газета «Комуніст» (19 листопада 1920 р.) у статті «Угода чи обман» звинуватила Махна в підготовці заклоту. Через кілька днів та ж газета надрукувала ще одну антимахновську статтю. В обстановці таємності політвідділ 4-ї армії друкує листівки «Вперед на Махна», «Смерть махновщині» і розповсюджує їх серед червоноармійців.

Політбюро ЦК(б)У наказало скористатися угодою з Махном для створення підпільних більшовицьких груп у загонах, укорінювати в загонах махновців своїх агентів для збору інформації та розколу серед повстанців. На початку листопада 1920-го Олександрівський губревком та місцеві чекістські комітети направили до махновців своїх секретних донощиків та вербувальників, котрі, однак, не змогли схилити жодного загону Махна до добровільної здачі чи зради Повстанській армії.

В цей час у Гуляй-Поле були заслані 49 агентів Всеукраїнської надзвичайної комісії (чекістська група Мартинова¹) і контррозвідки 42-ї дивізії із завданням вбити Махна та членів його штабу, посіяти паніку в Гуляй-Полі та сприяти захопленню села Червоною армією. Першими до Гуляй-Поля прибули десять чекістів, котрі заявили, що вони російські анархісти-універсалісти. Однак в ЧК у махновців був важливий агент — Мирський — ад'ютант Мартинова. Мирський надіслав до Гуляй-Поля зведення про прибулих чекістів, котрих махновці одразу заарештували. Новій групі, про котру також повідомив

¹ Мартинов Ф. Я. — один з керівників української ЧК, надісланий із Москви у 1920 року. Начальник відділу ліквідації «анархістського підпілля на Україні».

Мирський, доручалося напасти на махновський штаб під час іменин Махна і закидати отаманів та гостей бомбами. 23 листопада чекістські агенти були заарештовані й засвідчили, що на 25 листопада планується напад червоних частин на Гуляй-Поле. У ході цього нападу агенти мали вказати на місця перебування отаманів і підірвати махновські касарні. Ще декілька чекістів були заарештовані в махновських полках Савонова і Клерфмана. Вони розповсюджували листівки «Смерть махновщині!», агітували махновців скласти зброю та слідкували за пересуванням махновських частин. Незабаром 14 виявлених агентів були розстріляні махновцями.

Махно зрозумів, що його побоювання останніх тижнів виправдовуються і треба готуватися до запеклої боротьби. Але він не хотів упійматися на провокацію більшовиків, передбачаючи, що вони саме й чекають від нього різних заяв, непродуманих дій, щоб знову оголосити його зрадником. Щоб не викликати звинувачень на свою адресу, Махно наказав не друкувати в газеті «Путь к свободе» бойовничих матеріалів проти більшовиків. Більше того, Махно, Щусь і Клерфман розстріляли кількох махновців, винних в насильствах над червоноармійцями.

В цих умовах «батько» видає таємного наказу своїм маршовим ротам — бути готовими розгорнутися у полки. Накази пішли Христовому під Полтаву, Іваникові — під Конград, Брові — під Новомосковськ, Колісниченкові — під Ізюм, Сироватському — під Бахмут, Удовиченкові — під Бердянськ, Кочубею — під Павлоград, Морозову — під Таганрог. Кримській бригаді махновців було наказано без наказу червоного командування негайно повертатися до Гуляй-Поля.

Стривожений розвитком подій навколо Гуляй-Поля, ввечері 23 листопада 1920 року Махно шле телеграму Раковському з вимогою покарати організаторів провокацій проти повстанців та замаху на себе. Махно пропонував з метою уникнення непорозумінь закрити прохід червоних частин через гуляйпільський район. У відповідь Махно отримав запевнення про подолання непорозумінь та обіцянку створити комісію для розгляду інциденту із замаху на найвищому рівні.

24 листопада 1920 року з дорученням від Радянського уряду в Гуляй-Поле приїздить уже згадуваний Мартинов (він же організатор замаху). Він приїздить як «друг махновців», маючи наказ приспати їхню пильність та ввести в оману раду Повстанської армії. Мартинов заявив, що факт замаху буде розслідуваний, що 4-й пункт угоди з махновцями днями буде підтверджений московським та харківським урядами. Мартинов нахабно твердив, що за автономію свого «вільного району» (4-й пункт

угоди) червона влада вимагатиме від махновців походу до Туреччини на допомогу Турецькій революції та Атаатюркові¹.

У цій пропозиції Махно бачив вихід із ситуації, що склалася, бо не міг уявити своєї армії в «прокрустовому ложі» структури Червоної армії. Напевно, з Махном (знову ж таки з метою маскування та дезінформації) велися вже розмови про відправку Повстанської армії до Туреччини чи до Кавказу, де червоні лідери планували захоплення суверенних Грузії та Вірменії. Лідер Комінтерну Бела Кун², що відвідав Гуляй-Поле, вперше запропонував Махнові виступити проти інтервенції Антанти в Туреччині, а також бути провідником світової революції в Азії. Така пропозиція лестила Махнові, але вихід його армії з України означав утрату тилу, життєдайної підтримки населення, котре йому співчувало. «Батька» непокоїла думка, «як до цього поставиться селянство Приазов'я, втративши свій захист?»

А в тодішній столиці УСРР — Харкові наприкінці листопада 1920 року відбувалися наступні події. Звільнені з тюрем (за згодою з махновцями) анархісти розгорнули широку агітацію своїх поглядів. У листопаді вийшли друком 4 номери газети «Набат» (наклад 3 тисячі примірників, видавалася двічі на тиждень), 3 номери газети «Голос махновця» (щотижневик, орган революційних повстанців України — махновців, ред. П. Аршинов). Зі штабу Махна до Харкова та інших міст надходила газета «Путь к свободе» (вийшло 5 номерів, наклад 3 тисячі примірників). Окрім газет, махновці й анархісти розповсюджували велику кількість брошур та листівок. Анархісти прагнули збільшити тираж своїх газет, однак влада заборонила їм перевищувати тисячні тиражі. Анархісти й махновці створювали підпільні групи серед робітників Харкова, спільно з іншими опозиційними силами організували страйки. Так, був організований 5-денний страйк робітників на найбільшому в Україні паровозобудівному заводі. Деякий вплив анархіс-

¹ Атаатюрк (Кемаль-Паша) — керівник національно-визвольної війни турків проти агресії країн Антанти (Франції, Італії, Греції, Англії) в 1919—1923 роках, прихильник націоналізму. В 1920 році Атаатюрк звернувся до Леніна з проханням по допомогу в боротьбі з інтервентами. Ленін вважав, що боротьба з Антантою є частиною світового революційного процесу. Атаатюрк отримав із Москви 11 млн руб. золотом, зброю, набої. Цією зброєю турки вбивали не лише інтервентів, а й сусідніх вірмен та курдів. Комуністи Туреччини були поставлені поза законом, багато з них були знищені. Не дивлячись на це, в березні 1921 року був підписаний договір про дружбу між РРФСР і Туреччиною.

² Бела Кун (1886—1939) — угорський комуніст. Організатор революції в Угорщині в 1919 році. Комісар зовнішньої політики Радянської Угорщини. В 1920 р. — член реввійськради Південного радянського фронту, член президії Комінтерну, голова Кримського ревкому.

ти мали серед робітників легкої та харчової промисловості Харкова.

Лідери «Набату» заявили, що «анархісти як організація з Радянською владою не домовлялися і в угоду не вступали», але вважали за необхідне скористатися цим становищем для розгортання анархічної роботи на місцях.

Секретаріат «Набату», скориставшись широкими правами угоди махновців з радянською владою, вирішив «вийти з підпілля» і до скликання свого з'їзду перейти на легальний стан. Анархісти заявили, що хоча вони й звільнені від переслідувань з боку влади, однак не відмовляються від ідеологічної боротьби проти більшовиків і що вони не в захопленні від союзу Махна з червоними.

Відмовившись від участі в «господарських органах республіки», анархісти одночасно намагалися проникнути в робітниче середовище. Стосовно Махна було прийняте рішення про зміцнення контактів і про спрямування до махновської армії своїх членів. «Набатівці» заявили, що «анархізм і махновський рух — одне ціле».

До махновської армії були направлені «набатівці» Рибін, Карташов, Левандовський, Канадський, Артур, Юголобов — усього понад 100 чоловік. Прибувши в листопаді 1920 року до Махна, вони зайнялися організацією пропаганди, відкривши курси пропагандистів для 200 чоловік. До Махна також виїхали з Харкова лідери «Набату» — Алий, Емігрант, Саф'ян, але сліди їхні губляться по дорозі у Гуляй-Полі, напевно вони були схоплені та негайно розстріляні чекістами.

Вихід «Набату» з підпілля супроводжувався збільшенням чисельності цієї організації, появою нових груп. За даними ЧК, у київській групі «Набату» налічувалося близько 100 чоловік, а також була організована анархістами студентська асоціація. В Одесі «Набат» мав до 120 прихильників, а загальна кількість анархістів перевищувала 300 чоловік, вони мали вплив серед будівельників, моряків, вантажників. У Полтаві «набатівців» було 80 чоловік, в Єлисаветграді — близько 100. Не менше їх було в Катеринославській, Олександрівській, Черкаській групах. В союзі з «набатівцями» діяли ліві есери-синдикалісти та максималісти.

250 «набатівців» нараховувалося у Харкові, понад 300 анархістів було в селищах Донбасу. У Харкові анархістський вплив відчувався у Стіпці молоді, у місцевому гарнізоні і навіть в охороні Радянського уряду. Останні запропонували анархістам здійснити державний переворот, розстрілявши більшовицький уряд України. Однак анархісти прогаяли час і втратили свій шанс. У Харкові також існували читальня і клуб «Набату».

Анархісти влаштовували гучні лекції в театрі «Муссурі», котрі збирали до 5000 чоловік.

Близько двох місяців «набатівці» були в Україні легальною партією, ледве не єдиною непримиренною опозицією до більшовиків і тоталітарного режиму, котрий вогнем і мечем знищував інакodomство та опір. ЧК дуже уважно слідувала за діяльністю анархістів за допомогою багатьох агентів у їхньому середовищі і з нетерпінням чекала часу, коли, як сказав Зінов'єв, «залізною рукою вирвемо гадів зі свого середовища!»

На 1 грудня 1920 року анархісти готували у Харкові свій Всеросійський з'їзд, прагнучи створити на платформі «єдиного анархізму» і на основі «Набату» сильну загальноросійську організацію.

Всеросійське бюро Конфедерації анархістів-синдикалістів¹ уже погодилося на об'єднання з «Набатом». Це об'єднання передбачалося затвердити на з'їзді у Харкові.

Однак з вечора 25 листопада 1920-го і в наступні дні по містах України (особливо у Харкові) розпочалися арешти анархістів і махновців. Усього за цей час були заарештовані близько 3 тисяч анархістів і тих, хто їм співчував. Були заарештовані майже всі члени Секретаріату «Набату» та активісти цієї організації (Волін, Барон, Мрачний, О. Таратута, Доленко, Ольнецький, Горелік, Дрикер та багато інших). Арештів зазнала махновська делегація у Харкові, поранені махновці, котрі знаходилися на лікуванні в радянських шпиталях (Буданов, Хохотва, Зінченко, Чарін, Кусенко, Колісниченко та інші). З махновських делегатів Попов, Рибін, Богуш і Середа були негайно розстріляні чекістами.

Кілька десятків анархістів з Росії, котрі з'їхалися на з'їзд до Харкова, були також заарештовані (Ярчук, Максимов², Стоянов та інші).

¹ Конфедерація анархістів-синдикалістів — організація анархістів, що існувала в 1918—1925 роках у радянських республіках. Центр конфедерації знаходився у Москві.

² Ярчук Єфим-Хаїм Захар'єв (1886—1927) — анархіст-комуніст Белостока з 1903 року. Брав участь в революції 1905 року, лідер Житомирської групи анархістів «Хліб і воля», в 1905—1913 роках — каторжанин. В 1913 році звільнений з каторги, переїхав до США, де створив анархістську федерацію та став анархістом-синдикалістом. В 1917 році — організатор кронштадтських анархістів, член Петроградської ради, член виконкому ради Кронштадта, організовував матросів на штурм Зимового палацу і в походи проти Корнілова та Каледіна. Делегат II і III з'їздів рад РРФСР, видавав анархістську газету «Голос труда». В 1919 році діє в київському підпіллі. Лідер Всеросійської конфедерації анархістів-синдикалістів. В 1920 році арештований ЧК, в 1921 році висилається з РРФСР. Жив у Берліні та Парижі, редагував журнал «Рабочий путь». В 1925 році повертається до СРСР, де невдовзі зникає в концтаборах.

Максимов Григорій Петрович (Лапоть) (1893—1950) — анархіст з 1912 року. В 1917 році — організатор Союзу синдикалістської пропаганди в Петрограді.

Дізнавшись про арешти анархістів, застрайкували робітники паровозобудівного заводу у Харкові, натовп маніфестантів вирушив до тюрми, вимагаючи негайного звільнення анархістів. Напружена ситуація у Харкові змусила більшовиків перенести арештованих анархістів до тюрм Москви та Центральної Росії. Багато цих в'язнів уже ніколи не вийшли з тих тюрм.

Значне напруження, передчуття швидкої кривавої розв'язки охопили штаб Махна в останні дні миру з червоними. В середині листопада 1920-го почався масовий перехід червоноармійців до Махна, які йшли вже не поодинокі, а взводами, ротами, ескадронами.

На початку листопада 1920 року до групи отамана Чалого перейшов взвод червоноармійців. У зв'язку із піднятим з цього приводу галасом Махно був змушений віддати наказ тимчасово припинити прийом організованих частин червоноармійців до своєї армії. Але 23 листопада 1920 року, коли багатьом стало зрозуміло, що мир Махна з червоними недовговічний, до махновських загонів Удовиченка, Савонова, Клерфмана, Москалевського перейшли 17 маршових рот Червоної армії, котрі були мобілізовані на Північному Кавказі і рухалися для поповнення 1-ї Кінної армії.

25 листопада 1920 року до Махна переходить кавалерійський дивізіон Червоної армії. Командир дивізіону заявив, що давно співчуває ідеям анархізму й переходить на бік Махна, позаяк знає, що червоні мають напасти на Гуляй-Поле цієї ночі. Це повідомлення підтверджувало слова агента махновців Мирського, свідчення інших агентів ЧК про факт розповсюдження листівок із закликом «роздушити махновщину». Але Махно боявся провокації і остерігався, що цей девіз має ту ж мету, що й групи ЧК — тільки його особисте вбивство. Тому командирові дивізіону було оголошено, що в Гуляй-Полі він не залишиться, а переводиться до сусіднього села і деякий час не буде включений до складу Повстанської армії. Вже наступного дня цей кінний дивізіон запекло бився на боці Махна проти червоних.

Махно сподівався, що коли дійде до нового збройного зіткнення з Червоною армією внаслідок махновської пропаганди, червоноармійці перейдуть на його бік або ж відмовляться нападати на своїх учорашніх союзників. Ці сподівання підігрівалися даними махновської розвідки. Командир полку 42-ї дивізії Глазунов повідомляв, що в разі нападу червоних

на махновців його полк негайно перейде на бік Махна та заарештує штаб 42-ї дивізії. Глазунов з групою бійців невдовзі перейшов до Махна. Комбриг 1-ї Кінної армії Маслаков запевняв, що за ним на бік Махна перейде велика кількість будьонівців, 40% котрих становлять колишні білокозаки, невдоволені більшовиками.

Розвідка махновців повідомляла, що частина бійців 2-ї Кінної армії вже готова перейти до Махна. Тиждень махновці входили до складу 2-ї Кінної, і за цей час у махновців з миронівцями склалися міцні взаємовідносини. Командувач 2-ї Кінної Миронов¹, схильний до анархізму і непокори та «самодіяльності», мав контакти з махновськими агентами та листування із самим Махном, прагнув виступити з ним у союзі. Заколоти у 2-ї Кінній армії у жовтні 1920 року підтверджували можливість цього союзу. Однак червоне командування, дізнавшись про якісь зв'язки Махна й Миронова, на початку грудня 1920-го відкликала 2-гу Кінну армію з Півдня України, згодом її розформувало, перетворивши у 2-й кінний корпус.

Зранку 25 листопада 1920 року Махно очікував близького нападу. Він перебував у збудженому, нервовому стані, постійно намагаючись отримати нову інформацію, зв'язатися з Радянським урядом або зі своїми частинами. Проте будь-який зв'язок із зовнішнім світом був уже перерваний червоними, сім діб не було жодних вістей від Кримської бригади Каретникова. Розвідка махновців повідомила, що Гуляй-Поле поступово оточується червоними військами, що бригада червоних курсантів вивантажилася неподалік від Гуляй-Поля із завданням знищити штаб махновського руху і Махна персонально.

Протягом цілого дня тривали збори махновської ради і штабу, на якому були прийняті «Загальні положення про вільні ради», згідно з якими місцеві ради оголошувалися повністю незалежними від держави та чиновників, а керівництво рад обиралося на селянському сході. До виборних органів могли

¹ *Миронов Пилип Кузьмович* (1872—1921) — з донських козаків, колишній козакий підполковник-осавул. Ветеран російсько-японської і Першої світової воєн. Кавалер усіх георгіївських нагород. У Червоній армії з 1918 році як командир, командор та командарм. Мав лівоесерівські погляди. Навесні 1919 року виступив з критикою більшовиків, за що був переведений з Дону на Західний фронт. У серпні 1919 року сформував Донський кінний корпус. Виступив проти Троцького, звинувативши його у злочинах проти донських козаків, організував виступ козаків-червоноармійців проти «воєнного комунізму», за що був оголошений «ворогом народу». 3 грудня 1919 року реабілітований. Член Донвиконкому. У лютому 1921 року арештований і страчений ЧК.

Учасник профспілкових з'їздів. У 1919 році — у харківському підпіллі. В 1920 році арештований і у 1921-му висланий з РРФСР. Мешкав у Німеччині, Франції, США (1930-ті — 1940-ві роки). Організатор емігрантських організацій та видань анархістів у Європі та США: «Рабочий путь», «Анархический вестник», «Голос труженика», «Дело труда», «Пробуждение».

бути обрані селяни, котрі не використовували наймані праці, мешкали в даному селі і не були державними службовцями.

Махновці прагнули вирішити, що робити далі. Як вихід Махно запропонував перейти на Кавказький фронт чи в Туреччину, зберігаючи формальний союз із Червоною армією. У випадку нападу червоних на Гуляй-Поле Махно прогнозував перехід деяких червоних частин на бік махновців, позаяк у них діє анархістське підпілля (малися на увазі 42-га, 30-та дивізії, частини 1-ї та 2-ї Кінних армій). Махно мріяв повторити «диво Наполеона» періоду 100 днів, перетягнувши більшість з'єднань Червоної армії на свій бік під гаслом боротьби проти диктатури, а далі повести наступ на Харків, щоб ліквідувати більшовицьку державу в Україні.

Трагізм ситуації полягав у тому, що в махновському русі не вистачало «культурних сил» і пропагандистів. Школа пропагандистів лише залагоджувалася, більшість червоноармійців та селян України не були знайомі з програмою Махна.

25 листопада 1920 року до Гуляй-Поля прибули два візитури з Харкова з важливими, але цілком протилежними завданнями.

Відома анархістка Ольга Таратута¹, котра була в складі делегації Попова, привезла для Повстанської армії від українського більшовицького та військового керівництва 100 мільйонів рублів, 300 сідел та 500 шабель, а головне — підтвердження, що 4-й пункт угоди з махновцями буде підписано більшовиками ще у 1920 році. Напевне, Таратута була випущена із Харкова за декілька годин до початку загального арешту анархістів у місті з метою приспати пильність Махна перед штурмом Гуляй-Поля.

І дійсно, на декілька годин Махно заспокоївся, усі тривоги останніх днів здалися йому марними та перебільшеними. Однак невдовзі до Гуляй-Поля прибув агент Махна в Харківській ЧК Мирський. «Червоні цієї ночі нападуть!» — з порога заявив він, підтверджуючи свої слова копією наказу Фрунзе № 149 про «ліквідацію махновщини». На стіл Махна лягають листівки «Смерть махновцям!», «Вперед на Махна!».

Метою Фрунзе було показати махновців як заколотників та дезертирів і цим виправдати новий «превентивний удар» по

Повстанській армії. Фрунзе готував несподіваний удар і всі свої накази передавав таємними каналами. Але о 1 годині 35 хвилин ночі 26 листопада 1920 року махновці випадково перехопили наказ Фрунзе № 181 про знищення махновщини. В ньому Фрунзе звинувачував Махна як ворога революції в непокорі та відкритому виступі проти радянської влади й нападі на частини Червоної армії. В наказі лунає заклик: «Знищити махновців!».

До махновців потрапив і наказ Фрунзе від 24 листопада 1920 року, в якому він оголосив «завдання Повстанської армії закінченим» у зв'язку із розгромом Врангеля, а існування самої Повстанської армії — неприпустимим. Фрунзе наказувалося переформувати махновські частини в «нормальні» уніфіковані військові з'єднання Червоної армії, зламавши стару «вільну» структуру. Армії Махна наказувалося влитися до складу 4-ї радянської армії, управління і штаб Повстанської армії за наказом ліквідовувалися, а його склад переходив до запасних частин. Уже цей наказ фактично оголошував Повстанську армію поза законом. Білаш писав, що Махно був у нестямі від зради червоних.

За день до цього Фрунзе видає наказ про негайну передислокацію армії Махна на Кавказький фронт для операцій проти незалежних Закавказьких республік. Цих наказів махновський штаб не отримав. Вони повинні були відіграти роль приводу, щоб притягти Махна до відповідальності за їхнє невиконання.

І справді, 24 листопада терміново вийшов новий наказ Фрунзе, в якому вказувалося, що Махно відмовився перейти Кавказький фронт, наводилися випадки вбивства і роззброєння червоноармійців.

Фрунзе особисто виступив перед червоноармійцями, закликав їх «ліквідувати махновську авантюру», «роздушити насіння авантюри» та «мерзотну картину анархо-бандитського свавілля». Він наказав для боротьби проти махновців використовувати частини, в яких переважають солдати неукраїнського походження. Українські частини вважалися ненадійними. Ще влітку 1919 року Троцький писав про «недозрілі українські елементи». Більшовики вважали, що Махно часто-густо уявлявся солдатам-українцям як захисник українського селянства. Відсоток червоноармійців-українців у військах Харківського військового округу був скорочений до 28%.

Проти Махна в район Гуляй-Поля спрямовувалися переважно російські, латиські, естонські, татарські, киргизькі, туркменські, інтернаціональні і навіть китайські з'єднання, а та-

¹ Таратута (Рувинська) Ольга-Елька Галда Ельєва (1876—1938). У революційному русі з 1897 року, анархістка з 1903 року. В 1904—1906 роках — у керівництві Одеської групи анархістів-терористів. В 1906 році отримала 17 років каторги, але втекла з тюрми за кордон. У 1908 році — організатор терористичної анархістської групи «Бойовий загін», з 1909 по 1917 рік — на каторзі. З 1919 року — організатор анархістського «Чорного хреста». У 1920—1924 роках та у 1930—1938 роках — у радянських тюрмах та на засланні.

кож Донецька дивізія ВЧК.¹ 2-га Кінна армія з козаків-дончаків контролювала район Волноваха—Царевокостянтинівка з метою не допустити Махна в район Донбасу.

Глава 28

КОНФУЗ «ЧЕРВОНОГО НАПОЛЕОНА»

(26 листопада — 14 грудня 1920)

Тридцятип'ятирічний молдаванин (чим не корсиканець?), котрий не програв жодної битви, розгромив Колчака та Врангеля — командував військ України Михайло Фрунзе особисто призначається партією знищити «бандита» Махна і його спільників, «заспокоїти» український степ. Фрунзе змусив партійну верхівку, як, зрештою, і самого себе повірити в свій військовий геній, хоча не мав жодної військової освіти, натомість лише каторги та досвід утеч з них. Як і Махно, він жодного дня не служив у царській армії, що зовсім не завадило йому стати першим революційним полководцем. Розгром Махна він планував... за декілька днів. Цього від нього чекала Москва.

Як завжди, Фрунзе сподівався на успіх за рахунок чисельної переваги, переваги в озброєнні, раптовості нападу. В операції проти Махна Фрунзе вирішив задіяти величезні сили, що залишилися на Півдні України після розгрому Врангеля. Це, на його думку, створювало безпрограшну ситуацію. Махновці, як здавалося всім більшовицьким лідерам, були приречені. Співвідношення сил в особовому складі було доведене до 1:10 на користь Червоної армії, до 1:15 в гарматах, 1:6 — в кулеметах, крім цього до операції залучалися авіація, панцерники, панцерні поїзди, вантажні авто (чого у Махна не було).²

Здобути лаври переможця Фрунзе планував, оточивши подвійним кільцем розкидані по Півдню України махновські частини, знищити їх поодиноці, не давши з'єднатися, використавши підступну раптовість без оголошення війни махновцям чи пропозиції про капітуляцію.

¹ 30-та Червонопрапорна Іркутська дивізія, 7-ма Владимирська дивізія, 7-ма та 9-та Кавдивізії, сформовані на Півдні Росії, Туркменська кавдивізія з Киргизькою, Узбецькою та Башкирською бригадами (азійські кочівники, що воювали в халатах і не знали жодного російського слова), Інтернаціональна бригада тощо...

² 60 тисяч червоноармійців (частин 1-ї та 2-ї Кінних армій, 4-ї армії, 42-ї дивізії тощо).

За попереднім планом, розгром Махна мав початися 29 листопада 1920 року, але під тиском Харкова і Москви Фрунзе вирішив пришвидшити події. 25 листопада він телеграфує Леніну, що операція почнеться в ніч на 26 листопада 1920 року цілком таємно, «щоб не викликати підозри». Фрунзе повідомляв Леніну, що наказ про передислокацію махновців він відіслав за декілька годин до початку операції, щоб у махновців уже не було часу на відповідь. Але головнокомандувач перестрахувався і так свого наказу і не відіслав...

До 10-ї вечора 25 листопада Гуляй-Поле та Пологи були оточені частинами 42-ї дивізії, Богучарської бригади ВЧК, Інтернаціональної кавалерійської бригади. Друге кільце оточення складала дивізія червоних курсантів, 2 полки ВОХР, частини 2-го кінного корпусу, Завольської кавалерійської бригади і Запасної бригади.

26 листопада о другій годині ночі перед початком штурму «вільного району» червоним військам зачитали наказ Фрунзе про знищення махновців як ворогів народу «за невиконання наказу і відкритий виступ проти Радянської влади».

Але операції червоних військ почалися неодноразово та незгоджено. Так, махновські полки Клерфмана в Малому Токмаці, Савонова та Дерменжі в Пологах зазнали нападу на декілька годин раніше, ніж махновські частини в Гуляй-Полі.

Більшість махновців 3-го полку (600 бійців) в с. Малий Токмак були захоплені в полон раптово прямо в ліжках о другій годині 30 хвилин ночі. Їх виводили з касарень і тут же розстрілювали з кулемета. Все відбувалося так несподівано, як продовження страшного сну. Лише командир полку Клерфман з трьома сотнями кінноти зумів вирватися із оточеного села і піти на Гуляй-Поле, розбивши по дорозі червону батарею.

Вже о 4-й годині ранку Клерфман доповів Махнові про початок операції червоних і про розстріл повстанців. Приблизно в той же час мешканці і повстанці Гуляй-Поля почули артилерійську канонаду, що долинала з боку ст. Пологи. Дві години тривав бій червоних з махновцями (500 бійців), котрі захищали станцію Пологи. Незважаючи на два кільця червоного оточення, 200 махновців на чолі з командиром Савоновим вирвалися з оточення.

Тільки після цих подій Махно остаточно повірив, що те, що відбулося останніми днями, зовсім не провокація, а початок операції по знищенню союзника. Розвідка також доповіла Махнові про повне оточення Гуляй-Поля, про те, що червоні вже за 5 верст від Гуляй-Поля. За лічені хвилини Махно організував оборону села. Гуляй-Поле скидалося на Запорізьку

Січ, оточену ворогом. Вулички були перекриті возами, барикадами.

О 7-й годині ранку почався артобстріл Гуляй-Поля і наступ Богучарської бригади на село. За різними даними, махновців у Гуляй-Полі було приблизно до двох тисяч. Вони декілька годин утримували село, відбивши кілька запеклих атак червоних. Втім, розуміючи, що оборона смерті подібна, Махно зважується на прорив. Він наказує підозрілому, на його думку, кавалерійському дивізіонові, котрий тільки вчора перейшов до нього, показати себе в ділі і виступати в авангарді прориву.

Новачки показали себе блискуче і разом з п'ятьмастами махновськими вершниками розбили Богучарську кавалерійську бригаду ВЧК і посяли паніку серед інших червоних частин, котрі відступили. Узнавши від полонених пароль, махновці вночі пройшли як частини Червоної армії через інші загорожі другого кільця оточення.

Увечері 26 листопада 1920 року Інтернаціональна кавалерійська бригада червоних зайняла залишене махновцями Гуляй-Поле. Але інші частини Червоної армії 42-ї дивізії та Богучарської бригади, котрі оточили село, цього не знали і на світанку 27-го почали запальний штурм Гуляй-Поля. Стрілянина між червоними частинами тривала кілька годин, і цей «героїчний штурм» закінчився вбитими та пораненими тільки серед червоноармійців.

Махновці ж тим часом рвалися на Ново-Успенівку—Гришине, де наштотхнулися на частини 2-го Кінного корпусу, котрий спробував їх оточити, але невдало. Розбивши полк червоних і захопивши дві батареї, махновці повертають на південний захід до с. Старозубівки.

Фрунзе телеграфував до своїх військ: «Переслідувати Махна без зупинки всіма кінними частинами», 2-й Кінній армії — прямувати на захід і знищити «банди» в районі Пологів, 1-й Кінній наказав просуватися в район Катеринослава і закрити Махнові шлях на північ. Проте ці частини вийшли на позиції лише через день після початку операції проти Махна. Біля Мелітополя (с. Піщане) повторився конфуз Гуляй-Поля. Повністю оточений Зведеною дивізією червоних курсантів, махновський кавалерійський полк (400 шабель) розгромив нападників і прорвався в широкий степ. З оточення вирвалися також декілька тисяч махновців із загонів Чалого, Брови, Правди. Протягом перших днів боїв червоним вдалося полонити або знищити лише декілька невеликих частин загальною чисельністю до 1200 чоловік і захопити декілька махновських батарей.

Не дивлячись на це, Фрунзе телеграфував до Центру, рапортуючи про «славу перемогу», про те, що Махнові завдано нищівного удару, на що Раковський (голова уряду УСРР) писав до Москви: «Абсолютно не поділяю погляду командувача фронту, нібито в Гуляй-Полі Махно був розбитий, тому що взяти 300 полонених, 6 кулеметів і 2 гармати, напевно, несправді, навряд чи можна вважати перемогою».

29 листопада в с. Костянтинівка махновська рада, проаналізувавши останні події, прийняла рішення, ухилиючись від великих боїв проти значних сил червоних, рейдуючи по Півдню України, збирати Повстанську армію до купи, об'єднавшись насамперед із загонами Каретников та Удовиченка.

Протягом кількох днів Махно збирає 2,5 тисячі шабель, і коли частини 42-ї дивізії та Інтербригади залишили Гуляй-Поле, нападає на село. 2 грудня 1920 року, скориставшись густим туманом, махновці захоплюють Гуляй-Поле і полоняць 125-ту бригаду 42-ї дивізії, котра мирно спала. Після обстрілу касарень махновцями серед червоноармійців почалася страшна паніка, котра не дала можливості організувати будь-який спротив. Півтори тисячі полонених були відпущені махновцями по домівках. Комісарів і командирів бригади було негайно розстріляно на місці.

Декілька сотень червоноармійців виявили бажання перейти на бік Махна. 3 грудня махновці залишили Гуляй-Поле і біля с. Комар зустрілися із залишками своєї Кримської групи. Але замість крашої кавалерії Повстанської армії та кулеметного полку до них приєдналося кілька сотень виснажених вершників. Ця обставина дуже засмутила Махна та командирів руху.

Командир загону «кримців» Марченко розповів про події останнього тижня. 22 листопада 1920 року командири махновської Кримської групи Каретник та Гавриленко були викликані в штаб Фрунзе в Мелітополі, де були невдовзі таємно арештовані й розстріляні. Ця акція була частиною плану Фрунзе, за яким командири махновських частин під приводом уточнення планів викликалися до штабу і там розстрілювалися (так були розстріляні командири Осипенко, Вільгельм та інші).

26 листопада 1920 року Кримська група махновців опинилася притиснутою до Чорного моря біля міста Саки частинами вчорашніх «бойових товаришів» — 3-го Кінного корпусу, Латиської дивізії, частинами 30, 31, 52-ї дивізій. Махновці відчули, що тут щось негаразд, тільки після того, як з ними було перервано будь-який зв'язок, як по штабах зникли їхні командири і посланці.

Командир 4-ї армії, котрому було доручено керувати операцією проти махновців у Криму, переніс її з ранку 26 на ранок 27 листопада, що дало можливість махновцям краще оцінити си-

туацію. Цієї доби червоноармійці вже отримали наказ Фрунзе, котрий оголошував Махна ворогом народу, але ще не розпочали бойових дій. Кілька симпатиків із Кінної армії вже 26 листопада повідомили махновців про запланований напад. Махновці обрали нове командування бригади — Марченка і Тарановського і згурпувалися для прориву в похідну лаву. Вранці 27 листопада, коли кільце червоних почало стискатися і від червоного командування надійшов ультиматум — негайно скласти зброю, махновці відкрили шалений вогонь з 200 кулеметів, що викликало серед червоних паніку і призвело до здачі в полон кількох червоних полків.

Махновська кавалерія Кримської групи всією своєю масою вдарила по 7-й кавдивізії 3-го кавкорпусу, змусивши її до втечі. По 9-й кавдивізії, що знаходилася поруч, махновці вогню не відкривали. Бійці цієї дивізії пропустили махновців повз свої позиції, не втручаючись у перебіг бою, бо напередодні у них побували махновські агітатори, котрі переконали червоноармійців у тому, що Фрунзе почав злочинну братовбивчу війну. До того ж пліч-о-пліч з цією дивізією махновці воювали проти Врангеля на Перекопі і в Північній Таврії.

Командування червоних лютувало. У повідомленні з цього приводу говорилося: «Червоноармійці не розібралися в анархо-бандитських ідеях, не виявили потрібної твердості та наполегливості в боротьбі з тими, з ким вони ще кілька днів тому йшли рука об руку». 5 полків махновців чисельністю 3500 шабель, 1500 тачанок з кулеметами, 40 гармат вирвалися з оточення і попрямували на північ до Перекопу.

Фрунзе наказав розташувати на кримських перешийках спеціальні посилені загороджувальні загони з представниками особливих відділів, попередивши, що махновці можуть спробувати прорватися в Україну, і поставив головне завдання — не допустити цього.

Для слідкування за рухом махновців було виділено кілька аеропланів, навздогін за махновцями вирушили 4-та та 5-та кавдивізії 1-ї Кінної армії і 52-га дивізія. Однак переслідувачі не дуже прагнули наздогнати махновців і боязко пленталися у них на хвості. Вночі 27 листопада переслідувачі були атаковані махновцями і відстали. Але наступного дня червоним вдалося відбити частину махновського обозу. Розподіл трофеїв призупинив їхню гонитву.

Вечері 28-го біля вірменського базару махновці розділилися на дві групи: одна пішла через Перекоп, друга — через Сиваш. Через Перекоп махновці були пропущені, бо знали пароль і самі назвалися 46-ю червоною дивізією. Інша група

махновців, видаючи себе за будьонівців, наблизилася до застави 1-ї кавдивізії і знищила її. Тільки один кавалерійський полк Кримської групи махновців (300 шабель, 50 кулеметів) був оточений червоними біля Сивашу і знищений.

29 листопада 1920 року Кримська група з'єдналася біля с. Строганівка і вийшла на оперативний простір Північної Таврії, нічого не знаючи про долю армії Махна.

За три дні махновці з боями пройшли 200 верст. Роздратований Фрунзе наказав у жодному разі не допустити об'єднання Кримської групи з Махном. 1 грудня 1920 року біля с. Томашівки Кримська група махновців наштотхнулася на потужну загрожу із частин 43-ї дивізії. Бій почався вдало для махновців, було розбито 124-ту бригаду 43-ї дивізії і захоплено в полон один із її полків. Але цей успіх позбавив махновців обережності. Невдовзі вони потрапили під перехресні удари двох бригад 4-ї дивізії будьонівців та кількох бригад 42-ї дивізії, а також Інтернаціональної кавалерійської бригади. Шестиразова перевага червоних і повне оточення вирішило долю махновців. Півтори тисячі повстанців загинуло в кривавому бою, стільки ж махновців було взято в полон і тут же розстріляно. В цьому бою загинула краща частина махновської кінноти.

Червоним дісталися 4 гармати, 105 кулеметів, обоз, проте близько 300 вершників і 25 тачанок вирвалися з оточення на дільниці 42-ї дивізії.

Махно, об'єднавшись нарешті з залишками Кримської групи, несподівано налетів на с. Комар, де стояла червона Киргизька кінна бригада, набрана з ненавчених киргизів, котрі не знали російської мови. Цікаво, що командирами бригади були росіяни, котрі в свою чергу не знали киргизької мови і спілкувалися із солдатами через перекладача.

Операція армії Махна по розгрому червоної бригади зайняла 20 хвилин і пройшла без жодного пострілу. 500 киргизів одразу ж здалися, 200 — в паніці порозбігалися, але їх уже ніхто не ловив. Махновцям дісталася батарея, 8 кулеметів, велика кількість набоїв. Полонені киргизи, за винятком комісарів та командирів, невдовзі були відпущені.

Червоні частини на початку грудня 1920 року виявляли пасивність і бездіяльність, з острахом пересуваючись за Махном, утворюючи тільки видимість переслідування. Це додало махновцям більше впевненості у власних силах. Біля с. Пришиб махновці роззброюють два полки 42-ї дивізії, північніше — біля Гуляй-Поля серйозно шарпають Заволзьку червону бригаду. Тилова група махновців захоплює 2 батареї і розбиває кавалерійський полк будьонівців.

3 грудня 1920 року Фрунзе був викликаний до Москви для пояснень про причини провалу махновської операції. Він пообіцяв до кінця 1920 року остаточно знищити «цей гнойовик». Центр надав йому необмежені повноваження як командувачу військ України і Криму і командувачу Південного фронту.

5 грудня 1920 року Фрунзе наказує своїм частинам наступати на махновський район з півночі, заходу і сходу, притиснути Махна до Азовського моря і знищити. Однак того ж дня махновці вриваються до Гуляй-Поля, де захоплюють в полон, за твердженнями Білаша, близько 8 тисяч червоноармійців (за іншими даними — 2 тисячі). 6 грудня червоні частини знову оточують Гуляй-Поле. Бій за село триває дев'ять годин, після чого махновці проривають оточення і йдуть до ст. Пологи, де вбиваються з другого ешелону оточення.

Після цього прориву завдяки тому, що червоні були перейняті підготовкою до реалізації плану Фрунзе, махновці отримали 4 дні відпочинку. 9 грудня на раді Повстанської армії в с. Федорівка махновці вирішують зробити все, щоб зберегти армію до весни 1921 року. Командувачем над кіннотою призначається Марченко, над піхотою на тачанках — Петренко. Махновці відмовляються від боротьби за Гуляй-Поле, бо в цьому районі їм протистоїть величезна кількість червоних частин. Натомість вони вирішують йти до Бердянська — на з'єднання із групою Удовиченка.

Проте махновцям ще не було відомо, що 4 грудня 1920 року Азовська махновська група Удовиченка була сильно пошарпана і втратила в боях з 4-ю кавдивізією червоних біля Бердянська 1/3 свого складу, 9 гармат, кулемети.

Бачачи, що Махно сам рухається у пастку — до узбережжя Азовського моря, Фрунзе вирішив, що успіх йде йому прямо до рук. Він створює «великий мішок» з усіх сил, котрі були в його розпорядженні (близько 140 тисяч бійців). Махно сам заліз до того «мішка». 140 тисяч червоних проти 4 тисяч махновців — це співвідношення привело Фрунзе у захват від близького триумфу.

Безпосереднє командування операцією він доручає колишньому підполковникові, випускникові академії Генштабу, командувачу 4-ї армії В. С. Лазаревичу¹.

До 10 грудня 1920 року частини 4-ї армії зайняли західний «махновський» фронт — лінію Ногайськ—Пологи—Гайчур.

¹ Лазаревич Володимир Соломонович (1882—1938) — підполковник царської армії, з 1918 року — в Червоній армії. З червня 1920 року — командир 4-ї армії Південного фронту.

Частини 2-ї Кінармії наступали зі сходу по лінії Волноваха—Маріуполь. 1-ша Кінна армія мала закрити північний напрям і ліквідувати окремі махновські загоны на Катеринославщині. Повіти Мелітопольський, Бердянський, Маріупольський, Олександрівський оголошувалися на воєнному становищі.

Оточивши Махна потрійним кільцем з усіх кавалерійських частин Південного фронту, Фрунзе заздалегідь телеграфував до Москви про знищення махновської армії. Не було жодних сумнівів у перемозі Червоної армії, «дурний Махно сам заліз у мішок» під Бердянськом.

Тим часом 4 тисячі махновців із 150 кулеметами і 6 гарматами рухалися на південь, розбивши біля с. Царевокостянтинівка декілька полків 2-ї Кінармії (частина полонених перейшла на бік Махна). 2 тисячі махновців з групи Удовиченка із 70 кулеметами і 4 гарматами в цей же час прагнули з'єднатися з Махном в районі Бердянська. Група Удовиченка, розгромивши червоний кавполк і загін курсантів, захоплює рідне село Новоспасівку, де винищує місцевий ревком.

Удовиченко надсилає ультиматум до Бердянська з вимогою звільнити махновців з місцевої тюрми і очистити місто від «агентів Радянської влади», попередивши, що в іншому випадку захопить місто й знищить усіх комуністів.

11 грудня 1920 року, об'єднавшись з Махном, Удовиченко надсилає нову телеграму в Бердянськ «Іду на ви». Мета захоплення Бердянська полягала не лише у звільненні полонених махновців. Розраховуючи на результати своєї пропаганди і перехід частин Червоної армії на свій бік, махновці сподівалися віддрукувати великим тиражем у бердянській друкарні листівку «Чорна зрада більшовиків», у якій би пояснили причини нового витка боротьби. Але це їм не вдалося, позаяк робітники бердянської друкарні порозбігалися.

В Бердянську знаходилася кавалерійська бригада червоних, але ніхто не міг передбачити, що махновці, котрі були з усіх боків оточені червоними, зважаться на штурм міста, зав'язнувши в цьому «казані». Вранці 12 грудня 1920 року махновці увірвалися до міста, котре було зовсім не підготовлене до захисту. Червона бригада була розбита і розбіглася. Причому один з її полків підняв заколот і в повному складі перейшов до Махна. Декілька годин бої велися у місті, де в будинку земельного відділу повіткому засіли декілька десятків комуністів. З тюрми махновці встигли звільнити полонених, що чекали на розстріл.

Махновська армія, яка на цей час не мала набоїв, поповнила свої арсенали за рахунок місцевих складів. О 17-й годині махновці подалися до Новоспасівки, а ранком наступного дня, під-

готувавшись до прориву оточення, вирушили з узбережжя Азовського моря на північ.

«Мішок» зав'язався. Махно біля Бердянська був оточений в 3 лінії. В ешелон оточення було виділено до 60 тисяч червоноармійців (1-ша та 2-га Кінармії, 1-ша, 42-га, червоних курсантів, Донська дивізія, Інтернаціональна, Богучарська, Запасна, дві окремі кавалерійські бригади, частини ВОХР, група Ейдемана, Татарський батальйон тощо при 150 гарматах, 700 кулеметах, 6 панцерних поїздах, 2 панцерних загонах, 8 аеропланах). У червоних перевага у живій силі була 1:10, в артилерії 1:15 тощо.

Відбувся горезвісний для червоного командування «Андріївський конфуз» — провал грандіозної операції Фрунзе, що став ганьбою командирів і предметом розслідування Вищого військового радянського трибуналу.

13 грудня 1920 року біля села Андріївка 6 тисяч махновців під інтенсивним вогнем червоної артилерії стримували наступ червоних частин і вдавались до шалених контратак, намагаючись вирватися з оточення. Протягом 5 годин махновці контратакували частини 42-ї, 9-ї, курсантської дивізій у розрахунку прорватися то на північ, то на схід, однак успіху не досягли. Надвечір, втомившись, махновці зайняли кругову оборону навколо Андріївки. Вночі 5-та та 9-та кавдивізії, 42-га, курсантська дивізії почали новий загальний наступ, захопивши передмістя Андріївки. Здавалося, що розв'язка вже близько і Повстанській армії залишилося існувати тільки кілька годин.

Але доля знову рятує Махна. Махновські розвідники дізнаються, що на ділянці фронту, котру займає 42-га дивізія, відбулася заміна 136-ї бригади на 124-ту. Махно, використавши обманний маневр, зробив демонстрацію наступу на південний схід, а незабаром, зібравши всі сили в кулак, налетів на 124-ту бригаду, яка прикривала північну ділянку фронту і не встигла закріпитися на нових позиціях. Махно сконцентрував вогонь усіх своїх кулеметів на ділянці шириною у півверсти. 124-та бригада під шквальним вогнем побігла з позицій і була знищена кіннотою Махна.

Махновці кинулися навздогін за 136-ю бригадою, котра йшла з позицій на відпочинок, порубавши 500 і полонивши тисячу червоноармійців. Те ж саме відбулося біля с. Попівка з двома бригадами 9-ї кавалерійської дивізії та її штабом. Бригади та штаб були повністю розгромлені махновцями. Але, втікаючи від своїх переслідувачів, махновці залишили частину свого обозу та 2 тисячі полонених. Третю лінію оточення, що складалася з частин 1-ї Кінної, махновці пройшли непомітно і розчинилися в зимовому степу.

Під час бою біля Андріївки червоне командування кинуло великі сили на Новоспасівку, вважаючи, що там і є головні сили махновців, але там був лише махновський ар'єргард. Під Андріївкою повторилася трагікомедія Гуляй-Поля. Після прориву махновців до Андріївки увійшли червоні курсанти, а частини 1-ї Кінармії, не знаючи про це, повели наступ на село, вчинивши масований вогонь з гармат і кулеметів по курсантах.

Про «Андріївський конфуз» швидко дізналися у Москві та Харкові. Ленін обурювався, шпетив Фрунзе, вимагав щоденних зведень з «махновського фронту». В телеграмі заступникові Троцького Склянському Ленін наказує «і в хвіст і в гриву гнати (і бити, і скубти) главкома і Фрунзе, щоб добили і ввіймали Антонова та Махна». Невдача під Андріївкою була слушною нагодою, щоб угамувати «червоного Наполеона» Фрунзе, обмежити його політичну активність. Функціонери від партії побоювалися військових диктаторів — як Троцького, так і Фрунзе.

ЦК РКП(б) відхилив прохання Фрунзе приїхати на VIII з'їзд рад до Москви, на якому той розраховував постати триумфатором, що переміг Руську армію Врангеля. З Москви на адресу Фрунзе пролунав окрик «подвоїти енергію» в боротьбі з Махном і, поки той не буде знищений, у столиці не з'являтися.

Після «конфузу» Фрунзе почав пошук винних. Ними стали командири та бійці 42-ї дивізії й деяких частин 1-ї та 2-ї Кінармії. Про 42-гу дивізію треба сказати окремо. Вона сформувалася на початку 1919 року з партизанських загонів Донбасу і за своїм складом була близькою до махновців. Першим її командиром був анархіст Ф. Дибенко, який підтримував партизанську «вольницю».

На початку 1920 року 42-га дивізія невдало боролася проти Махна, що призвело до її переформування в Трудову армію. Влітку 1920 року вона була відтворена. На Врангелівському фронті вона боролася пліч-о-пліч з махновцями, і часто до неї навідувалися махновські агітатори, забираючи із собою перекинчиків. Після Андріївки дивізія втратила понад половину свого складу вбитими, пораненими, а також полоненими, котрі частково перейшли на бік Махна. Фрунзе призначив суд над комдивом, комбригами та рядовими 42-ї дивізії, багато з яких були розстріляні за боягузтво.

42-гу дивізію у 1920 році часто називали «відділом постачання Махна». Бо, крім тисяч полонених солдат дивізії, махновці захоплювали магазини дивізії (набої, зброю, провіант, кулемети, коней). Бійці дивізії близько року були знайомі з махновськими порядками і знали, що Махно полонених рядових роззброює та відпускає по домівках. Бійці вважали за кра-

ще здатися, ніж підставляти себе під махновські кулі та шаблі. Аршинов писав, що тільки у грудні 1920 року махновці захоплювали до 8 тисяч полонених. Махно у своїх планах враховував це. Полонених він відпускав, завербувавши в свої прихильники та агенти якусь їх частину.

Сотні прихильних до Махна червоноармійців, потрапляючи знову до частин Червоної армії, робили ці частини пасивними, готовими до здачі у полон. Вони розповідали іншим солдатам, що Махно воює тільки з командирами і комуністами, а не з рядовими. Махновські агенти повідомляли дані про чисельність, настрої, національний склад частин, а також про стосунки між командирами та рядовими. Виходячи з отриманих даних, Махно на одні частини нападав і швидко примушував їх до здачі в полон, з іншими ухилявся від зустрічі. Розклад серед рядових Червоної армії доходив до того, що в деяких частинах бійці відмовлялися «охороняти комуністів від махновців» і воювати проти Махна. На це розраховував «батько», будуючи свої плани на майбутнє. Іноді він навіть залишав живими комуністів дивізії, керівників місцевих рад та комітетів незаможних селян.

42-га дивізія після «конфузу» була знову розформована, а її залишки були зведені в бригаду. Коли ті, хто потрапив у полон до Махна, потрапили до «своїх», то, за наказом Троцького, кожного другого або кожного десятого червоні розстрілювали. Головком С. Каменев, аналізуючи бій біля Андріївки, вказав на деякі важливі прорахунки: «Оточення не було завершено на всіх напрямках в глибину 3-ї лінії, і Махно знайшов дірки в 2-й та 3-й лініях», заступник же Фрунзе звалив усю відповідальність на «нечувану недбалість молодих начальників».

Слідство показало, що війська Фрунзе не були в змозі «відбити організований набіг кінноти махновців», що в армії є «сильний ворожий елемент», котрий таємно співчуває та допомагає Махнові і котрий вважає за краще здатися, ніж загинути. Військові спеціалісти відзначили слабкість червоної кінноти порівняно з махновською. «Червона кіннота звикла вирішувати тільки дрібні бойові завдання, не вміла вести бій у пішому порядку. Жодного разу не приймала лобових атак, а звикла партизанити та втікати», — писав радянський військовий спеціаліст.

На те ж вказував і Аршинов: «Червона кіннота жодного разу не прийняла шабельного удару махновської кавалерії». Кіннота червоних не могла протистояти махновській лаві. Лише коли махновці були збиті артилерійським або кулемет-

ним вогнем, червоні кіннотники могли їх подужати. Боротьба проти Махна виявила слабку боєздатність Червоної армії, прорахунки стратегічного плану, розвіяла міф про геніальність Фрунзе та Будьонного. Хибність практики брати числом, а не вмінням яскраво виявилася як при штурмі Перекопу, так і в махновській війні. Червона армія виявилася психологічно не підготовленою до боротьби проти колишнього союзника і після здобуття Криму відчувала демобілізаційні настрої. У червоноармійців створювалося враження, що махновці скрізь, що від них нема порятунку, і в них нема жодної можливості впіймати цих степових привидів. Ворожість безмежного степу і місцевих селян породжувала у червоноармійців-росіян страх діяти самостійно, від'їхавши від значних з'єднань рівня дивізії.

Глава 29

ЗАШМОРТ

(15—25 грудня 1920)

Вирвавшись з одного «казана», махновці потрапили в нове оточення третього ешелону, що складався з декількох дивізій — так звана північна група Нестеровича¹. 15 грудня 1920 року бій махновців з червоними біля с. Федорівка тривав з 2 години ночі до 15 години дня. Заволзька бригада червоних атакувала махновців, змусивши їх відступити. Махновська кавалерія в свою чергу атакувала червоних з флангів, але, наштотувшись на стіну кулеметного вогню, відступила. Відступаючи, махновці полонили червоний полк Богучарської бригади.

Однак частини червоних, що надійшли знову до Федорівки, оточили армію Махна. Проте махновці все ж вирвалися з оточення, завдавши значних втрат 9-й кавалерійській дивізії. Втративши під Федорівкою 500 бійців, 4 гармати, 18 кулеметів і колону полонених червоноармійців (до 600 чоловік), махновці вирушили в напрямку Мончекур—Комар.

Фрунзе знову розіслав до центральних владних установ телеграми, запевняючи, що біля Федорівки махновці остаточно

¹ Нестерович Володимир Степанович (1895—1925) — колишній штабс-капітан, з 1918 року у Червоній армії. У червні 1919 — лютому 1920 — комбриг 42-ї дивізії, у лютому—березні та липні—серпні 1920 року — командир 42-ї дивізії. Восени 1920 року — командир 9-ї дивізії Червоної армії.

розбиті. Пізніше червоне командування оцінило цю операцію як невдалу. Червона кіннота не витримала лобової атаки махновців і відступила. На додачу, вирвавшись з оточення, махновці вийшли в район зосередження обозів II розряду Червоної армії (обозів 42, 5, 7-ї дивізій). Захоплене військове майно частково було роздане селянам, частково згодилося самим махновцям. Захоплено було також три червоні танкери, але через відсутність бензину махновці їх підірвали.

В той же день до Махна приєднався загін Удовиченка, що кілька днів стримував червоних біля Новоспасівки. Відчувши свою силу (5 тисяч бійців, 12 гармат, 70 кулеметів), Махно вирушив на Гуляй-Поле, знищуючи на своєму шляху дрібні частини Червоної армії. Біля Царевокостянтинівки при наближенні армії махновців розбіглася бригада 2-го кінного корпусу, залишивши махновцям значні трофеї. При тому близько сотні червоноармійців оголосили себе махновцями.

Користуючись сильною хурделицею, коли за два кроки вже не було видно вершника, махновці налетіли на штаб Петроградської бригади червоних курсантів, який був геть п'яний. Махно і Щусь особисто порубали комбрига, комісара та членів штабу бригади. 19 грудня 1920 року, щоб відірватися від переслідування, махновці відійшли в район розташування 1-ї Кінної армії, чого зовсім не передбачав супротивник. Втім, Махно любив такі ходи, ховаючись прямо в самому «вовчому лігві». Армія Махна пройшла повз сторожу будьонівців непомітною. 12-та дивізія будьонівців зазнала нападу махновців, під час якого частина червоноармійців «змилася» до Махна.

Але спроба Махна 21 грудня 1920 року знову заволодіти Гуляй-Подем закінчилася невдало.

Тим часом у Павлоградському та Новоспасівському повітах Катеринославщини точилася запекла боротьба між червоними та Північною групою махновців, яка нараховувала 3 тисячі повстанців. Загони повстанських отаманів Брови, Левченка, Чалого, Матвієнка базувалися в Голубому лісі, звідки завдавали нищівних ударів по частинах 1-ї Кінної армії. В цілому боротьба йшла із змінним успіхом, але 20 грудня 1920 року загін Чалого (800 бійців) був розгромлений будьонівцями.

Нарада штабу і ради Повстанської армії зібралася, щоб вирішити, що робити далі. Все Запоріжжя кишіло червоними військами й карателями. Куди не потикалися махновці, скрізь вони наштовхувалися на переважаючі сили червоних, котрі прагнули їх оточити. Користуючись даними своєї розвідки, махновці знали, що на східному та північному напрямках їх чекає суцільна загорожа ворожих військ та танкерних потягів.

Командири, довіряючи інтуїції Махна, поклали на нього вибір маршруту наступного рейду.

Частина повстанських командирів вимагала від Махна закріпитися в гуляйпільському районі й організувати там круговий фронт проти червоних. Вони розраховували, що заклики Махна до червоноармійців призведуть до масового переходу їх до повстанців і до поступового розвалу Червоної армії.

Агенти комбрига 1-ї Кінної армії Маслакова доповідали, що бригада їхнього командира повністю готова до повстання, але вона ще сподівається на виступ інших частин 1-ї Кінної армії, і для цього Маслаков займається вербуванням командирів частин Червоної армії. Проте через розпорошеність бригад Кінної армії цей план вимагав багато часу. Фактично будьонівці ще не були готові підтримати махновців.

Сподівання махновців на виступ 30-ї радянської дивізії також не оправдалися. Найбільш активних «махновців» дивізії заарештували ще в середині листопада 1920 року зразу після того, як там з'явилися «махновські настрої». На місці заарештованих командирів були направлені «твердокам'яні» комуністи. Однак солдати дивізії були налаштовані перейти до Махна, як тільки увійдуть у зіткнення з махновцями.

Від командарма Миронова, що обіцяв Махнові підтримку, взагалі не було жодних відомостей. Махновці відправили туди свого кур'єра, але його по дорозі було заарештовано. До речі, доля самого Миронова невдовзі була більшовиками вирішена. В лютому 1921 року він отримав нове призначення — головний інспектор кавалерії РСФФР. По дорозі до Москви Миронов заїхав на батьківщину в станицю Усть-Медведицьку. 13 лютого він був заарештований чекістами на Дону й доставлений у Бутирську тюрму Москви. Там 2 квітня 1920 року під час прогулянки колишній командарм був убитий вартовим. Більшовицькі лідери не вибачили йому зв'язків з махновцями та антикомуністичних промов у рідній станиці.

Махно вирішив попрямувати на Правобережну Україну за маршрутом свого рейду літа 1919 року, сподіваючись, що мешканці Правобережжя пам'ятають махновців і з їхнім приходом повстануть проти «комунії». Похід на Правобережжя був для Махна можливістю з'єднатися з українським самостійницьким рухом. Адже Правобережжя було районом, де більшість українських повстанських загонів воювали проти більшовиків протягом кількох років і свого часу активно виступали на боці головного отамана Симона Петлюри.

Проте тут були й окремі загони, що боролися принципіально «вільних рад», загони, створені дезертирами чи повсталими чер-

воноармійцями. Так, біля Вознесенська діяло 500 дезертирів Червоної армії під керівництвом отаманів Павлова і Сокола, біля Кривого Рогу — махновський отаман Іванов¹. Дезертири Червоної армії під керівництвом Зеленчука (200 чоловік) здійснили наскок на Черкаси, а повстанська група Матвієнка — на Чигирин.

Махно розраховував на загони отаманів Ващенко, Клименка, Калужного, Рябиного, які залишилися на Правобережжі України ще з початку 1920 року, але на кінець 1920 року вони вже були розгромлені червоними військами. Втім, Миколаївський губком повідомляв, що в Миколаївській губернії продовжували діяти махновські групи і окремі агітатори, котрі закликали червоноармійців переходити до Махна.

Зробивши демонстративний ривок на схід, армія Махна повернула на захід і по засніжених полях без доріг, у страшну холоднечу і завірюху рушила до Дніпра. Лише вони, махновці, знали дорогу в цій суворій сніговій пустелі. Червоні переслідувачі безнадійно відстали... 24 грудня 1920 року біля Катеринослава близько 6 тисяч махновців переправились по льоду через Дніпро. І хоча навколо міста розташовувалася 1-ша Кінна армія, махновці пройшли на інший бік Дніпра непоміченими.

На Правобережжі Махно сподівався дати відпочинок своїй армії, виснаженій протягом місяця майже щоденними боями. Він розраховував поповнити запаси набоїв за рахунок наскоків на міста та військові частини. Махно також вважав, що зможе поповнити армію добровольцями та цілими загонами повстанців. Крім того, вихід з рідних місць мав припинити відхід з Повстанської армії місцевих мешканців «на різдвяний вечір, до жінок».

Боротьба каральних органів та частини Червоної армії проти «махновського бандитизму» стала трагедією для десятків тисяч селян Півдня України, обернулася жакливим червоним терором, безвинними жертвами. В грудні 1920 року за підписами Раковського та Фрунзе з'явилася інструкція по боротьбі з народом. На населення сіл покладалася відповідальність за вибухи, руйнування мостів, залізничних колій, телеграфу та за інші провини, за «найменшу шкоду, заподіяну представникам комнезамів, що сприяють Радянській владі» (і далі цілий спи-

¹ «Іванов» — «Чорна Борода» (Тишанин Іван?) (? — 1922) — повстанець з весни 1919 року, колишній григор'євець, з літа 1919 року — командир загону полку армії Махна (Кримського корпусу). В 1920—1922 роках очолював повстанський загін у 100—500 бійців, що оперував у районі Кривого Рогу і рейдував по Миколаївщині, Слісаветградщині та Катеринославщині.

сок «недоторканих осіб»). Розстріли заручників, спалення хат, знищення сіл артилерійським вогнем, арешти сімей повстанців та «переселення» їх до концтаборів чи Сибіру — ось далеко не повний перелік першочергових заходів влади в Україні.

Олександрівський ревком вимагав «не зупинятися перед повним спаленням поселень». Червоні карателі із загону якого Казимирчука, щоб змусити селян видати агентів Махна, вихопили із натовпу п'ятьох підозрілих і порубали їх шаблями.

В районі Ізюма каральним загonom червоних було розстріляно 1120 чоловік. Начальник тилу 4-ї армії вказував, що більшість населення співчуває Махнові, і тому треба слідкувати за чоловіками та юнаками, проводити облави та обшуки. Заарештованих, які були захоплені вночі в степу або зі зброєю, після жорстоких катувань розстрілювали. У селах, оголошених «контрреволюційними гніздами», всіх, хто яким-небудь чином був зв'язаний з махновцями, — розстрілювали. Підозрілих селян висилали з України, конфіскувавши все їхнє майно.

Глава 30

ЗИМОВИЙ РЕЙД

(25 грудня 1920 — 12 лютого 1921)

Вийшовши у степи Правобережної України, Махно розраховував перетягти під свої прапори численні повстанські загони, що вже протягом року воювали проти диктатури пролетаріату. Це були переважно загони, котрі, крім економічних та демократичних гасел, піднімали гасла національні, виступаючи за незалежність України. Склалися вони із місцевих селян і очолювалися, як правило, колишніми старшинами армії УНР. Ставлення цих повстанських загонів до анархістських ідей було досить прохолодним. Існували тут також загони подібні до махновських, які відстоювали принцип «вільних рад», а також загони, що склалися із повсталих підрозділів червоної ради та дезертирів.

Так, на Херсонщині діяли отамани самостійницької орієнтації Куц та Василенко (близько 300 чоловік), біля Вознесенська — загони колишніх червоноармійців під керівництвом отаманів Павлова і Сокола (500 чоловік), поблизу Кривого Рогу діяв загін отамана махновської орієнтації Іванова. Біля Умані та Жмеринки діяли загони Шепеля та колишніх стар-

шин української армії Голуба, Бабача, Подоляка (усього до 2-х тисяч чоловік). Найбільш міцним був повстанський рух на Київщині, котрим керували отамани Мордалевич та Струк, довкола якого групувалися отамани національної орієнтації Кінський, Богатиренко, Коленський, Петренко. Ці отамани збирали до 3 тисяч повстанців і напали на Фастів, Радомисль, Васильків, Сквиру, Білу Церкву. Діяли на Київщині також отамани Орлик, Сірко, Левченко, Чехович (усього близько 2 тисяч бійців).

На півдні Київщини між Черкасами і Чигирином діяли загони із дезертирів і повсталих бійців Червоної армії під керівництвом Зеленчука та Матвієнка. Ліси Холодного Яру на той час залишалися центром повстанців-самостійників. Там було створено Всеукраїнський центральний повстанком (Цупком). Кілька отаманів, об'єднавшись в лісах Холодного Яру, створили дві повстанські дивізії отаманів Чучупаки та Блакитного (Осавуленка), повстанський курінь отамана Мамає (Шириці). До цих дивізій входили 22 повстанських загони, загальна кількість повстанців у яких становила близько 7 тисяч бійців.

«Холодноярська Повстанська Українська Республіка» була організована під керівництвом Василя Чучупаки ще в 1919 році. Її загони боролися проти білих та червоних під чорним прапором з гербом-тризубом та написами «Воля України або смерть» та «І повіє новий вогонь з Холодного Яру».

За зведенням Миколаївського губкому КП(б)У в кінці 1920 року, у Миколаївській губернії діяли анархо-махновські групи та окремі агітатори, котрі закликали червоноармійців переходити до Махна. «Червоноармійці сотнями переходять до Махна», — констатували зведення за січень 1921 року.

Переправившись на Правобережжя по льоду, махновці 25 грудня 1920 року наштотувалися на значні сили Червоної армії поблизу Софіївки — містечка на 100 верст західніше від Олександрівська. Витримавши бій з частинами 11-ї і 14-ї дивізій 1-ї Кінної армії, махновці продовжили свій шлях на захід. Наступного дня біля сіл Петрове та Компаніївка махновці були оточені вищезгаданими дивізіями, якими командували відомий червоний командир Олександр Пархоменко та Василь Коробков. Ці дивізії не відзначалися дисципліною та бойовими якостями (ще під час першого зіткнення махновці з ходу ліквідували одну із кавбригад).

Заступник начальника політвідділу 1-ї Кінної армії вказував, що частину цих двох червоних кінних дивізій складали перекинчики або полонені з білогвардійських частин. Відзначалося, що політробота тут нерозвинута, настрій «бандитський»,

командний склад пиячить і дозволяє чинити грабунки місцевих селян. Заступник начполітвідділу радив негайно замінити командний склад дивізій і насамперед Пархоменка, канонізованого пізніше сталінською пропагандою.

Оточені переважаючими силами, махновці вислали в бік кінармійців своїх розвідників, котрі зав'язали з ескадром червоних переговори й розмови з пропозиціями братання, при цьому було знайдено багато знайомих з обох боків. У цей час по балках махновці оточили 1-шу кавбригаду червоних, стрімкою атакою і вогнем кулеметів збили її розтягнуті фланги, після чого бригада, не встигнувши розгорнутися, панічно втекла. На плечах втікачів махновці розгромили частини, що їх оточили, і вийшли з «мішка». В результаті боїв було розгромлено дві кавбригади 11-ї та 14-ї кавдивізій.

Коли махновці увійшли під виглядом червоних відділів у с. Ново-Українку, Махно наказав червоному воєнкому забезпечити їх фурами, а потім оточив та обеззброїв 90-й радянський полк, що стояв як залога біля Ново-Українки.

В останні дні 1920 року махновці вийшли в район, у якому півтора року тому вели боротьбу проти червоних та білих, тут ще залишалися невеликі загони махновського напрямку і Махно був досить популярний. Але закріпитися в районі Помошна—Голта—Піщаний Брід махновцям не вдалося, частини 1-ї Кінної армії, дивізії Червоного козацтва, кавбригада Котовського знову оточили Повстанську армію.

В ті дні до армії Махна тимчасово приєднуються загони Чорного Ворона та загони, що діяли в районі Саврань—Голта, керовані отаманами Пугачовим, Залізнякам, Терпоуховим. У Махна зібралось 8 полків кінноти, кілька кулеметних полків, махновці діють уже трьома окремими групами: Махна, Удовиченка та Чорного Ворона.

Загони «батька» з ходу взяли Вознесенськ та Саврань. 31 грудня 1920 року, дійшовши до Умані, махновці провели ряд боїв біля сіл Тальне та Маньківка проти 8-ї дивізії Червоних козаків Примакова, 17-ї кінної дивізії Котовського, 14-ї кінної дивізії Пархоменка, 11-ї кінної дивізії Коробкова, 6-ї кінної дивізії Гродовикова. Шлях махновцям на захід — на Поділля перекривала 12-та Червона армія.

Новий 1921 рік махновці зустрічали на хуторі Тальянка. Сильна хурделиця заважала червоним переслідувати повстанців, директиви та накази з Харкова значно запізнювалися. Над командирами висів дамоклів меч суду ревтрибуналу за зволікання у боротьбі проти Махна. Дійшовши до Умані, махновці несподівано повертають на північний схід. 1 січня 1921 року

дивізія Червоних козаків відбила у махновців 15 тачанок і напередодні полонений махновцями батальйон ВНУСу (Війська внутрішньої служби республіки, призначені для охорони тилу).

2 січня 1921 року махновці опинилися в повному оточенні в районі сіл Пугачовка—Бузівка—Бучки—Зелений Ріг. Спочатку махновцям вдалося посяяти паніку серед червоних частин, розбити піхотний полк і вийти з оточення. Але незабаром вони знову потрапили в нове кільце. Бій махновців з червоними кіннотниками тривав цілий день. Повстанці розбили бригаду Червоних козаків. Але при маневрі під час бою під махновськими тачанками провалився міст, і це зруйнувало махновський план бою. Увесь обоз Повстанської армії, 40 кулеметів, 6 гармат опинилися в руках червоних. У полон потрапили кількасот махновців, у тому числі 50 анархістів-пропагандистів з культпросвітвідділу, близько 500 махновців загинуло під час цього кривавого бою.

Відірватися від переслідування махновцям вдалося лише завдяки сильній хурделіці та кулеметному вогню з 50 тачанок, котрі вишикувались в лінію і відкрили вогонь по переслідуючих.

Наступного дня в с. Бучки махновський полк Марченка випадково нашттовхнувся на штаб та штабні підрозділи дивізії Пархоменка. Спочатку Марченкові вдалося видавати свій полк за червоних, наблизитися до штабу Пархоменка і навіть порозмовляти з останнім. Тому роззброєння махновцями червоних відбулося швидко і безкровно. Червоні командири від несподіванки не чинили жодного опору. Опинившись у махновському полоні, уславлений червоний командир Пархоменко благав залишити його живим і прийняти в махновські частини навіть рядовим, аби боротися з комуністами. Він заявив, що розчарувався в комунізмі і давно листується зі своїм братом, махновським та антоновським командиром.¹

Пархоменко дав важливі відомості про частини Червоної армії, стверджував, що зможе налагодити зв'язки з отаманом Антоновим і що сам давно вважає себе анархістом. Але через поспіх махновці розстріляли комдива Пархоменка разом з усім штабом 14-ї дивізії та командуючим групою військ Богенгардом. Пархоменку не допомогли каяття, бо згадалася його особиста участь у вбивстві популярного анархіста «лідуса» Максюти у 1919 році.

¹ Махновський отаман Пархоменко був «набатівцем». Залишивши Махна в листопаді 1920 року на знак протесту проти союзу з червоними, він подався до Повстанської армії отамана Антонова.

Загін Щуся теж нашттовхнувся на штаб червоного полку й знищив захоплених у полон командирів та комісарів. Того ж дня махновці знову були оточені в Бучках, але вирвалися з боєм із оточення, втративши близько 100 чоловік убитими та 2 гармати.

Повернувши Повстанську армію в бік Києва, Махно вирішує залучити до своєї армії отамана Орлика¹ (700 чоловік), котрий діяв поблизу Фастова. Від Орлика до Махна прибули уповноважені повстанці для укладення військового союзу. Однак через постійне переслідування зустрітися з Орликом Махнові не вдалося. На шляху махновців до Фастова стояли міцні загорожі із червоних частин та бронепотягів. Такі ж загорожі не допустили Махна в ліси Холодного Яру, де він хотів кілька днів відпочити і домовитися з місцевими повстанцями.

5 січня 1921 до Махна прибули отамани-самостійники, яких Махно давно розшукував: Струк, Пономаренко, Радченко, Мартиновський, Радчинський з 300 повстанцями. Ці отамани не виявили особливого бажання увійти до складу Повстанської армії, однак заявили про свою підтримку і попросили зброї. Махно нічого не міг їм дати. Його обози були захоплені червоними, і махновці самі відчували гостру нестачу набоїв. Повстанці Київщини видалися махновцям «обірваними і жалюгідними», погано озброєними, до того ж Махно зрозумів, що місцеві повстанці не мобільні і нікуди з рідних місць їти не збираються.

Через ожеледицю, сильний мороз, рух по горбистій місцевості махновцям довелося кинути частину своїх тачанок та артилерії. Маневр армії для «батька» утруднювався незнанням місцевості, та й місцеві селяни не були дуже привітними до махновців. До того ж коні повстанців позбивали копита, не було де їх підкувати.

Стало проявлятися дезертирство. Командири махновської артилерії брати Широцькі, Карпенко, Сипливий, не бачачи перспективи у боротьбі, дезертирували з Повстанської армії. На засіданні штабу армії 6 січня 1921 року було вирішено залишити Київщину та перейти на лівий берег Дніпра. Фактично махновці були виштовхнуті з Правобережжя України переважними силами ворога. Значно виснажившись протягом двотижневого рейду, вони мріяли про відпочинок та «спокійний

¹ Орлик (Артеменко Федір) (1896—1922) — поручик царської армії, полковник армії УНР. З 1920 року очолював повстанські загони південної Київщини. З літа 1921-го — командував 2-ї Північної повстанської групи.

район». Під час рейду «батько» був двічі поранений (27 грудня 1920-го та 2 січня 1921 року) і потребував негайного лікування.

7 січня 1921 року махновці по льоду перейшли Дніпро біля Канева, вийшовши в Золотоніський повіт. Під час переправи вони зазнали нападу будьонівців і кинули 3 гармати та 50 тачанок з кулеметами. Але, незважаючи на ці втрати, махновці мали ще значні сили. Армія Махна на 10 січня 1921-го складалася з кінної групи Тарановського (2 полки — 1200 шабель), кінної групи Удовиченка (2 полки — 1500 шабель), особливої «чорної» кінної сотні охорони Махна (160 шабель), 2 кулеметних полків (120 кулеметів, 500 багнетів), стрілецького полку (800 багнетів), артдивізіону (8 гармат — 100 багнетів), штабу, розвідки, лазарету, відділів штабу (близько 300 чоловік), з полонених червоноармійців сформувався новий полк (500 чоловік), а поблизу Лубен до Махна приєднався повстанський загін анархіста Крестовського (500 багнетів та шабель).

12 січня біля с. Бригадівка, що неподалік від містечка Хорол, махновці потрапили в оточення з частин 1-го корпусу червоного козацтва, 11, 14, 17-ї кавдивізій, 7-ї стрілецької дивізії, двох окремих бригад управління Південним фронтом, трьох полків ВНУСу, Заволзької бригади, бригади червоних курсантів, 4-х панцерних потягів. Усього 30 тисяч червоних проти 5 тисяч махновців.

Фрунзе знову вважав, що знищення Махна — справа кількох годин. Кільце почало стискатися, але «батько» вирішив відбиватися до останнього. Бій точився 3 години, зусібч на махновські частини насувалися червоні. Оточення було повне і подвійне. Лише щасливий випадок і цього разу допоміг Махнові зберегти армію і себе. Вирватися вдалося через лінію панцерних потягів, що стояли на залізничній колії Кременчук—Хорол. У махновській канцелярії знайшлося посвідчення розстріляного командира полку 14-ї кавдивізії. З цим документом під виглядом червоного командира один з махновців з'явився до командира потяга і запевнив останнього, що між панцерними потягами мусить пройти полк будьонівців. Махновці під червоним прапором зі співом «Інтернаціоналу» вийшли з оточення, а простакуватий командир панцерного потяга обстріляв колону вже справжніх будьонівців, сприйнявши їх за махновців. Цікаво, що 17-та кавдивізія Котовського протягом 20 днів переслідування Махна всіляко ухилялася від боїв з повстанцями і пасивно переслідувала Махна на відстані, наступаючи їм на п'яти, виконуючи функцію заслону.

Важко нині говорити про позицію легендарного Котовського, який в молодості був близьким до анархістів, може, він таємно співчував махновському рухові, а може, боявся коли-небудь потрапити у становище Пархоменка.

Командарм Будьонний згадував: «Уже близько місяця ганялися ми за Махном, але суттєвих результатів не досягли. Стан кінце роздратований охопив мене. Упродовж 10 днів війська фронту розгромили багатотисячну регулярну армію Врангеля з могутньою зброєю, а зараз ті ж самі відділи фронту не в змозі упоратися з якоюсь бандитською шайкою. Нам було соромно дивитися один на одного, з трудом підходив я до апарата, коли викликав командуючий. Здавалося, ось-ось Махна вдасться спіймати, але замість звияжного рапорту надходили нові неприємні донесення». Комбриг червоних козаків додавав: «Треба сказати правду — махновці в бою не являли собою гурт баранів, це був міцний ворог, відважний та віроломний»...

Частина вояків червоних козаків, особливо другий полк, висловлювала незадоволення боротьбою проти Махна та листувалася з махновцями-односельчанами. Махновці запропонували червоним козакам не рубати один одного у бою, а ліквідувати своїх командирів та комісарів і приєднатися до Махна.

Вирвавшись з оточення біля Хорола, махновці опинилися в кількох верстах від Полтави, що навело жах на тамтешніх більшовиків, котрі почали евакуацію. Але через велике скупчення частин Червоної армії в районі Полтави Махно не став штурмувати місто і рушив на північ в район Гадяча—Зінькова. Там він розраховував з'єднатися з анархістськими загонами Христового та «шубівцями», котрих, за даними Махна, нараховувалося до тисячі чоловік.

За даними Фрунзе, на Лівобережжі України на початку 1921 року діяло близько 120 повстанських загонів, у яких було до 16 тисяч шабель та багнетів (не враховувалася 6-тисячна махновська армія). За даними сучасних істориків, повстанських загонів на Лівобережжі (Чернігівщина, Сумщина, Полтавщина, Харківщина) було близько 150, в яких було до 14 тисяч повсталих. До 20% цих загонів мали «махновський» характер. На Полтавщині у 75 загонах нараховувалося до 10 тисяч бійців при 200 кулеметах та 19 гарматах. На Чернігівщині та півночі Сумщини діяло до 40 загонів повстанців із 7 тисячами бійців при 120 кулеметах та 17 гарматах. На Харківщині та півдні Сумщини діяло більш ніж 70 повстанських загонів, у яких було до 11 тисяч бійців при 170 кулеметах та 19 гарматах.

Лише на Полтавщині налічувалося близько 10 тисяч повстанців, незважаючи на те, що в листопаді 1920 року багато повстанських загонів було червоними розгромлено. Зокрема, розгромлено було загни Христового—Бутовецького.

Але, незважаючи на це, на Полтавщині до армії Махна влилося близько 3 тисяч місцевих повстанців. Махновська рада вирішила продовжувати рух на схід — на Путівль, де діяли «шубівці», а потім передбачалося вирушити далі на схід до Повстанської армії Антонова, аби об'єднати свої дії. Повстання селян Тамбовщини під керівництвом отамана Антонова¹ розпочалося ще в серпні 1920 року під гаслами есерів.

Після невдачі біля Хоролу Фрунзе вирішує змінити тактику. Замість організації оточень численними військами він вирішує покласти на швидкість та маневреність. Для боротьби проти Махна було створено «летючий» кінний корпус Нестеровича. До складу цього корпусу увійшли частини 9-ї кавдивізії та кавалерійські частини Заволзької бригади (до 4 тисяч шабель, 66 кулеметів, 120 гармат, 80 тачанок). «Летючий» корпус мав взаємодіяти з численними місцевими червоними частинами.

15 січня 1921 року «летючий» корпус і три бригади 11-ї кавдивізії атакували махновців біля ст. Борки. Однак Нестерович розкидав свої частини на великому фронті, і махновці, знайшовши слабкий відтинок цього фронту, атаками з флангів та сильним артилерійським вогнем обернули дві кавбригади червоних до панічної втечі і потім переслідували їх 25 верст.

Наступного дня махновці взяли у полон два батальйони 65-го полку ВНУС. Фрунзе, зберігаючи цілковиту таємність, не продумав взаємодію частин, добрий зв'язок і розвідку, не дав своїм командирам орієнтирів та точної інформації про червоні частини.

17 січня 1921 року махновців намагалися оточити біля містечка Веприк, але вони прорвалися до містечка Недригайлова і зайняли його. На світанку 19 січня, коли махновці ще спали, червоні частини оточили подвійним кільцем Недригайлів і, вирізавши сторожу, несподівано напали на махновців. Однак махновські командири, незважаючи на раптовість нападу, зу-

¹ Антонов Олександр Степанович (1889—1922). Народився у Москві, працював учителем у Тамбовській губернії. З 1906 року перебував у партії есерів, бойовик, колишній каторжанин (1909—1917). У 1917—1918 роках був керівником Кирсанівської повітової міліції, членом Кирсанівської ради. З літа 1918 року почав боротьбу проти більшовиків. У вересні 1920-го очолював велике селянське повстання на Тамбовщині, яке було ліквідовано у серпні 1921 року після кривавої боротьби. У червні 1922 року чекісти вбили Антонова.

мили ліквідувати паніку та організувати кругову оборону в центрі містечка. Вузькі вулицьки не давали можливості маневрувати махновській кінноті. Все ж вона вирвалася з оточення і переправилася по льоду через р. Сулу. Піхота ж Махна (до 400 чоловік), зайнявши кругову оборону, повністю загинула, притиснута до річки.

Відірвавшись від переслідувачів, махновська кіннота увірвалася в с. Нові Гарни, де розбила червоний Волинський гусарський полк та бригаду київських курсантів. Захопивши багато полонених, махновці розгромили місцевий цукровий завод, роздавши більшу частину цукру селянам. Пройшовши через села Вир, Річки, Красносілля, махновці залишили терени УСРР і пішли у Курську губернію Росії.

Сильні морози і хурделиці, обмороження особового складу, відсутність зміни коней, застрягання панцерних потягів у снігу ускладнювали переслідування махновців частинами «летючого» корпусу і 2-ї Кінної армії. Для швидкості переслідування червоні кинули свою артилерію та обоз, але так і не змогли наздогнати махновців, котрі проходили понад 90 верст на добу і практично не злизали з коней.

Відходячи до Курської губернії, махновці сподівалися знайти там тимчасовий відпочинок. Махновська розвідка доповіла, що в південних повітах губернії влада не відчуває себе впевнено, а великих червоних відділів там немає. Радянські джерела повідомляли, що в цих повітах «настрій населення анархічний і є небажання підкорятися місцевій владі». Махновці розраховували підняти у Курській губернії селянське повстання.

20 січня 1921 року махновці зайняли Суджанський повіт, де до них приєдналися місцеві селяни. До деяких сіл махновці входили під червоними прапорами, видаючи себе за будьонівців. Виявляючи таким чином місцевих активістів-комуністів та адміністраторів, махновці їх знищували. В цей час Аршинов залишає Повстанську армію і відбуває до Харкова для підпільної роботи та організації повстання. Він узяв зі штабу ряд копій махновських документів для написання книги про махновську армію. Незабаром ці документи були захоплені ЧК.

28 січня 1921 року махновці взяли містечко Корчу Курської губернії. Там виявилися значні склади продовольства, котрі махновці експропріювали, роздавши більшу частину продуктів місцевим мешканцям. У Корчі Махно провів кілька мітингів, пропонуючи ідею «вільних рад», видав тисячу листівок про організацію «вільних рад» і розповсюдив листівки серед

місцевих селян. З лісів до Махна прийшли повстанці-добровольці.

«Батько» відновив свої сили, за різними даними, в середині січня 1921-го в нього вже було від 4 до 8 тисяч повстанців. До Махна приєднався загін отамана Волоха. В той же час сама Повстанська армія скорочується за рахунок переходу отаманів Савонова та Сироватського до Тепленького лісу на Ізюмщині. Савонов злякався розправи Махна за грабунки церков на Курщині. Радянські дослідники П. Білий та П. Дишловий вважали, що Повстанська армія та місцеві махновські загони у січні 1921 року чисельно налічували близько 20 тисяч чоловік.

В січні 1921 року махновці намагалися захопити Белгород, але наштотувалися на значні сили червоної кінноти і втратили в бою на Белгородському напрямку близько 400 чоловік. 27 січня біля с. Бірчюч-Нове Махно мав нове зіткнення з червоними частинами, посиленими панцерниками. Повстанці втратили свій обоз і 50 кулеметів.

Сильний мороз на Курщині гнав махновців на південь. Але значно сильніше від холоду потерпали переслідувачі Махна. 24 січня 1921-го Нестерович звернувся до Фрунзе з проханням дозволити відпочинок і тимчасово припинити переслідування армії Махна. Нестерович посилався на мороз та хурделиці, а також на те, що 250 червоних бійців обморозилися і 40 чоловік від цього вже загинуло. Причиною такої ситуації у червоних була відсутність теплого взуття. Фрунзе заборонив Нестеровичу зупиняти переслідування, наказавши «напружити всі сили». Лише через 11 днів січня 1921-го, коли обморозено було 70% коней та 50% червоноармійців, а дієздатних у корпусі Нестеровича залишалося 1200 чоловік, Фрунзе замінив корпус Нестеровича і дав йому відпочити.

Варто відзначити, що дії цього корпусу були неефективними, позаяк його удари завдавалися по махновському ар'єргардові, головні ж сили повстанців завжди виходили з-під удару.

Тим часом махновці просувалися в українські райони Воронезької губернії, в Острогозький повіт¹, де з грудня 1920 року вирувало повстання махновського напрямку. Вранці 31 січня 1921 року біля с. Підковзине Махно розбив полк «летючого» корпусу Нестеровича і гнав його 10 верст, але в селі наштотуввся на засаду і стіну кулеметного вогню. Однак червона кіннота, що засіла в селі, відмовилася йти в бій, боячись бути порубаною.

¹ Острогозьк — у XVIII столітті полкове місто українських слобідських козаків.

1 лютого 1921 року махновці повернулися в Україну, де Фрунзе вже приготував їм чергову пастку силами 2-ї кавдивізії. Біля с. Кам'янка махновці знову були оточені і знову, виходячи з оточення, розбили частини напівобмороженої дивізії. Але, наскочивши на лінію 45 кулеметів, махновці відступили. Кінні частини, котрі кинулися їх доганяти, відстали, заволодівши махновським обозом. Будьонівці почали грабувати обоз і труп махновців, їм було не до переслідування.

Цим скористалися махновці, відкривши по переслідувачах кулеметний вогонь. Скориставшись густим туманом, вони контратакували, відбивши у вояків «летючого» корпусу будь-яке бажання переслідувати. Недієздатний корпус Нестеровича після цього бою був розформований, а комдиву 9-ї дивізії Карташову Фрунзе виніс сувору догану. Луганськ, до якого наблизилися махновці, був оголошений більшовиками на воєнному становищі.

Відірвавшись від переслідувачів, Махно спрямував свою армію, котра через втрати нараховувала вже тільки тисячу шабель та багнетів, на відпочинок до базового району — в зону лісів між Ізюмом та Лисичанськом. Махновцям на короткий час вдалося захопити Лисичанськ і Біловодськ, де було здобуто велику кількість набоїв, що практично врятувало армію Махна, бо відсутність набоїв надала відомості про те, що у Махна 4 тисячі шабель, тобто вчетверо більше, ніж насправді.

5 лютого 1921 року, розгромивши кавалерійську бригаду, махновці захоплюють 4 гармати та 6 кулеметів, після чого п'ять днів відпочивають в лісах біля Сіверського Дінця. Там махновці зустріли кілька тисяч місцевих повстанців.

За ці дні (6—12 лютого) Махно поповнює свій кінний склад, знаходить необхідне продовольство та набої. До складу його армії ввійшли повстанці загонів Пархоменка, Савонова, Камєнева, Марусі, Фоміна. Пархоменко незадовго до цього пішов від отамана Антонова через політичні розбіжності, позаяк не поділяв есерівську програму отамана. У січні 1921 року загін Пархоменка був сильно пошарпаний червоними і скоротився до 100 шабель.

13 лютого 1921 року, розгромивши Інтербригаду, махновці вийшли на Запоріжжя. Закінчився 50-денний рейд Махна, під час якого було подолано 2500 км та витримано близько 40 боїв.

Характеризуючи настрій своєї армії взимку 1921 року, Махно писав: «Щоденні бої настільки втягли людей у нехтування своїм життям, що відвазі та героїзмові не було меж. Люди з вигуком «Жити вільно або вмерти у боротьбі!» кидалися на будь-яку частину і обертали її на втечу».

Будьонівці та кронштадтці

Сувора зима 1920—1921 років. Зачинені й зруйновані заводи й шахти. Відсутність надії, хліба та дров. Трупні померлих від голоду на вулицях міст. Мешканці, аби не померти з голоду, втікають у села, щоб хоч якось прохарчуватися.

Громадянська війна закінчилася ще у листопаді 1920 року. Але прості люди перемоги не відчували. Навпаки, матеріальне становище більшості населення ставало ще гіршим. Перемога обернулася в поразку, позаяк організувати економіку на основах «воєнного комунізму» більшовики не могли. Все, що вони обіцяли в 1917 році, вилилося в жорстоку кризу та тотальне насильство. Вони обіцяли заводи, землю, хліб, мир трудящим, але за три минулих після Жовтня роки народ нічого, крім страждань, не отримав.

Багато хто вважав, що всі труднощі пов'язані з Громадянською війною, і варто лише знищити «контрреволюційну гадину», як настане достаток, щастя, спокій. Але в кінці 1920 року і ця ілюзія була розвіяна. Почався процес, цілком протилежний революційному ентузіазмові. Настрої повної апатії або відкритого неприйняття режиму, відсутність будь-якої віри у вчорашніх кумирів — це було характерною ознакою часу. Економічна криза переплелася з політичною. Ленін нервував і попереджав, що розвиток і поглиблення кризи може мати фатальні наслідки для радянської влади, коли «дрібнобуржуазна стихія» змете своїх «благодійників». І стихія ця піднялася. Весь Сибір, Поволжя, Тамбовщина палали селянськими повстаннями. В більшовицькій партії постав розвал: крім троцькістів, з'явилися «демократичні централісти», «націонал-ухильники», група «робітничої опозиції»¹. Останніх Ленін назвав анархосиндикалістами і люто сварив, а «залізний Фелікс» навіть пригрозив їх розстріляти як «прихованих махновців», якими вони насправді не були.

11 лютого 1921 року Повстанська армія махновців об'єдналася із загоном отамана Брови та повсталюю бригадою будьонівців.

Частини 1-ї Кінної армії з початку своєї організації вирізнялися вільнолюбством, непідкоренням диктаторським наказам. Багато командирів частин були натхненниками різних

¹ Серед їхніх керівників була дружина Павла Дибенка — Олександра Коллонтай, котра кілька разів навесні 1919 року відвідувала Махна у Гуляй-Полі.

«непорозуміння» і з пересторогою ставилися до Троцького, комісарів з Центру та політпрацівників у своїх частинах.

Біля Мелітополя загін із 200 кіннотників 1-ї Кінної армії при 8 кулеметах громив радянські установи. У зведеннях політпрацівників Кінармії часто вказувалося на явища бандитизму, антирадянської агітації в частинах, на «політичну безграмотність», на «безвідповідальність командирів»... Письменник Бабель, побувавши в Кінармії, писав, що будьонівці схожі на «кондот'єрів або майбутніх узурпаторів».

У жовтні 1920 року, під час перекидання частин 1-ї Кінармії з Польського на Врангелівський фронт, коли її частини знаходилися в Київській губернії, в 6-й кавдивізії 1-ї Кінної армії стався стихійний бунт, під час якого бійці розігнали політичний та особливий відділи дивізії і вбили кількох командирів дивізії, комісарів та чекістів. Стихійне невдоволення відбувалося під гаслом «Геть Троцького! Хай живе Махно!» Силами особливих частин Червоної армії більшовикам вдалося ізолювати повсталі бригади Кінармії, перегородити шлях повсталим панцерними потягами.

Повсталим з 6-ї кавдивізії не дали з'єднатися із невдоволеними з 4-ї кавдивізії 1-ї Кінної, де також були значні антибільшовицькі настрої. Опинившись повністю оточеними, кінармійці піддалися на умовляння Будьонного і склали зброю. Після роззброєння повсталих бригад було «виявлено» багато «підбурювачів», котрих негайно розстріляли, деякі частини були розформовані та віддані під суд ревтрибуналу.

В подальшому багато будьонівців під керівництвом своїх командирів Захарченка та Колесова без особливого спротиву здавалися махновцям або переходили до їхніх загонів. У грудні 1920 — січні 1921 року в 9-й кавдивізії 3-го кавкорпусу фіксувалося посилення антибільшовицьких настроїв та дезертирства.

На початку лютого 1921 року проти диктатури більшовиків повстала 1-ша бригада 4-ї кавдивізії 1-ї Кінармії. Ця бригада з грудня 1920-го повинна була вести бої проти 3-ї групи Повстанської армії махновців.

Перша бригада була однією з кращих у Кінармії, але через безпосередній контакт з махновцями та місцевим населенням вона відмовилася вести каральні акції проти махновців, перейшовши на бік командира 3-ї групи отамана Брови, який стає начальником штабу кавбригади. 8 лютого 1921 року комбриг Маслаков закликав місцеве населення до повстання, до підтримки Махна і наказав бригаді виступати на Дон.

Організатор повстання — комбриг Маслаков (Маслак)¹ був ушлявлений в романі Бабея «Кінармія».

Бюлетень РВР повідомляв, що «Маслаков є добрим стратегом і бійцем. Здатний повести бійців і вийти переможцем, але революційної дисципліни не визнає, недобррозичливий до комісарів і має нахил до самостійності».

На початку 1920 року Маслаков був командувачем 14-ї кавдивізії, а в листопаді — 4-ї кавдивізії 1-ї Кінної армії (після нього цими з'єднаннями командували Пархоменко і Тимошенко). В листопаді 1920 року за прояви невдоволення та непокори в 4-й кавдивізії Маслаков був понижений до комбрига. На початку лютого 1921 року Будьонним і К° було вирішено віддати Маслакова під суд ревтрибуналу, сфабрикувавши справу на зразок справи Думенка.

Маслаков не став очікувати вирішення своєї долі червоним трибуналом. Він закликав бійців бригади виступити проти більшовиків. Маслаков видав листівку, в якій були такі слова: «Ми не йдемо проти Радянської влади, а боремося за неї» проти «диктатури паперових комуністів», «проти диктатури згори та диктаторів», «проти продрозкладки» «за вільні ради», «за справжню Радянську владу без комуністів».

З 11 лютого 1921 року Маслаков опинився «поза законом».

Маслаков привів до Махна свою бригаду у складі 600 шабель, 100 багнетів, 18 кулеметів, 2 гармат. Ще півтори сотні будьонівців з 4-ї та 6-ї кавдивізій теж приєдналися до повсталих. До складу Повстанської армії біля Павлограда перейшов також загін Брови (300 шабель), частина загонів Сімки та Колесника (200 бійців).

Але перебування бригади Маслакова в Повстанській армії Махна було недовгим. Уже 16 березня 1921 року Маслаков з бригадою та Брова і Кочубей зі своїми загонами пішли від Махна на Північний Кавказ для організації там «Кавказької повстанської армії махновців». На цю акцію була дана згода Махна. Маслаков сподівався перетягти на свій бік частину будьонівців та бійців 2-ї Кінної армії Миронова. Близько півроку загін Маслакова (від 1 до 4 тисяч бійців) вів повстанську боротьбу проти влади на Дону та в калмицьких степах. Він

¹ Маслаков Григорій Савелійович (1877—1921) походив з бідняцької сім'ї зі Ставропольщини. Відзначився під час світової війни в козачих кінних частинах, став вахмістром. З 1917 року — командир червоного кінного загону з донських козаків, у 1918 році — командир червоних партизан, які воювали з білокозаками в Сальських степах. Разом із Думенком був одним із організаторів Кінармії, комбригом 1-ї бригади 4-ї дивізії, брав участь в арешті Ф. Миронова. Кавалер двох орденів Червоного Прапора. Деякий час командував 1-м кінним корпусом.

тимчасово захоплював калмицькі містечка Елісту, Чалгар, Янкуль.

Незважаючи на новий спалах повстань у лютому 1921 року, Фрунзе запевняв Центр, що завдяки його зусиллям повстанство «йде на спад». Хоча в боротьбі проти Махна Фрунзе так і не було створено жодного успішного надійного заслону, скомбінованого з ефективним зустрічним ударом.

З середини лютого 1921 року, коли сувора зима, голод, насильство і підступність влади позбавили багатьох страху та інстинкту самозбереження, в промислових центрах почалися стихійні виступи робітників, страйки-«волинки».

Сильної та впливової політичної опозиції всередині радянських республік уже не існувало, і робітникам доводилося самоорганізовуватися, проявляти здатність до політичної творчості, до організації протестів.

Робітники ряду заводів Петрограда, Москви, Тули почали страйки і хоробро вийшли на вулицю з вимогами свободи і хліба. Становище стало небезпечним для державної влади. До робітників приєдналася інтелігенція. На Півдні України в Харкові, Миколаєві, Херсоні, Одесі, Маріуполі, в шахтарських містечках Донбасу винесли резолюції про недовіру більшовицькому урядові, починалися страйки. 24—27 лютого 1921 року ЧК та її військові підрозділи по всій країні провели широкі арешти всіх невдоволених режимом. Особливо масовими були арешти робітників та інтелігенції в Петрограді.

28 лютого 1921 року проти більшовицької диктатури повстали моряки Кронштадта. Це був виступ у самому «серці» революції її преторіанців — надії та опори цієї диктатури. Преторіанці прозріли і піднялися проти брехні, злиднів та насильств. 30 тисяч моряків з величезною кількістю артилерії, набоїв у неприступній фортеці стали ударною силою «третьої революції», союзниками Махна.

Цікаво, що серед повсталих моряків Кронштадта було 10 тисяч новобранців із Лівобережної України, зокрема і з махновських районів. Ці вчорашні селянські хлопці принесли із собою дух вільнолюбних степів. «Ради без комуністів!», «Вільні Ради!» — ці гасла об'єднали махновців і матросів. У Кронштадті вже на початку повстання одразу ж з'явилися анархісти, котрі й очолили виступ моряків. Це були матроси Петриченко, Яковенко і Перецьолкін. Степан Петриченко влітку 1920 року побував у відпустці вдома на Півдні України і, можливо, мав зустрічі з Махном або його ідеологами, можливо, й став емісаром «батька». Петриченко, що служив на флоті старшим писарем, користувався величезною популяр-

ністю серед повсталих, був освіченою людиною, ідеологом повстання.

З початком повстання на Балтиці до Махна було відправлено представника моряків для координації спільних дій. У своїх промовах, листівках та газетах лідери повсталих матросів не раз вказували, що махновський рух — це головний союзник Кронштадта в боротьбі проти диктатури.

6 березня 1921 року Махно дізнався про повстання матросів у Кронштадті. Ця звістка вселила в нього надію на близьку перемогу «третьої революції». Польова радіостанція Махна повідомляла про підтримку махновцями повстання моряків на Балтиці. «Наближається час з'єднання вільних козаків з кронштадтськими героями в боротьбі проти ненависного уряду тиранів», — виголошував Махно. Він розраховував, що починає здійснюватися його мрія про перехід до табору повстанців регулярних частин Червоної армії, що було тоді головною надією для махновців. Ревком Кронштадта заявив, що ним закладено «перший камінь третьої революції».

Розвідка Петроградського військового округу повідомляла, що повсталі матроси вважали, що здаватися не слід, бо «почне діяти Махно та Антонов».

Однак острів Котлін-Кронштадт був негайно ізольований від країни червоними військами, вірними Леніну. Апарат більшовицької пропаганди почав розповсюджувати вигадки про союз матросів-анархістів з білогвардійцями та інтервентами. Частини Омської дивізії, які виявляли симпатії до повсталих, були роззброєні. 18 березня Кронштадт був захоплений червоними частинами, тисячі моряків були негайно розстріляні або повільно знищувалися у концтаборі на Соловках.

Ленін, Троцький, ЦК РКП(б), Радянський уряд вказував Фрунзе на необхідність якнайшвидшого знищення Махна, звинувачував командувача в нездатності справитися з «бандитом». Недооцінка махновців дорого обходилася радянському командуванню, яке виявилось безсилим придушити народний рух. Небезпека його для влади полягала у зв'язку махновців із селянством, яке втратило довіру до будь-якої влади.

На карту було поставлено професійну відповідність Фрунзе, який умів перекладати провину на молодих командирів. Знімаючи з себе відповідальність, Фрунзе вказував, що політичний бандитизм живлять помилки у внутрішній політиці.

Ленін писав Склянському (заступнику голови РВР), вимагаючи екстрених заходів щодо Махна: «Наше військове командування ганебно провалюється, не вміючи роздушити жменьку бандитів. Замовте мені коротку доповідь Головкама (з короткою

схемою банд і військ) про те, що робиться. Як використовується досить надійна кіннота? Панцерні потяги (чи раціонально розташовані? Чи не курсують даром, відбираючи хліб?) — панцерники — аероплани — як і скільки їх використовується? І хліб, і дрова, все гине через банди, а ми маємо мільйонну армію, треба підтягнути Головкама з усіх сил».

Глава 31

МАХНОВСЬКА ТАКТИКА

Два з половиною роки партизанської боротьби, нескінченні бої та походи створили унікальну тактику махновців і перетворили Махна, який не мав жодної військової освіти, в талановитого полководця, здатного виводити своє військо з безнадійних ситуацій, цілковитих оточень, отримувати неймовірні перемоги. Махно мав хоробрість і талант завдавати відчутних ударів величезній машині тоталітарної держави, яка мала тримільйонну армію, апарат придушення, мільйони чиновників та пропагандистів, необмежені ресурси та величезну промисловість.

Це був бунт духу проти матерії та реальності. Це було щось фантастичне та неповторне.

Війна проти всіх урядів створила чудову кавалерію Повстанської армії, що примушувала до втечі кращі частини ворогів. Постійна небезпека, похідне життя, коли махновці цілодобово не злізали з коней, проводили рейди по 100 верст на добу, щоденні бої та близькість смерті — усе це породило ядро махновських бійців-професіоналів, сміливих і витривалих, котрі вірили тільки у свої сили, безмежно довіряли своєму «батькові» та підкорялися лише йому.

В кінці 1920 року замість великих з'єднань (корпусів, бригад) Махно створює невеликі мобільні кавалерійські і тачанкові загоны (полки). Головною силою Повстанської армії стає кавалерія. Піхота внаслідок постійних переслідувань та рейдів пересувається тільки на тачанках.

Махновський кавполк складався з трьох ескадронів або 500 вершників. Кулеметно-тачанковий полк армії Махна складався із 100 тачанок з 80 кулеметами і 400 бійцями. Кожна тачанка запрягалася трійкою-четвіркою коней. Крім того, в армії Махна малися особлива «чорна сотня» (до 200 шабель) — особиста охорона Махна, штабний відділ Повстанської армії з кінною розвідкою та відділами при штабі (організаційним, по-

стачальним, культпросвітнім) — (100—150 чоловік), команда обозників, лазарет, канцелярія (разом 150—200 чоловік) та декілька «летючих» легких батарей (6—20 гармат). Особливим впливом користувався культпросвітвідділ, котрий виконував функції політвідділу і розробляв політичний зміст махновського руху. Сюди входили значні анархісти-теоретики — Аршинов, Рибін, Алий, Емігрант.

В бою махновська кавалерія налітала лавою на ворога і атакувала в лоб, причому резерви в неї були відсутні. В бою з ворожою кавалерією використовувалася лобова атака з криттям флангів кулеметним вогнем. Під час бою обоз і канцелярія армії відводилися з незначною охороною за 5—10 верст від місця бою.

До того ж з обозом залишався один лише черговий штабу, всі інші махновські чиновники безпосередньо брали участь у бою. Улюбленим маневром Махна був удар кіннотою у фланги і тил ворога, що призводило до великої паніки в лавах супротивника.

Важлива роль в Повстанській армії відводилася тачанці з кулеметом. Саме Махно ще влітку 1918 року вперше винайшов цей новий вид озброєння. Лінією кулеметного вогню із 50—200 кулеметів на тачанках махновці створювали «мертвий простір», зриваючи і придушуючи шалені атаки супротивника або змушуючи переслідувачів відмовлятися від гонитви. Кулемети не раз рятували махновців, але одночасно вимагали великої кількості набоїв, у яких махновці відчували постійну гостру нестачу, адже у них не було ні своїх патронних заводів, ні можливості їх отримати з арсеналів або купити. Всі набой махновці здобували в бою, як трофеї.

Похідний порядок Повстанської армії являв собою форму хреста із збереженням ударного ядра в центрі. Це ядро служило при наступі авангардом, а при відступі — ар'єргардом. Махновці не відчували страху перед оточенням, навпаки, інколи навіть прагнули в нього потрапити, завдаючи супротивникові серйозної шкоди і залишаючи його «в дурнях».

Генерал Слащов-Кримський писав: «Махно не боїться оточення, а навіть сам у нього напрошується, діючи в такому випадку своїми вільними від оточення загонами кінноти на тил ворога партизанським способом», якщо ж це не вдавалося, Махно нападав на один із найслабших загонів у ланцюгу оточення (користуючись відмінною розвідкою) і всіма своїми силами пробивав прохід у «мішку».

На відміну від регулярного війська партизани не були сірою масою, здатною лише на виконання найпростіших наказів командирів. Дисципліна не перетворювала махновців в отару.

Вони зберігали індивідуальність і розраховували на свою силу та винахідливість. Командно-казенні стосунки у махновців були винятком, влада отамана будувалася на особистому авторитеті, повазі і навіть схильній перед обраним за свої якості командиром. Отаман стимулював активність бійців, виявляючи високу особисту ініціативу і активність.

Індивідуальність партизана була основою махновської стратегії. Іноді невеликі загони або окремі повстанці діяли повністю самостійно, керуючись тільки загальними вказівками Махна. Кінна лава в атаці передбачала широку автономну боротьбу кожного вершника. Масовий, отарний підхід червоних часто змушував частини Червоної армії до масової втечі або здачі в полон.

При невдалому результаті бою махновська армія розпорошувалася на десятки автономних груп і окремих бійців, котрим легше було втікати від переслідування, проходити крізь військові загорожі та лінії панцерних потягів поодиночці.

Махно вказував цим групам маршрут, місце і час збору, даючи їм можливість самим вирватися з оточення. Уникнувши розгрому, групи знов об'єднувалися в Повстанську армію. Успіхи глибоких рейдів махновців були наслідком відмінного зв'язку з місцевими повстанськими загонами, селянським підпіллям, широкого застосування розвідувальних груп і наповнення тилу і частин супротивника власною агентурою. Степовою Україною у 1919—1921 роках снували дрібні загони кінних махновців (по 10—20 бійців), котрі були «тилом» Повстанської армії. Ці загони збирали відомості в повітах, розповсюджували махновські листівки та газети, готували і збирали набой, коней, продовольство, вербували добровольців до армії Махна.

Степовими шляхами волочилися жебраки, вешталися літні жінки, діти, «збираючи розвідку для Махна». Величезна кількість добровільних агентів Махна була в кожному повіті. У волостях були пункти збору донесень, за якими приїздили гінці від Махна. В селах діяли підпільні махновські групи, котрі вербували молодь і періодично громили місцеву владу та гарнізони по селах. Особливо сильними були такі групи в базових районах махновського руху, де вони являли собою своєрідну «тіньову владу». Це був невидимий махновський тил, який два роки вишукували і намагалися знищити чекісти.

Махновський тил часто обертався в офіційну та цілком лояльну місцеву раду, ревком, комнезам. Підтримуючи ілюзію радянської влади, сховавшись за радянськими гаслами, махновці використовували цю владу як завісу для широкої агітації проти більшовиків. Їхні групи перетворювалися в загони месників, а мирні хлібороби витягували приховану гвинтівку, щоб

уночі ліквідувати прибулих комуністів, а на ранок знову перетворювалися на «мирних селян».

Дрібні групи махновців замикались на декілька десятків територіальних загонів, що діяли в базових районах і своїм терором перешкоджали утвердженню влади більшовиків. Такий загін нараховував від 100 до 2 тисяч чоловік і являв собою своєрідний резерв, запасну частину махновської армії. Створюючи обстановку паніки в повітах, місцеві загопи зривали продрозкладку, перешкоджали ревізціям, нападали на дрібні червоні частини. При появі армії Махна в їхньому повіті ці загопи приєднувалися до неї, збільшуючи Повстанську армію, а коли Махно йшов далі, залишалися в повіті.

Іноді ці загопи об'єднувалися і здійснювали спільні рейди Україною. Пересуваючись по Україні, Махно завжди навідувався в базові райони, знаючи, що там йому допоможуть і що там він завжди поповнить свою армію резервами. Якщо ядро махновської армії у 1920—1921 роках становило 3—10 тисяч чоловік, то такі місцеві загопи мали часом більшу чисельність.

Базовими районами махновців були великі села, звідки походила більша частина командирів і рядових махновців. Насамперед це були Гуляй-Поле, Новоспасівка, Дібровка, Басань, Пологи, Токмачка, Успенівка, Кінські Роздори, Новогупалівка, Іванівка, Стародубівська, Ново-Михайлівка, Ново-Костянтинівка, Ново-Миколаївка, Білоцерківка, Попівка, Каракуба.

Крім сіл Олександрівської губернії та Приазов'я, базові райони Махна існували в селах поблизу міст Маріуполь, Юзівка, Гришине, Волноваха, Ізюм, Лиман, Старобільськ, Біловодськ, Куп'янськ; у лісах вздовж рік Сіверський Донець, Деркул, Айдар.

У Катеринославській губернії махновці мали прихильників у Новомосковському, Верхньодніпровському, Павлоградському повітах (села Копані, Криштопівка, Прищепине та інші). Часто-густо рятівним для Повстанської армії був великий ліс вздовж ріки Самари.

У Полтавській губернії базовими для махновців були села навколо містечок Зіньків, Недригайлів, Кобеляки, Костянтинівград.

У стосунках махновського тилу й армії велику роль відіграв відділ постачання і соціального забезпечення, на котрий лягала відповідальність забезпечення махновської армії, не порушуючи при цьому інтересів місцевого селянства. Під час своїх наскоків на містечка, військові склади, цукрові заводи та винокурні, потяги махновці захоплювали велику кількість

промислової продукції. Ці трофеї спрямовувалися до відділу постачання, котрий велику частину трофеїв відправляв до базових районів, організувавши обмін промислових товарів на провіант.

Селяни отримували цукор, спирт, мануфактуру, сільгоспінвентар. Захоплюючи банки та каси, реквізуючи грошові суми, махновці часто розраховувалися з селянами трофейними грішми за коней, фураж і продовольство. Такі стосунки з селянами забезпечили Махнові широку підтримку та співчуття українського села.

Махновські ескадрони або батальйони склалися із односельців, котрі добре знали один одного. Це не дозволяло укорінитися в частинах червоним агентам або ж вести серед махновців підригну пропагандистську роботу. Всі були на очах. Принцип земляцтва створював у махновців атмосферу взаємодопоміжки та товариства. Боягузтво на полі бою могло викликати обурення серед односельців.

Махновська армія мала й ряд суттєвих недоліків, що часто зводили нанівець її успіхи.

Часто у Махна та його штабу був відсутній загальний план дій або поставлені завдання були нездійсненні. В Повстанській армії виявлялася нездатність вести цілеспрямовану боротьбу, отримувати від своїх перемог стратегічну перевагу.

Бій у махновців зводився до знищення живої сили ворога, що було неефективним при величезній чисельній перевазі Червоної армії. Здебільшого махновці не розвивали початкового успіху і після перемоги ухилялися від боїв і переслідування ворога, намагаючись відпочити. Це давало можливість супротивникові привести до ладу свої частини, заново озброїти роззброєних солдат та відпущених махновцями полонених, дочекатися підкріплення і вдарити на повстанців знову.

Відсутність реального тилу була водночас плюсом і мінусом махновщини. Не маючи постійної території для відпочинку, поповнення, лікування та виробництва набоїв, махновці не мали що захищати. Для них уже не було важливим, де воювати. Вони легко залишали базові райони, які ставали здобиччю каральних загонів, що топили базові села в крові. Поступово «невидимий тил» Махна руйнувався. В 1921 році махновці насамперед захищають існування своєї армії, а не свободу «вільних районів», що позначилося на зменшенні притоку добровольців у Повстанську армію.

Повстанці-добровольці більше йшли до місцевих загонів, котрі могли б захистити місцеві інтереси, ніж до Махна, котрий воював далеко від рідних місць.

КРИВАВИЙ ЛЬОДОХІД

(13 лютого — 13 квітня 1921)

Армія Махна, знову увірвавшись на терени Запорізької губернії, опинилася в гушавині Червоної армії, частини якої заповнилися приазовські степи. На шляху махновців виставлялися потужні загорожі червоних з частин 5, 7, 2, 9-ї кавдивізій, дві стрілецькі бригади. Але повстанці прорубували їх вогнем і мечем і рвалися в рідний край, де при наближенні «батька» спалахнуло нове повстання.

В січні — на початку лютого 1921 року махновський рух на Запоріжжі не згас, незважаючи на відсутність Махна та його армії. В плавнях Дніпра, біля Олександрівська, був створений центр махновського руху, який координував дії окремих загонів.

У політзведеннях більшовиків зими 1920—1921 років містилися повідомлення про те, що Запорізька губернія «кишить бандитизмом», що в її повітах «суцільний бандитизм» і в кожному повіті оперують махновські загопи від 300 до 1000 чоловік. Катеринославська та Олександрівська губернії були оголошені більшовиками на становищі фронтових. Тисячі робітників і радянських службовців були мобілізовані на боротьбу проти махновців. Біля Маріуполя з підлітків 15—16 років був організований махновський загін «Сини ображених батьків». В Олешках була створена таємна матросько-махновська група «Якір», котра друкувала прокламації із закликом створювати «вільні ради» і підтримувати повстання в Кронштадті. Навіть в комуністичних осередках та офіційних радах, за даними політорганив, зріла «мужицька опозиція».

Окремі повстанські загопи були здатні виконати досить серйозні завдання. Так, у січні 1921 року окремий загін Білаша заволодів на добу Бердянськом, а загін Чалого — Оріховом.

При наближенні Махна до Гуляй-Поля в середині лютого 1921 року місцеве більшовицьке керівництво було охоплене великою панікою. 13, 16 та 18 лютого воно тричі евакуювало владні структури з Гуляй-Поля, незважаючи на наявність у Гуляй-Полі великого червоного гарнізону. Кілька наскоків Махна на Гуляй-Поле не дали жодних результатів, бо були відбиті 3-м кінним корпусом червоних, що таборився у селі.

14 лютого махновці оточили червоний полк, який вирішив капітулювати, але коли махновці почали цей полк роззброювати та відбирати коней, червоні солдати почали стрілянину і ві-

дігнали махновців. Відвідавши Дібровку і розбивши там полк 42-ї дивізії, махновці захопили 4 гармати і подалися до Новоспасівки. Удовиченко наполіг на південному напрямку руху Повстанської армії, на з'єднанні із загonom Білаша, що рейдував у районі Бердянська. Махновці попрямували маршрутом Успенівка—Царевокостянтинівка—Новоспасівка, відбиваючись від частин 3-го кінного корпусу, який висів у них на плечах.

В ніч з 19 на 20 лютого 1921 року, коли махновці, стомлені важким переходом, зупинилися на ніч у селі Берестовому, на сплячих повстанців напала 7-ма кавалерійська дивізія червоних. Кривавий бій зав'язався на вулиці села. Махновці за відсутності єдиного командування ледве встигли вискочити з оточення, втратили при цьому 2 гармати та 6 кулеметів і близько тисячі чоловік убитими й пораненими. Червоні повністю вирізували санітарний обоз із пораненими повстанцями.

Після різанини в Берестовому Повстанська армія розпалася, її частини, рятуючись від переслідування, розійшлися в різних напрямках. Це був один із найкритичніших днів для махновців. Сам Махно, незважаючи на холод, без верхнього одягу, верхи на коні, утікає в район Новоспасівки, куди разом з ним прибули кілька сотень повстанців на чолі з Удовиченком та Галиною Кузьменко.

Бачачи повний розгром частини своєї армії, Махно думає про перехід у підпілля та про остаточний розпуск армії. Однак через кілька днів махновці відновили свій бойовий дух, бо до загону Махна приєднався загін Білаша, новоспасівські повстанці та частина повстанців, що розбіглися після бою біля Берестового.

21—24 лютого 1921 року махновці обеззброїли кавдивізіон 3-го корпусу, захопивши багато коней та 20 кулеметів і розгромивши у Стародубівці червону батарею — захопили 4 гармати.

Під виглядом будьонівців з розгорнутим червоним прапором в'їхали махновці до німецького хутора Фрідріхсталь (поблизу Гуляй-Поля) і без бою роззброїли червоний кавдивізіон залоги. У селі Залізному ця історія повторилася з трьома полками 124-ї бригади 42-ї дивізії. Полонені — комбриг 124-ї Блюмберг та бригадні комісари були розстріляні. Також були знищені тридцять махновців, які перейшли у Червону армію.

Згодом уночі махновці полонили полк 42-ї дивізії та полк 30-ї дивізії і захопили ще 16 гармат. Тисяча махновців захопила у полон близько 5 тисяч червоних, причому близько тисячі полонених червоноармійців добровільно перейшли до повстанців і з них було сформовано новий піхотний полк.

Чотири тисячі полонених були роззброєні, з них були зняті шинелі й чоботи.¹ Ці полонені були кинуті в степу разом з обозом, бо на п'яти махновцям уже наступали 3-й кінний корпус, 1919-та і 7-ма кавдивізії. Загони Удовиченка та Білаша залишилися під Бердянськом, а Махно (1300 шабель, 100 кулеметів, 8 гармат) 23 лютого 1921-го знову спробував захопити Гуляй-Поле, але і ця спроба була відбита червоною залогою.

Після невдачі біля Гуляй-Поля Махно попрямував на захід до Олександрівська, наводячи страх на губернських чиновників, які оголосили місто на становищі облоги і почали готуватися до евакуації. В той же час окремі загони Куриленка, Каленика, Майбороди залишилися в районі Гуляй-Поля.

Махно рухався лише йому самому відомими шляхами, знищуючи місцеві гарнізони та радянські установи. 25 лютого махновці по льоду переправляються через Дніпро на Правобережжя України в район Апостолового, прямуючи до Херсона, в районі якого, за відомостями «батька», спалахнуло селянське повстання. Але в Дніпровських плавнях зустрів Махна лише невеликий (150 чоловік) загін Павловського, який приєднався до махновців.

На Правобережжі Махно наштовхнувся на частини 45-ї стрілецької дивізії, яка нав'язала йому важкий бій біля Олександрівська. Кілька разів, щоб відірватися від переслідування, махновці переходять Дніпро по льоду з берега на берег. Нарешті 1 березня 1921 року Махно повертається на Лівобережжя і прямує до Генічеська, поблизу якого діяла Мелітопольська група махновців — кримський полк махновця Куриленка (250 шабель, 75 тачанок, 3 гармати).

6 березня 1921 року Махно знову розбиває свою армію на кілька мобільних груп. Павловський з 300 повстанцями вирушає для організації групи в село Велика Лепетиха. Загін Кожі нападає на концтабір, де утримувалися невдоволені радянською владою місцеві селяни. Куриленко зі своїм загonom вирушив до району Маріуполя, Москалевський та Каленик — до району Юзівки. Глазунов зі своєю сотнею залишився у Дніпровських плавнях.

Біля Апостолового махновці захопили панцерний потяг червоних, а біля с. Рогачик розгромили кавбригаду 7-ї кавдивізії, яка влаштувалася на відпочинок. Причому махновці захопили увесь штаб кавбригади разом з командиром та кулеметами. Бої Махна з червоними відбувалися також біля сіл Менчикур та Якимівка.

¹ Роздягнені солдати на більш тривалий час вибували з ладу, бо лише роззброєні та відпущені солдати вже наступного дня, отримавши гвинтівки, могли використовуватися проти Махна.

Радянське командування розробило новий план ліквідації Махна. Вирішено було влаштувати пастку для повстанців між Азовським морем та озером Молочним, втиснувши їх сюди і скинувши в море. Для здійснення цього плану червоні відкрили махновцям шлях до моря і зачинили пастку з півночі частинами армії Будьонного, 30-ї, 4-ї дивізій. За пересуванням махновців слідували 3 аероплани, іноді скидаючи на колони повстанців бомби. Махновці були загнані в «мішок» біля озера Молочного. Надії перейти озеро по льоду не справдилися, бо кілька тачанок провалилися під тонкий лід. Здавалося, це був кінець. Але...

Ось як сам Махно згадував ті події: «Біля Мелітополя комуністичне командування влаштувало мені пастку <...> Тому мені самому довелося сісти на коня і керувати маневром бою. Я ухилився від бою з одною частиною, іншу своїми розвідувальними частинами змусив стояти розгорнутим фронтом в очікуванні бою і цим часом здійснив перехід в 60 верст, розбив на світанку третю частину більшовиків, що стояла біля Молочного озера, та Азовським морем вийшов на простір в районі Верхнього Токмака».

В повній безвиході, коли все висіло на волоссі, Махно не втратив самовладання, а здійснив блискавичну і надзвичайно зухвалу операцію. Розбивши загорожі червоних, махновці вузькою і довгою стрілкою (22 версти довжини та 10 сажнів ширини), на якій без особливих труднощів усі вони могли бути знищені кулеметним і гарматним вогнем, вирвалися із влаштованого більшовиками пекла.

Червоні навіть не передбачали можливості такого переходу, а на деяких військових мапах ця коса навіть не була позначена. 9—10 березня 1921 року махновці зав'язали бій біля с. Новоспівка, де їх чекала підмога в 500 чоловік. Спочатку вони розгромили кавалерійську бригаду, але самі потрапили в чергове оточення частинами Іркутської дивізії. 400 махновців заплатили життям за прорив з цього оточення. 12 березня в бою з відродженою червоною групою Нестеровича загинули ще 180 повстанців.

Незважаючи на втрати, Махно зважується на новий штурм Гуляй-Поля. Полонені червоноармійці (мабуть, спеціально підіслані) повідомили Махна, що в Гуляй-Полі знаходиться лише один кінний полк червоних, бійці якого співчувають Махнові і готові перейти на його бік.

Успіх повстання у Кронштадті паморочив Махнові голову. Здавалося, вже почалася «третя революція». 14 березня 1921 року «батько» без попередньої розвідки з ходу вривається до передмість Гуляй-Поля, де його загони одразу ж потрапили у кільце частин 3-го кінного корпусу. Жорстоке рубовище, здавалося, призведе до повного знищення махновців. Тільки перетнувши

річку Вовчу та закривши міст кулеметним вогнем, повстанці змогли зупинити переслідуючих.

Під час бою були вбиті або схоплені в полон отамани Правда, Маровський, Іщенко. Махно був важко поранений пострілом упритул. Одна з куль засіла в стопі, іншою він був поранений у стегно й живіт. Махно впав з коня на сніг, що послужило причиною паніки серед повстанців. Крики «Батько вбитий!» призвели до сум'яття серед повстанців. Їм здавалося, що вони втратили не лише вождя, але й мету боротьби, а головною — надію на порятунок. З цієї хвилини махновці почали втечу.

12 верст пораненого Махна везли на тачанці, не перев'язуючи ран, і він спливав кров'ю, не повертаючись до свідомості. Весь час тривало переслідування тачанки Махна, над головою Махна свистіли кулі. З поля бою на руках його виніс Льова Задов¹.

В ніч на 15 березня 1921-го, відірвавшись від переслідувачів, махновські командири зібралися біля ліжка свого пораненого вождя. Штурм Гуляй-Поля коштував 150 повстанців убитими та 100 полоненими. Треба було обговорити становище Повстанської армії та її здатність до подальшої боротьби.

Командири розуміли, що, незважаючи на широкі повстання проти більшовиків у Сибіру, на Тамбовщині, в Кронштадті, на Півдні України, махновська армія не могла переламати ситуацію на Гуляйпільщині через величезну кількість червоних військ на Запоріжжі. Створення в Гуляй-Полі планованого «вільного району» та його оборона були наразі неможливими. Криваві бої останнього тижня знекровили Повстанську армію, вона втратила майже половину свого складу. Важке поранення «батька» значно ускладнювало загальне керівництво рухом.

В той же час вирахувавши базові райони махновців, командування Червоної армії намагалося не допустити туди Повстанську армію.

Нарада командирів вирішила тимчасово розпустити велику Повстанську армію, але продовжувати діяти дрібними загонами у 100—300 шабель. На нараді було зазначено, що боротьба

¹ *Задов Левко* (1893—1938) — з бідної родини єврейських колоністів. У 1909—1912 роках — робітник на заводах Юзівки. З 1910 року анархіст-терорист, ексист. У 1913—1917 роках — на каторзі. У 1917 році — робітник, член Юзівської ради, червоногвардієць загону Черняка. У 1918 році у Червоній армії — начштабу бойового відділка, бригади. У жовтні—листопаді 1918 року — у підпіллі в Юзівці. З грудня 1918 року в махновських загонах: командир полку, начальник контррозвідки Донського корпусу, комендант Кримської групи, член штабу, член комісії антимахновських справ, ад'ютант Махна. З 1921—1923 років — на еміграції у Румунії. Повернувся до СРСР. З 1925—1937 років — працівник Одеського ІО ГПУ—НКВС. Репресований.

не припиняється, а переходить у нову фазу («нова тактика»). Завдання бойових груп було таке: руйнування тилів Червоної армії, нищення «інститутів насильства і терору», пошкодження залізниць, роззброєння червоних частин та накопичення зброї, залучення селян та червоноармійців до махновського руху.

Махновські командири вважали, що вже незабаром за іншої ситуації зможуть швидко відродити Повстанську армію. Було вирішено вивезти пораненого Махна в «тихий район» на лікування, залишивши для його охорони кінний полк із 300 бійців.

Повстанська армія ділилася на 4 частини, причому кожний повстанець мав право обрати собі командира і загін. У загін Забудька та Щуся увійшло 200 повстанців, у загін Ганжі — 300, у загін Лисенка — 100, у загін Петренка — 300, штаб Повстанської армії і рада (50 чоловік) залишалися із загonom Петренка.

Група Забудька—Щуся направлялася до Дібровки, група Ганжі — до Юзівки, Лисенка — до Мелітополя, Петренка — до району Бердянська.

Але наступного дня, 16 березня 1921 року, ще не роз'єднана армія Махна нашттовхнулася на 9-ту кавалерійську дивізію і змуснена була 180 верст утікати від неї. Коли переслідувачі вже майже наздогнали махновців, Білаш, до сідла якого була прив'язана махновська скарбниця, почав кидати гроші, монети, золоті речі з неї під копита переслідувачів. Це зупинило уславлених червоних кіннотників, вони позлазили з коней і, забувши про махновців, почали збирати гроші. Махновці відірвалися.

Але наступного дня біля Новоспасівки загін Петренка—Махна наскочив на частини 9-ї кавалерійської дивізії. Махновці підпустили червоних особливо близько, вважаючи, що це загін Куриленка. Коли махновці побачили свою помилку, їм залишилося тільки втікати. Червоні гналися за змученими й нездатними до спротиву махновцями 25 верст. В с. Покровці червоні наздогнали повстанців.

Ось як Махно згадує про це: «Що робити? В сідло я сісти не можу, я навіть на тачанці не сиджу, я лежу й бачу, як позаду за 40—50 сажнів йде взаємна небачена рубка. Люди наші вмирають тільки через мене, тільки через те, що не хочуть залишити мене. Але кінець кінцем загибель очевидна і для них, і для мене. Супротивник чисельно в 5—6 разів більший, і бійці його все свіжі й свіжі підскакують. Бачу, — до мене на тачанку чіпляються «льюїсисти»¹... Їх було п'ять чоловік під командуванням Мишқа з с. Чернігівки Бердянського повіту. Прицілившись, вони прощаються зі мною і тут же кажуть: «Батьку, Ви

¹ *Льюїсисти* — кулеметники з ручним кулеметом марки «Льюїс».

потрібні справі нашої селянської організації, ця справа дорога нам. Ми зараз помремо, але смертю своєю рятуємо Вас і всіх, хто вірний Вам і Вас береже, не забудьте передати нашим батькам про це». Хтось з них мене поцілував, і більше я нікого з них біля себе не бачив. Мене в цей час Льова Зінковський на руках переносив з тачанки на селянські дроги, які дістали повстанці. Я чув лише кулеметний тріск та вибухи бомб, то «льюїсисти» проїхали 3—4 версти і перебралися через річку. А «льюїсисти» там загинули».

Цей героїчний вчинок так надихнув «батька», що він, лежачий хворий, раптом одужує, сідає на коня і завдяки цьому втікає від переслідування. В тому бою махновці втратили понад 200 повстанців. Червоні захопили весь обоз і канцелярію, лазарет, артилерію Повстанської армії.

З 20 березня до 1 квітня 1921 року Махно, Галина, Білаш (начальник штабу), кілька штабістів і членів ради переховувалися поблизу Ізюма в «гостях» у отамана Савонова. Потім, після 1 квітня — на хуторах і в Дніпровських плавнях Олександрівського повіту.

Червоні «слідопити» втратили слід Махна, і преса знову розп'ялася про смерть «батька». Дізнавшись про припинення дій Повстанської армії, постійна нарада по боротьбі з бандитизмом вирішила достроково провести продрозкладку на Гуляйпільщині, що викликало нову хвилю селянських виступів.

Дійова натура Махна під час лікування в підпіллі шукала активної праці. «Батько» розумів, що повстанцям України потрібні чіткі політичні орієнтири і нова програма дій. Тому він сідає за написання нової «Декларації махновців». У цій новій «Декларації» Махно відходить від принципів безвладдя, котрі багато в чому були нездійсненними. Насамперед нову владу він бачив у вигляді ревкому незалежної України з урядовими функціями, що суперечило анархістським теоріям. В очевидну суперечність з ними входила й теза про «диктатуру праці», яку треба було встановити після захоплення махновцями частини України.

Ця «диктатура праці» уявлялася Махном як перехідний стан до анархістського комунізму. Однак ця «диктатура праці» передбачала широке народоправство, свободу слова, а головне — групову (асоційовану) власність з федеративним ухилом, власність, яка не пов'язана з державою. Ревком передбачався лише як координуючий орган, котрий не повинен втручатися в економіку району. Нове суспільство мали спрямовувати профспілки та ради, керовані анархістами.

Однак анархістська рада та штаб командирів не підтримали «Декларацію» Махна. Деякі анархісти навіть звинуватили його

в «бонапартизмі», прагненні власної диктатури, називали політичним банкрутом. Махно дуже переживав нерозуміння своїх командирів, котрі вже не хотіли жодної програми, а вважали, що головне в махновському русі — це захист селянства від більшовицького насильства.

Після невдачі з «Декларацією» Махно замкнувся і став писати вірші та революційні частівки. Поза очі впливові командири повстанців підсміювалися над Махном і називали «батька» «наш Пушкін».

В той час, коли «батько» лікувався, його маневрові групи продовжували боротьбу. Група Щуся—Забудька рейдувала по Харківщині та Полтавщині, Катеринославщині, по Запоріжжю і намагалася захопити Гуляй-Поле. 4 квітня 1921 року ця група об'єдналася із загонами Кожі і Савонова. Фрунзе віддав наказ командувачу Харківського округу Ейдеману терміново знищити загони Щуся—Забудька, однак ці загони успішно виходили з оточень, руйнуючи апарат радянської влади.

Загони Куриленка, Москалевського та Марусі змушені були піти з приазовських степів на Чернігівщину та Харківщину. Повстанцями з цих загонів на кілька днів були захоплені Слов'яносербськ та Старобільськ.

Інші повстанські махновські загони діяли на Херсонщині (загони Свища, Чорного Ворона, Павловського — 300 чоловік), у Північній Таврії (загін Глазунова — 1 тисяча чоловік), у Донбасі (загін Пархоменка — 300 чоловік), біля Катеринослава (загони Чалого — 700 чоловік), біля Костянтинівграда (загін Іванюка — 500 чоловік), біля Старобільська (загони Каменюка, Терехова, Золотого Зуба, Спільного, Сіробаби — до 2 тисяч чоловік). Загін Савонова (1 тисяча повстанців) діяв між Верхньодніпровськом та Новомосковськом.

Цікаво, що недавні вороги махновців, німці-колоністи в 1921 році надавали підтримку Махнові продовольством та кінями, переховували поранених махновців. Очевидно, німців допекла диктатура пролетаріату.

Рада по боротьбі з бандитизмом, створена при РНК УСРР, визнала стан боротьби проти махновців незадовільним і вирішила притягти винних у бездіяльності до суду ревтрибуналу. Терор і надалі залишався найбільш улюбленим засобом будівництва «світлого майбутнього».

Ось ленінські заклики до Фрунзе (18 травня 1921 р.), що підштовхували до посилення терору та пограбування селян в Україні: «Тов. Бухарін каже, що врожай на півдні чудовий. Нині головне питання всієї Радянської влади, питання життя та смерті — зібрати з України 200—300 мільйонів пудів». Так, Олександрів-

ська губернія повинна була дати 30 000 пудів хліба, але з великою кров'ю владою було «вибито» з селян тільки 4000 пудів.

Несподівано для червоних уже після одужання Махна махновські загони швидко відроджуються. Вже 6 квітня 1921 року Махно зі своїм полком (тисяча шабель та 30 тачанок з кулеметами) заявився у с. Новоселівку поблизу Гуляй-Поля, готуючись до захоплення рідного села. Однак червоні частини відігнали махновців від Гуляй-Поля до села Велика Янісоль. Проти Махна були виділені 7-ма та 9-та кавдивізії, дивізія військ ЧК, загони чонівців¹.

10 квітня 1921 року Махно захоплює ст. Жеребець, порубавши там усіх місцевих комуністів. 12 квітня загін «батька» біля Мелітополя з'єднався з Кримським полком махновців, після чого Махно видає наказ про новий збір Повстанської армії для походу на допомогу полтавським повстанцям, котрі виступили проти продрозкладки.

Глава 33

ПОЛТАВСЬКІ РЕЙДИ

(14 квітня — 6 липня 1921)

Це був останній стрибок пораненого звіра.

Надія на диво, на свою фортуна, загальна невідворотність свого шляху в житті. Старі партизани, справжні «степові вовки», які протягом трьох років рубали ворогів, відвикли орати землю, їм було достатньо тижневого відпочинку, щоб відновити сили і знову занудьгувати по небезпеці. Їхній ентузіазм захоплював зовсім ще юних шістнадцяти-сімнадцятилітніх добровольців, які йшли до Махна, щоб помститися за вбитих у бою чи розстріляних батьків.

Кілька тисяч махновців, озброєних у більшості лише шаблями через відсутність набоїв, кидали виклик страшному волохові диктатури, який підминав під себе мільйони, цілі народи, який вимагав усе нових і нових жертв.

Ті, хто відмовилися бути рабами, оголошувалися поза законом і не мали права на життя, бо не прийняли правил цієї кривавої гри.

Здавалося, це була боротьба безумців. Але Махно вірив у силу селянського гніву, у можливість продовження боротьби

за свої ідеали. Ця боротьба вже нагадувала шал фанатиків революції, але серед повстанців не було футурологів, та й інформацією про те, наскільки міцною є нова влада, вони не володіли. Україна ще боролася, і це давало їм віру.

Лідери УНР, і насамперед С. Петлюра, у 1921 році зробили ставку на широкий повстанський рух в Україні, що мав велику потенцію для свого розвитку. Партизансько-повстанський штаб при головному отамані армії УНР (ППШ) на чолі з генералом Ю. Тютюнником із січня 1921 року починає готувати повстання в УСРР. Спочатку планувалося почати повстання 1 травня 1921 року, пристосувавши його до зборів урожаю і продрозкладки. 18 квітня 1921 року Симон Петлюра наказав своїм повстанцям припинити неорганізовані дії та готуватися до загального повстання. Але повстання було перенесене на 1 червня 1921 року.

У той же час «петлюрівські» повстанці перейшли до нової тактики. Як указується у зведеннях ЧК, «великі банди розбивалися на дрібні групи, що займаються агітацією і посилено озброюються», «банди перетворюються у рухливі агітпункти», вони уникають сутичок із військами, часто «відпускають полонених червоноармійців», «рідко вживають зброю проти червоноармійців, а намагаються їх загітувати». Дії повстанців фахівці із ЧК характеризують як «обмірковані і систематизовані», спрямовані «єдиною рукою до однієї визначеної мети».

У квітні 1921 року посилилася тенденція об'єднання сил повстанців. Отамани південного заходу УСРР (Іванов, Хмара, Завгородній, Гризло, Коваленко, Хоробро) на таємній нараді уклали воєнний союз про координацію операцій. Отаман Хоробро прагнув укласти союз із Махном, написав йому лист із пропозицією спільних дій. В той же час Борис Савинков намагався перетягнути українських отаманів на свій бік. Отаман Лихо-Хоробро поширював серед селян відозви з гаслом: «Вся влада Установчим зборам!»

Навесні 1921 року на південному заході Правобережної України активно діють загони махновських отаманів Стародуба (50 шабель) та махновця Попова (100 шабель).

Махновці ще не знали, що на початку квітня 1921 року здалися по амністії кілька впливових українських отаманів з частиною своїх козаків. Серед них був отаман полтавських повстанців Біленький, на допомогу якого розраховували махновці.

Вони не знали, що Полтавщина перетворена більшовиками на військовий табір і в ненадійних селах уже розставлено великі червоні гарнізони, що чекісти безперервно заарештовують і знищують незадоволених владою селян. З метою посилення терору на Полтавщині з 15 квітня 1921 року владою було оголошено «мі-

¹ ЧОН — радянські частини особливого призначення.

сячник боротьби з бандитизмом», для чого були змобілізовані сотні комуністів та робітників. Влада поставила на меті до середини травня 1921 року «викорчувати бандитизм» в Україні.

Перед походом на Полтавщину махновці були сильно пошарпані кінармійцями й частинами Туркестанської дивізії. В боях 14 і 18 квітня махновський полк втратив третину свого складу. 18 квітня 1921 року під Бердянськом була розбита Азовська бригада махновців, у полон потрапив поранений у голову комбриг махновців Удовиченко. Ці події змусили Махна трохи відкласти свій похід на Полтавщину.

Спочатку у квітні 1921-го група Щуся попрямувала на північ. 18 квітня Щуся захопив Костянтинівград, але через кілька годин був звідти вибитий червоними частинами. Потім його загін повз Гадяч і Прилуки вирушив до Чернігівської губернії на з'єднання з місцевим отаманом Галахом та загонами анархістів Марусі і Яценка. На Чернігівщині, за розрахунками махновців, мало бути небагато регулярних частин Червоної армії. Тому махновці розраховували зміцнитися на Чернігівщині та розширити межі свого руху. Для поповнення набоїв планувалося захопити Ніжин з його великими військовими складами.

28 квітня 1921-го Щуся підійшов до Ніжина, розбивши Ніжинський комуністичний загін біля с. Дорогинка. Але заволодіти містом йому не вдалося. Губком Ніжина оголосив мобілізацію всіх комуністів та комсомольців, підтягнув надійні червоні частини. Наступного дня група Щуся була пошарпана біля с. Степанівка. Незважаючи на контратаки, махновцям протягом двох годин не вдалося переломити хід бою. 1 травня 1921 року махновці спробували захопити містечко Носівку, але були відбиті частинами Владимирської дивізії і подалися в напрямку Майківки—Святини. На ст. Завороти загін Щуся зупинив потяг, у якому їхали члени радянсько-польської делегації для проведення демаркації спільного кордону. Всі делегати були порубані шаблями.

В бою Щуся був важко поранений. 10 травня загін Щуся залишив Чернігівську губернію і попрямував на південь, щоб з'єднатися з армією Махна.

Загін Кожі (300 шабель) також здійснив рейд за маршрутом, схожим з маршрутом Щуся: Полтавська—Чернігівська—Катеринославська—Харківська губернії. Лише в 20-х числах квітня після закінчення сімби Махно давав зібрати Повстанську армію і вирушити на Полтавщину. До цього часу загони Щуся, Кожі, Куриленка повинні були повернутися з Чернігівщини.

До загону Махна приєдналася частина будьонівців із повсталого в Гуляйпільській волості 40-го кавполку. В кінці квітня 1921-го махновці вели бої з особливою кавбригадою в районі

Павлограда біля сіл Великі Бучки, Нехвоці, Попасне. Відтіснивши частини червоних, махновці пробиваються до міста Кобеляки на Полтавщині, де діяв отаман Шевченко (самостійницької орієнтації), який проголосив себе головним отаманом Полтавщини.

29 квітня 1921 року Фрунзе наказує своїм частинам притиснути армію Махна до Дніпра і знищити силами 4-ї кавдивізії та Заволзької бригади, в жодному разі не допустити махновців до Полтави.

Отаман Левченко¹ запропонував Махнові об'єднатися силами українських повстанців, створивши «Всеукраїнський ревком» на основі петлюрівського Центрального українського повстанкому. На 1 травня 1921-го Цупком намітив всеукраїнське повстання. Однак через арешти керівництва повстанням ця акція була зірвана.

5 травня 1921-го Махно оголосив загальний збір Повстанської армії. До Конгардського повіту зійшлися загони Кожі, Куриленка, Каленика. Повстанська армія збільшилася до 5 тисяч чоловік при 8 гарматах та 200 кулеметах. Але цього було недостатньо для взяття Полтави або Харкова. Покружлявши на початку травня 1921-го біля Миргорода, Полтави, Кременчука, Махно вирішив повернутися на Запоріжжя. Фрунзе спрямував проти нього 30-ту стрілецьку дивізію, 3 мобільні винищувальні загони, тачанковий полк із комуністів.

6 травня 1921 року Фрунзе видав новий наказ «Про остаточну ліквідацію банд Махна та Щуся». Але війну треба було вести не наказами, а військовою майстерністю. 21 травня Фрунзе наказував: «Незважаючи на сприятливі для нас обставини, при яких банда Махна опинилася у районі скупчення 3-го Кінкорпусу, а банда Щуся — у районі Заволзької бригади і 1-го винищзагону т. Жугіна, — така обстановка командуванням ХВО не була вчас-

¹ Левченко Андрій (1897—1923) — селянин Кобеляцького повіту, ветеран Першої світової війни, підпоручник кавалерії. У 1918—1919 роках у військах Української держави та УНР. В 1920 році воєнком Червоної армії. У серпні 1920 року підняв повстання на півдні Полтавщини. Мав загін із 800 бійців з 4 кулеметами, з якими у жовтні та листопаді 1920 року два рази намагався захопити Полтаву. Під його орудою був і загін отамана Чорного (700 бійців). Разом з Чорним Левченко проводив дальні рейди по Україні. З весни 1921 року — голова петлюрівських повстанців 14-го повстанського полку, командувач Кобеляцької повстанської бригади — 2 тисячі повсталих. Влітку 1921 року захоплює 17 волостей Кобеляцького повіту і приєднується до Махна. У 1922 році Левченко командує повстанцями Полтавщини та Катеринославщини як петлюрівської, так і махновської орієнтації, яких він згуртує у «Запорізьку Січ» (800 бійців). У травні 1922 року був заарештований чекістами і за вироком суду страчений у 1923 році.

но використана, і бандитам вдалося майже безкарно вийти з-під удару наших частин, до того ж бандою Махна на ст. Стульневе спалено ешелон з аеропланами та іншими вантажами...»

Фрунзе дивувався, що командуючі Червоної армії не використали винищувальний загін Жугіна і дали можливість Махну повернутися в Олександрівську губернію.

На Запоріжжі на Махна чекали ретельно підготовлені пастки. Біля Великої Михайлівки махновці наскочили на 9-ту кавдивізію. «Батько» знову розпускає свою армію і з особливим полком (500 чоловік) вирушає на Великий Токмак. Щусь (500 чоловік) пішов на Гришине, Кожа (500 чоловік) — на Павлоград, Куриленко (500 чоловік) — до Бердянська.

В середині травня 1921 року 1-ша Кінна армія Будьонного на своєму шляху з Польського фронту на Кавказ опинилася у махновському районі, де розпочала бойові дії проти загонів Махна. 18 травня біля сіл Стрем'яне та Нова Григоріївка повстанці були оточені 19-ю кавдивізією та армійськими панцерниками. На махновців з літаків падали бомби. Та вони блискуче вийшли зі скрутного становища, розгромивши три кавполки дивізії (1200 шабель) і стрілецький полк (800 штиків) і змусивши дивізію поспіхом відступити. Махновці захопили три з 12 армійських панцерників.

До загону Махна приєднується загін Щуса (300 чоловік), після чого частина Махна збільшується до 700 повстанців. З цим загonom Махно оточує ст. Пологи.

20 травня 1921 року будьонівці залишили махновський район, щоб боротися проти махновського загону Маслакова на Північному Кавказі та в Калмикії, який складався з колишніх будьонівців.

Того ж 20 травня Махно знову оголосив про збір своєї Повстанської армії через 5 днів (місце збору армії — ліс на березі р. Самари біля Новомосковська та біля міста Кобеляки). Махно видав наказ про явку до армії всіх колишніх махновців.

25 травня 1921 року до «батька» на огляд частин армії прибули загони Куриленка (150 чоловік), Кожі (300 чоловік), Білаша (200 чоловік), Забудька (120 чоловік), Золотарьова (80 чоловік), Савонова (100 чоловік), Брови (200 чоловік), Каменюка (200 чоловік), Марусі, Матвієнка, Петренка (разом 300 чоловік).

Загони Спільного та Глазунова були розбиті червоними по дорозі до Махна, також було розгромлено загін Удовиченка, а він, поранений, потрапив у полон. Усього об'єднана Повстанська армія нараховувала 2,5 тисячі багнетів, 3 тисячі шабель при 300 кулеметах і 12 гарматах. У наказі по Повстанській армії говорилося про необхідність почати спільний похід проти

більшовиків, захопити Харків і розігнати український радянський уряд.

На раді командирів Повстанської армії було обрано нове командування армії: начальник штабу армії — Тарановський, члени штабу — Домашенко, Павлинов, начальник оперативної частини — Петренко, заступники Махна — Щусь і Куриленко.

Було створено дві мобільні кінні групи. Першою командували Щусь та Забудько, друга мала об'єднане командування у складі Куриленка, Кожі та Шевченка. Було розроблено спільний план рейдів, який мав повторити рейди літа 1920 року. 3 тисячі махновців вирушили на Полтавщину. А загони Брови, Матвієнка, Петраша залишилися в базових районах Катеринославщини.

Білаш із загonom пішов у район Новоспасівки готувати нове поповнення. Невдовзі його загін виріс до 500 шабель та 25 танок.

31 травня 1921 року махновці захопили містечко Решетилівку, що за 7 верст від Полтави, і створили загрозу губернському центру. Але йти на Полтаву було повним безглуздом. Махно відмовився від цього плану, тому що в місті знаходилося до 12 тисяч червоноармійців.

Продрозкладка, яка почалася в Україні в травні 1921 року, викликала новий підйом повстання, що повністю зірвало план продрозкладки на Лівобережній Україні. Повстання знову охопило волості поблизу Гуляй-Поля: Жеребківську, Павлівську, Берестовську, Разівську, Новоспасівську та ще 50 волостей поблизу Мелітополя, Маріуполя, Павлограда, Костянтинівграда, Олександрівська.

2 червня 1921 року махновці захоплюють Зіньків, де до них приєднуються загони місцевих повсталих селян.

Фрунзе та його заступник Р. Ейдемман знову взялися за здійснення крупномасштабної операції задля повного та остаточного знищення махновського руху із залученням крупних військових з'єднань, панцерних потягів та авіації. Фрунзе застосував тактику переслідування махновців «летючими» кінними загонами та групами панцерників і створював загрози з надійних частин на шляху до базових, співчуваючих Махнові, районів. У цих районах діяли чекістські винищувальні загони з метою знищення всіх непокірних. Ця тактика, застосована влітку 1921 року, захопила махновців зненацька і значною мірою вивела їх з рівноваги. Адже червоне командування вже передбачало маршрути їхніх рейдів і громило «секретні» базові райони. Ейдемман розіслав губернським військовим нарадам приблизні напрямки основних махновських маршрутів та баз із наказом «випередити і знищити».

В червоні «летючі» та винищувальні загони, особливі відділи частин ретельно відбирали відданих справі комуністів та людей, котрі не зупиняться ні перед кров'ю, ні перед масовими розстрілами невинних селян. У кожному повіті для розстрілів формували свій винищувальний загін.

При підготовці плану полтавської кампанії Ейдeman вираховував попередні рейди махновців на Полтавщину, передбачивши серію зустрічних ударів. З метою позбавити махновців однієї з основних переваг — маневреності та швидкості було вирішено відганяти коней з районів, якими йтимуть махновці, а також знімати телефонні апарати, щоб запобігати прослуховуванню червоних наказів махновцями. Для розвідки й визначення напрямку рейдів повстанців і з метою бомбардування їхніх маршових колон було вирішено широко застосувати авіацію.

7—16 липня 1921 року відбувся перший етап полтавської операції. Махно рейдував між Полтавою, Гадячем, Миргородом та Зіньковом, намагаючись підняти селян на боротьбу із владою. Владимирська та Іркутська дивізії, кілька «летючих» червоних загонів намагалися оточити махновців, але ті, наче вода крізь пісок, просакували між загорожами з червоних частин, завдаючи при цьому відчутних втрат останнім.

За 10 днів махновці витримали 8 боїв і вирвалися з чотирьох «мішків»-оточень, улаштованих червоними біля сіл Рубаївка, Веприк, Решетилівка, Колонтаївка.

15 червня 1921 року спантеличені Фрунзе та Ейдeman виїхали зі свого штабу в Полтаві для з'ясування обстановки та оцінки дій частин Червоної армії і мало не потрапили в махновський полон біля Решетилівки, причому Фрунзе в перестрілці з махновцями був поранений. За наказом Фрунзе червоноармійці, що втікали від махновських шабел, були розстріляні.

Махновці були дуже втомлені постійними переслідуваннями та боями, близько половини армії Махна загинуло на Полтавщині чи розпорозилися по лісах та степах. Для відновлення своїх сил «батько» вирішує повернутися до Гуляйпільської волості.

16 червня махновці були знову оточені великими силами ворога, коли вони, відходячи на південь, переправлялися через Ворсклу. Знову Повстанська армія розпорозувалася й ховалася в лісах, а затим об'єднувалася й громила винищувальні загони ревтрибуналу та частини Владимирської дивізії. Але на південь махновцям прорватися не вдалося. Вони наштотхнулися на загорожу з частин Іркутської дивізії та 3-го кінного корпусу, які стояли на р. Орель.

На раді махновських командирів та штабу (16 червня 1921 року) було вирішено: упорядкувати відносини між селя-

нами та повстанцями, питання кінського складу, не роздягати і не розстрілювати жодного арештованого без розгляду його справи комісією антимахновських справ, яку очолили Галина Кузьменко-Махно та Василевський.

Становище повстанців децю поліпшив загін Іванюка, який приєднався до «батька» 18 червня 1921 року. Після цього в армії Махна налічувалося вже півтори тисячі повстанців при 72 кулеметах.

Махно знову вирушив на північ східніше від Полтави за маршрутом Костянтинівград—Чутове—Іскрівка—Скоморохове—Колонтаївка—Охтирка. Фрунзе видав новий наказ: мобілізувати всі сили і засоби й повністю знищити махновців до 2 липня 1921 року. Вирахувавши просування повстанців, командування Червоної армії задалегідь перекинуло корпус червоних козаків та Владимирську дивізію, перекинувши Махнові шлях.

Значно пошарпані в боях, махновці стали діяти розпорозеними загонами, перейшовши до пасивних дій. Вони рейдували Роменським, Сумським, Конотопським повітами, залучаючи місцевих повстанців до своєї армії, громлячи радянські установи та цукрові заводи, роздаючи трофеї селянам.

27 червня 1921 року Махно рушив до Недригайлова, що слугував повстанцям базовим місцем, де збиралися добровольці та складувалася зброя. Червоне командування саме на це і розраховувало, створивши біля Недригайлова черговий «мішок». Крім цього, червоні спробували оточити махновців на лінії Ромни—Лохвиця, створивши бар'єр з панцерних потягів та панцерників.

Увечері 27 червня махновці наштотхнулися на загін панцерників та вантажівок з червоною піхотою, яким керував сам Ейдeman. Кілька годин цей загін переслідував повстанців, але вночі махновці все ж відірвалися від переслідування і на своєму шляху розгромили винний завод.

Наступного дня біля Недригайлова махновці були оточені «летючим» загonom червоних козаків та піхотною бригадою. В запеклому бою повстанці втратили третину свого складу, але все-таки вирвалися з оточення, кинувши 20 тачанок обозу, чим і зупинили охочих до трофеїв червоних козаків, які припинили гонитву і стали ділити здобич. До того ж між червоними козаками та солдатами 487-го полку почалася стрільянина через обоз. Цим і скористалися махновці, вислизнувши із ретельно підготовленого оточення і розділившись на 2 групи — північну та південну. Північна група, витримавши ще два бої, з'єдналася з південною через два дні біля Гадяча.

Незабаром махновці знову були оточені біля с. Будки. «Батько» повів повстанців у лобову атаку на село. Червоноармійці

розбіглися, втративши 150 чоловік та 8 кулеметів. Вирвавшись з оточення, Махно пішов на с. Веприк, де розраховував на підтримку місцевих загонів.

30 червня 1921 року махновці наштовхнулися на червоний кавалерійський загін Григор'єва. Бій двохкінних лав міг закінчитися перемогою Махна, однак на допомогу червоним підійшли загоони Завользької та 55-ї кавбригад, а з повітря махновців бомбардував авіазагін. Враховуючи ці обставини, махновцям довелося відступити і розпорозитися.

Окрім махновської Повстанської армії, в Україні ще діяли десятки махновських районних загонів, підпорядкованих головному штабові Махна. Кілька тисяч повстанців оперували на Донбасі, у південно-східних повітах Харківської губернії. В Ізюмсько-Слов'янськом районі діяли загоони Савонова, Шурупи, біля Змієва — загін члена махновської контррозвідки Гурова. Для боротьби з ними більшовики створили ударний район та постійну нараду з боротьби з бандитизмом, якій у розпорядження надавалася 9-та Завользька дивізія.

На Донбасі навесні—влітку 1921 року нараховувалося 46 загонів повстанців загальною чисельністю близько 8 тисяч чоловік (загоони Жигуліна, Гордєєва, Милушенка та інші). Для боротьби проти цих загонів у Донбас були направлені Донецька дивізія ВЧК, ВНС, три панцерних потяги.

Згадуваний загін Савонова, що налічував 500 повстанців, рейдував у районі Ізюм—Костянтинівград—Павлоград. Влітку 1921 року загін було розгромлено, частина повстанців здалася за амністією, частина перейшла в загін Щуся. Савонов потрапив у полон і був негайно розстріляний.

Великий загін махновців, до 1000 чоловік при 15 кулеметах та 2-х гарматах, очолював Каменюк. Цей загін здійснював рейди по Катеринославській, Харківській, Донецькій, Воронежській губерніях, захоплюючи невеликі містечка, загрожуючи Луганську та Маріуполлю, Гришиному та Юзівці. Проти загону Каменюка Фрунзе кинув 16-ту бригаду 7-ї кавалерійської дивізії.

В червні 1921 року загін Каменюка здійснив рейд до Куп'янська, ведучи зі змінним успіхом боротьбу з Донецькою дивізією ВЧК. В боях 24—26 червня біля Старобільська та Маріуполя загін Каменюка втратив третину свого складу, гармати і половину кулеметів. Але, відновивши сили, цей загін продовжував діяти до листопада 1921 року.

Центром махновців також були ліси поблизу Старобільська. Тут відпочивали після рейдів загоони загальною чисельністю до 2 тисяч чоловік отаманів Волоха, Гаркуші, Гайворонського, Чорної Маски, Буданова, Панченка, Зайцева.

Поблизу Костянтинівграда діяв базовий загін Іванюка (до 700 повстанців), у якому знаходився лазарет Повстанської армії та військовий склад, де іноді набиралося до мільйона набойів. Тут також були й запасні коні. Під час полтавського рейду Махна загін Іванюка приєднався до нього і декілька тижнів діяв на Полтавщині.

Загоони Золотою Зуба, Марусі, Іванова, Савченка та ще дюжини отаманів діяли в 1921 році на всій Лівобережній Україні, а також на Правобережжі в районі Катеринослав—Миколаїв. Ці загоони нараховували в цілому до 5 тисяч повстанців-махновців, іноді вони входили до складу головного загону Махна, поповнюючи його.

2 липня 1921 року махновці були оточені в районі с. Веприк — ст. Кочубеївка. З великими втратами, під вогнем кулеметів та артилерії їм довелося переправлятися через р. Ворсклу. Переправившись, махновці потрапили під артобстріл панцерних потягів. Однак, розгромивши загін КНС, вони вирвалися з нового оточення, кинувши обоз та артилерію. За ними кинувся винищувальний загін Харківського військового округу, який переслідував махновців більше доби (переслідування велося при допомозі аеропланів).

Розвернувшись на 180°, махновці повернулися до ст. Кочубеївка, вночі перейшовши дрібними групами залізницю перед носом у червоних. Завдяки цьому маневрові махновці відірвалися від переслідувачів на 100 верст, зберігши 300 вершників і 12 кулеметів. Вони вирушили в базовий Костянтинівградський повіт, у володіння отаманів Іванюка та Брови і в «базові» новомосковські ліси.

6 липня 1921 року закінчився полтавський рейд махновців. За 77 днів цього рейду махновці витримали 69 боїв, у яких вони втратили всю свою артилерію, більшість кулеметів, а головне — 4/5 особового складу Повстанської армії. Загинули кращі махновські командири, які очолювали групи й загоони, — Щуся та Куриленко, були важко поранені Махно і Кожа. 3750 кілометрів, які пройшла майже без відпочинку махновська кавалерія, нескінченні бої виснажили махновців і підірвали їхній бойовий дух, переконаність у можливості перемоги. Все частіше махновці замислювалися над сенсом крові, незгод, перспективою боротьби в умовах протистояння мільйонній армії в умовах, коли селяни вже не так охоче, як кілька місяців, тому підтримували «батька». Після весняної продкампанії 1921 року на село прийшов неп, що знизило інтенсивність селянської війни. З літа 1921 року Україну охоплює страшний голодомор, що робить неможливим існування великої Повстанської армії, яку добровільно годують селяни.

Але полтавська операція не принесла очікуваних лаврів і Фрунзе. Він так і не зміг ліквідувати основне ядро армії Махна, центр тяжіння махновщини, вбити «батька». Фрунзе знову пояснив свої невдачі невмілими і нерішучими діями командирів, відсутністю у них ініціативи, недбальством у виконанні наказів, загальною деморалізацією Червоної армії.

В кінці Полтавського рейду Махно був близький до здійснення палкого бажання — вбити Троцького. На ст. Санжари махновці наскочили на потяг з Троцьким та делегацією членів Комінтерну. Лише випадковість врятувала життя партійних вождів.

Влітку 1921 року махновцям довелося кілька разів зіткнутися із особливими загонами червоних, що були на вербовані з членів ідейних КНС, робітників цукрових заводів та колишніх амністованих махновців, котрі кров'ю спокутували свої гріхи перед радянською владою. Ці амністовані з особливою завзятістю кидалися на своїх колишніх побратимів і були безжалісні, рятуючи свою шкуру.

У наказах отаманам окремих махновських загонів Махно пропонував терор не тільки проти ЧК, міліції, продзагонів, але й проти «власницьких радянських організацій», «відповідальних радянських службовців». Він закликав руйнувати комітети незаможних селян та комсомольські організації.

Махно тоді казав: «...і не страшно, що більшовики викручуються та брешуть, страшно, що їм бажать вірити. Втомилися чинити опір люди, а цей голод закріпить безроздільну владу більшовиків. І буде такий розгул насильства, якого світ ще не бачив. Схаменеться народ, але буде пізно».

Глава 34

ОСТАННІЙ ПОХІД УКРАЇНОЮ

(6 липня — 26 серпня 1921)

Останні 53 дні перебування Нестора Махна на Батьківщині були повні безкінечних боїв, крові та відчаю. За цей час його загonom було пройдено 2700 км і витримано 41 бій. Фактично махновці вже відмовилися від будь-яких спланованих тактичних дій, а прагнули лише зберегти свій невеликий загін, вижити, рятуючись від переслідувачів. Перспективи залишитися живими для кожного махновця рівнялися нулю, хоч було б легше схватися в лісах або в погребі у співчуваючих.

Однак якась сила змушувала махновців не випускати шаблі з рук і лити кров свою й чужу. Звичка? Обов'язок? Відчуття, що їх чекають у селах, які палять каральні загони? Місія чи помста? Радше те й інше. Як їхні предки-козаки, вони були запрограмовані воювати. «Конкістадори» степів — їхнє ество було переповнене боєм. Інстинктивне відчуття своєї землі породжувало жагучу ненависть до чужих носіїв «нового революційного порядку» на ній.

Проте селяни, розорені й змучені війною, мордовані голодом, що його організувала нова влада у південно-східній Україні, уже не так активно підтримували махновців. До того ж обіцянки непу давали їм можливість, хай і в перспективі, але налагодити власне господарство.

Із сили політичної махновський рух поступово переходив у розряд невеликого кочового загону, не здатного до широких військових дій наступального характеру.

6 липня 1921 року махновці рушили на Гуляй-Поле. За ними погнався «летючий» загін Григор'єва, частини Іркутської дивізії.

Рухливі загони Червоної армії в очікуванні Махна зайняли позиції на річках Орель і Самара з наказом не пропустити махновців у Запорізьку губернію, а при їх наближенні завдати нищівного зустрічного удару. Наскочивши на ці загони біля с. Дібровка, махновці звернули в бік Костянтинівки, але там на них чекав «мішок» — оточення із 7 панцерних потягів, батареї та 6 винищувальних загонів. Приймавши бій, махновці прорвали цю оборону і розпоростили свій загін... 8 липня вони прорвалися через червону лінію військ по р. Орель на південь. Наступного дня біля ст. Мечебилове провалився ще один план оточення махновців, які захопили ст. Зайцеве і знищили там роту червоноармійців.

11 липня 1921 року Махно підійшов до Гуляй-Поля. В його загоні тоді нараховувалось 500 шабель, 30 кулеметів і близько 100 повстанців піхоти на тачанках.

Загін Махна збільшився за рахунок повстанців, що переходили в лісі біля Новомосковська. Зі сходу на з'єднання до Махна рухався загін Марусі та Золотого Зуба (500 шабель), з району Кривого Рогу — загін Іванова (400 шабель).

Перед червоним командуванням виникла загроза нового об'єднання махновських сил і поповнення їх місцевими «ворожими елементами».

Бій за Гуляй-Поле був для махновців невдалим. Тритисячний червоний загін відбив атаку кінноти повстанців, після чого ті розсіялися по Запорізькій губернії невеликими мобільними загонами.

Тоді ж російський загін повстанців під командою Глазунова (200 сибіряків) залишив Махна, щоб з боями пробиватися

до Сибіру. В серпні 1921 року газети повідомляли, що цей загін діяв проти червоних у Самарській губернії. В той час у Сибіру почалося західно-сибірське селянське повстання проти диктатури пролетаріату. Кількість повстанців досягала 100 тисяч, вони захопили Тобольськ, Сургут, Обдорськ. Повстання було придушене лише у жовтні—листопаді 1921 року. Під час боїв у Західному Сибіру загинуло близько 30 тисяч повстанців та 20 тисяч червоноармійців і «радянських активістів».

З 13 липня 1921 року у Махна починаються постійні бої з добре організованою рухливою групою Германовича¹, яка складалася з 2 кінних загонів, 8 панцерних потягів, 2 мотоциклів, 2 вантажівок з піхотою. Групу підтримувала 7-ма кавдивізія і кавполк Іркутської дивізії. Червоне командування, враховуючи попередні невдачі, перейшло до нової тактики — постійного переслідування Махна рухливими загонами з використанням панцерної техніки.

Перший бій відбувся біля ст. Анадоля поблизу Маріуполя, після якого червоні загони Германовича постійно «висіли на хвості» Махна, не даючи махновцям відпочинку ні вдень, ні вночі, зрізаючи кулеметним вогнем панцерників повстанців, що відстали від ядра загону. Повстанцям загону Махна, щоб відірватися від переслідування, довелося знову розділитися на дрібні загони. Загони Громова (70 чоловік) і Золотого Зуба (80 чоловік) попрямували до Кутейникового, загін Куриленка (60 чоловік) повернувся до Маріуполя. Махно із 250 повстанцями вирушив до Таганрога з метою з'єднатися з повстанцями Каменева, яких, за даними махновської розвідки, було близько 2 тисяч. Але з'єднатися з Каменевим Махнові не вдалося, позаяк до цього часу Каменева було розбито і він із залишками свого загону (100 чоловік) подався до станиці Вешенської.

15 липня 1921 року махновці були затиснуті групою Германовича у балці біля р. Міусу і щільно оточені. 250 махновців опинилися у пастці під кулеметним вогнем 8 панцерників, їм доводилося ховатися за каміння, спішуватися, вони не могли навіть піднятися в атаку, і відстрілюватися від панцерників було даремно. Але ніхто з махновців навіть не припускав думки про здачу в полон. Три години панцерники випльовували вогонь, але через відставання піхоти не могли «викурити» махновців з балки. Один із панцерників все ж зумів в'їхати в балку і дати сигнал ракетницею, махновці вирішили, що це сигнал до за-

¹ Германович Маркіян Якович (1895—1937) — колишній штабс-капітан царської армії. У Червоній армії з 1918 року, в 1919 році — комбриг, у 1920 році — командир 52-ї дивізії, у 1921 році — помічник командувача Харківського військового округу.

гальної атаки червоних, кинулися на відчайдушний прорив, залишивши в балці обоз (53 тачанки, 33 кулемети).

130 повстанців загинули в тому бою, інші махновці відірвалися від переслідування, але через 2 дні біля с. Нагольне, коли загін Махна відпочивав, махновців наздогнав загін Германовича. В новому бою махновці втратили ще 20 чоловік. До базових районів махновці так і не змогли пробитися через створену червоними ешелоновану систему загорож. Через безперервне переслідування з метою відірватися від переслідувачів махновці починають силою захоплювати у селян змінних коней, після чого вони вже боялися повертатися до районів, де «ображали» селян.

Посуха і неврожай 1921 року на Півдні України, примусове вилучення хліба продзагонами призвели до сильного голоду, особливо в Запорізькій губернії, де з вересня 1921 року щоденно помирало 100 селян. В губернії загинули і були з'їдені близько 40 тисяч коней.

По Україні голодувало близько 4 мільйонів людей, особливо в її південно-східних районах. У той же час хліб з України активно вивозився в Москву. Крім того, російське керівництво заборонило доставляти закордонну допомогу для голодних селян України. Якщо Поволжю в цей час сьак-так допомагали, то Україну вирішили задущити штучним голодом, задущити повстанський селянський рух, який весь час відчував потребу в провіанті. Письменник Володимир Короленко зазначав, що голод провокувавсь «гіршими елементами» комнезамів.

Щоб не погіршувати тяжке становище селян, Махно видає наказ про переведення своїх найбільш численних загонів (загони Махна, Забудька, Петренка) на Дон для об'єднання з повстанськими загонами Пархоменка, Каменева, Терезова, Маслакова, з повсталими донськими козаками. На Дону махновці розраховували на відпочинок та лікування, бо половина членів загону Махна мали поранення. Загін Кожі вирушив на Чернігівщину.

З 21 липня 1921 року махновці рейдують по Дону (по Північно-Кавказькому військовому округу). 21 липня в селі Ісаївка поблизу Таганрога відбулися останні збори командирів та повстанців Повстанської армії і ради, які мали вирішити подальшу долю махновського руху.

Махно як варіант подальших дій пропонував похід свого загону у Галичину з метою підняття там повстання проти польських окупантів, створення великої армії із селян-галичан і повернення з нею у степову Україну, де нова армія відновить боротьбу проти червоних. Махно розраховував, що планом українського повстання в Галичині можна було б зацікавити й більшовицьких керманічів, котрі марили світовою революцією,

отримати від них зброю, гроші, свободу маневру, а потім усе це використати в боротьбі проти червоних. Махно переконував, що Галичина бунтує і успіх там очевидний.

Однак більшість командирів хотіли продовжувати боротьбу на батьківщині. Деякі командири навіть пропонували погодитися на амністію, яку оголосила влада. Білаш нагадав зборам про давню домовленість з червоними про похід махновців до Туреччини і наполягав на цьому варіанті. Він виступив за встановлення зв'язку з Харковом, для укладення нового перемир'я з радянською владою. Однак зв'язатися з більшовицьким керівництвом махновцям так і не вдалося. Зійшлися лише в одному — що в Україні більшовики махновцям спокійно існувати не дадуть.

За пропозицію Махна висловилися 400 повстанців, Білаша підтримали 200. Проте збори не прийняли спільного плану дій. Загони Білаша та Махна роз'їхалися. Білаш подався до району Бердянська, «батько» — на Дон. Однак і на Дону Махно не міг знайти навіть тимчасового укриття від переслідувачів. Не змогли махновці повернути на свій бік і знекровлений Дон. На Дону їх атакувала 2-га Донська дивізія і комуністичний батальйон Ростова.

Козаки з недовірою поставилися до зайжджих повстанців, а місцеві повстанці не квапилися переходити під руку «батька». Не знайшов Махно й своїх отаманів Пархоменка та Каменева біля Вешенської, бо вони пішли далі на схід. Не знайшовши підтримки на Дону, Махно вирушає до Волги в напрямку Саратова—Самари. За його даними, там мали оперувати отамани Серафимович, Сапожников, П'ятаков, Попов. Але голод на Волзі змусив його повернути на захід.

3 серпня 1921 року махновці доходять до кордонів України біля Чорткова, однак шлях їм загородили Донецька дивізія ВЧК та група Косенкова. Розгромивши загони комнезамівців та місцеві продзагони, махновці захопили ст. Вешенську. До речі, в полон до них потрапив Шолохов, який був членом продзагону. Деякі радянські частини 6-ї та 14-ї дивізій з наближенням незначного загону махновців (200 шабель) порозбігалися. Лише в південно-західній частині Воронежської губернії, де понад 70% населення було українським, махновці були підтримані місцевими повстанцями. На кілька днів до Махна приєднався загін Сичова, що прийшов із Сальських степів.

Повернувшись в Україну, Махно рушив на Старобільський повіт, де були болота й ліси, не було залізниць і де населення співчувало махновцям. Але на шляху туди біля ст. Сватове махновці наштотувалися на полк червоних гусарів, полк Богучарської бригади, панцерний потяг і кілька червоних панцерників. Махновцям усе ж вдалося прорватися і проникнути в ліси

біля м. Ізюм. Це був базовий район, де до них приєднався загін Іванюка (100 шабель).

На цей загін, який ще місяць тому нараховував до тисячі чоловік, дуже розраховував Махно. Однак Іванюк був розгромлений під Костянтинівградом винищувальною групою Харківського військового округу, було знищено і основний запас продовольства та зброї, котрий Іванюк зберігав для Махна під Костянтинівградом.

10—18 серпня 1921 року на південному сході України в ході широкомасштабної операції Червоної армії були розгромлені місцеві махновські загони Громова, Федорова, Каменюка, Золотого Зуба.

11—15 серпня 1921 року Махно потрапив під зустрічні та перехресні удари загонів «зависи» Заволзької бригади, групи Германовича, винищувальних загонів КНС. У ніч на 14 серпня в с. Мішурине на махновців, що спали у хатах, напав загін КНС. Комнезамівці вирізали в ліжках 30 повстанців. Поранений у цій сутичці Махно зумів утекти із села в самій близькі. Через кілька днів подібний напад комнезамівці здійснили на загін Тарановського, якого вони спалили живцем. У цей тяжкий час Махно приймає рішення тимчасово припинити боротьбу і виїхати з невеликим загonom за кордон для лікування командного складу і концентрації сил повстанців.

16 серпня махновці були оточені біля Перевалочної і притиснуті до Дніпра. Під вогнем кулеметів вони почали переправлятися на Правобережжя України частково на човнах, частково кіньми. Багато з них назавжди залишилися у водах Дніпра. Самому Махнові переправа коштувала зусиль. Сім поранень протягом 3-х років, з яких одне тяжке в ногу, не давали йому можливості їздити верхи, а лише на тачанці.

Але й на Правобережжі України Махно не знайшов того, що шукав. Переправившись на другий берег Дніпра, махновці були негайно атаковані червоними, що переслідували їх на панцерниках і вантажівках.

У серпні 1921 року в УСРР пройшла друга хвиля амністії. Незалежний повстанський рух на правому березі Дніпра значно порідшав внаслідок того, що на початку серпня 1921 року зголосився на радянську амністію Холодноярський повстанський комітет¹ (36 керівників повстанкому та отаманів Холодного Яру, в тому числі і отаман Петренко), що керував численними повстанськими загонами (на липень 1921 року — до 3 тисяч бійців) на

¹ Холодноярський повстанком керував повстанцями, що діяли північніше лінії залізниць ст. Бобринська—ст. Знамянка.

півдні Київщини та півночі Херсонщини. Разом з Холодноярським повстанкомом владі здалося до 400 повстанців, частина повстанців розійшлася по домівках. Під час холодноярської кампанії червоні вбили або захопили у полон до 150 повстанців. У районі Холодного Яру залишилося тільки 400—500 повстанців.

Другим ударом по повстанству у серпні 1921 року став повний розгром чекістами нового повстанкому Катеринославщини, Херсонщини і Таврії. Тоді ж була розгромлена і повстанська рада Поділля.

Місцевих «лівих» отаманів Черноусова (Чорного Ворона), Іванова (Чорну Бороду), Завгороднього¹ також переслідували невдачі. Отаман Чорний Ворон, пригнічений цією подією, у серпні 1921 року розпочав переговори про складання зброї. Тільки у жовтні 1921 року повстанські отамани району позбулися шоку.

Не маючи інформації про розгром Холодного Яру, махновці хотіли сховатися в глухих лісах Холодного Яру і знайти там союзників, але шлях до Холодного Яру їм перепинила 25-та Чапаєвська дивізія червоних (кіннота, піхота на вантажівках), котра змусила Махна повернути від Олександрії на південь і продовжувала переслідування його загону.

Біля с. Новий Буг махновці, підсилені загонами Марусі та Іванова, отримали останню фантастичну перемогу.

Сотня зраних, змучених махновців раптом нападає на 1-шу бригаду 7-ї кавдивізії, яка вдесятеро переважала махновський загін. Загальна паніка охопила червоних тільки при появі махновців. Махно, нехтуючи пекельним боєм від останньої рани, верхи на коні очолив лави атакуючих. Розбивши кулеметну команду, махновці захопили 25 тачанок з 16 кулеметами і відкрили шалений вогонь по табору червоних.

Ось як описував це сам «батько»: «На шляху просування на правому березі Дніпра ми зустрічали багато наших загонів, яким

¹ *Чорний Ворон* (?—1923) (Платон Черненко або Іван Черноусов?) — повстанець з листопада 1918 року, брав участь у загонах отамана Григор'єва, у серпні 1919 року перейшов до армії Махна, де був командиром кінного полку Кримського корпусу. Керував повстанцями у районі Кривого Рогу—Слісаветтрада, мав бази у Товмачевському, Шполянському і Нерубайському лісах. Під його керівництвом у 1921 році було від 200 до 600 повстанців. Вбитий у бою в лютому 1923 року.

Завгородній Ларіон — «Громовий» (1897—1923) — підпрапорщик у 1917 році. У повстанстві з листопада 1918 року, воював проти частин РСЧА і Добровольчої армії. В 1920 році перебував у загонах отаманів Дорошенка, Кваші, П. Хмари, у Степовій повстанській дивізії. У 1921 році командир Холодноярського повстанського полку (до 300 бійців, 5 кулеметів). У жовтні 1922 р. став найбільш впливовим отаманом Півдня УСРР, об'єднавши під своїм проводом заго-ни: Залізняка, Гупала, Лиха, Бондаренка, Терешенка, утворив союз із Заболотним. Заарештований ГПУ у вересні 1922 року і загинув у в'язниці.

висвітлювали мету нашого виїзду за кордон і від усіх чули одне: «Ідьте, вилікуйте «батька» і повертайтеся знову до нас на допомогу <...>»

19 серпня за 12 верст від Бобринця ми наштовхнулися на розташовану на р. Інгулець 7-му червоноармійську кавалерійську дивізію. Поворот назад загрожував нам загибеллю, позаяк один кавалерійський полк помітив нас справа і прагнув відри-зати нам шлях назад, внаслідок чого я попросив Зеньковсько-го посадити мене на коня. Вмить, оголивши шаблі і з криком «ура» кинулись ми в село і вскочили у розташування кулемет-ної команди згаданої кавдивізії. Захопивши 13 кулеметів «Мак-сим» і 3 «Льюїси», ми вирушили далі».

Після того як махновці продовжили свій шлях на захід, чер-воні, оговтавшись через кілька годин після махновського напа-ду, силами кавалерії організували переслідування. До них при-єдналися два панцерники і дві вантажівки з піхотою. Близько 100 кілометрів переслідували вони махновців і атакували їх на переправі через р. Інгул, де загинули 45 повстанців, у тому чис-лі отаманша Маруся¹.

Загін Іванова, що на початку серпня складав 170 шабель та багнетів при одному кулеметі, скоротився до 90 шабель. Через кілька діб після приєднання до загону Махна Іванов відходить від Махна і направляє свій загін у район Новомиргорода.

Через 2 дні 90 махновців витримують новий бій з 7-ю кавди-візією біля містечка Голта. В цьому бою Махно був поранений у потилицю, куля пройшла крізь щоку навиліт. Після цього бою махновці переховувалися в Савранських лісах, де вербували своїх прихильників. Махно укладає угоду про спільні дії з місцевими петлюрівськими отаманами Лихом та Заболотним².

¹ *Маруся Каливайко* (Сецька?) — колишня більшовичка, у 1919—1921 рр. — отаманша анархістського загону з Чернігівщини. Загін Марусі, що мав від 30 до 300 шабель, у 1920—1921 роках рейдував Сходом та Півднем України.

² *Заболотний Семен* (1884—1922) — колишній прапорщик царської армії, дрібний чиновник УНР у Балтському повіті, організатор Савранської сотні Подільського коша вільних козаків. З літа 1918 року — організатор повстання проти гетьмана Скоропадського, творець великого «партизанського краю» в Савранських лісах. У 1919—1921 роках він воює проти червоних і білих як са-мостійний місцевий отаман. Його загін неодноразово нападає на Балту, Сав-рань, Ананьєв, Бірзулу. У 1920 році «Чорноморська повстанська група» Забо-лотного налічувала 5 тис. повстанців. Заболотний належав до петлюрівського повстанства, але часом не підкорявся ніяким «центрам». Гулій-Гуленко хотів цілком підпорядкувати Заболотного своєму штабові, але з цього нічого не ви-йшло. Заболотний сам прагнув стати головним отаманом південного заходу України. «Гостював» у Румунії в березні 1921 року, де вів самостійні перегово-ри. Іноді Заболотний розпускав свої заго-ни для польових робіт і на зимові квартири. Захоплений у полон та страчений за вироком ревтрибуналу.

Червоні роблять усе, щоб упіймали «батька». Савранський ліс оточується червоними, які готуються застосувати сльозоточивий газ для «викурювання» повстанців з лісу. Це була ще одна пастка. Втрага семи кращих отаманів і тяжкі поранення переконують Махна в необхідності швидко втікати за кордон.

26 серпня махновці прориваються крізь кордони ворога на околицях лісу, але в бою гине особистий друг «батька» — старий повстанець Петренко. Частини 45-ї дивізії кидаються вслід за втікачами.

28 серпня 1921 року, обеззброївши червону прикордонну заставу за 5 км південніше с. Кам'янка, махновці переправилися через Дністер й рушили в глибоку румунську територію. Разом з Махном пішов до Румунії загін петлюрівського отамана Лиха.

Через день після цього до застави на Дністрі під'їхало авто Фрунзе. Командувач провів у дорозі сотні кілометрів, щоб особисто переконатися, що його заклятий невловимий ворог пішов за кордон. Фрунзе зітхнув спокійніше, він умивав руки, з нього знімалася відповідальність за всі поразки в цій «махновській» війні. Йому здавалось, що все-таки він переміг. Чи знав він, що через три роки він загине під хірургічним ножом за наказом своїх партійних босів, так і не доживши ані до комунізму, ані до загибелі Махна.

Румунська преса назвала Махна, який перетнув Дністер, «гетьманом» і «страдником цивілізації та прогресу».

В той час, коли Махно лікувався в Румунії, в українському степу його ім'я ще збирало до купи відчайдушні голови. В кінці липня 1921 року з рязанської політичної тюрми втекла група анархістів, у тому числі махновські командири Буданов і Хохотва. Вони повернулися до рідних степів і зібрали сто шабель, з якими до весни 1922 року «гуляли» по Донбасу.

На початку вересня 1921 року військові зведення з повстанського фронту повідомляли, що в Запорізькому повіті продовжує діяти махновський загін зі 150 шабель, у Мелітопольському — загін із 60 шабель, Бердянському — загін із 50 шабель і 4 тачанки, Гуляйпільському — загін зі 100 чоловік.

У другій половині 1921 — у 1922 році в Україні зберігалися махновські повстанські загоны: Іванова біля Кривого Рогу (150 шабель), Золотого Зуба і Москалевського біля Юзівки (120 шабель), загоны Діденка, Петрушева, Федорова, Алпатова, Філіппова — в Донбасі (усього 300 шабель, 12 кулеметів).

Біля ст. Червоний Лиман не склали зброї загоны Жигуліна, Смирнова (100 шабель), біля Катеринослава — загоны Пращенко, Начененного, Литовченка, Каренського (200 шабель, 10 ку-

леметів). З Воронезької губернії до с. Петропавлівки повернувся отаман Каменюк (50 шабель).

Незважаючи на відсутність «батька», восени 1921 року махновські загоны в Радянській Україні являли ще значну силу — до 2 тисяч шабель та багнетів при 30—33 кулеметах. Однак, утративши свій керівний центр, ці загоны почали швидко танути. У вересні 1921 року по амністії здалося 100 махновців. Командир Забудько і його загін з 12 повстанців здалися, оточені кавалерійським полком.

Загін Білаша (100 шабель) прагнув пробитися на Північний Кавказ, щоб з'єднатися там з «Кавказькою армією махновців», якою керували Маслаков і Брова. Але біля Новочеркаська загін наскочив на потужну загорожу і повернув назад. У середині вересня цей загін розпався. 20 чоловік пішло у заплілля, а Білаш і Давиденко вирішили пробратися на Кубань, де ще зберігався повстанський дух. Однак в кінці вересня 1921 року вони були схоплені чекістами.

«Кавказька армія махновців» влітку 1921 року поповнилася перекинчиками з 2-ї Кінної армії і виросла до 3 тисяч шабель. Однак значна частина повстанців Маслакова у вересні 1921 року здалася червоним по амністії. Щоб заслужити повне прощення, група амністованих, за свідченням ЧК, повернулася до загону і вбила Маслакова і Брову, чії голови були пред'явлені як докази лояльності.

Червоний терор не слабшав до середини 1922 року. В Запорізькій губернії п'ять надзвичайних «трійок» продовжували каральну роботу. Вони «вибили» з селян 4 тисячі гвинтівок, 30 кулеметів, розстрілюючи при цьому по 100 заручників у кожному повіті, аби страхом змусити селян здавати зброю. Тим часом голод страхав не гірше за будь-який каральний загін. У Гуляйпільській волості з 55 тисяч мешканців померло 5 тисяч. Гуляйпільський район залишався для чекістів «ударним», і карателі вели там планомірне винищення чоловічого населення, на котрому було тавро «махновця».

Боротьба махновців продовжувалася і в 1922 році, коли вони перейшли до тактики рейдування дрібними загонами від 5 до 50 чоловік. Вони знищували комісарів, громили склади й ешелони, накопичували зброю в очікуванні повернення «батька».

У 1922 році відбувся останній спалах махновського руху. Останні бої вели загоны отаманів Іванова, Чорного Ворона, Колісниченка, Кожі, Залізняка, Гайового.

Навіть у далекій Смоленській губернії Росії восени 1922 року діяв повстанський селянський загін, який очолив отаман, що видавав себе за Махна.

Переходячи румунський кордон, Махно і його однодумці не передбачали, що більше ніколи не побачать України. Вони сподівалися повернутися, коли новий великий спалах гніву проти більшовиків охопить всю Україну. Нестор Махно пішов з історичної сцени пораним, але не переможеним, з надією на швидке повернення. Але наміри села, неп та українізація не дуже сприяли розмірковуванню про повернення та помсту.

Глава 35

БАТЬКО МАХНО В РУМУНІЇ, ПОЛЬЩІ, НІМЕЧЧИНІ

(серпень 1921 — вересень 1925)

28 серпня 1921 року, раптово напавши на прикордонну заставу, махновці роззброюють радянських прикордонників і переправляються через Дністер на румунський берег у Бессарабію. Ще з лютого 1918 року Бессарабія була окупована Королівством Румунія, пізніше стала частиною цього королівства. Махно, будучи анархістом, шукав порятунку в державі, де існувала монархія, причому порятунку від колишніх друзів — революціонерів.

Взагалі Махно із залишками Повстанської армії направлявся на польський кордон, щоб, пробившись у польську Галичину, підняти там повстання українських селян проти польського панування. Але суцільна стіна з частин Червоної армії перепинила махновцям шлях на північний захід України — до польського кордону. Єдиний шлях для втікачів лежав у Румунію, де махновці думали відпочити від десятимісячних щоденних боїв, підлікувати пораних командирів, пересидіти пік полювання червоних на повстанців і голод у сільській Україні 1921 року.

Командуючий військовими силами УСРР і Криму М. Фрунзе обурювався. Він так і не одержав голову Махна, за яким полював уже дев'ять місяців. Фрунзе особисто проїхав сотні кілометрів і відвідав розгромлену заставу на Дністрі, щоб переконатися, що його заклятий ворог уже поза досяжністю. В інтерв'ю кореспонденту РАТАУ він казав: «Факт переходу до Бессарабії махновської банди встановлений мною особисто під час відвідання прикордонної смуги».

За різними даними, махновців, що перейшли до Румунії, нараховувалося від 78 до 125 чоловік. Більшість дослідників схиляються до цифри 78, хоча згодом до махновців у Румунію могли перебраться ще кілька десятків їхніх побратимів з України.

Разом з Махном до Румунії пішов його союзник — отаман Хоробро—Лихо¹ «з товаришами» у кількості близько сотні шабель, звідтіля, мабуть, і остаточна цифра — 125.

У Румунію з Махном пішли Галина Кузьменко, В. Данилов, Я. Домашенко, В. Лепетченко, Х. Кожа, К. Чуприна, брати Задови, брати Шевченки, брати Нестеренки, брати Тарасенки, Ф. Каретников, Прядун, Черняк, Д. Бахан, С. Тихенко, К. Балканов, А. Попов, О. Скомський, С. Мірошник, В. Бут, Ф. Куш, О. Цебрий, В. Заєць, Е. Бойченко, М. Яковенко, А. Шанкала, Серьогін, Бурейко, М. Шуляк...

Переправившись через Дністер, махновці опинилися в Молдові, що з 1918 року виявилася в складі Румунського королівства. Землі колишньої Бессарабії населяли переважно молдавани й українці. Махно сподівався за допомогою місцевого українського населення довести свій загін до тисячі шабель.

Коли махновці вступили на землю Молдови, румунські прикордонники зустріли їх стіною вогню. Притиснуті до Дністра, махновці виявились в безвихідному становищі. Вони почали кричати: «Ми не більшовики! Ми українські козаки!», румуни вирішили, що через кордон пробілися петлюрівці, з якими в них була визначена угода, і пропустили махновців на берег. Під час переходу кордону Махно лежав непритомний, спливаючи кров'ю після останнього поранення.

Але вже через кілька годин Махно, прийшовши до тями, був готовий до переговорів з румунськими прикордонниками. Він надав румунській владі документи, що розповідали про його боротьбу проти червоних, і попросив політичного притулку в Румунії. Але ці документи і запевнення дружби не дали спочатку ніякого результату. Після переходу Дністра махновці були оточені, роззброєні і приведені на прикордонну румунську заставу, де опинилися під арештом у вогкій коморі.

У Махна було вилучено близько двох мільйонів «романівських» карбованців як золотом, так і паперовими купюрами. Махновці були відправлені в табір для військовополонених (були інтерновані румунськими військами), що знаходився в містечку Бельці. Махновці змушені були продати своїх коней і частину своїх пожитків. Продав свого улюбленого коня Діану і Махно.

Але вже через два тижні Махно і його найближче оточення були звільнені, Махно був прийнятий у Кишиневі румунським

¹ Лихо, або Хоробро (Бондарук Кирило) (1898—1922) — вояк армії УНР, з 1919 року — повстанець. У 1921 році намагався очолити повстанство і готував підпільну мережу опору. Мав загін із 200 бійців і готував селянське повстання в районі Голти—Балти. Згодом Хоробро повернувся в Україну і був убитий у бою у січні 1922 року.

генералом Поповичем, що командував румунськими частинами в Молдові, і йому було дозволено виїхати в столицю Румунії, узявши із собою дружину Галину Кузьменко-Махно, начальника штабу Данилова й ад'ютантів — братів Зеньковських-Задових. У Бухаресті так само дозволялося жити повстанським «офіцерам» Василю Харламову, Якову Домашенку, отаману Хмарі. Їм було надано три номери в центральному отелі Бухареста і повне забезпечення. Махно і Галина вільно гуляли по Бухаресту. Нестор якийсь час навіть устиг попрацювати на румунській лісопильній фабриці. Але рани і кульгавість робили його інвалідом.

26 листопада 1921 року в Бухаресті Махно таємно зустрічається з міністром закордонних справ УНР, причому тоді Махно заявив, що тільки УНР може представляти український народ і успішно боротися з більшовиками.

Румунські політики вважали Махна впливовим політичним діячем, що може придатися хоча б у випадку війни з «Радами» (Румунія постійно очікувала нападів червоних на Молдову, адже більшовики не визнали договір, за яким Бессарабія приєднувалася до Румунії.) Румунська преса жваво відгукнулася на появу Махна в Румунії, назвавши його «гетьманом України», «страждальцем прогресу», «генералом», «унікальним стратегом», «людиною, яка з'являється раз у сто років!». Румунська влада цінувала Махна тому, що добре знала, що Махно користується величезною популярністю в селянства України і може легко підняти повстання в тилах Червоної армії у випадку її нападу на Румунію.

Одеські «Вести—Известия» (13/4 1922 р.) повідомляли, що Махно оселився в Бухаресті під ім'ям Олексія Іванова і йому там зробили операції, щоб витягти осколки розривної кулі. Радянські пропагандисти придумали зустріч Махна з румунським королем, про яку навіть не могло бути й мови...

Перебравшись в Румунію, Махно потрапив у вир політичних інтриг і підготовки до війни Румунія—СРСР. Саме в другій половині 1921 року різко загострилися відносини «Рад» з Румунією. Уряд генерала А. Авереску агресивно ставився до «Рад», під час радянсько-польської війни Румунія допомагала Польщі і відхилила пропозицію «Рад» про початок мирних переговорів. Румунія з листопада 1920 року давала притулок збройним загонам петлюрівців, що з території Румунії частогусто нападали на УСРР. У Румунії в таборах для інтернованих тоді знаходилося 155 українських офіцерів і генералів і до 3 тисяч бійців 2-ї кулеметної бригади УНР і 3-ї дивізії УНР. Там же знаходилися 34 «білі» офіцери і генерали і 1,5 тисячі солдатів-білогвардійців, 37 повстанських отаманів і партизанські загони Сірка, Пшеника, Гулого-Гуленка, Якубенка, Хмари, Хо-

робро, Радзівського, Келеберди й ін. (800 чоловік). Усі ці військові формування підтримували зв'язок з румунською розвідкою та штабами 2-ї і 3-ї румунських дивізій.

Деякі повстанські отамани переходили на сторону Махна. Так, отаман «хорунжий Хмара», що іноді звався як «Чорна Хмара» (справжнє прізвище Іван Марков)¹, що прибув у листопаді 1921 року з України до Румунії (у Брашів) з 20 повстанцями, об'єднався з махновським загonom. Сам Хмара відіграв певну роль у долі Махна, тому що став коханцем Галини Кузьменко-Махно. Галина Кузьменко, розповідаючи про ті часи, згадує Олексю Хмару, хоча справжнє його ім'я було — Іван.

Колишній поручик царської армії, у 1920 році Хмара очолив повстанський загін Спілки молодого України, що діяв на Катеринославщині. На початку 1920 року загін Хмари був зв'язаний зі штабом Петлюри, однак з літа 1920 року перейшов під прапор Врангеля як Український катеринославський повстанський кіш визволення України. Саме таку назву загін Хмари зберіг і в Румунії.

У вересні 1921 року з Румунії на Одещину переправився загін Союзу захисту вітчизни і волі, що зібрав Борис Савинков. У тім же вересні напруженість між двома країнами могла в будь-який момент перерости у війну. Тоді Франція вручила ноту Польщі і Румунії, заявивши, що надасть допомогу військами і зброєю у випадку агресії проти цих країн з боку «Рад».

У жовтні 1921 року радянська розвідка донесла, що Махно планує «бандитський напад на Київ». У листопаді того ж року нові зведення вказували, що Махно і петлюрівець отаман Гулий-Гуленко (у 1921—1922 роках — командувач Першої південної групи в Одеській і Миколаївській губерніях, з 1921 року — генерал-хорунжий армії УНР) планують напад на Одесу.

¹ Івана Маркова (Хмару) не треба плутати з іншими отаманами петлюрівської орієнтації, що мали псевдонім «Хмара»:

Хмара (Годзиківський Іполит) — (1876—1922). Навесні 1919 року очолив повстання в Немирові на Поділлі, з 1921 року — отаман Надбужанської повстанської дивізії, що налічувала до 800 повстанців;

Хмара Пилип (1892—1922?) — повстанський отаман з весни 1919 року, діяв у районі Єлисаветграда—Чигирин (Чорний ліс). Його загін із 500 бійців став складовою частиною Степової повстанської дивізії. У 1921 році діяв самостійно із загonom з тисячі повстанців, намагався створити Олександрівську повстанську дивізію;

Хмара — «Семен Харченко» (Василь Семенець) (1886—1924) — колишній підполковник армії УНР, на початку 1919 року — командир Червоної армії. З травня 1919 року дезертирував і створив на Поділлі повстанський загін і підпільну мережу. У 1919—1923 роках очолював самостійні повстанські загони в повстанських групах Гальчевського. На початку 1924 року, під час рейду в УСРР, захоплений ГПУ і страчений.

Хоча в листопаді 1921 року в Бухаресті Н. Махно зустрівся з міністром закордонних справ УНР, визнавши, що УНР «представляє український народ», але тільки у лютому 1922 року Махно зустрівся з А. Гулим-Гуленком. Махно був прийнятий у Кишиневі румунським генералом Поповичем — командуючим румунськими частинами у Молдові.

У Румунії Н. Махно створює Закордонний центр махновського руху, з якого він намагався керувати своїми розрізненими загонами і підпіллям в УСРР. Мета центру — підготувати всі умови для поновлення широкомасштабної боротьби проти червоних, для повернення Н. Махна в Україну. Центр організував «вікна» на кордоні, через які в УСРР постійно проникали махновські емісари. Оцінити силу махновців і їхнього підпілля в УСРР (на осінь 1921 р.) можна в 3 тисячі людей, половина з яких ще залишалася у бойових загонах. У районі Гуляй-Поля—Катеринослава наприкінці 1921 року ще «гуляли» дрібні загоони махновців загальною чисельністю до 500 шабель. На Донбасі в п'ятьох махновських загонах боролоса близько 400 чоловік, на Херсонщині махновські отамани Іванов, Свищ і Попов мали до 300 повстанців, приблизно стільки ж махновців знаходилося в районі Маріуполя—Бердянська, і ще до двохсот махновців боролоса в інших районах України. На південному заході УСРР махновці могли розраховувати на 300—350 багнетів і шабель і на кілька сотень членів свого підпілля, яким керував підпільний штаб (керівник — Данилов), що повинен був зберегти махновські кадри, вербувати нових добровольців, проникати в апарат радянської влади, у ряди Червоної армії, комуністичної партії для руйнування їх ізсередини.

Середина листопада 1921 року пов'язана з походом частини петлюрівців полковника А. Гулого-Гуленка й отамана Пшенника (полковник армії УНР, один з організатор повстання у Тирасполі у квітні 1920 року, керував повстансько-підпільним рухом на Одещині) — Бессарабської групи (усього близько 300 бійців, як частини Другого зимового походу армії УНР) — на Тираспіль—Одесу. І хоча Бессарабська група так і не захопила Тираспіль, зазнавши повної поразки, напруга на радянсько-румунському кордоні не спадала до 1923 року.

У поході Гулого-Гуленка на Тираспіль у листопаді 1921 року Махно не взяв участі, тому що більшість махновців перебувала ще в таборах, а решта не мали зброї, коней, грошей. Та й політичні домовленості не були ще оформлені. Тільки в лютому 1922 року в Бухаресті в місії УНР Махно зустрівся з командуючим петлюрівським повстанством на Півдні України Гулим-Гуленком.

У розмові з ним Махно запропонував отаману щось оригінальне — спільно підняти повстання українського населення Бессарабії проти румунської влади. Але Гулий, що активно працював з румунською і польською розвідками, на це не пішов. Та й рядові петлюрівці не особливо приставали до планів Махна, адже вони залежали від румунської влади і їхніх заступників — країн Антанги.

Закордонний центр Махна налагодив і зв'язок з Берліном, де побували «інтелігентські» махновські сили на чолі з Аршиновим.

На початку 1922 року з Румунії в Україну пробралася група (7 чоловік) на чолі з махновським полковником Хомаю Кожею. Кожа добрався до Гуляй-Поля й об'єднав там залишки махновської вольниці. Про Кожа, якого часто-густо звали у війську Махна Федькою, махновці казали з пієтетом: «Бий по червоній рожі, як Федька Кожа!»

Навесні 1922 року ще 15 махновців були направлені в Україну для організації повстання. Однак більшість їх була заарештована ЧК, і роздмухати вогонь загального повстання вони вже не могли.

У Румунії махновський центр сподівався залучити до своїх рядів українських повстанців петлюрівського напрямку і солдатів колишньої армії Петлюри (до 4 тисяч колишніх солдатів і повстанців), що змушені були емігрувати в Румунію. З петлюрівськими емігрантами Махно мав постійний зв'язок через такого собі «Геродота».

На початку 1922 року розвідуправління штабу Фрунзе доносило, що махновці знаходяться в Оргеєві, Бельцях, Теленіках і Овсянях (Молдова) у трьох загонах, і їхня кількість доходить до 650—700 чоловік. Відкіля такі перебільшені цифри, ми сказати не можемо. Швидше за все махновців у Румунії було не більше 100—130 чоловік, а радянська розвідслужба просто набивала собі ціну. У 1922 році режим утримання махновців у військових таборах ослаб і вони стали розтікатися окремими групами по Румунії в пошуках роботи. Частина махновців була переведена в табір міста Браші, подалі від радянського кордону, частина — в табір Орадя-Маре.

Полковник армії УНР Г. Порохівський писав про махновців, що знаходилися в таборі Орадя-Маре: «...махновці — дисципліновані і виховані милі люди, щирі діти України».

Навесні 1922-го влада УСРР чекала нового виступу на румунському кордоні. В Одесі ходили чутки про те, що по Дністру вже йдуть бої з румунами, що на Одесу йдуть Петлюра і Махно, а Врангель от-от здійснить десантування своєї армії під

Одесою. Розвідзведення повідомляли про три полки петлюрівців біля Дубосар із 10 тисяч багнетів, про спільний виступ махновців, петлюрівців, савинковців, який готується у травні—червні 1922 року.

На початку березня 1922 року в Бухарест прибуває генерал армії Петлюри Михайло Омелянович-Павленко, що провів секретні переговори з Махном про «таємний» союз. Омелянович-Павленко готував змову проти Петлюри, і махновська карта йому була просто необхідна. Він знав, що «батько» недолюблює Петлюру і сам прагне виявитися єдиним «рятівником України».

Махно потрібний був частині української еміграції для «виїснення» Симона Петлюри. Махно зав'язав таємні контакти і з людьми Євгена Коновальця — лідера Української військової організації, що так само були незадоволені керівництвом Петлюри. Махно розробляв план переходу своєї армії у Галичину для перетягання на свою сторону 20 тисяч інтернованих у таборах петлюрівців і для відсторонення Петлюри від керівництва колишніми солдатами армії УНР. Але Махно не надто розраховував на всіх цих генералів-змовників, маючи свої інтереси в цій таємній інтризі. До того ж махновці вели таємні переговори і з представниками радянської влади «щодо питання про революцію в Галичині».

Радянська влада продовжувала сприймати Махна як «особливо небезпечного контрреволюціонера», здатного навіть через кордон завдати серйозної шкоди червоному режимові. Чекісти прагнули організувати на Махна замах, бо мертвий Махно знімав усі питання.

У Молдову з Одеси для вбивства Махна прибула група з трьох червоних убивць на чолі з Дмитром Медведєвим. Про нього треба сказати окремо. Д. Медведєв прославився своєю діяльністю у Велику Вітчизняну війну як керівник партизанського руху, за що й одержав звання Героя Радянського Союзу. Пізніше він напише роман «Сильні духом».

А починав Медведєв з того, що в 1918 році прийшов у ЧК і залишився чекістом до своєї смерті. На початку 1921 року він брав участь у знищенні махновського підпілля і загону Савонова на Сході України. Наприкінці 1921 року він прибув в Одесу і став відповідальним співробітником місцевої ЧК, а з 1923 року — начальником відділу Одеського ГПУ.

Медведєв і його помічники перейшли кордон і попрямували до містечка Маринешті, де одяглися у форму румунських офіцерів і напали на явочну квартиру махновців у Бельцях, де, за їхніми даними, мала проходити нарада Махна з румунськи-

ми розвідниками. Але Махна там не було. Убивши двох беззбройних махновців, чекісти втекли до Радянської України, так і не виконавши «особливе» завдання.

Але з наступним завданням Медведєву поталанило більше. Він став керувати групою Одеського ГПУ, яка розробляла «махновську контрреволюцію». У цій групі був і Марко Спектор, розвідник, що довго знаходився в армії Махна. У 1924 році чекісти вийшли на слід «махновського золота». Частина золота, що була реквізована у держави та у буржуазії, Махно закопував на випадок продовження боротьби. Таких скарбів на Півдні України було шість. Найбільше золота принесла Махнові розправа з «отаманом Херсонщини» Григор'євим.

Справа в тім, що коли в квітні 1919 року частини Григор'єва захопили Одесу, ним були реквізовані і вивезені в район Єлисаветграда цінності Одеського державного банку (124 кг золота, 238 пудів срібла, золотих монет царського карбування на 1 млн 300 тис. карбованців). Другу частину скарбниці Махна становили «денікінські» гроші та золото, добуті махновцями в Катеринославі та Олександрівську восени 1919 року.

Махновський штаб відправив з Румунії свого емісара для вилучення цінностей і передачі їх махновській еміграції. Однак емісара перехопив чекіст Спектор, що виступав як давній махновець Бойченко. Спектор і емісар колесили по Україні, розшукуючи скарби, а по п'ятах рухалася «група прикриття» чекістів Медведєва. Було знайдено, як повідомляють чекістські джерела, близько 160 кілограмів золота і золотих виробів. Махно ж і махновці за кордоном постійно бідували і мали гостру потребу у грошах.

У середині 20-х років з Румунії в СРСР повернувся махновський командир Федір Каретник. На допитах у ГПУ він повідомив, що «григор'євська» скарбниця закопана махновцями в серпні 1919 року в районі Нікополя. Версії перебування інших частин скарбниці: «Кам'яна могила», підземелля Старобільського жіночого монастиря, передмістя Гуляй-Поля, район ст. Синельникове. Але Каретник так і не зміг вивести чекістів на «головну скарбницю Махна».

Уряди Радянської Росії і Радянської України в нотах до румунської влади (20/9, 22/10 і 11/11 1921 року) наполегливо вимагали видачі Махна і його соратників, вказуючи, що всі вони є карними злочинцями, грабіжниками, розбійниками, бандитами, погромниками і що вони готуються напасти на Радянську Україну разом з Петлюрою. Видача Махна розглядалася радянськими дипломатами як попередня умова переговорів про нормалізацію відносин Радянської республіки з Румунією.

9-й Всеросійський з'їзд рад у своїй декларації указував, що Махно за підтримки румунської влади готує напад на Україну.

Однак румунська влада, прем'єр А. Авереску відповідали, що для видачі Махна і махновців немає ніяких юридичних підстав «відповідно до норм міжнародного права». Авереску пропонував радянській стороні довести, що Махно дійсно є кримінальним злочинцем, винести подібний судовий вирок і взяти зобов'язання не застосовувати до Махна смертної кари, тому що в Румунії на той час її не існувало.

Тоді для дискредитації Махна керівництво Радянської України, наркомат юстиції, наркомат закордонних справ, ГПУ завели слідчу справу як на «злочинця Махна», прагнучи довести, що Махно не політична фігура, не вождь мас, а звичайний ватажок карної банди, що вчинила тисячі кримінальних злочинів.

Розслідування по справі Махна безпосередньо курирували глава РНК УСРР Х. Раковський і нарком закордонних справ Г. Чичерін. Обвинувальний акт був зроблений в екстреному порядку до січня 1922 року. У чотирьох губерніях України було почато слідство на місцях «по фактах злочинів Махно», в ці губернії були направлені слідчі групи. Верховний трибунал ВУЦВК визнав Махна винним у грабежах і розбійницьких нападах. Для винесення вироку залучалися значні свідчення начальника махновського штабу Білаша — на той час в'язня радянської тюрми.

Тільки після суду румунський уряд погодився розглянути «справу Махна» і вирішити, видавати чи не видавати Махна радянському правосуддю.

У квітні 1922 року ВУЦВК проголосив амністію всім, хто воював у роки Громадянської війни проти червоних, але під цю амністію не підпадали «найлютіші вороги»: Врангель, Кутепов, Савинков, Скоропадський, Тютюнник, Петлюра, Махно. Дивує, чому в цей список не потрапили Денікін, Міллер, Юденич, Краснов, Шкуро, Керенський і т. д.

У квітні 1922 року Махно став відчувати посилене стеження за ним з боку румунських спецслужб і погіршення ставлення до нього румунської влади. Вічний бунтар і анархіст був небажаною персоною в будь-якій державі. Махно відчував, що румуни за якісь поступки чи обіцянки можуть видати його «Радам» чи просто самі заарештувати його за «антирумунську діяльність». Зволікання було смерті подібне.

10 квітня 1922 року починалася міжнародна Генуезька конференція, на яку уперше були запрошені і радянські дипломати. Цілком можливим було те, що радянські дипломати змусять румунський уряд піти на поступки у «справі видачі Махна». Махну потрібно було встигнути втекти з Румунії до остаточно-

го рішення радянського суду, що, за даними Махна, мав відбутися з дня на день.

На початку квітня 1922 року радянські резиденти в Румунії повідомляли в Центр, що Махно з дружиною і двома найближчими вїхав на автомобілі з Бухареста у бік Кишинєва, маючи план переправитися до Радянської України. Подібне повідомлення викликало паніку у радянського командування. Терміново до кордонів з Румунією підтягувалися радянські війська. Але, очевидно, Махно вміло поширив дезінформацію, оскільки він тоді не квапився на Батьківщину. Йому необхідно було приховати свій від'їзд у Польщу, що була тоді спільницею Румунії. Втечу Махна з Бухареста можна було пояснити його передчуттям можливої видачі «злочинця Махна» «Радам».

По документах, знайдених в архіві Одеського СБУ (3-ї групи КРО) стали відомі подробиці таємної втечі Махна з Бухареста. У день утечі 11 квітня 1922 року у номері готелю, де мешкав Махно, зібралось 18 чоловік. Тут були махновські командири Бурейко, Серьогін, Левко Задов, Домашенко, Данилов, Хмара й інші. Незабаром усі присутні на зборах сіли до вантажного автомобіля, що під'їхав, і на ньому направилися у бік Брашєва, де знаходилося поселення-табір махновських повстанців (близько 80 махновців), що розташувалося майже без будь-якої охорони в Орадя-Марє. Але кілометрів за 50 від Бухареста у втікачів закінчився бензин, і махновці, залишивши вантажівку, направилися пішки до брашєвського лісу.

Левку Задову було доручено роззброїти румунських поліцейських, що охороняли табір, і, захопивши коней, вивести частину махновців із брашєвського табору. У брашєвських лісах Махно сподівався сформувати свій повстанський загін для боротьби з румунською владою і для подальшого походу в Україну.

Але на пошуки втікачів кинулися румунські частини і поліція. Румуни наздогнали махновців тоді, коли останні відпочивали біля лісу. Махновці були раптово арештовані, і тільки один з них устиг почати стрілянину. Знаходячись під арештом у відділку поліції Галаца, Махно пояснив владі, що хотів повести свій загін в Україну і відновити там війну з червоними. Коли через шість днів після арешту махновців у Галаці з'явився вищий румунський чиновник і почав переговори з Махном, Махно зажадав від румунської влади грошей і зброї, а також вільного проходу через кордон, щоб повернутися на українську територію.

Однак румуни не погодились пропустити Махна до УСРР, очевидно, боячись відповідних агресивних дій з боку «Рад». Тоді Махно запропонував переправити його загін на кордон з Чехо-

словачиною або Польщею у район Карпат, надавши махновцям двадцять револьверів. І на цю пропозицію румуні не погодилися.

28 квітня 1922 року Махно, його дружина і 16 махновців (за різними даними, від 18 до 25 чоловік) у супроводі чинів румунської поліції були відправлені на станцію Неполоковці на північ Румунії. Там уночі махновці нелегально переправилися на польській ділянці кордону до містечка Бучач у Галичину, що ось уже два роки була захоплена поляками. Махно заходився коло революції проти польського панування в Галичині, гадаючи, що з армією повсталих галичан він незабаром почне боротися з усім світом.

3-м повстанським районом, що розташовувався на південь від лінії Єлисаветград—Чигирин, керує отаман Чорний Ворон. Влітку 1922 року Чорний Ворон, об'єднавшись із загонами Завгороднього і Залізняка, пройшов рейдом від Шполи до Ананьєва. У 1922 році продовжував діяти загін махновця Іванова, що рейдував Миколаївським повітом. Із залишків розгромленого у серпні 1922 року загону Іванова були створені окремі загоны отаманів Медведєва (50 вершників, 4 кулемети), Кубанця (50 вершників), Гузея («Полк Михайла Архангела» — 60 повстанців, 2 кулемети), Свища (40 бійців, 1 кулемет), Грозного (15 бійців).

У січні 1923 року на Півдні УСРР ще діяли загоны махновського спрямування Чорного Ворона, Свища, Грищенка. Біля Вознесенська з'являється повстанський загін під екзотичною назвою «Сини скривджених батьків».

* * *

Після переходу групою Махна польського кордону 29 квітня 1922 року польські прикордонники затримали махновців і відворили їх на румунський кордон. Однак румунська влада категорично відмовилася прийняти назад «компанію Махна». Після тривалих торгів і сперечань поляки були змушені прийняти махновців і розмістити їх у таборі для військовополонених в Щелковому (Сташлковому) на польській території, де вже містилися інтерновані петлюрівці. Повідомлялося, що під час арешту Махно вчинив опір польським прикордонникам і був поранений. У той же час він заявив, що хоче в Польщі «знайти політичний притулок».

Умови перебування в таборі були жахливими навіть у порівнянні з табором румунським. Голод, важка фізична праця на будівництві, колючий дріт, знущання охоронців ламали навіть стійких бійців. Махно, жорстоко страждаючи від наслідків численних поранень, не упокорювався зі становищем арештанта і кілька разів намагався тікати з табору, але не вдалось. Він написав листа міністру закордонних справ Польщі з поясненням

причин свого приїзду в Польщу: щоб «знайти пристановище і дружню допомогу». Ще 11 листів Махна адресувалися диктатору Польщі Пілсудському і МЗС Польщі. У них містилося прохання дозволити махновцям виїзд із Польщі до Чехословаччини чи до Німеччини. Але ці листи або були вилучені охороною табору, або zostалися без відповіді.

Махновці намагалися вербувати інтернованих петлюрівців під прапори Махна. У таборі з Махном зблизилося декілька петлюрівців: Лимаренко, Луцкевич і три галицькі старшини. Тоді навіть казали про те, що Махно готує «переворот» у військах УНР і вбивство Петлюри. Махно мав таємні контакти з мережею ОУН полковника Коновальця. На Коновальця Махно розраховував при майбутньому повстанні в Галичині, вважаючи, що тільки Коновалець, а не Петлюра, що став з 1920 року «другом Польщі», зможе підняти українців Галичини на повстання.

У травні 1922 року табір у Сташлковому відвідала радянська репатріаційна комісія, що закликала інтернованих бійців армії УНР та повстанців повертатися в Радянську республіку, обіцяючи повну амністію петлюрівцям і махновцям. Чотири махновці повірили радянській пропаганді і просили Махна клопотати перед польською владою з питання можливого виїзду в Радянську Україну. Але поляки заборонили махновцям виїжджати з табору, а через своїх агентів запропонували Махнові приєднатися до Петлюри і разом боротися проти більшовиків. З Махном вів переговори і начальник польського табору Белінський. Він пропонував Махнові організувати втечу з табору і перехід через польсько-радянський кордон в обмін на обіцянку знову підняти повстання в Радянській Україні. Але Махно заявив про невизнання уряду УНР, звинуватив Петлюру у зраді революції, заявив про своє небажання співробітничати з польською владою.

Тим часом 13 травня 1922 року суд Верховного ревтрибуналу УСРР затвердив звинувачувальний акт «карного злочинця Махна» і зажадав від польської влади передати його радянському суду, виславши до Польщі всі необхідні документи для офіційної видачі Махна. 24 травня і 4 листопада 1922 року уряд УСРР звертався до польського уряду з нотами, вимагаючи видати Махна для суду над ним як «карним злочинцем». Але горді поляки вирішили не видавати політичного біженця на розправу. Махна лякала звістка про рішення Верховного трибуналу при ВЦВК, про ноти уряду УСРР Польщі.

Очевидно, дружина Махна Галина у цей час мала змогу вільно пересуватися поза табором унаслідок звільнення через свою вагітність. 22 липня 1922 року Галина з таємною місією

відвідала Варшаву. Вона розшукала в столиці Польщі консульський відділ радянського посольства і проконсультувалася із завідувачем консульського відділу Максимовичем. Галина просила дати їй дозвіл як уповноваженій «армії махновців» повернутися до Радянської України і виїхати до Харкова для проведення переговорів з Радянським урядом Раковського.

Вона запропонувала «Радам» послуги «батька» Махна для підняття антипольського повстання в Галичині в інтересах радянської влади, прохаючи владу Радянської України надати Махну «невелику допомогу» у 300—400 тисяч польських марок «на революцію у Польщі» і передати махновцям у табір 6—8 револьверів. Після звільнення з табору махновці обіцяли перейти у гори «на Гуцульщину» для партизанської боротьби.

Угода, яку Махно прагнув нав'язати «Радам», пропонувалася як угода рівновеликих союзників, хоча за Махном було лише кілька десятків безправних інтернованих бійців. Махно жадав від Радянського уряду (у випадку союзу) звільнити з радянських в'язниць командирів махновської армії, анархістів-«набатівців» і лівих есерів, що брали участь у махновському русі (Гавриленка, Буданова, Осипенка, Попова, Середу, Зінченка, Таратугу, Галаєву, Воліна й інших), припинити переслідування махновців в Україні, надати гарантії недоторканості для звільнених і тих махновців, що повернуться з еміграції, надати свободу друку, агітації і пропаганди для махновців, права участі анархістів та махновців у виборах до рад.

Зі свого боку Махно обіцяв припинити збройну боротьбу проти більшовиків в Україні, розпустити свої загони в Україні по хатах, «стати на легальний шлях існування», затвердити угоду з радянською владою.

У радянському консульстві Галині пообіцяли таємну допомогу, однак Махно її так і не одержав. У Варшаві тоді не було правомочного представника УСРР у Польщі О. Шумського, а його заступник І. Хургін вирішив щодо Махна, що «не потрібно цю сволоту і на поріг пускати», бо розглядав махновців тільки як бандитів. Хургін вважав, що, пустивши махновців в Україну, влада сама надасть можливість для повторення махновських рейдів по радянській території. Таку ж позицію зайняв заступник наркома закордонних справ УСРР Яковлев, до якого екстреною поштою прийшли документи з Варшави. Він вирішив «ніяких угод і гарантій» з махновцями не підписувати і нічого їм не надавати.

Наприкінці серпня 1922 року ця позиція була підтримана ЦК КП(б)У, після чого Яковлев відіслав листа із конкретними вказівками до Варшави: «...ніяких обіцянок, не сприймати махновців як групу, а тільки як тих, що прагнуть амністуватися».

У той час радянські розвідники повідомляли (зведення № 5 від 1/6 1922 року), що махновці, потрапивши до польського табору, де знаходилися петлюрівці, почали активну пропаганду проти Петлюри, звинувачуючи його в «зраді українського народу». У своїй пропаганді махновських ідей агітатори використовували катастрофічне становище мешканців таборів, що, виконуючи важку фізичну працю, одержували за це кепську їжу.

Махно і його соратники закликali колишніх петлюрівців відмовитися від своїх командирів, отамана Петлюри, підняти бунт проти поляків і під керівництвом «батька» направитися в Україну для вирішальної битви з червоними.

Існують свідчення про те, що Махна у таборі намагалася вбити група офіцерів петлюрівської армії «за зрадництво справи визволення України і небажання говорити українською мовою», але цих змовників зупинив особисто Петлюра, заборонивши вбивати Махна.

На клопотання Петлюри Махно був ізольований поляками від інших ув'язнених. Він знаходився в тім же таборі, але в ізольованому приміщенні під постійною вартою і постійним наглядом двох польських охоронців. Через кожні дві години при зміні охорони відбувалася перевірка особистих речей Махна. Махно не міг читати газет і про новини дізнавався тільки від арештованих махновців, що у свою чергу дізнавалися про них у петлюрівців.

Одеська 3-тя група ЧК—ГПУ постійно стежила за «пригодами Махна». З документів, що знаходилися в розпорядженні цієї групи, видно, що Махно (незважаючи на провал спроб Галини встановити «союз» з керівництвом УСРР) через колишніх махновців М. Шуляка й Я. Красновольського зв'язався з представником дипломатичної радянської місії, що влаштувала долю емігрантів у Польщі. Представник місії Аболтін запропонував направити до Махна кількох розвідників для детальних переговорів про дії махновців і передав Махнові невеликий завдаток — 10 тисяч польських злотих для втечі з табору.

Незабаром Красновольський і Шуляк були направлені Махном до Варшави в радянське консульство. Махно вимагав «на перший час» передати йому 2 мільйони польських злотих, 12 револьверів і докладну військову карту Галичини. Треба сказати, що в ті роки деякі ширі супротивники більшовиків «з емігрантів» просили Москву субсидувати свої організації, що нібито пращували проти Польщі. Так, на початку 1924 року таке прохання направив Є. Коновалець (лідер ОУН, згодом убитий чекістами).

У радянському консульстві від візитерів зажадали особисту довіреність Махна на одержання грошей і зброї з його підпи-

сом, а також і особисту заяву «батька» про те, що він буде прагнути підняти повстання в українській Галичині і, піднявши повстання, буде враховувати побажання радянської влади. Фактично Махнові пропонували перетворитися з народного вождя у радянського агента.

Але Махно не бажав перетворюватися в простого агента, він вів подвійну політичну гру. Одночасно з пошуками конкретної допомоги від більшовиків Махно малював перед своїм оточенням плани всенародного повстання у Галичині. Він вважав, що повстання українців у Галичині — це тільки перший етап «всесвітнього дійства». Другим і головним етапом цього повстання Махно замислив грандіозний похід повсталих галичан під керівництвом Махна на Київ для звільнення України від більшовиків. Це був новий план боротьби проти всіх.

Махно не міг піти на всі умови, що диктувалися з радянського консульства. Він вручив Шуляку доручення на гроші і зброю, а від політичних зобов'язань вирішив ухилитися, заявляючи, що текст заяви (договору) з боку махновців ще не готовий і він надішле його пізніше.

Коли Шуляк і Красновольський, маючи доручення від «батька», знову з'явилися у радянському консульстві за грішми і зброєю, їм знову відмовили через відсутність письмових політичних зобов'язань з боку Махна. Представник радянської місії Аболтін пообіцяв, що якщо Махно самостійно зможе втекти з табору, пробереться до Галичини і почне «повстанську діяльність», працівники консульства йому будуть «усіляко допомагати». Але ні грошей, ні зброї Махно так і не одержав.

Незабаром з'ясувалося, що Яків Красновольський — Адольф, незважаючи на своє махновське минуле, виявився зрадником, агентом польської дефензиви. Він доніс полякам про переговори Махна з «Радами», а також видав свого супутника — Максима Шуляка. На очній ставці в польській в'язниці (Красновольський—Шуляк) Красновольський розповів усе про мету махновської місії до Варшави, вказавши також і на дружину Махна як на «радянську шпигунку».

Галина через 50 років давала трохи іншу версію цих подій. Вона стверджувала, що Нестор на роботах у таборі зустрів «товариша по Бутирці» — Яшу Ягудзинського. Саме цей Яша пообіцяв «батькові», що якщо той напише заяву до радянської місії у Варшаві, «Ради» витягнуть махновців з табору. Галина вирвалася з табору і передала записку у радянську місію. Через «Адольфа» Красновольського вона одержала відповідь від чекістів: «Ми вам дамо зброю, за допомогою якої ви зможете втекти з табору». Але, як стверджувала Галина, це була тільки польська провокація, і реальних

контактів з «Радами» у Махна не було, не було і «листів Махна» до представників радянської влади (саме ці листи фігурували на майбутньому суді у Варшаві як головні докази звинувачення).

Наприкінці вересня 1922 року Махно, його дружину Галину, Домашенку і Хмару заарештували і перевели до варшавської в'язниці. За свідченнями Красновольського була почата слідча справа за звинуваченням махновської групи у спробі підняти антипольське повстання в Галичині й у зв'язках з радянською розвідкою, з місією УСРР у Варшаві (з радниками місії Максимовичем і Аболтіним). Можливо, і сама радянська місія, для того щоб «зняти проблему», одержала з Центру таємну вказівку «видати полякам Махна».

Махнові та його групі польське звинувачення вимагало покарання — вісім років в'язниці за «шпигунство» (твердилося, що Махно передав до Москви важливу шпигунську шифровку), за розробку планів повстання у Польщі і планів приєднання Галичини до УСРР, за те, що Махно вже нібито отримав «з рук» радянської місії 100 тисяч марок. Звинувачували Махна й у тім, що «плани махновського повстання у Польщі» були розроблені в Москві, а Махно міг бути тільки їх виконавцем, у тім, що Махно вимагав «від Рад» для успіху повстання в Галичині передати під його керівництво бригаду радянської кінноти і роту радянської піхоти на тачанках...

Більше року нудилися Махно, Хмара і Домашенко у варшавській в'язниці «Мокотів». У в'язниці Махно не впав у відчай, а почав писати перший том своїх спогадів про 1917 рік, писав листи (козакам, однодумцям), намагався вчити німецьку мову і есперанто. Але умови сирій камери сприяли поновленню процесу гострого туберкульозу легені, що ще залишилася у грудях Махна (одна легеня Махнові була вирізана ще в Бутирській в'язниці у 1915 році).

Галина перебувала у жіночій в'язниці «Нам». Їй вдалося втекти, але через кілька годин на найближчій залізничній станції вона була знову заарештована. Галина потрапила у в'язницю вагітною і після народження дитини була випущена на волю. Донька Махна, Олена (Лена, Люся), з'явилася на світ в тюремній камері 30 жовтня 1922 року. Нестор побачив її тільки через шість місяців після народження.

Наприкінці 1922 року Галина звернулася до посольства УСРР у Польщі із проханням дати їй дозвіл повернутися разом з дочкою до УСРР. Однак на це прохання вона одержала категоричну відмову.

Тільки 23 листопада 1923 року почався судовий процес у справі махновців. На суді Махна звинувачували не тільки як

радянського шпигуна і бунтаря проти польської держави. Проти Махна зробили заяву і кілька польських шляхтичів — панів великих маєтків, що розгромили махновці у 1918—1919 роках. У дійсності махновці в 1918—1919 роках часто-густо громили маєтки Півдня України, серед яких могли бути і господарства панів — етнічних поляків. Махно не викликав симпатії у польської публіки, свідки звинувачення Махна у бандитизмі розповідали про насильства, грабежі, вбивства, бандитизм махновської Повстанської армії.

На суді було піднято і питання про міфічні єврейські погроми, що чинили махновці в Україні. Махно запевняв суд, що багато хто з його політичних супротивників іменем махновців творив злочини. «На мене і моїх соратників наводили наклепи Денікін, більшовики, вуличні борзописці і так далі. Преса це розносила по світу...» — твердив Махно.

Виправдовуючись за вбивство отамана Григор'єва, Махно заявив, що це вбивство відбулося тому, що Григор'єв «в Єлисаветграді вбив 200 євреїв». Адвокати-євреї (Лейпунський, Щегельський, Посхальський) розвіяли міф про антисемітизм махновців, заявивши, що американські євреї-анархісти зібрали 5 тисяч доларів для Махна на всі судові витрати, що євреї всього світу вважають Махна за свого захисника.

Махно на суді пропагував гасла свого руху і перспективи «вільного анархічного суспільства». Він твердив: «Ви засуджуєте не Нестора Махна з Гуляй-Поля. Ви засуджуєте українську революцію, що нині починає змінювати свою історію! Не знаю випадку, щоб когось з людей нашого часу могли судити за те, що він належить майбутньому. Я — майбутнє! Тепер звинувачуйте мене, якщо можете судити!» В останнім слові Махно заявив: «Переходячи кордон, я розраховував на гостинність слов'янського народу!»

Добре попрацювали захисники Махна та інших звинувачуваних у справі. Захист будувався на цілковитому запереченні будь-яких звинувачень, насамперед пов'язаних із планами повстання в Галичині. Захист (захисник Шарковський) переконав суд, що Махно ніколи не боровся проти польських військ, а в 1920 році навіть відмовився «воювати на Польському фронті». Більш того, адвокати представили Махна як «героя Польщі»!

Захисник довів, що махновці затримали рух 1-ї Кінної армії на Польський фронт і прийняли її перші удари на себе в травні 1920-го, коли червона кіннота тільки збиралася вдарити по польській армії. Захист стверджував, що і під час вирішальної битви за Варшаву у серпні 1920 року, коли Червона армія загрожувала державності Польщі, махновці «допомогли Поль-

щі», рейдуючи по тилах червоних, руйнуючи їх і підриваючи здатність Червоної армії до наступу.

За твердженням кореспондента газети «Дни», Махно тримався на суді вільно, багато і охоче говорив «інтелігентною мовою», категорично відмовлявся від усіх звинувачень. Махно тоді заявляв: «Я боровся з усіма, тільки не з Польщею. У 1920 році я відмовився вести свою армію на радянсько-польський фронт».

На суді зіграв свою роль і вихід у Берліні книги Аршинова «Історія махновського руху», у якій махновщина розглядалася не як особлива форма примітивного бандитизму, а як політичний антирадянський народний рух. Махна в ті тяжкі дні підтримували анархісти усього світу, направляючи протести проти переслідування Махна на адресу польської влади.

Синдикалісти США, Іспанії, Німеччини, анархісти Франції та Італії пікетували польські і радянські посольства у своїх країнах, протестуючи проти суду над Махном. Болгарські анархісти-терористи погрожували польській владі підривати польські посольства по всій Європі, якщо Махно не буде виправданий. Протести представників світової громадськості Себастьяна Фора, Емми Гольдман, Рудольфа Рокера, євреїв-анархістів США та інших «ліваків» так само схилили суд до винесення виправдального вироку групі Махна.

Суд 27 листопада 1923 року визнав надуманими всі звинувачення проти Махна як проти «карного злочинця». Звинувачення в радянському шпигунстві і намірі підняти повстання руйнувалися після експертизи листів радянських дипломатів, авторство яких приписувалося Махну. Експертиза показала, що листи, де викладалися плани повстання у Галичині, — фальшивка і Махно не був їхнім автором. Хто ж був автором цих листів? Самі польські сишики, радянська резидентура чи хитрий Махно писав їх за допомогою чужих рук? Питання залишаються. До того ж один з листів був датований 25 вересня — днем арешту Махна.

Шуляк з невідомих причин не був присутній на суді, а Красновольський не зміг пояснити, у чому полягала суть переговорів Махна і «Рад». Факт вимоги видачі Махна «Радам» від 4 листопада 1922 року так само підтверджував відсутність контактів між Махном та більшовиками.

28 листопада 1923 року Махно і його «поплічники» були виправдані польським судом «за відсутністю прямих доказів» і вже через день звільнені з в'язниці. Але Махну було заборонено жити в Галичині, польська влада визначила місце його негласного поселення — провінційне місто Торунь (польське Помор'я). Махно і Галина з дочкою в супроводі Яші Ягудзинського переїхали до Торуня і оселилися в місцевому готелі, в якому було

багато емігрантів з Росії. Здавалося, у Махна настав час відпочинку від боїв та походів, коли товариш Махна колишній білогвардієць Лисневич учив його ремеслу шевця. Але у Торуні радянські чекісти знову спробували вбити Махна. Та восьма спроба його вбивства знову виявилася невдалою.

Тоді польські газети повідомили, що Махно збирається до Мексики. Але це була тільки гра «батька». Вийшовши з в'язниці, Махно будує нові плани повстання в Україні. Махно одержав звістку, що дотепер у районі Маріуполя діє махновський загін Кожі, а у районі Миколаєва — загін Іванова. Махно зв'язався з махновським центром у Румунії і наказав направити три кінні групи з 5—10 бійців в Україну, для того щоб вони почали підготовку загального повстання. У Бухаресті петлюрівці і махновці зібрали загальну конференцію з метою координувати свої зусилля у боротьбі проти СРСР. Готувалися до походу в Україну і кілька махновських командирів, що осіли в Данцігу.

У своєму інтерв'ю пресі (зокрема кореспонденту берлінської російськомовної газети «Руль») Махно стверджував, що, як тільки він з'явиться в Україні, за три дні в нього знову буде велика армія, народ повстане і знищить «більшовицьку заразу». Махно був упевнений у тому, що його прибуття в Україну стане сигналом для загального селянського повстання. Він казав: «Головне завдання моє і моєї організації — безпосереднє ведення боротьби з більшовиками в Україні. І навіть тепер там успішно діє моя 24-та Маріупольська група, якою командує отаман Кожа». Польському уряду стало ясно, що Махно буде готуватися до проникнення в УСРР із польської території, що могло порушити крихку рівновагу у центрі Європи.

Польща і так перебувала в постійній тривозі щодо можливості нападу Червоної армії. У середині 1920-х, щоб не загостити відносини з «Радами», з Польщі «чемно попросили» Савинкова і Петлюру. Махно ж вважався «головним неблагонадійним». Він міг стати прапором боротьби галичан-українців проти поляків і зрвати налагодження відносин між Варшавою та Москвою. Публічна, «для преси», заява Махна про продовження боротьби проти СРСР, про можливе повернення до УСРР викликала негативну реакцію польського уряду.

31 січня 1924 року за наказом польського міністра за Махном був встановлений поліцейський нагляд з погрозою насильницького виселення з Польщі у випадку повторних політичних заяв і «будь-яких політичних махінацій» з боку Махна. Поморський польський воєвода писав міністру внутрішніх справ Польщі: «Можна припустити, що навесні Махно спробує втекти з Торуня в Росію».

Життя в Польщі у Махна не клеїлося. Відчуваючи постійне стеження і неможливість вирватися з міста, Махно впав у депресію. Надії на загальне повстання в Україні після смерті Леніна (січень 1924 року) так само не виправдалися. У березні 1924 року в Польщі пішли розмови про можливу видачу Махна «Радам». Можливо, саме тоді відбувся його розлад із дружиною, Махно довідався про існування у Галини кохання.

У квітні 1924 року у Торуні Махно спробував покінчити життя самогубством. Через три тижні після спроби самогубства Махно (разом із дружиною і дочкою) був виселений із польської держави на територію «вільного міста» Данціг, що знаходився в сфері політичного впливу як Польщі, так і Німеччини (нині частина Польщі — місто Гданськ).

У Данцігу (подружжя Махно оселилося в районі «Сопот») у ту пору мешкало багато анархістів, і вони допомогли Несторові й Галині облаштуватися. З Берліна, де тоді був центр «Чорного інтернаціоналу», приїжджав до Данціга Волін, обіцяючи «забрати» Махна до Німеччини. Волін потрапив до Берліна після того, як відсидів у радянських в'язницях півтора року. У 1921 році 8 лідерів анархізму, у тому числі і Волін, були вислані з СРСР. У Берліні, де було близько 40 анархістів-емігрантів з Росії, він видавав анархістські журнали російською мовою і створив Закордонний центр Конфедерації «Набат» і Закордонне бюро конфедерації російських анархістів-синдикалістів.

У Данцігу чекісти (Єланський і Сосновський?) спробували викрасти Махна і вивезти його в радянське посольство у Берліні. Під виглядом представників радянського зовнішторгу чекісти почали «обробку» Махна на предмет його повернення до СРСР. Йому було обіцяно «рішення його долі на найвищому рівні» і повна амністія для нього особисто і для всіх махновців, що склали зброю. Махно заявив, що не може вирішити питання повернення в СРСР, не порадившись зі своїми найближчими друзями, що жили у Берліні, — з Аршиновим та Воліним. У відповідь на це чекісти люб'язно погодилися перевезти Махна і його супутника до Берліна і організувати там зустріч із радянським послом у Німеччині на «нейтральній території».

Коли Махно в оточенні двох чекістів уже сидів у машині, що мчала у бік Берліна, він зрозумів, що його просто викрали. На ходу він стрибає з автомобіля, втікає від викрадачів і повертається до Данціга.

Але на Махна чекало нове випробування. За минулі «гріхи» 1918—1919 років Нестора і Галину раптом заарештовує влада «вільного міста» Данціг. Скоріше цей арешт стався при сприятливих чекістів. Махна звинувачували в організації погромів та

вбивств німецьких селян-колоністів у Північній Таврії та на Катеринославщині. Безглуздя цього арешту полягало у тім, що «вільне місто» Данціг ніякого відношення до подій в Україні не мало і не могло виступати в ролі міжнародного суду чи трибуналу. До того ж Данціг не був моноетнічним німецьким містом і не був винятково німецьким в етнічному смислі.

Але німці (через самоврядування німецької більшості міста) фактично керували цим містом, диктуючи іншим етнічним спільнотам свої закони. З німецькою педантичністю суд Данціґа зібрав свідчення про злочини махновців від потерпілих від махновців німців-колоністів, що емігрували на Захід з Півдня України. Дійсно, махновці часто-густо реквізували в німців матеріальні цінності, вважаючи їх визискувачами українських наймитів. Між махновцями і загонами самооборони з німців-колоністів іноді виникали криваві бої. Усе це сплигло в процесі слідства, і Махна ув'язнили за давні «погроми і бандитизм».

Галина була звільнена з в'язниці уже через кілька тижнів після арешту. Яша у вересні 1924 року зумів повезти Галину з дочкою до Парижа, де Галина тимчасово оселилася в родині Воліна.

У той же час (9 червня 1924 року) махновська група Задова—Каретникова і петлюрівського сотника Івана Запорожченка в складі 6 чоловік, що вийшла з Румунії, перейшовши румуно-радянський кордон, здалася радянській владі у найближчій до кордону сільраді. Левко Задов та його брат Данька перейшли на службу до ЧК—ГПУ і допомогли заманити до СРСР з десяток махновців-емігрантів (операція ЧК «Скрипалі»).

Ця операція поставила хрест на махновському «Центрі» у Румунії. У той же час «справа Задова» вже зразка 1937 року пропонує несподівану версію про те, що найближчий махновський охоронець навмисно запропонував свою кандидатуру до органів ЧК—ГПУ з метою проникнення до чекістських структур для переходу махновців з Румунії до України з наступною їхньою «легалізацією».

З травня 1924 по лютий 1925 року Махно перебував у в'язниці, а потім у тюремній лікарні Данціґа, вже не сподіваючись на швидке звільнення з нової пастки. Для Махна ця в'язниця стала, напевно, найважчим іспитом у житті. Фізичні і моральні сили полишали його, хвороби ставали все важчими. Настав час повної депресії, коли Махно відчув розчарування в житті і боротьбі. Вісті з України не залишали надій на скору перемогу над більшовиками, махновський рух в Україні і Румунії розпадався.

На початку 1924 року у степовій Україні пройшли масові арешти у справі «південного штабу повстанських військ». У багатьох селах навколо Гуляй-Поля і Бердянська чекістами були розкриті підпільні «трійки» махновців. Усього було арештова-

но близько 60 чоловік, серед яких був член УКП С. Курочкін і махновець, що повернувся до України з Румунії, — Ф. Куш. До кінця 1924 року махновське підпілля в Україні було «законсервоване».

Махно, бачачи безцільність тюремного існування, вирішує піти з життя, намагаючись шматком скла перерізати собі горло. Але охорона тюрми знаходить його в калюжі крові, і тюремні лікарі приводять його до тями. Інформаційні агентства вже передавали про кончину Махна, однак доля його виявилася іншою. Через місяць після спроби самогубства Махно одержує звістку з волі про те, що анархісти і кілька махновців готують втечу з тюрми своєму «батькові». І дійсно, наприкінці лютого 1925 року Махно втікає з тюремної лікарні.

За спогадами Галини, підкуплений охоронець передав Несторові цивільний одяг, темні окуляри і вивів за ворота в'язниці, де його вже чекали друзі — Яша Ягудинський і Петро Аршинов.

Більше сорока днів утікач Махно ховався на «нелегальному становищі» у Данціґу, очікуючи допомоги від друзів-анархістів. Але допомога запізнювалася. Справа була в тім, що 75 доларів (тоді великі гроші) на виготовлення фальшивого паспорта для Махна, що були пожертвою від одного українського анархіста зі США, виявилися в руках «старого друга» Воліна. Волін (відчуваючи серйозні фінансові труднощі, бо він не міг забезпечити дружину і п'ятьох своїх дітей) витратив на свою родину гроші з «фонду» Махна, поставивши під загрозу життя і свободу Нестора.

За одними радянськими зведеннями, Махно з чужими документами через Скандинавію втік з Данціґа до Берліна. За іншими — він перейшов пішки у супроводі німецького анархіста німецько-польський кордон і опинився у Берліні.

Але і Німеччина залишалася «пасткою» для «батька». У цій країні були надзвичайно сильні комуністичні групи і радянська резидентура, що легко могли організувати вбивство або викрадення Махна. З іншого боку, суди Німеччини могли відкрити нову справу проти Махна і знову запроторити його до в'язниці за звинуваченням у переслідуванні німців-колоністів у 1918—1920 роках. Махно якийсь час нелегально мешкав у Берліні, зустрічаючись з Аршиновим й іншими анархістами, але незабаром вирішує залишити столицю Німеччини. Голодна берлінська весна і літо 1925 року принесли тільки чергові розчарування. Анархіст-єврей Давид Поляков, що знайшов собі притулок у Франції, приїхавши до Берліна, забирає «батька» у Париж, до родини. У нових підроблених документах з метою конспірації Махно вже значиться під прізвисьмом Михненко...

Глава 36
ВІКНО В ПАРИЖ
(вересень 1925 — червень 1934)

Останні дев'ять років життя «батька українських степів» пов'язані з Парижем. У цьому прекрасному місті знайшли притулок учораšní криваві вороги і друзі Нестора Махна. За рік до переїзду Махна до Парижа туди зі своєю родиною (із дружиною і дочкою) переселяється інший український політичний лідер — Симон Петлюра. У 1920-ті роки у Парижі опинилося більше 100 тисяч вихідців з Російської імперії (білогвардійці, поміщики, буржуа, чиновники, інтелігенція). Мешкало в Парижі і до 25 тисяч вихідців з України, переважно бійці армії Петлюри, Української Галицької армії, представники національно-демократичної інтелігенції і трудова еміграція із Західної України. У Парижі опинилося і кілька десятків анархістів та махновців з України, серед яких особливо виділявся Всеволод Волін.

До столиці Франції приїхали соратник і «літописець» Махна — Аршинов-Марін і дружина Махна Галина Кузьменко, що прибула в Париж ще 18 вересня 1924 року.

Влітку 1925 року Махно нарешті приїхав до Парижа і оселився у квартирі відомої феміністки Мей Пікрей (Пікер). Махно ще сподівався на чудо. Він думав, що Париж стане тільки тимчасовою зупинкою на шляху до України. Однак «принципу» Махно прибув до Парижа без копійки грошей, хворий, не знаючи французької мови. У грудні 1925-го Махну (Михненку) було відмовлено французькою владою у проживанні у Франції, але завдяки заступництву депутата-соціаліста Поля Фора Махнові була видана тимчасова посвідка на проживання.

Якийсь час родина Махна тулилася у своїх російських друзів у передмісті Парижа Сен-Клю, потім два місяці «бронювала» куток у французького анархіста Жерара Фріке в передмісті Роменвіль. Тільки у травні 1926 року родина Махна стала знімати окрему квартиру з двох кімнат у передмісті Парижа Венсені, на вулиці де ля Джаррі біля Венсенської фортеці — військової бібліотеки (цю квартиру знайшов анархіст Фукс). Незабаром у цьому ж будинку в окремій квартирі поселяється і Аршинов з родиною (дружиною Марією і сином Андрієм).

Поруч із квартирою знаходився ливарний цех, де у 1926 році почав працювати Нестор. Але під кінець року він перейшов на іншу роботу — токарем на завод «Рено». Але довго працювати на заводах Нестору не довелося. З одного

боку, здоров'я Нестора було цілком підірване туберкульозом і численними пораненнями, з іншого — на заводі «Рено» працювала велика кількість колишніх білогвардійських офіцерів, що погрожували Махнові розправою. Через повне незнання французької мови і через постійні конфлікти з начальством Махнові не вдавалося надовго затриматися на будь-якій роботі. Він тимчасово працював друкарським робітником, різнорабом, художником-оформлювачем (скоріше теслею) на кіностудії в Жуанвілі.

Шкідливість цих робіт тільки підживляла здоров'я, але ці роботи не могли забезпечити життя родини Махна у найдорожчому місті світу. Зрештою, Махно обмежився домашньою роботою — плетивом домашніх шкарпеток з кольорової соломки (цим же промислом зайнявся і Аршинов).

Підживало здоров'я Нестора Махна і непомірне куріння і його схильність до спиртного. Махно жив з постійно зростаючими боргами, з яких неможливо було вже вирватися. Довгий час Махно залишався безробітним і існував на пожертви, що збиралися друзями-анархістами. Це була невелика пенсія «на життя». Невеликі грошові перекази Махно одержував і від друга юності Антоні — «Заратуштри» з Південної Америки.

29 січня 1926 року КРО ГПУ УРСР і Одеський окружний відділ КРО від агента № 178 з Бухареста було отримано повідомлення для «справи № 3», яке «заслужувало на довіру».

«Нестор Махно, що знаходиться в Парижі, писав своїм знайомим до Румунії, що до нього приїжджали радянські агенти і пропонували йому повернутися додому.

Махно боїться їхати, думаючи, що його чекає розстріл, і радить своїм друзям трошки почекати, породжуючи надію на те, що настане у недалекому майбутньому момент, коли вони зможуть повернутися з пошаною.

Але в той же час Махно пише, що коли хто хоче повернутися, то він не затримує і бажає успіху. У тім же листі Махно дає доручення вбити Хмару, з яким тимчасово пішла дружина Махна. Хмара, за агентурними даними Нестора Махна, продав його і працює на радянську розвідку. Нестор Махно вважає, що він сам одноосібно повинен вести переговори з Радянською владою».

Цікаво, що наприкінці 1925 року до Махна зверталися радянські агенти, що працювали у Парижі, з пропозицією від влади СРСР повернутися на Батьківщину. Радянські агенти обіцяли йому реабілітацію і прощення усіх його «гріхів». Але Махно відчув у цих пропозиціях тільки пастку, очікуючи на розстріл при поверненні в Україну. У той же час до Махна дійшли чутки про те, що

хтось за його спиною веде у Румунії переговори з агентами радянської влади від імені махновського повстанства.

Подруга Махна по еміграції Іда Метт у своїй книзі про Махна стверджувала, що Галина Махно-Кузьменко намагалася зарізати ножом сплячого Махна через свою «закоханість у петлюрівського офіцера». До шабельних шрамів на тілі «батька» додався ще і ножовий шрам. Але це, очевидно, була тільки легенда. У деяких джерелах повідомлялося, що Галина зійшлася ще у Бухаресті з «колишнім своїм нареченим» — поручиком петлюрівської армії Хорунжим. Махно довідався про зраду і наказав убити Хорунжого (за іншими відомостями, Махно вбив його сам). Після цього у Нестора стосунки з дружиною зайшли в глухий кут.

Ця романтична історія все-таки мала підґрунтя. Але коханець Галини мав прізвище Хмара. Треба зазначити, що отаман Хмара часто називав себе чи поручиком, чи хорунжим армії УНР, і його звання цілком можливо було витлумачено як прізвище.

Галина, що ще років п'ять назад мчала із шаблею наголо поруч Махном, потрапивши до Парижа, перетворилася на сварливу мегеру, на абсолютно чужу Нестору людину. Вона пам'ятала себе «царицею українських степів», що повелівала життям і смертю багатьох. Вона не могла змиритися зі своїм паризьким злидарським, приниженим становищем, з тим, що вона працює прибиральницею, пралею, швачкою у пансіоні для дітей російських емігрантів, чиїх батьків вона могла легко поставити до стінки ще чотири роки тому. Вона не хотіла жити в маленькій кімнатці разом із хворим чоловіком і маленькою донькою. Вона дорікала Махнові, що той погубив її молодість і «не став генералом, як обіцяв».

У Парижі Галина десятки разів розходилася і сходилася, билася і лаялася з Нестором Махном. Вона не могла терпіти його хвороби, його пияцтва, неробства, безгрішши, «манію величі».

В середині 1920-х років Галина Кузьменко працювала робітницею на взуттєвій фабриці в Парижі. У 1926—1928 роках вона знайшла роботу експедитором газети «Українські вісті», бібліотекарем та викладачем на курсах української мови у Союзі українських громадян у Франції. Це була «прорадянська» організація, що вважалася базою радянського шпигунства у Франції. Цю організацію очолював О. Севрюк, якого українці-емігранти вважали одночасно радянським і німецьким агентом.

Галина мала якісь відносини з радянською розвідкою як через компанію Союзу українських громадян у Франції, так і, можливо, через Хмару. Так само вона була знайома і з радянськими терористами у Франції — Самуїлом Шварцбардом (вбивцею Петлюри) і Володіним (одним з організаторів убивства Петлюри).

У всякому разі, в середовищі паризьких емігрантів ходили чутки про те, що Галина була завербованим радянським агентом і відіграла лиховісну роль у вбивстві Симона Петлюри. Вона неодноразово вимагала від радянського посольства у Франції дозволу на повернення в Україну. Але їй чомусь завжди відмовляли.

Махно засудив убивство Петлюри в Парижі у травні 1926 року, хоча вбивця Петлюри Шварцбард декларував свої анархістські позиції і просив допомоги Махна в організації цього вбивства. У 1926 році Махна неодноразово відвідували організатори цього вбивства Шварцбард, Володін, болгарин Кіро Радев. Шварцбард пояснював Махнові своє бажання вбити Петлюру помстою «організатору єврейських погромів».

Махно виступив проти «суду неправого», що звинуватив уже мертвого Петлюру як «бандита і погромника» і виправдав живого вбивцю. Махно назвав цей суд «антиукраїнським фарсом ворогів свободи». У той час як весь захист Шварцбарда будувався на доказі відповідальності Петлюри за єврейські погроми, Махно заявляв, що, безумовно, Петлюра ніколи не був антисемітом та погромником.

Махно був категорично проти роботи Галини у Союзі українських громадян, але що він міг зробити, коли їхнє особисте життя не клеїлося. З 1927 року Нестор і Галина вже не живуть під одним дахом, але Махно раз на тиждень приходив у квартиру, що знімала дружина, щоб побачити кохану доньку. В той же час Галина, постійно думаючи про здоров'я доньки, дуже боялася, що вона може заразитися туберкульозом від батька. Галина намагалася поселити доньку «у людей» чи у дешеві пансіони. Донька Махна вже з другої половини 1926 року жила то у Аршинових, то у Воліна, то у пансіонаті міста Ліон, а з 1927 року вона перебувала у Ренсі — у пансіонаті для дітей російських емігрантів.

Наприкінці 1927 року Махно вже не міг ходити. Поранення від розривної кулі в шиколотці правої ноги гноїлося і боліло. У тому ж році у Махна почалося загострення туберкульозу, що надовго прикувало його до ліжка. У 1928 році Махнові роблять операцію, що врятувала хвору ногу від ампутації і підняла Нестора на ноги.

У Парижі Махно потрапив у своєрідне маленьке анархістське «гетто», у якому збилися докупити маргінальні емігранти з України та Росії. Коло спілкування Нестора різко звузилося і не виходило за межі родини, декількох анархістів та земляків. Цікаво, що тоді другом Махна став колишній білий офіцер армії Юденича Яків Карабань, якого в роки Громадянської Махно з легкістю міг убити власноруч або послати на розстріл. Серед друзів Махна другої половини 1920-х років були Ж. Ду-

бинський, Д. Поляков, Г. Бартановський, В. Харламов, Солдатенко, Мазер, «Єреван», болгар Радев і Чербаджієв.

Вася Харламов — Харлашка поспішив за Махном, приїхав до Парижа з Гуляй-Поля. До 1930 року, року свого одруження з французенкою, він жив разом із Махном, в одній квартирі, працював на заводі. Харламов загинув від нещасного випадку на французькому заводі вже після смерті Махна.

В той же час соратник Махна Всеволод Волін-Ейхенбаум, що у 1919 році був керівником махновської ради та одним з головних ідеологів махновщини, з 1926 року став запеклим критиком і викривачем Махна. Брошура Воліна «Роз'яснення», що була видана у Парижі, була переповнена звинуваченнями на адресу Махна. Волін вважав, що Махно має звички антисеміта, що він недоброчливий до інтелігенції, а також страждає від підозрливості та злостивості. Прочитавши «Роз'яснення», Махно назвав Воліна «боягузом і брехуном», їхні шляхи на все життя розійшлися.

Махна у Парижі постійно переслідували невдачі. У березні 1926 року під час обговорення анархістської «платформи» в одному з кінотеатрів Парижа усі присутні, у тому числі і Махно, були арештовані французькою поліцією, причому Махно був засуджений на вислання з Франції. У жовтні 1926 року на квартирі Махна застрелився емігрант-махновець Василь Заєць, що тільки недавно програвся до Парижа з Радянської України. Ця подія ще більше загострила стосунки Махна з французькою поліцією. Тільки клопотання відомого антимілітариста Луї Лекюєна і гарантії мера-соціаліста Анрі Сельте дозволили відкласти вислання Махна з Франції за умови повного політичного нейтралітету і тримісячного іспитового терміну під наглядом поліції.

Махно брав участь у кампаніях підтримки анархістів, що знаходилися у в'язницях СРСР, у в'язницях Італії (Малатеста), а так само у в'язницях США (Сакко і Ванцетті). Він встановив зв'язок з міжнародним анархістським «Чорним інтернаціоналом», ставши постійним його кореспондентом.

У 1927 році французькою мовою побачив світ (у перекладі Валєцького) перший том спогадів Махна про українську революцію. Але видана книга погано купувалася, і французькі видавці відмовилися від друку двох наступних, уже написаних Махном, томів. У 1929 році перший том спогадів Махна вийшов у Парижі вже російською мовою (видавці — Федерація анархо-комуністичних груп Північної Америки і Канади, бібліотека махновців), а ще два томи спогадів були видані вже після смерті Нестора Махна (у 1936 та у 1937 роках). Анархістки Іда Метт-Лазаревич і Марія Гольдсміт-Корн допомагали редагувати книги спогадів Махна.

У Парижі багато часу Махно віддавав журналістиці, що, утім, не приносила йому грошей та слави, а тільки створювала ілюзію політичної боротьби. В анархістських виданнях Європи та Америки він постійно друкував свої теоретичні статті і спогади. Разом з Петром Аршиновим Махно організував у Парижі групу українських анархістів-комуністів і від імені цієї групи видавав журнал російською мовою «Дело труда» (у 1925—1930 роках журнал видавався в Парижі, у 1931—1965 роках виходив у США).

Цей журнал став рупором анархістів-емігрантів, що ще мріяли про анархістське повстання в СРСР. Зі сторінок журналу звинувачувалися як більшовики, так і буржуазія, білоемігранти і демократи, сіоністи і містики, «ліберальні анархісти» та анархісти з оточення Воліна. Махно знову почав боротьбу проти всіх і вся... Він критикує анархістів-«примиренців», анархістів-«містиків», Воліна і анархістське видання «Голос труда», емігрантські анархістські журнали «Рассвет» і «Пробуждение».

У той же час Махно та Аршинов закликали анархістів-емігрантів об'єднатися, але тільки під своїм керівництвом. Вони пропонували створити Загальний союз анархістів на кшталт політичної партії, з'єднавши в один союз анархістів-комуністів, анархістів-індивідуалістів і анархістів-синдикалістів. Головна мета нового союзу — створення підпільних профспілок і таємних сільських осередків в СРСР і анархо-революція в СРСР. Аршинов пропонував «просочуватися» до СРСР і руйнувати сталінську систему зсередини. Махно ще продовжував вважати, що СРСР уже «дозрів» до створення анархістського суспільства.

Ідею Махна та Аршинова підхопили близько сотні анархістів-емігрантів, що знайшли притулок у США, Канаді, Аргентині, Уругваї, Іспанії, Франції, Бельгії, Німеччині, Болгарії, та кілька десятків анархістів з підпілля в СРСР. Але союз залишився тільки на папері. Більшість анархістів відкидали всілякі об'єднання, принцип партійності, «політиканство», бачили в Махнові лише диктатора.

На еміграції Махно активно захищав своє минуле — єдине його надбання, що залишилося у спадок від революцій та війн. Він виступав проти постійних звинувачень у радянській і європейській пресі в організації махновцями єврейських погромів. У червні 1927 року в клубі «Фарбург» Махно дав відсіч журналісту-емігранту І. Кеселю за його новелу-пасквіль «Махно і єврейка», у якому автор звинувачує Махна в антисемітизмі. Після різкого виступу Махна Кесель вибачився перед ним, виправдовуючись тим, що письменник має право на художню фантазію. Тоді ж у єврейській «лівій» газеті анархіст Яновський бездоказово звинуватив Махна в антисемітизмі.

У 1926 році у радянському масовому виданні-довіднику «Настольный словарь» (тираж 30 тисяч примірників!) з'явилася замітка «Махновщина», де було твердження, що махновські «виступи» «супроводжувалися єврейськими погромами» і «грабунками». Проблема відповідальності за антисемітські погроми часів Громадянської війни в Росії і в Україні загострилася під час суду над Шварцбардом. На цьому суді на адресу Махна, як і на адресу Петлюри, сипалися аналогічні звинувачення в організації єврейських погромів.

Австрійський архікнязь Вільгельм Габсбург (Василь Вишиваний), претендент на корони Австро-Угорщини, Австрії та України, на заяву про бандитизм Махна якось обмовився: «...чи не були перші Габсбурги такими ж, як ваш Махно?»

У своєму зверненні «До євреїв усіх країн!» і у «Відкритому листі до ВКП(б)» Махно спростував подібні звинувачення, пояснивши мету радянських та емігрантських фальсифікацій.

Написав Махно і розгромну відповідь на книгу М. Кубаніна «Махновщина», що була надрукована в СРСР у 1927 році і, природно, спотворювала цілі, завдання та «діяння» Махна та махновців.

З кінця 1920-х років радянська розвідка ретельно «відстежувала» Махна, однак уже не прагнула до його негайного знищення. У Парижі махновців було усього кілька десятків, і вони становили загрозу більше для буржуазної Франції, аніж для СРСР.

Під кінець 1920-х років махновське підпілля в СРСР поступово самоусунулося від боротьби. Махновський «Центр» у Румунії через тривалу відсутність Махна вже не становив серйозної загрози для більшовиків. «Центр» махновців, у якому ще працювали Данилов та Лепетченко, вже був «прозорий» для радянської розвідки. Хоча у 1929 році махновські агенти з Румунії Чуприна та Куц побували в Одесі, Запоріжжі та Гуляй-Полі. Вони намагалися сформувати «нове підпілля» і знайти шляхи для власної «легалізації».

Навесні 1929 року до Махна дійшла інформація про селянські безладдя у Гуляй-Полі. Тоді селяни розігнали антирелігійний карнавал, влаштований комуністами-безбожниками на Великдень, і розгромили державні магазини, побивши міліціонерів. Мітинг протесту проти умов життя в радянському Гуляй-Полі зібрав до 800 чоловік. Події 1929 року, численні акти селянського опору колективізації підсилювали бажання Махна повернутися в Україну. Звістки про повстання українських селян проти насильницької колективізації давали Махнові нову надію на продовження боротьби. Махно пише відозву до україн-

ських селян, закликаючи їх узятися до зброї і скинути ненависний лад, не допустити колективізації в Україні.

У 1930 році румунський «Центр» готувався до приїзду Махна в Румунію і до початку рейду махновського загону в Україну. Тоді планувалося сформувати загони «нових» махновців у Гуляй-Полі та в районі Єлисаветграда, де мешкало багато колишніх махновців. До Махна у Париж доходили свідчення про початок повстань проти колективізації в Україні. Він вже рвався на Батьківщину. Але з невідомих причин (скоріше за все з причин хвороби Махна) ця акція не була реалізована...

Сталіну, що рвався до повновладдя у СРСР, «паризький» Махно вже не заважав. Махно був далеко від радянських кордонів, його вплив, здоров'я і харизма ослабли. У 1926 році чекісти «займалися» Петлюрою, а потім основна їхня увага перемкнулася на лідерів білих емігрантів у Франції. Треба зазначити, що під час боротьби з троцькізмом у СРСР Махно міг виступити «на руку» Сталіну — як головний опонент та ворог Троцького, адже саме Троцький перетворив Махна в небезпечно-го «ворога революції».

У липні 1927 року на квартирі Махна відбувся бенкет Міжнародного комітету захисту анархістів з нагоди звільнення з французької в'язниці (стараннями Себастьяна Фора) видного іспанського анархістського лідера Буеновенкуро Дурруті¹ і двох його однодумців. Дурруті місяць ховався від поліції в квартирі Махна і був заарештований при виході з цієї квартири.

У жовтні 1927 року Махно був присутній на святі на честь 10-ї річниці Жовтневої революції в залі «Гранд-Оріан» (міжнародної масонської організації «Великий Схід»). Цей факт змушує замислитися, чи був Махно масоном, як майже всі лідери Громадянської війни (Керенський, Колчак, Алексеев, Грушевський, Петлюра) і лідери російського анархізму (Бакунін, Кропоткін, Карелін). На роздуми про роль масонства у махновському русі наводить той факт, що ідеолог махновщини — анархіст Волін — документально фіксується як член масонського «Великого Сходу».

¹ І. Еренбург так писав про Дурруті: «Описати його не наважився б жоден письменник — бо надто його життя було схоже на пригодницький роман. Робітник-металіст, він з ранньої молодості віддав себе революційній боротьбі, брав участь у нападах на банки, викрадав суддів, тричі був засуджений до смертної кари — у Іспанії, в Чилі та в Аргентині, пізнав десятки тюрем; вісім країн його висилали одна за одною». Доля Дурруті, що народився у 1896 році і вже у 1912-му став анархістом, була дуже подібна до долі Махна. У 1936 році Дурруті став командиром іспанських революційних військ, що воювали проти генерала Франко, командувачем Сарагосського відтинку фронту. У листопаді 1936 року він був підступно вбитий терористом.

У червні 1929 року Махно бере участь у позачерговому з'їзді «Чорного інтернаціоналу» в Парижі, за що опиняється під новим нетривалим арештом. Зв'язки з міжнародними анархістами в Махна не переривалися до самої смерті.

Хронічна відсутність грошей у Махна іноді переривалася одержанням пожертвувань з Фонду підтримки Махна, що створила анархістка із сорокалітнім стажем Марія Гольдсміт — професор Сорбонни і давня подруга Кропоткіна. Вона організувала пенсію Махнові і брала участь у фінансуванні видань його спогадів. З червня 1929 року Махно став одержувати регулярну пенсію, зібрану міжнародними анархістськими організаціями, — тисячу франків на місяць. Однак, одержавши довгоочікувані гроші, Махно з легкістю їх програв на бігах, у карти чи пропивав. Він не міг утримати гроші у своїх руках і тому часто ходив голодний. Влітку 1930 року, після того як багато анархістів у світі ополчилися проти махновської «Платформи», після того як багато анархістів критикували «богемний» спосіб життя Махна, регулярна пенсія припинилася. З того часу Махно міг розраховувати тільки на окремі пожертвування і літературні гонорари.

Болгарські анархісти (Балев) запрошували Махна переселитися до Болгарії. Хвороби перешкодили Махнові прийняти запрошення делегатів болгарських анархістів очолити «військову частину» повстання у Болгарії. Махна просили очолити анархістський опір в Іспанії. У 1931 році іспанські анархісти запропонували Махнові очолити партизанську боротьбу на півночі Іспанії. Однак здоров'я «батька» було вже цілком підірване і він був змушений відмовлятися.

Наприкінці 1929 року до влади у Франції прийшли праві партії (уряд А. Тардьє), що почали репресії проти «лівих сил» у країні. У 1930 році французька поліція закрила анархістський журнал «Дело труда» як екстремістський і підривний і вислала редактора журналу Аршинова за межі Франції. Над Махном нависла небезпека бути арештованим чи висланим з Франції. Підвищений інтерес до Махна з боку поліції, погрози з боку білої еміграції змусили Махна (що ховався під прізвищем Михненко) обмежити свою політичну діяльність. У той же час з 1929 року почалися нові масові арешти «підпільних» анархістів і колишніх махновців у СРСР, що давно відмовилися від боротьби.

З 1930 року Махно постійно тяжко хворіє. Різка погіршення здоров'я було пов'язане з загостренням туберкульозу легені, з дистрофією поранених м'язів ноги. Куріння і погане харчування так само руйнували організм. На початку 1934 року до Махна знову з'явилися іспанські анархісти, пропонуючи ко-

мандувати повсталими в Іспанії. Якби Махно був здоровим, він зіграв би не останню роль у громадянській війні в Іспанії.

У листах до іспанських анархістів Махно приходять до думки, що революція не обов'язково має бути кривавою, що необхідно прагнути, щоб вона була «найменш хворобливою». Махно висловлює ще донедавна крайольну думку про можливість парламентського шляху в революції. У той же час він застерігає іспанських товаришів від союзу з місцевими комуністами і критикує їх за орієнтацію тільки на пролетаріат, заявляючи, що необхідно залучати до боротьби інтелігенцію і селянство, створювати «широкий революційний фронт».

Надовго єдиною віддушиною для Махна стало писання багатотомної історії махновського руху. Сам автор планував написати десять томів спогадів. Письменство штовхає його до вивчення військової історії в бібліотеці Військового музею у Венсені, де він проводить довгі зимові вечори. Працюючи над рукописом, Махно переносився у революційні, криваві роки своєї молодості, і за вікнами вже був не дощовий Париж, а сонячний весняний степ Приазов'я. Махно вважав, що досвід махновщини гідний вивчення, так вважало і радянське командування, поставивши вивчення досвіду махновщини, як зразка партизанської війни, у план навчання у Військовій академії СРСР.

У липні 1931 року друзі Махна організували свято солідарності з «батьком». Тоді артисти та оратори зібрали невеличку суму на лікування Нестора Івановича. Однак моральні страждання не можна було поправити грішми. У 1931 році найстарший і найближчий друг Махна Петро Аршинов (у Парижі мешкав під прізвищем Паньковський) заявив про перегляд своїх позицій і про визнання влади більшовиків у СРСР. Він списався із Серго Орджонікідзе (з яким перебував в одній камері за царських часів), і Серго пообіцяв йому радянський паспорт, гарну роботу і повне помилування. Через рік Аршинов з родиною виїхав до СРСР уже як «радянський анархіст» і оселився у Москві, працюючи коректором в одному московському видавництві. У 1937 році його чекала смерть у катівнях ЧК.

Незабаром померла покровителька Махна — Марія Гольдсміт. Коло друзів Махна невблаганно звужувалося.

У 1930-ті роки Махно став більш поміркованим — почав писати для недавніх опонентів — до журналу «Пробуждение», газети «Борьба», що видавав перебіжчик з СРСР Г. Беседовський. Пише він і до французького журналу «Либертер». У лютому 1934 року, довідавшись про смерть у сибірському засланні свого старого вчителя Миколи Рогдаєва (Музеля), Махно пише некролог-спогад про Рогдаєва, який став останньою статтею «батька».

У середині лютого 1934 року в Парижі місцеві фашисти намагалися захопити владу. Трудова Франція відповіла на фашистський путч загальним страйком і грандіозною маніфестацією. У числі маніфестантів йшов антифашист Нестор Махно. Після маніфестації, що проходила під дощем і вітром, Махно надовго зліг від застуди, що переросла у загострення туберкульозу. 16 березня 1934 року він був відправлений у лікарню для туберкульозних Тенон у передмісті Парижа.

Літо 1934 року — останнє літо у житті Махна. У далекій, але рідній Україні в те літо селяни сотнями тисяч вимирали від голоду. Тривали масові розстріли української інтелігенції. В роки великого голоду в Україні багато колишніх махновців, що були амністовані, померло. Україна знищувалася. Тоді були записані рядки «самодіяльної» селянської пісні:

Встав би батько наш Махно,
Не дав би комуністам
Хліб мужицький забирати
І в комуні проїдати...

У це літо 1934 року Махно особливо рвався в Україну, але вже не міг піднятися з лікарняного ліжка. Махно боровся зі смертю, що випробовувала його вже десятки разів. Радянська і біла преса в 1918—1921 роках часто-густо повідомляла про смерть Махна. Але він не міг померти на рідній землі, що давала йому свої сили.

Туберкульоз болісно утрудняв дихання, рана від розривної кулі постійно гноїлася. 200 доларів, що надіслали йому на допомогу американські анархісти, згодилися для операції. Лікарі видалили два уражених туберкульозом ребра, але «батька» це не врятувало. У ніч на 25 липня 1934 року Махно помер у муках. Через три дні урна з прахом Махна була замурована в стіні колумбарію (№ 6686) цвинтаря Пер-Лашез біля «Стіни комунарів» і урни з прахом Айседори Дункан.

На похороні Махна був присутній «цвіт» анархістського світового руху — близько 500 людей. Померлого порівнювали з Бакуніним, навіть старі опоненти Махна віддавали шану, обіцяли продовжити його справу.

* * *

Через рік після смерті Махна у московських «Известиях» з'явилася стаття Петра Аршинова «Крах анархізму», у якій Аршинов відрікався від свого минулого і ганьбив «батька», а на іншому кінці Європи у революційній Іспанії з'являється військова частина іспанських анархістів — бригада імені Махна. У лиховісних 1937—1938 роках по справах колишніх махновців

в Одесі, Гуляй-Полі, Бердянську, Запоріжжі пройшли судові процеси («групи Шаровського», «штабу повстанкому»). Тоді було розстріляно близько 70 колишніх махновців, ще 50 було знищено по таборах Сиблагу «за організацію махновської групи».

Рукописи Махна частково залишилися у Галини, Воліна і друга юності Нестора — Гриші Бартановського, але у всіх згаданих вони були вилучені під час обшуків, що проводили гестапівці у Франції.

Донька Махна Олена у 1939 році закінчила школу та почала вчитися на художника по текстилю. У 1941 році (після розгрому Німеччиною Франції у 1940 р.) Олена була відправлена до Німеччини робітницею на фабрику «Сіменс». Туди приїхала і Галина, в якій «прогоріла» справа з маленьким магазином у Парижі. На фабриках Німеччини мати і донька працювали до травня 1945 року.

У серпні 1945 року у Східному Берліні Олена Михненко і Галина Кузьменко були арештовані агентами СМЕРШу як шпигунки і відправлені до київської в'язниці. За спогадами Галини, чекісти пропонували їй співробітництво «з органами» у сфері виявлення «елементів, ворожих СРСР» у Парижі, але Галина відмовилася від співпраці...

У 1946 році суд засудив Галину Кузьменко-Махно на 8 років мордовських таборів (ст. 58-ма п. 13 «Активна боротьба проти робітничого класу і революційного руху в період Громадянської війни»), Олену — на 5 років поселення у Казахстані (ст. 33-тя). У таборі Галина познайомилася з відомою співачкою Руслановою, із друзинами маршала Тухачевського і «всесоюзного старости» Калініна.

Галина пройшла через сталінські табори, щоб померти у Казахстані у далекому місті Джамбул, переживши свого чоловіка на 44 роки. Напередодні своєї смерті Галина відвідала Гуляй-Поле...

Донька Махна Олена вже у Казахстані закінчила Гідромеліоративний інститут, мешкала у Джамбулі, де і померла у 1993 році бездітною. Найближчий родич Нестора Махна племінник Віктор Яланський нещодавно помер у Гуляй-Полі, залишивши після себе сина Нестора.

Анархістський вчитель Махна «початку століття» Володимир Антоні повернувся з еміграції в Україну в 1962 році і помер у Нікополі вже у 1974-му у віці 88 років. Волін помер у 1945 році у Марселі, його два сини брали участь в іспанській революції та у Другій світовій у складі французької армії.

Начальник штабу махновської армії Віктор Білаш (автор найбільш повних спогадів про махновщину) відсидів у радянських в'язницях з 1921 по 1924 рік «за махновські гріхи», а по-

тім перебував на поселенні у Туркестані. Наприкінці тридцятих про нього згадали чекісти і розстріляли. Загинули у сталінських таборах Петро Аршинов і Арон Барон. Левко Задов та його брат Данька, що перейшли на сторону ворога в середині 1920-х, пропрацювали 12 років в Одеському ГПУ—НКВС. Вони так само були розстріляні вже за «румунське шпигунство і махновщину».

Ще один раз, через 33 роки після своєї смерті, Махно з'явився у Парижі! Повсталі студенти Сорбонни в травні 1968 року взяли його ім'я як символ необмеженої свободи, боротьби проти будь-якої влади. «Нові махновці» будували барикади у Латинському кварталі Парижа, а їхні лідери закликали «перетворити Париж у Гуляй-Поле!»

ЗМІСТ

Вступ	3
Глава 1. Безмежна свобода мрії	5
Глава 2. Буремна юність «батька»	14
Глава 3. Вільна Гуляйпільська республіка	27
Глава в главі. Анархісти зразка 1917-го	39
Глава 4. Подорож до Радянської Росії	43
Глава 5. Прорив у легенду	52
Глава 6. Безвладдя у центрі Української республіки	67
Глава 7. «Біла небезпека» і союз з червоними	79
Глава 8. Дійсні перемоги та вигаданий заклот	91
Глава 9. Яро «воєнного комунізму»	101
Глава 10. Махновське «хуліганство»	105
Глава 11. Анархісти-«набатівці» та махновці	117
Глава 12. Повстання отамана Григор'єва	124
Глава 13. Перед катастрофою. Судилище	133
Глава 14. Розрив	143
Глава 15. «Житомирські солдати»	158
Глава в главі. Вбивство отамана Григор'єва	170
Глава 16. Повстанська армія України імені Батька Махна	172
Глава 17. Союз із Петлюрою та замах на Леніна	186
Глава в главі. Замах на Леніна	191
Глава 18. Переможний рейд	195
Глава 19. Махновці та повстанці України	206
Глава 20. Махновський фронт	214
Глава в главі. Змова Полянського	224
Глава 21. Південноукраїнська трудова федерація махновців	229
Глава 22. «Замиріння» вільного степу	244
Глава 23. Полум'я, що не згасає	255
Глава 24. «Махновська карта» Врангеля та Держинського	267
Глава 25. Поневіряння в пошуках території	276
Глава 26. Новий союз червоних і чорних	290
Глава 27. Незручний союзник. Підготовка зради	306
Глава 28. Конфуз «червоного Наполеона»	316
Глава 29. Зашморг	327
Глава 30. Зимовий рейд	331
Глава в главі. Будьонівці та кронштадці	342
Глава 31. Махновська тактика	347
Глава 32. Кривавий льодохід	352
Глава 33. Полтавські рейди	360
Глава 34. Останній похід Україною	370
Глава 35. Батько Махно в Румунії, Польщі, Німеччині	380
Глава 36. Вікно в Париж	402

САВЧЕНКО
Віктор Анатолійович

МАХНО

Головний редактор *Н. Є. Фоміна*
Відповідальний за випуск *Л. І. Вакуленко*
Художній редактор *Б. П. Бублик*
Технічний редактор *Г. С. Таран*
Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*
Коректор *Л. В. Дмитрієва*

Підписано до друку 25.04.05. Формат 84x108 1/32.
Папір газетний. Гарнітура Тип Таймс. Друк високий з ФПФ.
Умов. друк. арк. 21,84. Умов. фарбовідб. 22,26. Облік.-вид. арк. 29,1.
Тираж 4000 прим. Замовлення № 5-9.

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 502 від 21.06.2001 р.

ТОВ «Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 683 від 21.11.2001 р.

61057, Харків, вул. Донець-Захаржевського, 6/8
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет магазин
www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «ФОЛІО-АРТ»
61143, м. Харків, вул. Велика Кільцева, 99
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 2271 від 26.08.2005 р.